BIJDRAGEN

TOT DE KENNIS DER RESIDENTIE

TERNATE,

DOOR

F. S. A. DE CLERCQ.

MET PLATEN EN SCHETSEN.

LEIDEN. — E. J. BRILL.
1890.

BIJDRAGEN

TOT DE KENNIS DER RESIDENTIE

TERNATE.

Lith v P J Mulder, Leiden.

BIJDRAGEN

TOT DE KENNIS DER RESIDENTIE

TERNATE,

DOOR

F. S. A. DE CLERCQ.

MET PLATEN EN SCHETSEN.

LEIDEN. — E. J. BRILL.
1890.

BOEKDRUKKERIJ VAN E. J. BRILL, TE LEIDEN.

VOORWOORD.

De literatuur over de residentie Ternate heeft reeds een vrij grooten omvang verkregen, zooals door een enkelen blik op de in deze Bijdragen aangehaalde geschriften voldoende wordt aangetoond; toch stuitte ik bij de raadpleging herhaaldelijk op minder juiste voorstellingen en onvolledige gegevens, die het mij vaak veel moeite kostte te verbeteren of aan te vullen.

De oorzaken, die hiertoe hebben medegewerkt, zijn van drieërlei aard, en wel:

voor ambtelijke berichten, dat te onbepaald geloof werd gehecht aan inlichtingen ter hoofdplaats verstrekt door personen, die naar iets gevraagd het antwoord niet durfden schuldig blijven en inderdaad niet of niet voldoende op de hoogte waren van bijzonderheden, welke hun volstrekt geen belang inboezemden;

voor reisverhalen, dat de reizigers te kort vertoefden om iets degelijk te kunnen onderzoeken en gewoonlijk het plaatselijk Maleisch niet eens kenden, zoodat bij verkeerd begrip der verbeelding vrij spel werd gelaten;

en eindelijk voor ieder zonder onderscheid, de groote verscheidenheid der te behandelen stof met tal van verschillen voor elke eilandengroep, slechts door een langer oponthoud op meerdere plaatsen en onderlinge vergelijking te overzien.

Naar gelang zich een geschikte gelegenheid voordeed en ik over den noodigen tijd kon beschikken, werden mijnerzijds pogingen aangewend om de bestaande leemten te herstellen; en het zijn de

aldus verzamelde aanteekeningen, die thans het licht zien, in den vorm van eenige plaats- en reisbeschrijvingen, een zeer beknopt geschiedkundig overzicht met toelichtingen en een proeve van Ternataansche taalstudie.

Dat het onderwerp nog ver van uitgeput is, zal ik wel niet behoeven te herinneren: maar na mijne reizen naar Nieuw-Guinea in de jaren 1887 en 1888 hield ik mij schier onafgebroken bezig met de bewerking van mijn dagboek en het rangschikken eener uitgebreide verzameling van ethnologische voorwerpen, waardoor ik wel verplicht was de op mij genomen taak binnen enge grenzen te beperken.

In de hoop dat het niettemin der moeite waard zal blijken van den inhoud kennis te nemen, worden deze Bijdragen in de belangstelling der beoefenaren van Indische taal-, land- en volkenkunde aanbevolen.

DE C.

INHOUD.

C. De Ternataansche taal.

Schetsen.

VERKLARING DER PLATEN.

PLAAT I.

Fig. 1 *en* 2. Twee harpoenen bij de Badjo's in gebruik, de grootste voor de schildpad- en de kleinste voor de tripangvangst: de haken van beiden komen overeen.

Het gebruik en de namen zijn te vinden in Hoofdstuk III, blz. 50.

Fig. 3. Een lap geklopte boomschors van den *Fisa*-boom, denkelijk een soort Broussonetia, waarop allerlei figuren geteekend zijn; is afkomstig van Galela en wordt daar als baadje (*kotangò hòhoda*) door de Alfoeren gedragen.

Fig. 4. Een lendengordel (*fisa hòhoda*) van dezelfde schors, het doek en de slippen gekleurd; is eveneens van Galela afkomstig en dient tot bedekking der schaamdeelen.

Fig. 5. Een bosje opgerolde en een paar uitgerekte bladreepen tot vlechten, afkomstig van een Orchidee (*tabisasoe*), die in grooter aantal op de Soela-eilanden en in Oost-Halmahera voorkomt. Na drie dagen in water geweekt te zijn, kunnen die reepen tot vlechten gebezigd worden en de gele kleur gaat nooit verloren.

PLAAT II.

Fig. 1. Een lap met figuren beteekende boomschors, dienende tot vrouwenrok (*gado hòhoda*).

Fig. 2. 2. Een lendengordel als boven, met andere figuren en verschillend gekleurd.

Ook deze twee zijn van Galela afkomstig en de wijze, waarop de schors tot doek geklopt wordt, is opgegeven in het Intern. Archiv. für Ethnographie, Band II, p. 206.

Fig. 3. Stukjes mica op de bovenvlakte en de breuk gezien, afkomstig van Mamboeloesan op Peleng; vgl. het aangeteekende in Hoofdstuk VIII, blz. 134.

PLAAT III.

Fig. 1. Een vischfuik (*hol*) van het eiland Makian, uitvoerig beschreven in Hoofdstuk V, blz. 91.

Fig. 2. 2. *Sarong*'s, afkomstig van Soelabési en met Europeesche garens geweven.

Fig. 3. 3. Een schild met paardenhaar versierd, van Toboengkoe afkomstig en aldaar *kanta* geheeten.

PLAAT IV.

Fig. 1. Een muziekinstrument (*toelalo*), afkomstig van Banggai en vooral bij de Alfoeren veel in gebruik; zie de beschrijving en wijze van bespeling in Hoofdstuk VIII, blz. 131.

Fig. 2. 2. 2. 2. Doozen van *tabisasoe*-bladeren vervaardigd, afkomstig van Soelabési; de grootere dienen tot bewaring van *sirih*- en *pinang*-benoodigdheden, de kleinere van tabak; allen zijn opgelegd met stukjes mica.

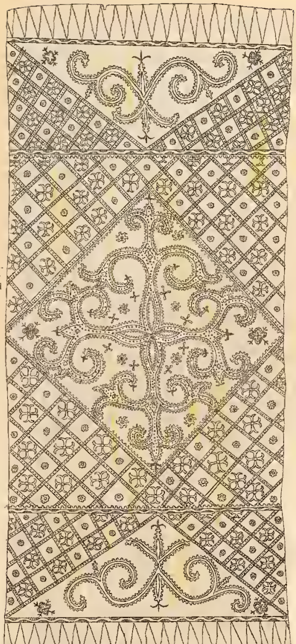
Fig. 3. Een hoed van *tabisasoe*-bladeren, eveneens van Soela afkomstig en te Ternate bekend als *toloe bantah;* zie de Woordenlijst i. v. *toloe.*

Fig. 4. Een armband van de Conusschelp, afkomstig van Tobelo en aldaar *bobili* geheeten; de wijze van vervaardiging is beschreven in het Int. Archiv für Ethnographie, Band II, blz. 207.

I.

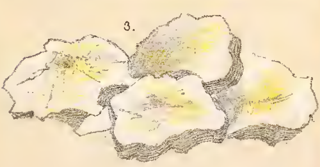
Lith v [illegible] Leiden

1.
1/14

2.
1/15

3.

Lith v P.J. Mulder Leiden

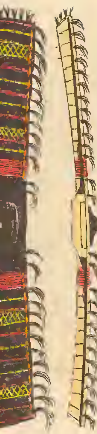
III.

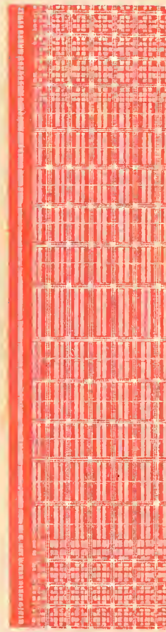
2.
1/20

3 2/12

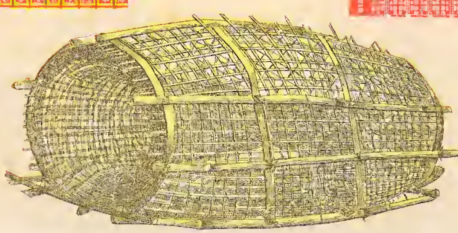

3. 2/12

2
1/5

1.

Druk v. J. Mulder, Leiden.

IV.

Lith. v. P.J. Mulder, Leiden.

AANGEHAALDE GESCHRIFTEN.

Aanteekeningen, gehouden op eene reis aan de noord- en westkust van Halmaheira, opgenomen in het Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië, 18e jaargang, 2e deel, blz. 209 en vlg.

Aanteekeningen nopens eene reis naar Bima, Timor, De Moluksche eilanden, Menado en Oost-Java, gedaan in 1821 en 1822 met den Hoogleeraar C. G. C. Reinwardt, door I. Th. Bik, opgenomen in het Tijdschrift van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, Deel XIV, blz. 125.

Aardrijkskundig en Statistisch Woordenboek van Nederlandsch-Indië, bewerkt naar de jongste en beste berigten. Met een voorrede van Prof. P. J. Veth. Drie deelen. Amsterdam, P. N. van Campen, 1869.

Annales de l'extrême Orient. Revue illustrée asiatique et oceanie. Redacteur en chef: M. Meyners d'Estry. Paris, Challamel Ainé, Libraire-éditeur.

Auszüge aus den auf einer Neu-Guinea-Reise im Jahre 1873 geführten Tagebüchern von Adolf Bernhard Meyer als Erläuterung zu den Karten der Geelvinkbai und des Mac Cluer-golfes. Dresden. 1875.

C. F. H. Campen. Beschrijving van het district Kau, opgenomen in het Tijdschrift van het Aardrijkskundig Genootschap, Tweede Serie. Deel I.

Idem. Beschrijving van het landschap Toebaroe of Gam-mië, opgenomen in de Bijdragen van het Koninklijk Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië, 4e volgreeks, Deel X.

Idem. De Alfoeren van Halmahera, opgenomen in het Tijdschrift voor Nederlandsch-Indie, jaargang 1883, I, blz. 293.

Idem. De godsdienstbegrippen der Halemaherasche Alfoeren, opgenomen in het Tijdschrift van het Bataviaasch Genootschap, Deel XXVII, blz. 438.

Idem. De godsdienstbegrippen der Halemaherasche Alfoeren, eenige oude volkssagen naverteld, opgenomen in het Tijdschrift van het Bataviaasch Genootschap, Deel XXX, blz. 437.

Idem. De Houtsoorten van Hale-ma-hera, opgenomen in De Indische Gids, 5e jaargang, I, blz. 139.

Idem. De landbouw op Halemahera, opgenomen in het Tijdschrift voor Nijverheid en Landbouw, Deel XXIX, blz. 1.

Idem. De politieke toestand van Halemahera in het begin van het jaar 1881, opgenomen in De Indische Gids, 3e jaargang, II, blz. 390 en 4e jaargang I, blz. 347 en II, blz. 842.

Idem. De visscherij op Halemahera, opgenomen in het Tijdschrift voor Nijverheid en Landbouw, Deel XXVIII, blz. 271.

Idem. Eenige mededeelingen over de Alfoeren van Halemahera, opgenomen in de Bijdragen van het Koninklijk Instituut, 4e volgreeks, Deel VIII, blz. 162 en 511.

Idem. Het eiland Halemahera, opgenomen in het Tijdschrift van het Bataviaasch Genootschap, Deel XXVIII, blz. 240.

Idem. Nalezingen op het opstel over de godsdienstbegrippen der Halemaherasche Alfoeren (Deel XXVII, blz. 438), opgenomen in het Tijdschrift van het Bataviaasch Genootschap, Deel XXVIII, blz. 337.

Idem. Ternataansche pantoens, 1e Serie, opgenomen in Deel XXX van het Tijdschrift van het Bataviaasch Genootschap, blz. 443 en ibidem, 2e Serie, in hetzelfde Deel, blz. 624.

(NB. N°. 1, 2 en 6 met kaarten; n°. 7, 9 en 10 met afbeeldingen).

Coup-d'oeil général sur les possessions Neerlandaises dans l'Inde Archipélagique par C. I. Temminck. Tome troisième. Leide, Arnz. et Comp. 1849.

Dagboek. van Dr. H. A. Bernstein's laatste reis van Ternate naar Nieuw-Guinea, Salawati en Batanta, 17 October 1864—19 April 1865; bewerkt door Mr. S. C. I. W. Van Musschenbroek. Met aanteekeningen, bijlagen en eene kaart. Opgenomen in de Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indie, uitgegeven door het Koninklijk Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indie. Vierde volgreeks, Deel VII, 1883.

De aanspraken van Solok op Noordoost-Borneo door P. I. B. C. Robidé van der Aa, opgenomen in De Indische Gids, 4e jaargang, I, blz. 501 en vlg.

De Europeërs in den Maleischen Archipel door P. A. Tiele, opgenomen in het Tijdschrift van het Koninklijk Instituut, 4e volgreeks, Deel I, III, IV, V en VI en 5e volgreeks, Deel I.

De Moluksche eilanden. Reis van Z. E. den Gouverneur-Generaal Ch. F. Pahud door den Molukschen Archipel, door P. van der Crab. Batavia, Lange en C°. 1862.

De Namo leo en andere Tahinatesche vertellingen, gevolgd door een liedje. Met Nederlandsche vertaling en aanteekeningen door J. G. F. Riedel, opgenomen in het Tijdschrift voor Nederlandsch-Indie, jaarg. II, blz. 431.

De opkomst van het Nederlandsch gezag in Oost-Indie. Verzameling van onuitgegeven stukken uit het oud koloniaal archief. Uitgegeven en bewerkt door Jhr. Mr. I. K. I. de Jonge. Deel II, III, IV. 's Gravenhage, Martinus Nijhoff, 1872—1875.

De sluik- en kroesharige rassen tusschen Selebes en Papua, door J. G. F. Riedel. 's Gravenhage, Martinus Nijhoff, 1886.

De Sulaneezen, hunne gebruiken bij huwelijken, geboorte en bij het mutileeren des lichaams, door J. G. F. Riedel, opgenomen in de Bijdragen van het Koninklijk Instituut, 4e volgreeks, Deel X, blz. 395.

De verdediging van Ternate onder den Gouverneur Johan Godfried Budach, door P. A. Leupe, opgenomen in de Bijdragen van het Koninklijk Instituut, nieuwe volgreeks, Deel VIII, blz. 262.

Die Molukken. Geschichte und Quellenmässige Darstellung der Eroberung und Verwaltung der Ostindischen Gewürzinseln durch die Niederländer. Mit einem Anhange von bisher ungedruckten Aktenstücken von Dr. Heinrich Bokemeyer. Mit einer Karte. Leipzig, F. A. Brockhaus 1888.

Dodadi ma-taoe en goma ma-taoe of Zielenhuisjes in het district Tobelo op Noord-Halmahera door F. S. A. de Clercq, opgenomen in het Internationales Archiv für Ethnographie, Bd. II, 1889, S. 204.

Dr. S. A. Buddingh, Neêrlands Oost-Indie. Reizen over Java, Madura, Makasser, Saleijer, Bima, Menado, Sangier-eilanden, Talaueilanden, Ternate, Batjan, Gilolo en omliggende eilanden enz. gedaan gedurende het tijdvak van 1852—1857. Met platen. Drie deelen. Amsterdam, Wed. J. C. van Kesteren en Zoon. 1867.

Een korte terugblik op de Molukken en Noordwestelijk Nieuw-Guinea, door J. A. P. E. Kniphorst, opgenomen in De Indische Gids, 5e jaarg., II, blz. 290 en 465.

Fastes militaires des Indes Orientales Neerlandaises, par A. J. A. Gerlach, Capitaine d'Artillerie au service de S. M. le Roi des Pays-Bas. Zalt-Bommel, Joh. Noman et Fils. 1859.

Feestviering te Ternate in 1753 door Mr. J. Bousquet, opgenomen in Notulen der Algemeene en Bestuursvergaderingen van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen. Deel III, blz. 101.

Flora van Nederlandsch-Indie door F. A. W. Miquel, hoogleeraar in de plantenkunde te Amsterdam. Vier deelen met platen. Amsterdam en Utrecht bij C. G. van der Post en C. van der Post Jr. 1855.

François Valentijn's Oud- en Nieuw Oost-Indien. Met aanteekeningen, volledige inhoudsregisters, chronologische lijsten, enz. uitgegeven door Mr. J. Keijzer, Drie deelen. Amsterdam, Wed. J. C. van Kesteren en zoon. 1862.

Fragment mijner reize door de Molukko's door I. F. G. Brumund. Opgenomen in het Tijdschrift van het Bataviaasch Genootschap, Deel V, blz. 322—396.

Fragment uit een reisverhaal, opgenomen in het Tijdschrift voor Nederlandsch-Indie, 18e jaargang, I, blz. 391 en vlg.

Geschiedenis van de Nederlandsche Regering in Indie gedurende 1816—1858, door den Hoogleeraar G. Lauts. Twee Deelen. Amsterdam, Frederik Muller. 1866.

Geschiedenis van Ternate, in Ternataanschen en Maleischen tekst, beschreven door den Ternataan Naïdah, met vertaling en aanteekeningen door P. Van der Crab, opgenomen in het Tijdschrift van het Koninklijk Instituut, 4e volgreeks, Deel II, blz. 381 en vlg.

Geschiedkundig overzicht van de expeditie naar Tomorie op Celebes in het jaar 1856 door A. W. P. Weitzel, met een kaart. Opgenomen in de Bijdragen van het Koninklijk Instituut, uitgegeven ter gelegenheid van het zesde internationale congres der orientalisten te Leiden. 's Gravenhage, Martinus Nijhoff. 1883.

Handleiding bij de beoefening der Land- en Volkenkunde van Nederlandsch Oost-Indie, voor de cadetten, bestemd voor den dienst in die gewesten, door Dr. J. J. de Hollander, Hoogleeraar aan de Koninklijke Militaire Akademie. Tweede Deel. Derde omgewerkte uitgave. Te Breda bij K. G. Oukoop, voor rekening van de Koninklijke Militaire Academie. 1877.

Handleiding tot de kennis der geschiedenis, aardrijkskunde, fabelleer en tijdrekenkunde van Java, door J. Hageman Jcz. Twee deelen. Batavia, Lange & C°. 1852.

Het journaal van den baron Van der Capellen op zijne reis door de Molukko's, opgenomen in het Tijdschrift voor Nederlandsch-Indie, 17e jaargang, II, blz. 281 en vlg.

History of the Indian Archipelago: containing an account of the manners, arts, languages, religions, institutions and commerce of its inhabitants by John Crawfurd, F. R. S., late British Resident at the Court of the Sultan of Java. In three volumes. Edinburgh 1820.

Insulinde: het land van den orang-oetan en den paradijsvogel, door Alfred Russel Wallace. Uit het Engelsch vertaald en van aanteekeningen voorzien door prof. P. J. Veth. In twee deelen. Amsterdam, P. N. van Kampen. 1870 en 1871.

J. W. Cranssen te Ternate: 13 September 1799—18 Juni 1801, door Dr. L. W. G. de Roo, opgenomen in het Tijdschrift van het Bataviaasch Genootschap, Deel XVI, blz. 503—535.

Lijst der Gouverneurs van Amboina, zoo ten tijde der Portugezen als onder de Nederlandsche heerschappij, met aanteekeningen, loopende van 1605—1864, aangeboden door E. A. W. Ludeking en opgemen in het Tijdschrift van het Bataviaasch Genootschap, Deel XIV, blz. 524—553.

Mededeelingen nopens reizen in den Indischen Archipel door Dr. H. A. Bernstein (1864), opgenomen in het Tijdschrift van het Bataviaasch Genootschap, Deel XVII, blz. 79—109.

Nederlandsch-Indisch Plakaatboek, 1602—1811, door Mr. J. A. van der Chijs. Meerdere deelen. Uitgegeven door het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen met medewerking van de Nederlandsch-Indische Regeering. Batavia, Landsdrukkerij, 1886.

Nederlandsch Nieuw-Guinea en de Papoesche eilanden. Historische bijdrage, ± 1500—1883, door A. Haga, kolonel. Uitgegeven door Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen. Batavia, W. Bruining en C°.; 's Hage, M. Nijhoff, 1884.

Nederlandsch Oost-Indie. Beschreven en afgebeeld voor het Nederlandsche volk door Mr. P. A. van der Lith, met prachtig gekleurde platen naar oorspronkelijke teekeningen. Doesborgh, J. C. van Schenck Brill. 1875.

Oud- en Nieuw Oost-Indien, bevattende een naauwkeurige en uitvoerige verhandeling van Nederlandsch Mogendheid in die Gewesten, door François Valentijn. In vijf deelen, Ia en Ib, IIa en IIb. Te Dordrecht en Amsterdam bij Joannes van Braam en Gerard Onder de Linden, boekverkoopers. 1724.

Overeenkomsten met Inlandsche Vorsten; VIII, Contract met Ternate, opgenomen in De Indische Gids, 4e jaargang, I, blz. 693.

Overname van Ternate van de Engelschen in 1803, door P. A. Leupe, opgenomen in het Tijdschrift van het Koninklijk Instituut, 4e volgreeks, Deel III, blz. 202—223.

Plantkundig woordenboek voor Nederlandsch-Indie; met korte aanwijzingen van het geneeskundig eu huishoudelijk gebruik der planten en vermelding der inlandsche en wetenschappelijke benamingen,

door G. J. Filet, Oud-officier van Gezondheid van het Nederlandsch-Indisch leger. Leiden, Gualth. Kolff, 1876.

Rapport van den Hoofdinspecteur H. J. van de Graaff en den Inspecteur G. J. Meijlan, belast met eene commissie naar de Molukken, opgenomen in het Tijdschrift voor Nederlandsch-Indie, 18e jaargang, I, blz. 73 en vlg.

Rapport over 's Compagnies Regt op de Groote Oost, door R. de Klerk, J. E. van Mijlendonk en W. A. Alting, opgenomen in de Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen. Batavia, Lange & C°. 1868.

Realia. Register op de generale resolutiën van het kasteel Batavia. 1632—1805. Uitgegeven door het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen. Eerste deel. Leiden, Gualth. Kolff. 1882.

Reis door de Minahasa en den Molukschen Archipel, gedaan in de maanden September en October 1855 in het gevolg van den Gouverneur-Generaal Mr. A. J. Duijmaer van Twist, door P. Bleeker. Batavia, Lange & C°. 1856.

Reistochten naar de Geelvinkbaai op Nieuw-Guinea in de jaren 1869 en 1870, door C. B. H. von Rosenberg, ambtenaar belast met wetenschappelijke onderzoekingen in Nederlandsch-Indie. Met kaarten en afbeeldingen. 's Gravenhage, Martinus Nijhoff. 1875.

Reizen in den Oost-indischen Archipel door prof. Albert S. Bickmore. Uit het Engelsch vertaald en met aanteekeningen voorzien door Dr. J. J. de Hollander, Hoogleeraar aan de Koninklijke Militaire Akademie te Breda. Twee deelen. Schiedam, H. A. M. Roelants. 1873.

Reizen naar Nederlandsch Nieuw-Guinea, ondernomen op last der Regeering van Nederlandsch-Indie in de jaren 1871, 1872, 1875—1876 door de Heeren P. Van der Crab en J. E. Teijsmann, J. G. Coorengel en A. J. Langeveldt van Hemert en P. Swaan, met geschied- en aardrijkskundige toelichtingen door P. J. B. C. Robidé van der Aa. Uitgegeven door het Koninklijk Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indie. Met kaarten. 's Gravenhage, Martinus Nijhoff. 1879.

Schetsen van de rijken van Tomboekoe en Banggaai op de Oostkust van Celebes, door C. Bosscher en P. A. Matthijsen, opgenomen in het Tijdschrift van het Bataviaasch Genootschap, Deel II, blz. 63—107.

Toelichtingen behoorende bij de kaart van de bocht van Tomini, samengesteld door Mr. S. C. J. W. Van Musschenbroek, opgenomen in het Tijdschrift van het Aardrijkskundig Genootschap, Deel IV, blz. 93.

Uitstapje naar het binnenland van Noord-Halmahera door den Inspecteur-honorair der Cultures, J. E. Teijsmann, met een woord tot inleiding door Robidé van der Aa, opgenomen in het Tijdschrift van het Koninklijk Instituut, 4e volgreeks, Deel I, blz. 495—518.

Verovering van Ternate door de Engelschen in 1810, door Mr. J. Bousquet, opgenomen in het Tijdschrift van het Bataviaasch Genootschap, Deel XVI, blz. 87.

Voorloopige mededeelingen nopens reizen in den Molukschen Archipel, door Dr. H. A. Bernstein, opgenomen in het Tijdschrift van het Bataviaasch Genootschap, Deel XIV, blz. 399.

Voyage en Nouvelle Guinée, par M. Achille Raffray, chargé d'une mission scientifique par le Ministre de l'instruction publique 1876—1877, opgenomen in Le Tour du Monde, Tome XXXVII, 953e, 954e, 955e et 956e livraison.

ERRATA.

Blz.	4	regel	10	van	boven	staat:	alaof	lees:	alsof
„	6	„	2	„	onderen	„	C. communa	„	C. commune
„	9	„	23	„	„	„	IIe tijdperk noot 78	„	blz. 164, noot 3.
„	11	„	11	„	„	„	andere	„	anders
„	16	„	1	„	„	„	IIe tijdvak noot 89	„	blz. 167, noot 3.
„	18	„	6	„	boven	„	en ofschoon zich verheven wanende boven de sultansonderdanen, toch door de onderdanen van het gouvernement als minderen beschouwd worden.	„	en zich verheven wanen boven de sultansonderdanen, toch door de onderdanen van het gouvernement als minderen beschouwd.
„	21	„	2	„	onderen	„	eindpunt	„	zuidpunt
„	23	„	3	„	„	„	dagelijkch	„	dagelijksch.
„	25	„	16	„	„	„	Titoe	„	Fitoe.
„	26	„	14	„	„	„	oostwaarts	„	westwaarts
„	27	„	1	„	„	„	IIIe tijdperk noot 16	„	blz. 176, noot 2.
„	29	„	9	„	boven	„	voorstelling,	„	voorstelling
„	29	„	9	„	onderen	„	éla-éla	„	élah-élah
„	33	„	1	„	„	„	aren	„	jaren
„	39	„	4	„	„	„	uitspanning	„	inspanning
„	40	„	8	„	boven	„	opwekkende	„	optrekkende
„	41	„	10	„	„	„	amiral	„	amral
„	42	„	2	„	onderen	„	pagteekent	„	dagteekent
„	43	„	8	„	„	„	Dl. H	„	Dl. II
„	46	„	5	„	„	„	Loloda	„	Lolodah
„	48	„	9	„	boven	„	sarong's	„	sarongs,
„	48	„	15	„	„	„	toe loopt	„	loopt
„	48	„	17	„	„	„	kauo-kauo	„	kano-kano
„	48	„	1	„	onderen	„	Azenga	„	Arenga
„	50	„	4	„	boven	„	Goerah ma-Ngofa	„	*goerah ma-ngofa*
„	50	„	10	„	onderen	„	Ngaëi	„	Ngaäi
„	51	„	7	„	„	„	hooger	„	hoogen
„	53	„	8	„	„	„	verbetering	„	verbastering

Blz. 57	regel 5	van onderen	staat:	aan den voet eener steile helling tusschen het geboomte de zee	„	tusschen het geboomte de zee aan den voet eener steile helling
„ 57	„ 2	„ „	„	heeft Ternataansch	„	heeft het Ternataansch
„ 66	„ 6	„ „	„	de werkkring	„	den werkkring
„ 67	„ 1	„ „	„	Noordsche	„	Noorsche
„ 70	„ 3	„ „	„	de Ternataansche	„	het Ternataansche
„ 73	„ 4	„ boven	„	vruchten van	„	vruchten
„ 73	„ 2	„ onderen	„	komen	„	kome
„ 74	„ 4	„ „	„	blijkt	„	blijke
„ 74	„ 2	„ „	„	ontdekken	„	ontkennen
„ 77	„ 14	„ „	„	lolaro-	„	lolaro-,
„ 78	„ 12	„ „	„	bevraagt	„	bedraagt
„ 78	„ 3	„ „	„	aan den berg	„	van den berg
„ 83	„ 12	„ boven	„	alang	„	alang-alang
„ 86	„ 8	„ onderen	„	dat reisverhaal	„	het reisverhaal
„ 90	„ 3	„ „	bijvoegen:	Vgl. het medegedeelde op blz. 28.		
„ 94	„ 12	„ boven	staat:	Baboe Hasan	lees:	Baba Hasan
„ 95	„ 1	„ „	„	op uitstekende	„	op de uitstekende
„ 95	„ 15	„ „	„	slechts	„	slecht
„ 95	„ 13	„ onderen	„	in het z.w. is	„	is in het zuidwesten
„ 95	„ 11	„ „	„	boka	„	boko
„ 97	„ 6	„ boven	„	Logolian	„	Lagolian
„ 98	„ 1	„ „	„	Tomako Mafatoe	„	Tomako ma-Fatoe
„ 99	„ 3	„ onderen	„	piang	„	pinang
„ 101	„ 5	„ boven	„	gebruikte	„	gebruikt
„ 103	„ 10	„ onderen	„	Baboe Hasan	„	Baba Hasan
„ 103	„ 9	„ „	„	van den troon gestooten	„	opgeheven
„ 104	„ 8	„ boven	„	verlangt	„	verlangd
„ 105	„ 12	„ „	„	verklaart	„	verklaard
„ 105	„ 11	„ onderen	„	zelf	„	zelfs
„ 107	„ 16	„ boven	„	Tatjiti	„	Tatjitji
„ 110	„ 7	„ onderen	„	Toegoeïs	„	Togoeïs
„ 110	„ 1	„ „	„	Kroniek II noot 63	„	blz. 161 onder het jaartal 1673
„ 127	„ 1	„ „	„	ande.e	„	andere
„ 130	„ 2	„ „	„	sajawoe	bijvoegen:	of sajafoe
„ 133	„ 2	„ „	„	Bangai-eilanden	lees:	Banggai-eilanden
„ 135	„ 4	„ „	„	alsmede	„	almede
„ 139	„ 3	„ boven	„	vastgehouden	„	vastgebonden
„ 140	„ 14	„ „	„	bezweert	„	besmeert
„ 142	„ 7	„ „	„	Takan	„	Tokan
„ 142	„ 7	„ onderen	„	noot 28	„	blz. 181, noot 3.
„ 148	onder Tidore		„	S. Doehoe Madoja	„	Doekoe Madoja
„ 151	regel 3	van „	„	Moeli	„	Molé

Blz.	151	regel	2	van	onderen	staat:	1626 of 1626	lees:	1626 of 1627
„	152	„	10	„	boven	„	Simon Var	„	Simon Vaz
„	152	„	2	„	onderen	„	Cbistorao	„	Cbristovao
„	162	„	8	„	boven	„	Sahoe	„	Sawoe
„	162	„	2	„	onderen	„	sengadji	„	sangadji
„	168	„	2	„	„	„	Bataaf-	„	Bataafsche
„	170	„	7	„	„	„	foeli	„	foelie
„	172	„	3	„	boven	„	gewezene	„	gewezen
„	174	„	15	„	„	„	weerspanningen	„	weerspannigen
„	174	„	17	„	„	„	van Sailolof	„	via Sailolof
„	179	„	7	„	„	„	detachment	„	detachement
„	183	„	9	„	„	„	zuidknst	„	zuidkust
„	184	„	17	„	onderen	„	Soasio	„	Soabsio
„	184	„	16	„	„	„	sengadji	„	sangadji
„	184	„	15	„	„	„	Gamkonora	„	Gamkonorah
„	185	„	1 en 2	„	„	„	Baboe Hasan	„	Baba Hasan
„	187	„	3	„	boven	„	id.	„	id.
„	194	„	2	„	onderen	„	Ternaansch	„	Ternataansch
„	195	„	4	„	boven	„	hetgeen	„	in hetgeen
„	200	„	7	„	onderen	„	ngomotoha	„	ngamotoha
„	202	„	2	„	„	„	jaar Dal	„	laatste jaar Dal
„	203	„	14	„	boven	„	vort	„	vorst
„	203	„	5	„	onderen	„	aaegeduid	„	aangeduid
„	209	„	16	„	boven	„	christen,	„	christen-,
„	210	„	8	„	„	„	te zamen	„	tezamen
„	211	„	15	„	onderen	„	den luitenant	„	een luitenant
„	215	„	10	„	boven	„	Soasio	„	Soahsio
„	215	„	4	„	onderen	„	djoertoetis	„	djoertoelis
„	218	„	1	„	boven	„	Nehalennia	„	Nihalenia
„	226	„	4	„	„	„	terruggekeerd	„	teruggekeerd
„	226	„	10	„	„	„	den Sahbandar den Chatibi djoertoelis	„	den Sahbandar-Chatibi-djoertoelis
„	229	„	7	„	„	„	in het district	„	uit het district
„	231	„	16	„	„	achter Resident een nieuwen zin bijvoegen: De Djogoegoe en Hoekoem zeiden: „Het is beter, dat „gij eerst het verzoek van den Resident opvolgt, al „komen de landsgebruiken ook later".			
„	232	„	15	„	„	staat:	Sadaha-Kië	lees:	Sadaba-Kië en de Sahbandar
„	237	„	4	„	onderen	achter Djoertoelis bijvoegen: met de soséba's en gewezen djoertoelis			
„	238	„	4	„	„	staat:	weêrzijden	lees:	weêrszijden
„	257	„	11	„	boven	„	ida	„	Bida
„	266	„	18	„	onderen	„	جوو	„	جورو

I.

De Hoofdplaats.

Op de zachte glooiing van den oostelijken bergrug, die zeewaarts in een vlakte van geringen omvang eindigt, ligt grootendeels langs het strand de hoofdplaats der uitgestrekte residentie, welke aan Celebes' Oostkust aanvangt en tot den 141en lengtegraad reikt, — het bekende Ternate, — nu bijna drie eeuwen geleden door de Hollanders onder den zeevoogd Wijbrand van Warwijk voor het eerst bezocht.

Als eenigszins klassieken bodem heeft die plek recht op onze belangstelling, waar tal van geslachten zijn vergaan en andere na hen verrezen, die allen min of meer den stempel van hun tijd op deze enge ruimte afdrukten en niettemin op de omgeving zoo weinig invloed uitoefenden, dat de schets van den oudsten Nederlandsch-Indischen geschiedschrijver schier geheel op den tegenwoordigen toestand past [1]).

Meerdere oorzaken liggen daaraan ten grondslag, maar de hoofdreden dat Ternate het eigenaardig karakter van vroeger behield is wel, dat de handelsbeweging der groote volkeren zich nooit tot deze oorden uitstrekte en de kleine nederzetting van enkele vreemdelingen daardoor van zelf meer opging in de

---

1) Volgens Valentijn (Ib. blz. 14) was »de bevolking van dit eiland ten »grootsten deelen Ternataanen, en vorder Nederlanders, ook eenige afzetsels »van Portugeezen, Mixtizen, Maleiers, Macassaaren, Chineezen, Arabiërs en »veel Javaanen, de twee laatsten om den nagelhandel".

gebruiken der inboorlingen, welke laatsten uit den aard der zaak slechts geringe neiging tot verandering van aloude gewoonten aan den dag legden [1]).

De weinige belangstelling in deze streken is begrijpelijk: de voordeelen, door de specerijteelt opgeleverd, zijn reeds lang verdwenen en gedurende tal van jaren is dit gewest een lastpost op de begrooting, dat millioenen heeft gekost voor de zeer twijfelachtige eer van het bezit van een eilandengroep, door natuuronderzoekers in de schitterendste kleuren geschetst, maar voor den staat slechts van betrekkelijk zijdelingsch gewicht.

Van uit de Moluksche Zee, die het geheele eiland omspoelt, langs twee wegen bereikbaar, wordt de zuidelijke doorgang het meest gevolgd, zelfs door schepen die om de Noord komen en dit niettegenstaande de ver in zee uitstekende riffen veel voorzichtigheid bij het binnenkomen van die zijde vorderen.

Met gewapend oog tracht de vreemdeling reeds bij voorbaat iets te onderscheiden van het oord, dat hij straks nader zal leeren kennen; maar hij is verplicht zijn nieuwsgierigheid te bevredigen met de aanschouwing der moeilijk herkenbare woningen, tusschen het dichte groen als het ware verscholen. Hier en daar wijzen eenige kokospalmen of een enkele *Pisonia* met haar geel gebladerte op een kleine bebouwing, die later zal blijken het middelpunt te vormen van een aanplanting van meerdere cultuurgewassen, welke met geringe zorg bewerkt en onderhouden den eigenaar geen groote opbrengst verzekeren.

Wel heeft de natuur alom hare schatten met kwistige hand uitgespreid, daar zoowel de afgeronde kruin van Ternate's vulkaan [2]) als het kegelvormig uiteinde van Tidore's piek, die bij

---

1) De voorspelling van Temminck (III, blz. 123) »que ces passages ne man»queront pas d'être parcourus par les navigateurs, comme une voie commer»ciale très importante", heeft zich tot heden niet bewaarheid.

2) Bleeker beweert (Dl. I, blz. 162), dat de top van den berg zich van de hoofdplaats gezien vrij breed en afgeknot vertoont, doch onder een veel spitsere gedaante, als men hem van de noordoost- en oostzijde aanschouwt. Wellicht

verderen voortgang den gezichtseinder afsluiten, tot aan den top met allerlei geboomte en struikgewas zijn begroeid; doch geen kunst kwam haar ter hulpe, daar hiertoe bij de bewoners de kennis ontbreekt en goede werkkrachten evenmin beschikbaar zijn.

Nog weinige oogenblikken en het anker is gevallen, hetzij op de reede of wel aan het verst uitgebouwde bruggenhoofd. De hoop op een fraai stadsgezicht blijft echter onvoldaan: waar men zich wendt, ontwaart men slechts lommerrijke lanen met hier en daar een witten muur tusschen het groene loof heenschijnende, en in een noordelijke richting meerdere op palen gebouwde hutten aan het drooggeloopen strand; een aanblik evenmin schilderachtig, als treffend of indrukwekkend.

Die teleurstelling neemt toe door het hinderlijk gejoel, waarmede het meren aan het hoofd gepaard gaat; voor de kajuitspassagiers dubbel onaangenaam, daar op het achterdek touwen worden uitgelegd en sloepen uit de davids neergelaten, zoodat kommando's van scheepsofficieren en het geschreeuw der matrozen elkaar onophoudelijk afwisselen en allen in groote haast heen- en weervliegen, om aan de opvolgende bevelen van den gezagvoerder te voldoen.

Een min of meer gelijksoortige drukte wordt aan den wal waargenomen. Daar volbrengt ieder zijn dagelijksche taak met de kalmte, die overvloed van tijd medebrengt, of verheugt zich in een zalig niets-doen. Plotseling ontwaart de wachter op het sloepenhoofd, dat te Maitara het sein voor de nadering van

---

wordt dit gezichtsbedrog veroorzaakt, doordien de krateropening, herkenbaar aan een kale plek, aan den noordkant ligt, maar groot is het verschil niet.

De berg heeft geen afzonderlijken naam en van een Gama-Lama-gebergte, als op de kaart achter het werk van HAGA, is nooit iets gehoord. Er zijn meerdere heuvelachtige verheffingen op den top, bekend onder de namen van Měkah of de eigenlijke piek in het westen, Medina een bergrug van zuid naar oost, Kaf of Wakaf in het noorden en Tĕrkan in het zuidwesten; Wakaf, iets hooger dan de piek, is de kraterwand, welks middellijn wordt geschat op ∓ 500 Meter. De door VAN DER CRAB bij Naïdah, noot 13, opgegeven benamingen zijn minder juist.

een stoomschip is geheschen; hij snelt rond om hiervan bericht te geven aan de autoriteiten en voornaamste ingezetenen en als een loopend vuurtje is het nieuws bekend. Ieder geraakt in een soort van spanning: ambtenaren en officieren verwachten mogelijke bevordering of verplaatsing, handelaren rekenen op de toezending van goederen of tijdingen over marktprijzen en weinigen schijnen het onder dien indruk te kunnen uithouden binnen de enge muren hunner woning. Het duurt dan ook niet lang, of alles stroomt naar het hoofd, om de naderende boot te bewonderen met een belangstelling, alaof nog nooit een stoomer de reede bezocht. Europeanen, Arabieren, Chineezen en inlanders geven hunne kwinkslagen ten beste en keeren eerst huiswaarts als de postpakketten naar het kantoor zijn overgebracht; koelies beginnen dadelijk met het lossen van goederen; velen zien kennissen aan boord of ontmoeten die bij het weggaan; en dezelfde plaats, nog geen half uur te voren als uitgestorven, vertoont een buitengewone levendigheid, die eerst eindigt als de boot is weggestoomd.

Het behoort tot de eischen der moderne beschaving, dat men zich kunstmatig opwindt bij hetgeen de op dat gebied niet verwende Hollander een prachtige waterpartij of een fantastische heuvelenreeks noemt; welke sporen van verrukking de baar nog medebrengt naar de tropen, als hij bij toeval de reede van Padang aandoet en meent in bewondering te moeten geraken over het nietige eilandje Pisang, dat min of meer gelijkt op een drijvend atol. De Duitscher, dien het een aangeboren behoefte is te dwepen met het ideale, heeft zelfs een climax van »schön, wunderschön, wundervoll" uitgedacht, om dien vermeenden indruk in woorden terug te geven, ofschoon het werkelijk schoone dikwerf aan veler waarnemingsvermogen ontsnapt. Waar bestond ooit beter gelegenheid het quasi-overkropt gemoed te luchten dan in de nabijheid van Ternate met die onafzienbare rij vulkanen, die terstond het schrikbeeld van uitbarstingen en de daarmede gepaard gaande verwoesting in al zijne gevolgen voor den geest roept en onmerkbaar herinnert

aan de somber gekleurde tafereelen uit tal van reisbeschrijvingen! Wie nooit vuurbrakende bergen aanschouwde of zelf aardbevingen bijwoonde, ontstelt allicht op het zien van den kleinen rookkolom, die Ternate's bergtop in het noordwesten uitstoot; maar overigens is de aanblik van dit eiland niet aangrijpend en verliest het grootsche zijn waarde door gebrek aan afwisseling.

Iets anders is het, als men eenmaal voet aan wal heeft gezet. Dan waant men zich te bevinden aan den oever van een meer of binnenzee, met de kust van Halmahera in het verschiet [1]); waar de zon zich spiegelt in het breede en toch kalme water en tal van visschersprauwen zich in allerlei richtingen bewegen, nu eens zachtkens voortglijdende met gespannen zeilen en dan weder op de maat van het roeiersgezang door pagaaien snel bewogen, — als het onomstootbaar bewijs, dat de mensch ook hier de natuurkrachten aan zich dienstbaar maakt trots het stomme geweld van den brandenden kolos.

Bleeker herinnert er in zijn bekend werk aan [2]), dat men bij het noemen van Ternate te denken heeft aan vier onderscheidingen: de residentie van dien naam, de hoofdplaats, het sultanaat en het eiland. Van deze zijn de twee eerste benamingen van europeeschen oorsprong, ontstaan bij de administratieve indeeling van Nederlandsch-Indie, en hebben de beide laatste van een inlandsch standpunt dezelfde beteekenis, nl. die van zetel van het sultansbestuur; zoodat nog heden in de taal des volks met het gaan naar Ternate wordt bedoeld, het zich begeven naar de wijken om of nabij het vorstelijk paleis. Deze omschrijving van Bleeker is overigens voor uitbreiding vatbaar

---

1) Bij de aaneenschakeling van onwaarheden, door Dr. Buddingh over Ternate in zijn werk »Neêrlands Oost-Indië" gepubliceerd, is het haast onnoodig te herinneren, dat in strijd met zijn bewering Hiri van het strand niet te zien is (Dl. II, blz. 117).

2) Reis door den Molukschen Archipel, Dl. I, blz. 181.

en zou kunnen omvatten de reede van Ternate, den berg van Ternate, en andere zoowel door Europeanen als inlanders gebezigde termen. Wij zullen ons thans bewegen binnen de grenzen der hoofdplaats, die nog niet lang geleden van regeeringswege zijn vastgesteld [1]).

Gemeten van den vlaggestok vóór de residentswoning is de hoofdplaats gelegen op 47′ 13″ N. B. en 127° 22′ 39″ L. beoosten Greenwich en strekt zich uit langs het strand, ten zuiden tot aan de Brangka Toboko [2]), een geul met steenrijke bedding, waarlangs bij hevige regens het van den berg afstroomende water zich somwijlen in zee ontlast en ten noorden tot de Soahsio of negen kampongs, een algemeene benaming voor een vereeniging van wijken of buurten rondom de woning der hoogste inlandsche autoriteit gegroepeerd; terwijl de westelijke grens loopt over de lagere helling van den naar het oosten gekeerden bergrug achter de Mohamedaansche, Chineesche en Europeesche begraafplaatsen. Drie nagenoeg evenwijdig loopende straten of wegen, waarvan de strandweg de langste is, onderling door min of meer smalle paden verbonden, vormen de eigenlijke stad, die noordwaarts overgaat in het Chineesche kamp, aan welks einde het fort Oranje ligt, dat weder door de Makasaarsche wijk van het sultansgebied wordt afgescheiden.

De weg langs den zeeoever, zijnde een dichte laan van *galala*-boomen, hier en daar afgewisseld door *Canarium* en de sierlijk bloeiende *Barringtonia* [3]), maakt al dadelijk een aangenamen

---

1) Opgenomen in Staatsblad 1885, n°. 186.

2) *Brangka* of *barangka* is een Moluksch woord, waarmede *sloten*, *grachten*, *uitgedroogde beken* en *ravijnen* worden aangeduid; sommigen beweren, dat het van Spaanschen of Portugeeschen oorsprong is en schrijven het *branca*. In het Ternataansch zegt men daarvoor *ngoeai*. TEIJSMANN zegt (l. c. *blz.* 194), dat in deze ravijnen bij hevige regens bergstroomen ontstaan, die alles meesleepen en soms zelfs de hoofdplaats overstroomen: hij vergist zich daarin met het overloopen der goten in de stad.

3) De Ternataansche benamingen dezer boomen zijn: *modjoei* voor de *Barringtonia Speciosa* en *njiha* voor den *Canarium Communa*; met *galala* wordt de *Erythrina Picta* bedoeld.

indruk. Van het evengenoemde zeehoofd langs het steenkolenpakhuis dezen volgende, nadert men eerst het lusthuis bekend als Kadatoe Todore, waar Tidore's vorst bij tijdelijk oponthoud ter hoofdplaats verblijft [1]), herkenbaar aan een langen witten muur met een hooge poort in het midden, waarboven zich een overdekte stellage verheft, die als wachthuis vroeger meer dan thans dienst doet [2]). Het huis zelf biedt niets bezienswaardigs aan, maar vóór den ingang is een zeehoofd uitgebouwd, dat slechts zelden in bruikbaren staat verkeert en meer bijzonder heet bestemd te zijn voor het aanleggen van vaartuigen van Tidore afkomstig. Een opzichter of *partadah* zorgt gewoonlijk op onvoldoende wijze voor het onderhoud en maakt huis en erf slechts in orde bij de komst van Tidoreesche grooten: dáár wonen ook de *ngosa* of heerendienstplichtigen, die brieven en boodschappen van en naar den Sultan moeten overbrengen en die daartoe over een paar prauwen kunnen beschikken. Het geheele erf is bekend als Falah-Djawa, een naam die is afgeleid van de vroegere bouworde der woningen met een wachthuis aan den ingang.

Reeds weinige schreden verder wordt het residentiekantoor bereikt en recht daarover het derde zeehoofd, het zoogenaamde sloepenhoofd, omdat dit de gewone aanlegplaats is der sloepen, die van voor anker liggende schepen naar den wal gaan. Dit hoofd is voor gouvernementsrekening gebouwd en zeer zeker het netste, met een koepel waar het havenlicht wordt ontstoken en des avonds naar frissche lucht snakkende ingezetenen zich vermeien in de lichtstrepen, bij voortbeweging in het water

1) Reeds VALENTIJN (Ib, blz. 100) vermeldt: »Als de koning van Tidore op »Ternate komt, zo wordt zijn Hoogheijd van een huis, keerzen, olie en verdere »noodtlijkheden, en ook van een Ledekant met zijn behangsel, en van honderd »rijxdaalders, door de E. Maatschappij voorzien". Van af den tijd der overneming in 1817 ontvangt die vorst bij oproeping in dienst naar de hoofdplaats een som van *f* 150.—, als tegemoetkoming voor kleine uitgaven. Het huis is sedert zijn eigendom.

2) Dergelijke wachthuizen heeten in de wandeling *roemah pombo* »duiventil".

door de paalwormen achtergelaten. Achter het kantoor ligt de gevangenis met de daarbij behoorende cipierswoning en wachtkamers, alle zeer nette gebouwen en over het geheel doelmatig ingericht; natuurlijk op betrekkelijk kleine schaal ontworpen, verband houdende met de plaatselijke behoeften. Wel is waar, maken de meesten door de bedekking met sagoebladeren, hier bijna algemeen in gebruik, van uit zee gezien weinig vertooning; maar het valt niet te ontkennen, dat dit dekmiddel het inwendige gebouw veel koeler laat dan dakpannen.

Vlak aan het residentiekantoor grenst het kantoor van den havenmeester (een betrekking hier vereenigd met dien van beheerder der pakhuizen), en daarvan slechts door een nauwe goot gescheiden de woning van het Hoofd van Bestuur, reeds van verre herkenbaar aan den hoogen vlaggenstok te midden van het dicht opeengehoopt geboomte. Uitwendig zonder praal of sier, ook al door het lage dak van *katoe*, is het niettemin een zeer geschikt, ruim en bijzonder logeabel gebouw, met een riant uitzicht op zee en een groot achtererf, waar alle gerieven van indische huizen in voldoende mate zijn aangebracht [1]). Het is nog niet heel oud, daar een steen in den voormuur de eerste steenlegging op 30 Mei 1842 aangeeft en de overlevering verhaalt, dat op den 23en Januari 1844 de toenmalige resident HELBACH door een groot *pasang-lilin* feest het nieuwe residentiehuis feestelijk inwijdde [2]). Wel heeft het herhaaldelijk te lijden gehad van hevige aardschuddingen, niet het minst van die, welke in 1855 het geheele eiland teisterde [3]), maar ongelukken

1) BLEEKER zegt er van (Dl. I, blz. 163), dat het weinig geschikt is om indruk op de bevolking te maken en geenszins beantwoordt aan de stelling van den vertegenwoordiger van ons gezag! Een phrase, die al even weinig beduidt als het ongunstig oordeel van VAN DER CRAB in De Moluksche Eilanden, blz. 261.

2) Het inwijden van een nieuw huis, gepaard met het ontsteken van tal van kaarsen, heet in het Ternataansch *festa sarah totjah*.

3) Met verbetering van hetgeen BLEEKER (I, blz. 164), BICKMORE (II, blz. 4) en anderen over de aardbevingen en uitbarstingen te Ternate vermelden diene, dat VALENTIJN spreekt van uitbarstingen op 18 en 19 Juli 1608, 1635, 1653

waren daarvan nimmer het gevolg, daar het op een steenen onderlaag geheel van hout is opgetrokken en zelfs een kleiner gebouwtje achter de hoofdwoning is opgericht, waar de bewoners zich bij erge schokken kunnen terugtrekken [1]).

De voorgalerij met hare zwart marmeren tegels heeft een zekere vermaardheid, door zeeofficieren zelfs naar Holland overgebracht, als de beste danszaal van de geheele Molukken te zijn; en waar andere indrukken in een gewijzigde omgeving te loor gingen, bleef bij tal van ouderen van jaren de herinnering voortbestaan aan den tijd, dat zij op de niet zeer welluidende maar maatvaste inlandsche muziek aan den arm van Ternate's schoonen

---

en 1687 en van hevige aardbevingen in 1673 en 1686, terwijl Bleeker ten opzichte der eruptie in 1673, waarbij de asch tot op Ambon viel, zich denkelijk vergist met die van den berg te Gamkonora op Halmahera (Vgl. Valentijn I^b, blz. 332). De zoogenaamde Verbrande Hoek of Batoe Angoes ontstond door een lavastroom, die in 1737 naar zee vloeide: anderen beweren echter, dat dit in 1770 plaats had (Zie ook ben. Korte Kroniek, II_e tijdperk, noot 78).

In deze eeuw werden de hevigste aardbevingen waargenomen in 1835 en 1839 (de laatste op 25 Maart, des middags 4 uur) en vooral in 1840. Aan deze ging vooraf een eruptie op 2 Februari, gepaard met trillingen van den bodem; in den nacht van 13 op 14 Februari deden zich schokken gevoelen met een onderaardsch gedruisch, de hevigste tusschen half 4 en half 5 met tusschenpoozen van een half uur; terwijl de geweldigste schudding plaats had op den 14^{den}, des voormiddags 10 uur, waarna op Ternate geen enkel steenen huis meer bewoonbaar was. De schade bedroeg een millioen gulden en met toestemming der Regeering circuleerde door geheel Indië een inteekenlijst (Zie Jav. Courant van 1 April 1840). Onder den indruk van den eersten schrik wilde men den bestuurszetel naar Halmahera verplaatsen; hiervan is later afgezien [Temminck (III, blz. 143) is hieromtrent minder nauwkeurig]. In 1855 kwamen de hevigste schokken voor op den 14^{den} Juni, waarbij het fortje te Dodinga op Halmahera instortte, den 16^{den} en 22sten Juni en den 14^{den} Juli. De jongste uitbarstingen in Juni 1862 en Augustus 1871 (deze o. a. beschreven door Teijsmann in Natuurk. Tijdschr., Dl. XI, blz. 196), waren veel minder hevig. Dat volgens De Hollander (II, blz. 377, noot 2) in 1686 en 1840 ook vele menschen zouden zijn omgekomen, is niet bekend.

1) Bickmore (II, blz. 18) schat het gevaar van 's nachts onder de puinhoopen eener woning te worden begraven te Ternate zoo groot, dat volgens hem alle *vreemdelingen* een klein slaaphuis hebben achter dat, hetwelk zij bij dag bewonen!

der godin Terpsichore hulde brachten door een onvermoeiden danslust, die met het avondschot aanving en nooit vóór het ochtendschot eindigde [1]).

De vroegere landvoogden, na het Engelsch tusschenbestuur door residenten vervangen, waren gehuisvest achter de hooge muren van het fort Oranje, tijdens de vele onlusten zeker veiliger dan daar buiten, en wel in het tegenwoordige pakhuis, dat toen een verdieping hooger was. Nadat rust en orde ter hoofdplaats niet meer verstoord werden, bleek het doelmatiger buiten het fort een geschikter plek voor residentswoning uit te kiezen en men is daarin bij uitstek goed geslaagd. Twintig opvolgende bestuurshoofden hebben die reeds bewoond; de een bevorderde nuttige bijbouwingen, de ander dacht meer aan versiering en het gevolg is geweest, dat langzamerhand een geheel tot stand kwam, hetwelk aan billijke eischen ten volle beantwoordt.

Langs het strand voortwandelende, bereikt men eerst een zijweg, waarin het nette lokaal der Europeesche school, en op den hoek hiervan het societeitsgebouw, door de ingezetenen weinig bezocht, maar het welkome toevluchtsoord van doortrekkende reizigers en vreemdelingen. Men vindt er een zeer goed voorziene leestafel, waar tijdschriften en couranten na rondlezing onder de leden worden nedergelegd. Met zeer afwisselend geluk bestuurd, zich nu eens verheugende in een groot getal belangstellende leden en dan weder tijdelijk kwijnende door plaatselijke oneenigheden, heeft de societeit aan alle stormen weerstand geboden; hetgeen voor een kleine plaats als Ternate bepaald een geluk mag heeten, daar zonder zoodanige club een groot gerief zou worden gemist. De eerste oprichters doopten haar »Minerva", een naam dien zij tot heden behield.

Alle woningen aan dezen weg gelegen hebben het front zee-

1) Dat te Ternate altijd veel geur gemaakt werd, blijkt o. m. uit een relaas der feestviering op 6 Augustus 1753, bij de bekendwording der benoeming van den Gouverneur-Generaal Jacob Mossel (Notulen Batav. Gen. Dl. III, blz. 101).

waarts gekeerd, welke eigenaardigheid niet op vele plaatsen wordt aangetroffen en hier moet ontstaan zijn na de laatste hevige aardbeving [1]). Zonder twijfel is dit een ware verbetering en de woningen van particulieren en handelskantoren hebben er veel in waarde door gewonnen. Zij deelen wel is waar met het residentiehuis het ongemak, dat bij felle windvlagen in het midden van oost- en westmoeson de lampen in de voorgalerij des avonds gedurig worden uitgedoofd; doch hare bewoners genieten dan ook van het vroolijk uitzicht op zee en krijgen de frissche zeelucht uit de eerste hand.

Waar de weg zich aan den ingang van het Chineesche kamp eenigszins kromt, liggen dicht bijeen de openbare marktplaats, het schutterijmagazijn, de loods van den waterstaat en iets westelijker het eenvoudige maar ruime kerkgebouw der protestantsche gemeente. De *pasar* is het levendigste deel der geheele stad, het vereenigingspunt van jong en oud, waar zoowel kleinhandelaren hunne waren uitstallen, als visschers, groenten- en fruitverkoopsters en tal van anderen een soms zeer geringen oogst tegen gereed geld omzetten, of wel een soort ruilhandel drijven in de voortbrengselen der omliggende eilanden.

Vooral in de ochtenduren, en voorts den geheelen dag door, heerschen hier een drukte en vertier, die gunstig afsteken bij de andere min of meer eentonige omgeving en die het gevolg zijn van een aangeboren behoefte der meest veelsoortige elementen, om zich van den gewoonlijk weinig vermoeienden arbeid te verpoozen onder het gebruik van kleine versnaperingen en de onmisbare sagoeweer. Een waar genot is het voor den gemaklievenden inlander neêr te hurken naast de vrucht zijner niet noemenswaardige inspanning en onder het kauwen van pinang- en betelvrucht de koopers te woord te staan, zonder zijn waar aan te prijzen en alleen in geestdrift gerakende op den onuitputtelijken woordenvloed, waarmede een landgenoot zijn jongste ervaringen ten beste geeft. Van verre hoort men reeds aan een

---

1) Zie Fragment, enz., blz. 426.

soort gegons, dat men een publieke verzamelplaats nadert en bij zooveel onschuldige genietingen, in de inlandsche maatschappij met hare geringe eischen een zelden verzuimde gelegenheid tot afwisseling, treffen de spoedig voldane tevredenheid en de ingewortelde handelsgeest, die uit het gesprek der voorbijgangers zoo duidelijk te voorschijn treedt. Een viertal Alfoeren van Halmahera heeft vrijwillig de zorg voor reiniging der *pasar*loods op zich genomen en gaarne offeren de vaste bezoekers enkele centen voor het voorrecht, op een gezuiverd plekje hun vracht te kunnen nederzetten; — dit gaat alles hoogst geregeld en zonder eenige inmenging van het bestuur.

Welk een menigte rassen komen niet in die enge ruimte bijeen! Hier de Makasaar, grootendeels van de vischvangst levende; dáár de Alfoer [1]) van den overwal met de sagoe, geklopt in het ongerepte woud; ginds de Ternataansche handwerksman met de producten van zijn kunst; elders een bewoner van den bergrug met voortbrengselen van erf of tuinen; en te midden van deze afstammelingen van Europeanen en Chineezen, inlandsche Christenen en Arabieren, allen lovende en biedende, redeneerende en gesticuleerende; nu eens in een kalm gesprek gewikkeld en dan weder op luidruchtige wijze hunne gedachten uitdrukkende en te zamen als wedijverende om de meening te logenstraffen, alsof er geen hartstocht verborgen ware achter den kalmen trek, in een anderen kring behouden. Het is juist de verscheidenheid der met elkaar in aanraking komende personen, die het rumoer veroorzaakt, dat aan deze marktplaats haar bijzonder karakter verleent.

Wij naderen het Chineesche kamp met een niet al te onregelmatig aangelegde hoofdstraat, waarop tal van gangen naar de hooger gelegen wegen uitloopen en waar binnen een klein bestek ± 500 Chineezen wonen, die onder twee onbezoldigde hoofden, een kapitein en een luitenant, staan. Veel verschil biedt deze

1) Gewoonlijk volgen de Alfoeren op de hoofdplaats de Ternataansche kleederdracht en zijn zij alleen herkenbaar aan het lange haar en de onafscheidelijke schelpen polsbanden.

wijk niet aan met wat elders van dien aard voorkomt: alleen zou men kunnen zeggen, dat een vergelijking niet ten nadeele der Ternataansche Chineezen uitvalt, daar voor reinheid en zindelijkheid vrij goed wordt zorg gedragen. De meeste bewoners zijn afstammelingen van Chineezen en echt Chineesche vrouwen is er niet ééne; zij hebben van de Indo-Europeanen vele gewoonten overgenomen, bezigen het locale Maleisch als moedertaal en enkelen kunnen zelfs in het Hollandsch een redelijk gesprek voeren en bewegen zich gemakkelijk in den omgang met Europeanen. Hun geringe bekendheid met Chineesche gewoonten komt het sterkst uit bij bruiloften en begrafenissen, waarbij voortdurend aan houding en vormen moet herinnerd worden; ook dragen de officieren bij officieele gelegenheden een kleeding, geheel afwijkende van die hunner ambtgenooten op Java. Als bijzondere gebouwen in deze wijk verdienen vermelding de Chineesche tempel en het daaraan verbonden weeshuis, in een der zijstraten gelegen.

Of het in de lucht van Ternate zit, wie zal het beslissen, maar al zijn zij niet bepaald lui te noemen, slechts weinig Chineezen geven zich de moeite om er zoo gezegd bovenop te komen en als op Java door noeste vlijt langzamerhand eenig fortuin te vergaren. Met een geringe winst, door den kleinhandel verdiend, zijn de meesten tevreden, zoodat zij even genoeg hebben om met vrouw en kinderen te leven en zich voor erg drukkende schulden te vrijwaren. Enkele jaren van gemakkelijke verdiensten, als bij tijdelijke stijging van de prijzen der producten des lands zich somwijlen voordoen, werken verlammend op den lust tot den arbeid en dooven de geestkracht uit, die anders gevorderd wordt tot uitbreiding van zaken; eenmaal verwend door die grootere winsten bij geringe inspanning wordt het aan de fortuin overgelaten om in beter doen te geraken.

Vele feestelijkheden komen in het Chineesche kamp niet voor: van tijd tot tijd een huwelijksfeest en met de intrede van een nieuw jaar het bekende *héla karèta*. Dit bestaat in het rond-

trekken door koelies van wagentjes, waarin Chineesche kinderen gezeten zijn, min of meer versierd naar gelang van de gegoedheid der ouders en begeleid door muzikanten en fakkel- en lampiondragers; het duurt gewoonlijk drie avonden, waarbij allen in feestdos gekleed en de woningen schitterend verlicht zijn, terwijl het den vierden dag besloten wordt door een grooten optocht langs de europeesche en inlandsche wijken. Dat zoodanig feest op een kleine plaats als Ternate niet heel veel te beduiden heeft, laat zich begrijpen [1]).

De huizen der Chineezen zijn geheel van steen, met pannen daken en vlak tegen elkaar gebouwd, hetgeen bij aardbevingen nog al schade aan de bewoners toebracht; te meer daar de muren niet anders zijn dan opeengestapelde keisteenen, door wat slecht cement saamgehouden. De voorliefde tot afzondering in het eigen *home* was echter sterker dan de vrees voor instorting en na elke verwoesting volgde een herbouwing in den ouden trant.

Voortgaande komt men aan de open ruimte, waarop het fort Oranje staat, dat in 1607 door Kornelis Matelief de Jonge werd aangelegd en aanvankelijk den naam van Malajoe droeg, naar de plaats waar het werd opgericht [2]). Twee jaar later

---

1) Hoe Veth kan verklaren (Insulinde II, blz. 16, noot 14), dat dit feest hier met bijzonderen luister gevierd wordt, is niet recht duidelijk. Juist te Ternate, waar geen rijke Chineezen wonen en het geheele getal zoo gering is, wordt er in vergelijking met andere plaatsen al bijzonder weinig werk van gemaakt. Het *tjakaïbah* (eigenlijk *dansoe*), waarvan hij melding maakt, bestaat daarin, dat eenige mingegoede afstammelingen van Europeanen en inlandsche Christenen zich in allerlei kleederdrachten als van zeeofficieren, ambtenaren, enz. tooien, met mannen als vrouwen verkleed gemaskerd rondgaan en tegen een kleine belooning allerlei dansen uitvoeren, voornamelijk quadrilles, waarbij teedere omhelzingen der van groote promontoria voorziene valsche wederhelften. De reusachtige poppen, op Java *djĕnggi* geheeten, worden nooit op Ternate vertoond en wat Verhuell daarvan vertelt, is waarschijnlijk ontstaan uit verwarring met hetgeen men op Java ziet.

2) Van de toenmalige sterkte vindt men een beschrijving bij Valentijn (I^b, blz. 12), waarbij hij tevens in het kort melding maakt van de forten te Toloko en Takomé, tegenwoordig ruïnen.

veranderde Frans Wittert den naam in Oranje en bleef de naam Malajoe alleen behouden in den titel van Hoekoem Sangadji Malajoe, een der hoofden van de negen sultanskampongs, wiens onderhoorigen geen afzonderlijke nederzetting hebben, maar over de andere kampongs verspreid zijn [1]).

Het fort is een gebastionneerde vierhoek met breede steenen wallen, door een droge gracht omgeven; oorspronkelijk bestemd tot bescherming der sedert verlegde reede en nu uitsluitend dienstig tot huisvesting van het uit 150 man en 5 officieren bestaand garnizoen [2]). Tegenwoordig zal geen schip in de nabijheid ankeren, daar het strand bij ebbe tot ver in zee droog loopt en zelfs bij hoogen waterstand moeilijk te naderen is. Behalve de officierswoningen en de ziekenzaal liggen daarbinnen nog verschillende magazijnen en als eenig civiel gebouw het pakhuis, dat dient tot opberging van den lande behoorende materialen. De ingang is aan de zeezijde en ware het niet, dat

---

1) Wel zeggen enkele schrijvers, als Bleeker, Veth, De Hollander, e. a., dat het z.g. gouvernementsgrondgebied ter hoofdplaats Malajoe heet; maar dit is een vergissing, waarschijnlijk uit het boven medegedeelde voortgesproten en misschien wel van Valentijn afkomstig, die van een stedeken Maleijo spreekt, iets dat door anderen zonder onderzoek is nageschreven. Robidé van der Aa gaat nog verder en vermeldt de *stichting* van Malajoe (De Ind. Gids, IVe jaargang, I, blz. 508)!

2) Van deze 150 man zijn er nog 7 te Tidore en 15 te Batjan gedetacheerd. Vroeger was het garnizoen heel wat sterker en bestond den 1sten Januari 1819 uit 12 officieren en 294 manschappen, nl.

staf: 1 majoor, 1 chirurgijn-majoor, 1 kapitein fung. intendant en 1 chirurgijn der derde klasse.

infanterie (24e bataljon):

Europeanen: 2 kapiteins, 4 eerste luitenants, 4 tweede luitenants, 2 sergeant-majoors, 5 sergeants, 2 fouriers, 10 korporaals, 1 tamboer-pijper, 1 hoornblazer en 35 flankeurs.

Amboneezen: 5 sergeants, 7 korporaals en 29 soldaten.

Javanen: 3 sergeants, 5 korporaals, 4 tamboer-pijpers en 105 soldaten.

artillerie:

Europeanen: 1 kapitein, 1 eerste luitenant, 2 sergeants, 1 fourier, 3 korporaals en 18 flankeurs.

Javanen: 4 korporaals, 1 tamboer-pijper en 37 soldaten.

het vochtig klimaat voortdurend strijd voerde met de blauwsteenen muur, dan zou de ligging op het groote plein zeker veel bijdragen tot verfraaiing der plaats [1]).

Achter deze muren woonden vroeger de landvoogden met het aan hen ondergeschikt personeel; binnen de wallen vergaderde de Koloniale Raad, wiens beslissingen zooveel tot den bloei der O. I. Compagnie bijdroegen; en de sedert verdwenen raadzaal was eenmaal getuige van het verraad van RODIJK en VAN DOCKUM, die uit vrees voor vernieling hunner possessies door het vijandelijk vuur den gouverneur CRANSSEN aan de Engelschen overleverden [2]). Belegering van een inlandschen vijand heeft het fort nooit doorstaan, ofschoon het ruimte genoeg heeft om in tijd van nood de geheele Europeesche bevolking op te nemen.

De laan van *galala*-boomen, afgebroken nabij de *pasar*, daar de weg door het Chineesche kamp te smal is voor den aanplant van schaduwboomen, vangt nabij het fort weder aan en loopt

---

1) Volgens VAN DER CRAB (De Moluksche Eilanden, blz. 262) is het fort in 1757 herbouwd.

2) In het levensbericht van den Gouverneur-Generaal Mr. PIETER GERARDUS VAN OVERSTRATEN door Mr. P. MIJER (Tijdschr. v. Ned.-Indië, jaarg. 1840, blz. 279) wordt hieromtrent aangestipt: »VAN OVERSTRATEN het gevaar beseffende, »waarin dit verlaten eiland (Ternate) destijds verkeerde, en wetende van hoe»veel belang het was, om een man van beproefde trouw aan het hoofd van »bestuur aldaar geplaatst te hebben, benoemde WILLEM JACOB CRANSSEN tot »gouverneur van Ternate, die in 1799 derwaarts vertrok en er de bezetting »en bevolking in een beklagenswaardigen toestand aantrof, vooral uit hoofde »van volslagen gebrek aan de noodige levensbehoeften. Hij beraamde dadelijk »de noodige maatregelen om daarin en in andere ongelegenheden te voorzien, »doch werd in den voortgang zijner edele pogingen verhinderd door een twee»den vijandelijken aanval der Britten. Het beleg hield eenige weken aan, ge»durende welke de vijand dikwerf krachtige uitvallen deed, die echter gedurig »bloedig werden afgeslagen; en Ternate zou misschien in onze handen gebleven »zijn zonder het trouwloos en verraderlijk gedrag van eenige Europesche ambte»naren, die den braven gouverneur CRANSSEN geweldadig overvielen en gebon»den hielden en alzoo den weg baanden om dat eiland den Engelschen over te »leveren. Dit bericht verwekte ter hoofdplaats groote neerslachtigheid". (Zie ook ben. Korte Kroniek, IIe tijdvak, noot 89).

door tot het Makasaarsche kamp, om dan geheel op te houden. Het is deze laatste wijk, die den als Makasaren bekende gouvernementsonderdanen grootendeels tot woonplaats strekt; anderen hebben zich elders tot Kastéla toe verspreid en zelfs wordt te Iboe op de westkust van Noord-Halmahera een kleine vestiging aangetroffen [1]).

Oorspronkelijk afstammelingen van Makasaren en Boegineezen, die in vroeger jaren te Ternate specerijen kwamen halen, of wellicht bij oorlogen op Celebes als krijgsgevangenen medegevoerd, weet thans niet een hunner zijn Makasaarsche afkomst aan te toonen en is er nog veel minder iets van die taal onder hen overgebleven. Hun hoofd voert den titulairen rang van Kapitein der schutterij, omdat zijne onderhoorigen òf schutterlijken dienst presteeren òf in de contributie zijn aangeslagen. De naam van mohamedaansche burgers, waarvan er op tal van plaatsen in de aangrenzende residenties zoovelen voorkomen, zou veel doelmatiger wezen; maar het woord *Makasaren* kreeg door lang gebruik het burgerrecht en is moeilijk te wijzigen, al vordert het ook bijzondere toelichting; te meer daar sedert de omschrijving in Staatsblad 1859 n⁰. 20 ieder inboorling van Nederlandsch-Indië, die den Islam belijdt, bij vestiging te Ternate tot de Makasaren gerekend wordt en in hunne rechten en verplichtingen deelt. Niettemin zijn bij art. 1 van Staats-

1) Dat de Makasaren zich hier vestigden, dateert van 1680, ten minste bij Valentijn (I^b, blz. 13) lezen wij: »In de voorgaande tijden plagten de Macas»saren, en andere burgers hier, zich wel tot aan, en voorbij Gamma Lamma, »met der woon, en met hunne tuinen, uit te breiden; dog de landvoogd Pad»brugge heeft, na den opstand van koning Amsterdam (of Kaitsjili Sibori), »aan de Ternataanen, en anderen, die daar bevorens tuinen hadden, niet wil»len toestaan, de verlatene tuinen (vermits die te veel aanleiding tot nagel»morsserijen, en andere ongemakken gaven) weder te mogen aanvaarden, maar »heeft hun in de plaats derzelve eenige morgen lands achter het kasteel Orangie, »om dezelve te bebouwen, gegeven, die hij ook met buiten- binnen- en dwars»wegen net heeft laten afroijen, en dewelke, bebouwt zijnde, bevonden zijn »zeer vrugtbaar te wezen, gelijk dat vooral ook zo aan den tuin der E. Maat»schappij alhier, pas buiten den muur van 't vlek gelegen, en omtrent meer »andere gebleken is".

blad 1838 n°. 22 de Javaansche Makasaren uitgesloten van den dienst bij de schutterij, hetgeen misschien is geschied om hen naar deze streken te lokken; maar dat nooit tot een goed gevolg heeft geleid, omdat zij bij de hier heerschende algeheele vrijheid aan het *dolce far niente* boven werkzaamheid de voorkeur gaven, en ofschoon zich verheven wanende boven de sultansonderdanen, toch door de onderdanen van het Gouvernement als minderen beschouwd worden. Door de vrijstelling van alle belastingen schuwen de Makasaren elke inspanning en trachten zij in de vischvangst een overigens sober bestaan te vinden. Hun geheel getal bedraagt ruim 2000 zielen, niet noemenswaardig verschillende met de opgaven van vroegere jaren.

Het is deze wijk, die ten noorden aan het sultansgebied grenst en welker hoofdweg recht toeloopt op de *Ngarah Lamò* of *groote poort*, waar de sultanswacht optrekt en die bovendien tot raadzaal en gevangenis dient.

Ons evenwel aan de grens houdende, gaan wij westwaarts en komen door eenige nauwe paden in een zuidelijke richting weder terecht op het Oranjeveld, dat achter het fort gelegen een zeer geschikte exercietieplaats vormt. Van hier heeft de wandelaar met den rug naar het noorden gekeerd een prachtig gezicht op den piek van Tidore, die zich hoog boven de daarvoor gelegen heuvels tusschen tal van groene schakeeringen schilderachtig verheft [1]).

Twee wegen gaan van de hoeken van dit plein zacht hellende naar het westen; de noordelijkste voert naar het kerkhof der Makasaren, de zuidelijkste naar het terrein door garnizoen en schutterij tot schijfschieten gebezigd; de laatste met een zijpad naar de Chineesche en Europeesche begraafplaatsen, langs enkele vervallen woningen, zijnde overblijfselen van lusthuizen uit de

---

1) Misschien stond VAN MUSSCHENBROEK (Tijdschr. Kon. Instituut, 4e volgreeks, Deel VII, blz. 59 noot) dit uitzicht voor den geest, toen hij de eigenaardige vergelijking maakte met een Hollandsch landschap, daar toch boomgroepen als de door hem beschrevene allerwege voorkomen.

vorige eeuw, zooals door een paar jaartallen wordt aangeduid. Die ruïnen zijn geen teekenen van vervallen grootheid, zooals sommigen beweren [1]); daar het zich eerder laat denken, dat de uitbreiding der stad later in een zuidelijke richting werd voortgezet, die zich hiertoe door meer gelijken grond ook beter leende.

Den bovenweg volgende, die doorloopt tot Kajoemérah, nadert men spoedig het gedeelte, dat meer bijzonder door de inlandsche christenen, hier allen burgers, bewoond is en waar de inlandsche school een goede vertooning maakt. Deze wordt door ruim 100 leerlingen bezocht, waaronder vele meisjes, en heeft een goeden naam [2]). Zoowel kinderen van christen- en mohamedaansche burgers, als van Chineezen, zijn daar eendrachtig aan dezelfde banken gezeten, — het duidelijkst beeld van godsdienstige verdraagzaamheid, zoover mij bekend nimmer door onhandige bemoeiing verstoord.

De meeste woningen zijn van *gaba-gaba*, slechts door weinige steenen huizen afgewisseld [3]); erven en omheiningen worden goed aangelegd en onderhouden en het geheel heeft een vriendelijk aanzien, dat meer zuidwaarts eenigszins somberder wordt door dichter begroeiing der aangrenzende tuinen en van het oude slavenkerkhof.

De indruk, dien een vreemdeling van Ternate krijgt, wordt overigens zeer gewijzigd naar het jaargetijde, daar de talrijke witte muren die de erven omringen natuurlijk veel van aanhoudende regens te lijden hebben en de meeste inwoners niet

---

1) WALLACE maakt hiervan zelfs *puinhoopen van kolossale gebouwen* (Insulinde II, blz. 8).

2) Men kan de vorderingen der kinderen waardeeren, zonder als VAN DER CRAB (De Mol. Eilanden, blz. 264) in dwaze loftuitingen te vervallen.

3) Zooals bekend is zijn *gaba-gaba* (Tern. *gabah*) de hoofdnerven der bladeren van den sagoepalm, die door stevigheid uitmunten en tot vervaardiging van wanden, zolders en soms ook van vloeren gebezigd worden; van daar dat huizen uit dit materiaal samengesteld *roemah gaba-gaba* heeten. *Katoe* is de algemeene benaming voor *dekriet*, op Java *atĕp* genoemd, bestaande uit de aaneengeregen bladeren van denzelfden palm.

geneigd zijn die door levende heggen te vervangen; een echt oud-hollandsch gebruik, dat eenmaal van onze voorvaderen overgenomen tot heden behouden bleef.

De christenburgers hebben geen eigen hoofd; zij staan rechtstreeks onder het Europeesch bestuur. Hun geheel getal bedraagt iets meer dan 200 zielen en in de werkelijkheid verschillen zij weinig van vele Indo-Europeanen, die aan een gril der fortuin hunne gelijkstelling met Europeanen danken. Enkelen zijn handwerkslieden, anderen hebben kleine tuinen en nog anderen trachten als klerk of opzichter aan den kost te komen; zij geven het bestuur geen overlast en gaan stil en rustig met een trouwe naleving der godsdienstvormen [1]) hun gang.

Meermalen werd hun zedelijk gehalte aangevallen en zelfs Valentijn spreekt over hen in ongunstigen zin; hierbij wordt evenwel uit het oog verloren, dat op een kleine plaats als Ternate elke nietigheid zeer breed wordt uitgemeten en dat door onderlingen naijver bij totaal gebrek aan afwisseling schijn terstond voor werkelijkheid wordt aangenomen [2]).

Onze wandeling door de hoofdplaats is ten einde. Wij keeren naar het strand terug en werpen een laatsten blik op de reede, die dikwerf een vroolijk gezicht oplevert als de schoeners uit Nieuw-Guinea met volle lading zijn teruggekeerd, Mandarsche prauwen allerlei artikelen van Singapore aanvoeren en een paar

1) De inlandsche christenen zijn vermoedelijk afstammelingen van de zoogenaamde vrijburgers, d. w. z. dienaren van de Compagnie, die na afloop van hun verband achterbleven en voor eigen rekening handel mochten drijven in rijst, sagoe, hout, zout, vee en katoenen kleedjes, maar niet in specerijen. Zij waren verplicht hun vaste woonplaats te kiezen binnen Maleijo op Ternate en mochten geen huwelijk aangaan met inlandsche vrouwen, tenzij deze tot het christendom overgingen (vgl. De Jonge, Dl. IV, blz. LXVII). Volgens Valentijn (I^b, blz. 255) dienden zij wel tot lijfwachten bij raadsvergaderingen, o. a. in 1627. Door het overnemen van den familienaam en dikwerf aan het toeval danken velen hunner afstammelingen de gelijkstelling met Europeanen.

2) Zie hierover Valentijn (I^b, blz. 13 en 15) en het medegedeelde op blz. 429 van het Fragment uit een Reisverhaal, dat van 1853 dateert.

stoomschepen het vertier levendig houden, zoodat men zich een oogenblik kan voorstellen, hoe Ternate zich bij minder afgelegen ligging altijd zou voordoen.

Uitgevoerd worden: tabak (het meest van Galela en Makian), hertehorens, vogelhuiden (vooral van Nieuw-Guinea), schildpad, was (van Soela en Banggai), *damar*, witte en zwarte haaienvinnen, gezouten en gedroogde visch, hertepeezen, *masoi*, parelen, paarlmoerschelpen, kakao, caoutchouc, *kopra*, notemuskaat, foelie, koffie, *mangkoedoe*bast en *tripang*; terwijl de voornaamste artikelen van invoer zijn: katoenen- en wollen lijnwaden, glas- en aardewerk, koper- en ijzerwerk, zijden en katoenen garens, opium (door het Gouvernement van N. I.), steenkolen, goenizakken, thee, papier, medicijnen, sigaren, geweren (voor de jacht), zonneschermen, eetwaren, kaarsen, lucifers, wijn, bier, spiritualiën, petroleum, schoenen, hoeden, dakpannen, rijst, suiker, zout, meel, runderen, meubilair en vuurwerk. De juiste hoeveelheid van een en ander kan niet worden opgegeven, daar handelaren in een vrijhaven nimmer de ware cijfers mededeelen.

II.

Omgeving der hoofdplaats.

VERDERE BIJZONDERHEDEN.

Wanneer men, in plaats van oostwaarts naar het strand terug te keeren, de bovenstraat in zuidelijke richting vervolgt, dan betreedt men den zoogenaamden grooten weg, die, aanvankelijk tot drie vademen breed, verderop smaller wordt en voorbij Kajoemérah in een voetpad overgaat, dat langs het zuidoosterstrand doorloopt, zich aan de eindpunt naar het westen kromt en eerst voorbij Kastéla eindigt.

Juist wegens die breedte en om toch iets van dien aard in den omtrek van Ternate te doen, zijn de vier *brangka*'s, die den weg tot aan Kajoemérah snijden en die bekend staan als Tobòkò, Kalapa Pèndèk, Talangami en Bastion, behoorlijk overbrugd, ofschoon slechts bij hooge uitzondering door een der weinige voertuigen van Ternate's ingezetenen bereden; zoodat voor het geringe getal voetgangers een bamboezen vonder even goed zou voldoen, daar in al die droge steenbeddingen bij den zwaarsten stortvloed hoogstens 2 à 3 voet water staat, dat door de helling van het terrein zich met snelheid in zee ontlast.

Vooral dit gedeelte van den weg is zeer lommerrijk en strekt zich uit tusschen de tuinen van ingezetenen, die veelal aan den zeekant een woning of optrek hebben, als zijnde met een prauw het gemakkelijkst te bereiken. Waar hun grond niet tot aan het strand reikt, ziet men hier en daar een opzichterswoning, omringd door enkele hutten van inlandsche huurlingen of opwonenden, wier hulp bij het onderhoud door de vergunning tot nederzetting en eenig aandeel in de opbrengst ruimschoots wordt beloond.

Op menige plaats herinnert de aanwezigheid van verweerd metselwerk aan een vroegere vestiging van meer gegoede personen, die hier in rustige afzondering verpoosden van de toch al niet zware dagtaak. Later in andere handen overgegaan of verwaarloosd, omdat men niets ten koste wilde leggen aan het onderhoud van een afgelegen plek, denkt een vreemdeling bij den aanblik allicht aan verdwenen grootheid en ziet hij in die bouwvallen ten onrechte de overblijfselen van nimmer bestaan hebbenden bloei. Slaven- en smokkelhandel, ongeoorloofde handelingen en soms openlijke bedriegerijen mochten tijdelijk voordeel aanbrengen, — deze verdwenen even spoedig als zij ontstonden; en de altijd zeer betrekkelijke rijkdom van sommigen ging te niet, om zich op te lossen in een meer regelmatige verhouding van velen.

Thans nagenoeg geheel in eigendom bezeten door gouverne-

mentsonderdanen, wordt de kuststreek van af de hoofdplaats tot Kastéla beschouwd als te zijn gouvernementsgrond en als zoodanig in den Regeeringsalmanak vermeld. Hoezeer dit in de praktijk niet tot moeilijkheden aanleiding geeft, is het sultanaat eene andere zienswijze toegedaan en bewegen zich daarop vrijelijk de oppassers van den vorst, om van zijne overal verspreide onderdanen belasting te innen, hen tot het verrichten van heerendiensten op te roepen of zoo noodig gevankelijk weg te voeren. Niet ten onrechte wordt trouwens beweerd, dat die gronden, oorspronkelijk bij wijze van gunst geschonken aan familieleden en rijksgrooten, niet van het rijk konden worden vervreemd; zelfs als deze in het aanbod tot overneming van Europeanen en Chineezen een geschikt middel vonden, om in hun dikwerf nijpend geldgebrek te voorzien. Hoogstens werd derwijze het recht van gebruik afgestaan en inschrijving in de gouvernementsregisters had niet mogen volgen. Intusschen bestaat er op het oogenblik geen dringende noodzakelijkheid om in dien toestand verandering te brengen en zal Ternate zeker niet de eenige plaats in Nederlandsch-Indië zijn, waar aldus districts- of rijksgrond in gouvernementsgrond werd geconverteerd; al zou bij de sluiting van een ander contract met een nieuwen Sultan naar een betere regeling kunnen worden gestreefd.

Behalve tal van vruchtboomen, *kalapa*, *seho*, *sagoe* en *pisang*, wordt daar maïs en wat padie verbouwd, en zijn er aanplantingen van notemuskaat [1]), kakao, koffie en vanielje, die naar gelang van de zorg aan het onderhoud besteed den eigenaars niet te verwerpen voordeelen opleveren; terwijl die tuinen hun tevens gelegenheid geven tot kweeking van aardvruchten, groenten, suikerriet en tal van andere geriefelijkheden voor dagelijkch gebruik.

Enkele dier landen, als Tongoli en Wattendorf, strekken zich

1) De soorten van notemuskaat, hier geteeld, zijn *Myristica Fragrans* en *M. Succedanea*.

tegen de berghelling tot een hoogte van 1500 voet uit en het vroegere lusthuis van den Sultan te Sonòto stond op een zeer schilderachtige plek, waar de koele ochtend- en avondlucht aan menigen zieke verkwikking bracht.

Door de nabijheid der stad en herhaalde jacht geheel van vogels ontbloot, ziet men in het geboomte slechts een enkele groene duif (*ngoömi*) en in het nachtelijk uur de vliegende honden, waarop goede schutters bij lichte maan gaarne hunne krachten beproeven.

De plaatsen, welke door samenvoeging van meerdere woningen als kampongs kunnen worden aangemerkt, zijn opvolgend: Kajoemérah [1]), Soròfò, Kalamata, Fitoe, Gambesi, Sàsà Lamo, Sàsà Itji, Djamboelan en Kastéla; en het is aan dezen weg, dat niet ver van de zuidpunt, nagenoeg vlak aan het strand, een zoetwatermeertje wordt aangetroffen, door velen voor een uitgedoofden krater gehouden en bij de Ternatanen als *ngadé* bekend, ofschoon de Maleisch sprekende bevolking het gewoonlijk *lagoena* noemt [2]). In die kampongs is het Tidoreesch element sterk vertegenwoordigd en erneert zich met het telen van groenten, het ijzersmeden en de vischvangst, of leent voor de gunst der opwoning den eigenaar bij den arbeid de behulpzame hand. Hun geheele getal bedraagt ruim 1000 zielen, maar zij blijven heerendienstplichtig aan de negorij, waaruit zij afkomstig zijn [3]).

Voorbij Kajoemérah wat geaccidenteerd, wordt van af Sàsà het terrein meer effen en loopt het voetpad tot aan Kastéla over een vlakken bodem, met een steenachtige verheffing op

---

1) Te Kajoemérah is nog de ruïne van het fortje, dat bij De Hollander, 4e druk, blz. 379 noot 1, ook 's Konings Zeehoofd wordt genoemd; doch welke naam nergens bekend en denkelijk eene vergissing is met de steenen omheining aan de zeezijde vóór het paleis te Ternate.

2) Zoo ik mij niet vergis, ziet het Spaansche *laguna* bepaald op zoetwatermeren. Van der Crab (l. c. blz. 292) houdt die lagoena voor een vroegere baai of inham, waardoor evenwel het zoete water niet wordt verklaard.

3) Op enkele landen is men in den laatsten tijd begonnen met lieden van Talaoer te werken: deze zijn nog al gewild, omdat zij geen hoog loon vragen en niet lui zijn, maar zij schijnen niet geneigd zich voor langer dan twee jaren te verbinden.

de plek, die haren naam ontleent aan de aldaar aanwezige ruïnen van de sterkte Gam Lamo, eerst door de Portugeezen en later door Spanjaarden bezet. Deze kampong is thans grootendeels bewoond door Makasaren, die onder een *Partadah* of opzichter staan en contributie betalen aan de schutterskas; en ook daar verblijven in een paar bamboezen hutten de laatst overgebleven leprozen, wien indertijd dit oord van afzondering werd aangewezen. De afstand van de hoofdplaats bedraagt zeven paal of twee uren gaans en in de volkstaal duidt men deze streek aan als *kië ma-doedoe* of *achterste gedeelte van den berg.* Kastéla ligt zuiver west en even voorbij een heuvel, genaamd Roewah, moet Batoemérah de grens vormen tusschen het gouvernements- en sultansgebied, welke grens echter officieel nooit is vastgesteld.

Herhaalde klachten over het begraven van lijken der opgezetenen in de nabijheid van aan Europeanen toebehoorende woningen, of op de door hen geoccupeerde gronden, hebben sedert geleid tot de aanwijzing van vaste begraafplaatsen, één niet ver van het fortje te Kajoemérah, een tweede voorbij Titoe nabij de grens met Gambesi en een derde te Kastéla achter de woning van den Partadah, met toepassing der voor geheel Indië te dezen aanzien heerschende voorschriften. Aan de vorsten is toen verzocht hunne medewerking te verleenen tot de invoering van gelijke bepalingen op hun gebied, welke medewerking zij gaarne beloofden, om reden de aanwezigheid van graven op gronden of erven in vele gevallen bezwaren oplevert bij de overdracht op anderen of de verdeeling onder familieleden. Of zij echter hun gezag in dit opzicht streng zullen handhaven en den moed bezitten om van een overoud gebruik afwijkende bevelen met kracht door te zetten, mag voorloopig betwijfeld worden.

Levert het zuidelijk deel van het eiland weinig merkwaardigs op, van meer belang is de noordelijke uitbreiding der hoofdplaats, waar Ternate's Sultan verblijf houdt en derhalve het middelpunt van het inlandsch bestuur wordt aangetroffen.

Aan het einde der Makasaarsche wijk, voorbij het fort Oranje, gaat de strandweg ongemerkt over in het rijksgebied of Soahsio, bestaande uit negen kampongs, welker huizen dicht aaneenstaan en die onderling door nauwe paden verbonden zijn tusschen met stevige heggen omheinde erven. Langs den hoofdweg wonen de voornaamste hoofden en bevindt zich de groote moskee, herkenbaar aan den witten muur en het laagsgewijs opgehoogd dak, doch verder niet uitmuntende door netten bouw of versieringen, daar die alleen tegen den tijd der groote mohamedaansche feesten wat opgepleisterd en gewit wordt, als de vorst met groot gevolg ten aanschouwe van de geheele bevolking zijn godsdienstplichten gaat vervullen.

Reeds van hier uit is aan het einde van den weg de groote poort zichtbaar, zijnde een steenen gebouw, waarvan het onderstuk boogvormig is uitgebouwd, zoodat een opening is ontstaan, die echter niet breed genoeg is om rijtuigen door te laten. In deze poort trekt de sultanswacht op, houdt de *Hakim* zitting, en is een vertrek tot gevangenis afgezonderd: zij heet *ngarah lamo*, ter onderscheiding van de deuren, die toegang verleenen tot het afgeperkte erf van het paleis en de bijgebouwen en die als *ngarah oepas* en *ngarah itji* bekend staan. Is men die doorgegaan, dan betreedt men een groot plein, dat oostwaarts een zachte glooiing heeft, waar zich het paleis van den Sultan binnen een geheel afgescheiden ruimte verheft.

Dat paleis is gebouwd tegen de helling van een lagen heuvel; van achteren is het met den beganen grond gelijk, maar de voorgalerij wordt gesteund door hooge pilaren en bereikt langs een steenen stoep van 34 treden. Overigens is het een woning zonder verdieping met één meter dikke muren en biedt behalve nette afwerking niets bijzonders aan dan een hoogst *riant* uitzicht op zee van het balkon, en een ruime binnengalerij, die met roode tegels is belegd en waar bezoekers gewoonlijk ontvangen worden. De aangrenzende vertrekken zijn niet vele, maar voldoende voor den vorst en zijn gezin, daar de gehuwde kinderen zelden in het paleis blijven wonen.

Een bezoek van den Resident aan den Sultan kenmerkt zich door enkele eigenaardigheden, die als van traditioneelen aard hoog in eere worden gehouden en waarvan slechts noode wordt afgeweken [1]).

Ofschoon ook hier het namiddaguur in de inlandsche samenleving als tijd tot het afleggen van bezoeken is bestemd, zoo is daarin ter wille van het Hoofd van Bestuur reeds sedert jaren een wijziging gebracht; ook ter voorkoming van stoornis in den geregelden afloop van het gebed bij zonsondergang, dat ten paleize trouw wordt nageleefd. Gewoonlijk tegen zeven uur zendt de Sultan de gele kales naar beneden om den Resident en familie af te halen [2]), getrokken door een zestiental menschen, die zich slechts langzaam voortbewegen om het wrakke gevaarte niet te beschadigen. Na het gebruik van een halve eeuw kan men ook niet verwachten, dat dit voertuig nog door stevigheid uitmunt: aan het behoud is evenwel een zeker bijgeloof verbonden, alsof de buitendienststelling den val van het rijk ten gevolge zou hebben en er is al heel wat aan opgelapt; de treê bezweek sedert voor den tand des tijds en men stijgt er met een lampetrap in.

Een twintigtal fakkeldragers ter begeleiding medegegeven ontsteken hunne met *damar* gevulde bamboezen kokers; deze walmende verlichting geeft aan den optocht een fantastisch voorkomen, dat op een plaats waar zoo weinig voorvalt, jong en oud doet uitkomen om van de vertooning getuige te zijn.

Ongeveer een half uur is noodig om het paleis te bereiken, waar bij nadering van het rijtuig de Sultan, omringd door zes oppassers met brandende kaarsen, het bestuurshoofd onder aan de stoep te gemoet gaat, om hem gearmd naar boven te geleiden. De ontvangst geschiedt in de binnengalerij, waar een bank

1) Over de ontvangst bij den Sultan van Tidore ligt meer een westersche tint, die door haar gebrekkigen vorm gewoonlijk minder voldoet.

2) Dit rijtuig is een regeeringsgeschenk (zie ben. Korte Kroniek, IIIe tijdperk, noot 16).

of stoelen met rood fluweelen kussens gereed staan en de Resident aan de rechterzijde van den vorst plaats neemt [1]).

Op een tafeltje staat een blad met *sirih*benoodigdheden gereed en nauwelijks gezeten komt een bediende waschwater aanbieden, dat met een afwijzende beweging der hand wordt geweigerd; waarop onmiddellijk thee wordt rondgediend, gevolgd door confituren, die eerst moeten genoten zijn vóór dat het gesprek aanvangt. Als hiertoe vooraf het verzoek is gedaan, worden de *légo* en *dadangsa* vertoond. Van acht tot twaalf sierlijk opgetooide vrouwen komen achter elkaar binnen en bewijzen de gewone eer aan de autoriteiten: een muzikant in oude uniform geeft op de klarinet den toon aan en onder het uitvoeren van bewegingen, die eenigszins met het *tandak* op Java overeenkomen, worden verschillende liederen ter eere der bezoekers gezongen. Hebben de danseressen hun *répertoire* afgespeeld, dan gaan zij weder even statig heen en wordt van de pauze gebruik gemaakt om een sigaar en selterswater aan te bieden. Weldra verschijnen de dansers, zijnde een tiental jongelingen, die in een fantaisie-harlekijnskostuum met driehoekige steken versierd met paradijsvogels en gewapend met kleine stokken op de maat der inlandsche muziek niet onverdienstelijk oude dansen uitvoeren, grootendeels bestaande in regelmatige sprongen en eindigende in een acrobatischen toer door het vormen van een menschelijke pyramide. Een en ander is een niet onaardige tijdpasseering en wordt door vreemdelingen gewoonlijk met belangstelling bijgewoond. Zijn de loopende zaken in dien tusschentijd behandeld, dan wordt op dezelfde wijze uitgeleide gedaan en keeren de gasten per as huiswaarts.

De tusschenpersonen, door wie in gewone gevallen gedachten-

---

1) Bij een bezoek van den Sultan aan den Resident worden dezelfde formaliteiten in acht genomen, met dit verschil dat de secretaris den vorst uit het rijtuig helpt en deze boven aan de stoep door het bestuurshoofd wordt begroet, om daarna gearmd naar binnen te gaan. Bij groot ceremonieel bestaat die begroeting uit een drievoudige omhelzing, die met de noodige deftigheid wordt uitgevoerd en vordert de etiquette, dat onmiddellijk na afloop een boodschap wordt nagezonden met de vraag, of het bezoek goed bekomen is.

wisseling tusschen Resident en Sultan plaats heeft, zijn van wege den eerste een der inlandsche schrijvers van zijn bureau en van den kant van den laatste zijn secretaris, of als het alleen boodschappen geldt een *djoertoelis*. De secretaris is bij wijze van spreken de rechterhand van den vorst: hem wordt dan ook de hand gereikt en door het bestuurshoofd eene zitplaats aangewezen om, aldus op zijn gemak gesteld, aan de opdracht van zijn heer te voldoen. Zonder zijn geleide maakt zelfs geen rijksgroote zijn opwachting en de voorstelling, en de beëediging van nieuw benoemde hoofden of in officiersrang verhoogde prinsen geschiedt steeds door zijne tusschenkomst en nadat hij zich vooraf heeft overtuigd van de instemming van den Resident met de gedane voordracht. Als een geschikt man die betrekking waarneemt, worden vertrouwelijke onderwerpen dikwerf met goeden uitslag vooraf aan hem medegedeeld en uiteengezet.

Bij gelegenheid der vasten worden geen bezoeken gewisseld. Tegen den aanvang zendt de Sultan hiervan bericht aan den Resident, meer als een herinnering, dat onafgedane zaken voorloopig buiten behandeling blijven; en alleen den 27en dag wordt er feest gevierd door groote illumineering van met hars gevulde pisangstammen (*golaha éla-éla*), gepaard met een voortdurend afschieten van geweren en *lila*'s. Alsdan krijgen de Sultans van regeeringswege eenige geschenken, bestaande uit suiker, koffie, rozewater, portwijn, kaarsen, kabaaiengoed en thee[1]); hetgeen zij op den eersten dag van het jaar beantwoorden door de toezending van rijst, kippen en vruchten. Met den afloop gaat de inlandsche schrijver namens den Resident den Sultan gelukwenschen, welke beleefdheid gewoonlijk terstond door een dankbetuiging wordt gevolgd.

1) Dit was reeds vroeger gebruik, want Valentijn (Ib, blz. 329) vermeldt, dat met een brief van den Gouverneur-Generaal Maetsuijker aan Sultan Mandarsah werden gezonden: »16 ellen Groen laken, 20 dito Carmosijn, 16 »ellen Groen Hollands Felp, 7 gebloemde Bethillis Ternataans, 4 dito Cassa »Bengala, 40 ps. grove gebloemde Sjavonije, 10 ps. gesorteerde Bengaalsche »Armozijnen, 22 ps. Zijde Petoolen, 1 vat Mom en 2 groote kassen met Roze»water".

Veel werk wordt daarentegen gemaakt van de viering van 's Konings verjaardag. Des morgens komen tegelijk met de ambtenaren en officieren commissies van wege de vorsten hun compliment maken en des avonds verschijnen de laatsten in groot pontificaal met een talrijk gevolg, terwijl zij er bijzonder op gesteld zijn, dat zoodanig feest tot den volgenden ochtend duurt. Na de *polonaise* ontdoen zij zich dan van de nog al zware kroon en andere versierselen om zich voor het verdere gedeelte van den nacht in minder fraai kostuum gemakkelijker te bewegen [1]). Hun personeel sporen zij onophoudelijk tot dansen

---

1) Tusschen kroon- en rijkssieraden wordt geen verschil gemaakt. Tot die van Ternate behooren:

een gouden maan, waarin 17 juweelen en 26 Ceylonsche steenen,
twee gouden *dahéngora*, elk met 6 Ceylonsche diamanten,
zeven juweelen sterren,
een juweelen zonnebloem,
een groote juweelen oorhanger,
twaalf gouden oorhangers met 60 diamantjes,
een karbonkel,
twee topaazen,
tachtig verschillende steenen,
een gouden keten met waaiervormige schakels,
een » » » schakels als *balibi*-vruchten,
een » » » 24 diamanten,
en een gouden makasaarsche keten;

terwijl tot de rijkssieraden van Tidore gerekend worden:

twee zilveren soepterrienen met schotels,
twee » schenkbladen,
twee » sirihtoestellen,
twee » schenkbladen,
twee » » (ronde),
twee » » (kleine vierkante),
twee » » (ronde, met opschrift P. P. P. Jongman),
twee » kandelaars met glazen stolpen,
zes koperen kwispedoors,
een sirihdoos met zilveren beslag,
een sabel zonder scheede,
een schild met zilveren ornamenten,
een stok met gouden knop, met Engelsch omschrift van 1810,
een zilveren kwispedoor,

aan en de *boki*'s nemen daaraan gaarne deel, al verkiezen zij *quadrilles* en oude Portugeesche dansen boven rondedansen. De dronk op den Koning wordt luide toegejuicht door een oorverdoovende fanfare van alle medegebrachte muziekinstrumenten en zelfs onder hen, die een *outside ticket* hebben, heerscht een vroolijke stemming, nimmer door wanordelijkheden verbroken.

Andere gebruiken komen nagenoeg overeen met hetgeen uit den omgang met inlandsche vorsten van elders bekend is en behoeven dus hier niet te worden vermeld; ik wensch alleen nog het een en ander aan te stippen omtrent het klimaat en de bevolkingsstatistiek.

Klimaat. Het klimaat is op de hoofdplaats voor Europeanen zeer gunstig, waartoe de geringere warmtegraad en frissche zeewinden zeker veel bijdragen. Zelfs heeft Ternate een bij uitstek goeden naam voor lijders aan borstkwalen, meer bijzonder met asthmatische verschijnselen, en is het getal kinderen, dat wegens ziekte de europeesche school verzuimt, niet noemenswaardig. Bij de Europeanen en met dezen gelijkgestelden sluiten zich de inlandsche christenen aan, daar hun bekende navolging van westersche gewoonten den afkeer van geneeskundige hulp veel heeft verminderd.

Stertecijfers over de zuiver inlandsche bevolking ontbreken ten eenemale; maar als zeker kan worden aangenomen, dat deze onder gewone omstandigheden niet grooter zijn dan op andere plaatsen. Dit verandert echter geheel bij epidemieën, zoowel door de begrijpelijke zorgeloosheid ten opzichte van klimatologische of hygienische invloeden, als ook omdat bij het volk geen doeltreffende middelen bekend zijn tegen ziekten als pokken, koorts en cholera. Van besmetting door plaatselijke eigenaardigheden

---

twee staande spiegels,
acht muurstolpen,
een tapijt,
vier koperen kanonnen van 1 ℔,
drie ijzeren » » » »
vier en twintig geweren en verdere uitrusting van soldaten.

heeft een inlander geen begrip: bij verhoogde lichaamstemperatuur denkt hij het eerst aan baden, bij het heerschen van buikziekten schijnt hij een dubbele behoefte tot maagoverlading te gevoelen en het wantrouwen tegen westersche medicijnen is te diep ingeworteld om zich anders dan in den hoogsten nood daaraan te wagen [1]). Men denke zich hierbij de moeilijkheid,

1) Het geringe vertrouwen der inlandsche bevolking op hulp van onzentwege blijkt het duidelijkst uit dien bestaanden afkeer van het gebruik van geneesmiddelen, slechts in dringenden nood bij hooge uitzondering een enkele maal en dan nog met weerzin overwonnen. In de onder rechtstreeksch bestuur gebrachte gewesten neemt men dien tegenzin eveneens waar, doch hier valt zij dubbel in het oog, daar de hoofden niet geprikkeld worden door de vrees om, in strijd met eigen overtuiging, op ambtelijke aansporing de goede uitwerking van onze medicijnen te verdedigen. Men moge dit betreuren in verband met de vele epidemische ziekten, die herhaaldelijk deze streken teisterden, maar een inlandsche kranke bezwijkt liever als het slachtoffer van onwil en onkunde, dan dat hij zich waagt aan den afschrikwekkenden bijstand van een europeeschen geneesheer.

Dat de inlander niets begrijpt van de voorbehoedende eigenschappen der koepokinenting, is niet te verwonderen; daarvoor leeft hij te veel bij den dag. Hij gevoelt zich een oogenblik onwel, vindt de jeuking lastig, krabt de ontstane pokken open en verheugt zich in stilte als ze niet slagen, in de meening aldus aan een onbekend gevaar te zijn ontsnapt; terwijl de enkele, die daardoor in later jaren van de ziekte bevrijd bleef, dit nooit aan den heilzamen invloed der vroegere inenting zal toeschrijven.

Wel is waar zijn een tiental vaccinateurs op vrij ver uit elkaar gelegen plaatsen van gouvernementswege te werk gesteld, maar, de standplaatsen der posthouders uitgezonderd, kan gerust worden aangenomen, dat het vaccineeren slechts in naam geschiedt, daar op bemoeiing door het bestuur herhaaldelijk de vaccinestof is uitgestorven, bij onderzoek veroorzaakt door de weinige zorg van ouders en aanverwanten. In stede van deze uitbreiding aan het getal vaccinateurs te geven, ware het wel zoo goed geweest eerst den uitslag eener epidemie in een kleinen geregeld gevaccineerden kring af te wachten en, als de bevolking door het vrijblijven van hevige gevallen in zoodanige streek overtuigd was geworden van de deugdelijkheid der inenting, langzamerhand over een grootere uitgestrektheid met de vaccineering voort te gaan; want, even als een inlander hardnekkig vasthoudt aan van vader op zoon voortgeplante vooroordeelen, eveneens is dikwerf een kleinigheid in staat, die ten gunste van wat de wetenschap als doelmatig deed kennen, te wijzigen.

Zelfs op de hoofdplaats is het in dit opzicht niet gunstiger gesteld. Onder het dadelijk toezicht van den met de vaccine belasten officier van gezondheid

om bij de gebrekkige gemeenschap vele plaatsen van geneesmiddelen te voorzien en het ligt voor de hand, dat epidemieën een treurige verwoesting moeten aanrichten. Het is dan ook geen bijzonderheid, dat een ambtenaar nu en dan een kampong aandoet, waar hij de verrassende tijding verneemt, dat bijna de geheele bevolking is uitgestorven. Van de inlandsche vorsten zijn het alleen die van Tidore en Batjan, die somwijlen ook voor hunne familieleden de proef nemen met onze medicijnen.

Met andere plaatsen, die dicht bij den evenaar liggen, heeft Ternate gemeen, dat de droge mocsson zich door herhaalde regenbuien kenmerkt en dat een aanhoudende hitte van 5 tot 6 achtereenvolgende weken tot de groote zeldzaamheden behoort. Over het geheel schijnen de maanden Juli, Augustus en September de droogste te zijn, en valt cr naar verhouding weinig rcgen in den kenteringstijd, waartoe April en Mei bcnevens October en November kunnen gerekend worden; de eerste den overgang tot den zuidoost- of drogen en de laatste dien tot den noordwest- of natten moesson vormende. Wel zijn de neervallende buien echt tropische rcgens, maar dat als op Ambon de zon dagen achtereen verborgen blijft, doet zich hier zelden voor en zware onweders zijn eveneens uitzonderingen.

Het grootste temperatuursverschil bedraagt 16° F. In het vroege ochtenduur wisselt die af tusschen 72° en 76°, stijgt tegen den middag gcwoonlijk tot 84° à 85° met cen paar graden ver-

wordt deze uitgeoefend door een inlandschen vaccinateur, die eenmaal 's weeks de kinderen verzamelt bij de woning van den geneesheer en de ingeënte onderzoekt of van opgekomen pokken de stof benuttigt tot inenting van andere. De Sultan verleent zijn medewerking door den vaccinateur een oppasser toe te voegen, die de ongevaccineerde kinderen uit de kampongs haalt en naar de plaats der inenting brengt. Op een bevolking van ± 7000 zielen kost het niettemin de grootste moeite wekelijks een paar kinderen bijeen te krijgen en velen, bij wie de vaccinatie niet slaagde, hebben op hunne armen de teekenen, dat zij de ingeënte stof er moedwillig uitdrukten. Sedert jaren wordt aldus gevaccineerd, en met hoe gering nut, daarvan geeft de laatste epidemie getuigenis, die van Augustus 1884 tot Mei 1885 voortwoedde en tal van kinderen en ouderen van aren, ja zelfs menig lid der vorstelijke familie, deed bezwijken.

meerderd in het namiddaguur, om dan zeer langzaam te dalen en eerst in den nanacht weder het oehtendcijfer te bereiken; welke nachtelijke stilstand wordt verklaard door het ontbreken van landwind, die wel onder den Halmaherawal waait, maar zieh niet tot Ternate uitstrekt. Klachten over bovenmatige warmte zijn dan ook meer het gevolg van lichamelijke beweging, zooals het bewonen van een kleine plaats, waar de afstanden gering zijn, dat medebrengt; of wel, omdat men vergeten is, hoe onze natuurgenooten in andere streken van de hitte te lijden hebben.

Op de hoofdplaats is bepaald gebrek aan goed drinkwater. De putten zijn te dicht aan het strand en te ondiep uitgegraven, en van daar dat het water steeds min of meer ziltig is. De inboorlingen zijn er volkomen tevreden mede en zelfs Europeanen proeven het op den langen duur niet eens meer, zoodat niemand de moeite en kosten over heeft van een diepere uitgraving op de helling van den berg. De koraalbanken, die tot ver in zee droog loopen, verspreiden herhaaldelijk onaangenaam riekende uitwasemingen, doeh op den gezondheidstoestand hebben die geen invloed.

Bevolkingsstatistiek. Het geheele bevolkingseijfer bedroeg in de jaren:

LANDAARD.	1828	1833	1854	1860	1871	1885
Onderdanen van den Sultan van Ternate	36000	45000	100000	64393	61857	71834
id. id. Tidore	15000	16000	40461	28878	30688	31929
Lijfeigenen	1044	838	323			
Makasaren enz.	929	1131	2077	1256	2311	2044
Chineezen en hunne afstammelingen .	375	330	385	392	378	465
Inlandsche Christenen	445	297	?	?	428	583
Europeanen en daarmede gelijkgestelden	339	376	454	416	295	308

Al deze cijfers loopen over gegevens, verzameld onder ultimo December der opgegeven jaren en verdienen slechts vertrouwen in verband met de volgende opmerkingen:

1°. Het getal onderdanen der vorsten van Ternate en Tidore berust geheel op gissing en heeft zelfs geen betrekkelijke waarde, daar het zoowel te hoog als te laag kan zijn en de schatting elken grondslag mist. Daar bij contract het zelfbestuur aan die vorsten is gewaarborgd, heeft het erlangen van juistere cijfers voor ons bestuur geen nut en, bijaldien meerdere inmenging onzerzijds geoorloofd ware, zou het grootste deel der districts- en kamponghoofden niet in staat zijn betere gegevens bijeen te brengen. Bij de getallen over 1828 vind ik aangeteekend, dat voor Ternate de bevolking der Soela- en Banggai-eilanden en voor Tidore die van Nieuw-Guinea niet is kunnen geschat worden; — een verzuim in volgende jaren geheel willekeurig hersteld. Later heeft men gemeend na elke epidemie of eruptie de eindcijfers wat te moeten verminderen: deden deze zich niet voor, dan werd eene toeneming zeker geacht.

Derwijze zijn de totalen van eenige achtereenvolgende jaren vrij gelijk gebleven. Bleeker hecht in zijn Reis door de Minahasa en den Molukschen Archipel, Deel I, blz. 188 en 222, aan de getallen voor 1854 nog eenige waarde en maakt voor Tidore zelfs gevolgtrekkingen, die niets te beduiden hebben; Van der Crab, De Moluksche Eilanden, blz. 302 en 322, noemt de ontvangen opgaven te laag, dat al even onbewezen is. De laatste teekent echter terecht aan, dat zekerheid omtrent het bevolkingscijfer moeilijk te bekomen is zonder noodeloos wantrouwen op te wekken. De globale raming in vroegere jaren had het voordeel, dat niemand door die getallen werd misleid.

2°. Dat lijfeigenen na 1860 niet meer voorkomen, is het gevolg van de Wet van 7 Mei 1859, waarbij de slavernij in Nederlandsch-Indië werd afgeschaft. De Ordonnantie van den Gouverneur-Generaal van 14 Juli d. a. v. stelde voor de bezittingen buiten Java en Madura den 1en Januari 1860 als uitersten ter-

mijn voor die afschaffing vast. De opheffing van den slavenstand in de sultanaten (*medio* 1879) betrof lijfeigenen, die nooit geregistreerd waren geweest.

3°. De Makasaren te Ternate hebben met de inboorlingen van Celebes alleen den naam gemeen. Afstammende van handelaren, die drie eeuwen geleden hier nagelen kwamen halen, of wellicht van krijgsgevangenen, is de afkomst der tegenwoordige Makasaren tot de hoofdplaats beperkt en kent niet een van hen de taal hunner vermoedelijke voorouders. Benoorden het fort Oranje ligt de Makasaarsche wijk, maar deze is veel te klein voor al de Makasaren, die dan ook op het zoogenaamde gouvernements-grondgebied tot zelfs bij Kastéla verspreid wonen. Staatsblad 1859 nº. 20 bevat een instructie voor het Hoofd der Makasaren en Vreemde Oosterlingen te Ternate, en artikel 2 omschrijft hen als *alle* inlanders, landzaten of inboorlingen van den Nederlandsch-Indischen Archipel, die zich buiten het gewest, vanwaar zij oorspronkelijk afkomstig zijn, hier ophouden; zij komen dus overeen met de mohamedaansche burgers te Menado, Ambon en Timor. Hun hoofd is onbezoldigd en geniet slechts geringe inkomsten bij huwelijken en sterfgevallen: hij heeft den titulairen rang van Kapitein bij het korps schutterij. Buiten schutters- en wachtdiensten zijn de Makasaren vrij van elke belasting of verplichten arbeid en van daar dat zij zich stellen boven de Ternatanen of rechtstreeksche onderdanen van den Sultan. De meesten hebben het vrij armoedig en gevoelen niet den minsten lust tot verbetering van hun staat door bijzondere inspanning. Op kleine overtredingen na heeft het bestuur echter geen last van hen.

De verschillen in de cijfers van opvolgende jaren kan ik niet toelichten; onder het voor ultimo 1885 vermelde getal zijn begrepen ± 100 afstammelingen van Arabieren, vrouwen en kinderen medegerekend, en 12 echte Arabieren.

4°. Het aantal Chineezen is in het tijdsverloop van een halve eeuw vrij gelijk gebleven. Er zijn misschien 10 à 15 echte Chineezen onder, echter geen enkele in China geboren vrouw, en

de overigen zijn *peranakan tjina*, wier taal het Maleisch is, zooals dat hier wordt gesproken, met zeer weinig Chineesche woorden vermengd. Vandaar een groote verbastering der Mongoolsche gebruiken, o. m. merkbaar op de openbare school voor Europeanen, waar het Chineesche element onder de leerlingen voor meer dan de helft is vertegenwoordigd. Als een teeken dat de lessen aan die school met vrucht zijn bijgewoond, wordt dikwerf na afloop van den cursus het klein-ambtenaarsexamen afgelegd, waarbij zij lang niet de minsten zijn. Allen zijn kleinhandelaren en kunnen bij arbeidzaamheid geen slechte zaken doen, ofschoon weinigen zich boven het gemiddeld peil van gegoedheid verheffen. Zij hebben een goeden naam en de gebreken van hun landaard treden hier minder op den voorgrond.

5°. Van de Inlandsche Christenen ontbreken de getallen over twee jaren: ik vermoed, dat die onder een andere categorie gebracht zijn. Zooveel is zeker, dat het cijfer onder ultimo 1885 omvat alle christeninlanders in de geheele residentie, waarvan 231 tot de hoofdplaats Ternate behooren en 352 tot Laboeha op het eiland Batjan. Het is zelfs zeer waarschijnlijk, dat de laatsten altijd bij de eersten zijn gevoegd en dat Bleeker en Van der Crab in 1854 en 1860 de Inlandsche Christenen op Ternate als mestiezen hebben aangemerkt, daar de vermeerdering van het getal Europeanen en met dezen gelijkgestelden in die jaren anders moeilijk te verklaren is. Bij Staatsblad 1864 n°. 142 zijn voorschriften gegeven betreffende het aanleggen van bevolkingsregisters voor de Inlandsche Christenen, *onverminderd het hun verleende recht tot inschrijving in de registers van den burgerlijken stand.* Dit nu heeft herhaaldelijk begripsverwarring veroorzaakt. Volgens sommigen moest in zoodanig geval achter den naam in die registers worden gevoegd »Inlandsch Christen"; daar de naam alleen geen afdoend bewijs was ter onderscheiding van Europeanen; anderen meenden daarentegen dat een dergelijke toevoeging, als niet door de wet voorgeschreven, was verboden. Hoe dit zij, men heeft bij gemis van betere gegevens

aangenomen, dat kinderen, die in de registers van den burgerlijken stand waren ingeschreven, later werden gerekend tot de met Europeanen gelijkgestelden te behooren. Enkelen zijn hierdoor bevoorrecht, anderen die minder goed op de hoogte waren, bleven inlanders. Later is dit voor sommigen hersteld door de bij Staatsblad afgekondigde gelijkstelling, maar tot heden bestaat er verwarring en doet zich zelfs het eigenaardig verschijnsel voor, dat kinderen uit eenzelfde gezin als van Europeesche afkomst op de Hollandsche school gratis onderwijs genieten en voor hun broeders of zusters als van inlandschen oorsprong schoolgeld moet worden betaald. Daar de Inlandsche Christenen te Ternate in elk geval burgers zijn, d. i. vrij van heeren- of gemeentediensten en belastingen, en alleen bij de schutterij zijn ingelijfd, zouden zij zonder onderscheid gevoegelijk allen met Europeanen kunnen worden gelijkgesteld. Er is dan geen sprake meer van bevoorrechting; de een heeft even veel of even weinig aanspraken als de ander.

6°. Europeanen en met dezen gelijkgestelden vormen in Ternate ver de minderheid. Volbloed Europeanen zijn er in de geheele residentie hoogstens 25 en de gelijkgestelden namen toe, naar gelang van de milde toepassing der inschrijving in de registers sub 5°. vermeld. Velen zijn ambtenaren en beambten, anderen gepensionneerde officieren en onderofficieren, eenigen handelaren, terwijl de meesten leven van de opbrengst hunner tuinen of erven, gewoonlijk voldoende om in hunne geringe behoeften te voorzien. Zij stellen een kleine gemeente daar, die, afgezonderd van de groote wereld en volmaakt onverschillig omtrent hetgeen buiten Ternate voorvalt, zoowat een plantenleven leidt en welker leden dikwerf oneenig zijn door het algemeen gebrek aan geregelde bezigheid. Met wat goeden wil zou veel twist kunnen voorkomen worden, maar daar elke nietige kwestie dadelijk breed uitgemeten in de Indische couranten wordt beschreven, zoo is Ternate sinds jaren in den Archipel bekend als een waar broeinest van achterklap; — feitelijk het gevolg van een hoogst bekrompen levensopvatting. Ook in dit opzicht leert

ons VALENTIJN's beschrijving, dat verandering ten goede achterwege bleef.

III.

Sidangoli.

In de hoofdnegorijen of verblijfplaatsen der districts- en andere inlandsche hoofden op de grootere eilanden van den Ternataanschen Archipel vindt men woningen, door de bevolking opgericht en onderhouden, die bekend staan als *falah Soeltan* of *posthuizen* [1]) en voornamelijk dienen tot huisvesting van rondreizende ambtenaren met hun gevolg, al worden zij een enkele maal tegen geringe vergoeding wel aan doortrekkende handelaren ten gebruike afgestaan.

Iets netter afgewerkt en ook grooter is het sultanshuis te Sidangoli, omdat, daar die plaats door den korten afstand van Ternate gemakkelijk kan bereikt worden, de vorsten van dit rijk sedert het begin onzer eeuw deze streek als een lustoord beschouwen, waar zij voor een wijle verpoozen van de overigens niet veel uitspanning vorderende beslommeringen, aan het dagelijksch bestuur op de hoofdplaats verbonden [2]).

Zij vermeien zich daar met de hertenjacht in de dichte wouden, die tot nabij het strand reiken, of wel met de vischvangst

---

1) Door een vergissing van TEIJSMANN (Natuurk. Tijdsch. v. N.-I., Dl. XL, blz. 260) vind ik die woningen hier en daar als *residentshuizen* vermeld.

2) In het 2e deel van VETH's Insulinde, blz. 11, wordt dit huis beschreven als toebehoorende aan den Sultan van Tidore, die dus op Ternataansch gebied een lusthuis zou hebben, welke ongerijmdheid den vertaler schijnt ontgaan te zijn. Zonderling genoeg is daar de Engelsche schrijfwijze *Sedangoli* behouden. WALLACE noemt in het 22e hoofdstuk van dat werk Sidangoli, Djailolo, Sawoe, enz. *dorpen*; in werkelijkheid zijn het allen inhammen (*djiko*), daar niet de plaats van het dorp, maar de geheele kuststreek in den omtrek tusschen vaste grenzen alzoo heet.

in de door vele eilanden en koraalriffen beschutte wateren, en herhaaldelijk waren opvolgende bestuurshoofden alsdan hun gast; zonder twijfel een geschikte gelegenheid tot meer gemeenzamen omgang en vriendschappelijk verkeer [1]).

Eenzelfde uitnoodiging viel mij ten deel, en in de tweede helft van April 1886 werd daaraan uitvoering gegeven.

Het was een heerlijke ochtend: de lucht licht bewolkt door de opwekkende dampen van een in den afgeloopen nacht gevallen regen, bij nagenoeg volkomen windstilte, en als gevolg daarvan een spiegelgladde zee, waarop een roeiersvaartuig zich snel kon voortbewegen, niet tegengehouden door golfslag of deining. Reeds van verre weerklinken *tifah* en *gong* als het teeken dat de vorst in aantocht is; nog weinige oogenblikken en de *kagoengah* of sultansprauw ligt aan het hoofd vóór het residentiehuis. Op een der begeleidende *roréhé*'s [2]) bevindt zich het muziekcorps van den Sultan, dat bij het instappen ons volkslied aanheft en overigens de reis medemaakt, om zijn *répertoire* af te spelen telkens als het gezelschap aan den disch vereenigd zit. In weerwil van de verwarde bevelen van een paar ondergeschikte hoofden geschiedt het afstooten zonder stoornis, en na enkele overbodige zwenkingen van het roer zijn wij in volle zee.

De sultansprauw munt als zeil- of roeivaartuig niet uit; daarentegen is goed gezorgd voor het gemak van hen, die er mede vervoerd worden. Het middelstuk wordt geheel ingenomen door een vrij ruime houten tent, waarvan het achterste gedeelte door een dicht beschot tot slaapvertrek is afgescheiden. Er is plaats genoeg voor tien stoelen en een kleine tafel, terwijl voor- en zijwanden geheel open zijn, zoodat het uitzicht door

1) Ook de Gouverneur-Generaal VAN DER CAPELLEN bracht er een paar dagen door (Zie Journaal, blz. 312).

2) Naar gelang van den vorm, de grootte en de materialen, waaruit zij vervaardigd zijn, onderscheidt men de vaartuigen in dit gewest met de Ternataansche benamingen van *djoangkoe*, *djaranga*, *roréhé*, *prahoe-bangkoe*, *galéla*, *pakatá* en *oti ma-hèra*, de laatste zijn de gewone vlerkprauwen.

niets wordt belemmerd en alleen schuifgordijntjes zijn aangebracht om desverlangd het felle zonlicht te temperen. Zestig roeiers, allen in het blauw gekleed met gele hoofddoeken verheffen op de maat der *tifah* hunne pagaaien en doen die gelijkmatig in het water nederdalen [1]). Met *sirih*dragers, lagere hoofden, enz. stijgt het getal opvarenden tot honderd. Gelukkig is het water dalende en loopt de stroom dus om de noord, daar het zwaar belaste vaartuig anders slechts langzaam zou vooruitkomen [2]). Van den top van den grooten mast waait de Nederlandsche vlag en daarboven een driekleurigen wimpel (*amiral*); van de uitstekende bamboes aan voor- en achtersteven wapperen de *padji-padji* of prauwvlaggetjes, thans slechts zes in getal, daar het geen officieel bezoek geldt [3]).

De hoofden zijn onafgebroken bezig met de scheppers tot krachtig neêrhalen aan te sporen; enkele zangers heffen schelle

1) Geel is de bekende vorstelijke kleur; de briefwisseling met de inlandsche vorsten geschiedt in geelzijden omslagen, de sultansvlaggen zijn geel en de betelstoestel bij de ontvangst wordt steeds met een geelzijden doek overdekt. Die kleur mag door de bevolking niet gedragen worden, evenmin als deze, gelijk in andere oorden waar nog vorsten zijn, een doek over den schouder mag slaan of om de lendenen vastbinden, zich in een lange kabaai mag kleeden, een afzonderlijke kookplaats buitenshuis opstellen of glazen met voetstukken mag gebruiken. Op deze verbodsbepalingen wordt evenwel niet overal streng gelet.

De gewone dracht van andere roeiers is een lendengordel en hoofddoek over het ongekamde haar, op het midden van den dag aangevuld door een pyramiedvormig gevlochten hoofddeksel; de levensmiddelen zijn sagubrooddjes en gedroogde visch en als eenige bagage heeft elke roeier een houten beteldoos, die met een houten deksel voor het natworden goed gesloten is.

Pagaai is afkomstig van het Maleische woord *pängajoeh* (Ternat. *suri*), in de Molukken tot *panggajoe* verbasterd: zoo zwaar als een inlander het roeien valt, het scheppen (Ternat. *horoe*) met een pagaai houdt hij wel een heelen dag vol.

2) Omtrent de stroomen in de Moluksche wateren zijn de gegevens te onbepaald om er iets met zekerheid van te kunnen zeggen. Voor den doorgang tusschen Ternate en Halmahera gaat in het algemeen door, dat bij rijzend water de stroom om de zuid, en bij dalend water om de noord loopt.

3) Over de staatsievlaggen wordt hierachter afzonderlijk gehandeld. (Bijlage VIII).

kraten aan, die hetzelfde doel beoogen; de achternakomende prauwen doen hun best het in snelheid van de sultansprauw te winnen, van daar een soort wedijver, die de matrozen prikkelt en die, begeleid door bekken- en *tifa*slag, een oorverdoovend geraas teweegbrengt, dat geregeld spreken onmogelijk maakt.[1])

De Sultan en prinsen zijn in burgerkleeding met een zwarten jas, echter zonder das, het hoofd bedekt met den in een punt uitloopenden witten hoofddoek, die alleen door leden van het vorstelijk huis mag gedragen worden; de *bobato*'s hebben een zwarten rok van westerschen snit over hun witte onderkleeding, het mindere personeel draagt de lange kabaai en allen zijn gedekt met een zwartkatoenen tulband, het gewone eerbewijs aan hooge gasten.[2])

Het behoort anders tot de eigenaardigheden eerst het strand van Ternate te volgen, om dan even voorbij Doefa-Doefa den steven naar Halmahera te wenden; ditmaal wordt echter recht op Sidangoli aangestuurd, welke plaats binnen drie uren be-

1) Roeiers en matrozen worden hier aangeduid met hetzelfde Ternat. woord *nwoe* en in het Maleisch met *morinait* of *masanan*, dat misschien een verbastering is van het Spaansche *marceija*. Op elk inlandsch vaartuig bevinden zich behalve de *djoeroemoedi* of roerganger nog een *ngalohôma*, die aan den voorsteven de wacht houdt en op steenen en ondiepten moet letten, en een *ngatohoedi* (bij VALENTIJN *gnatohoedi*), die naast den roerganger geplaatst is en het bevel heeft over de roeiers. Voor *djoeroemoedi* bestaat geen afzonderlijk Ternataansch woord.

2) In Nederlandsch-Indië wordt beweerd, dat het knoopen van iets om den hals in strijd is met de koranische voorschriften en van daar dat mohamedaansche hoofden nimmer een das dragen, als zij zich Europeesch kleeden. Verzekeringen van deskundigen, dat Koran noch Overlevering dit verbod kennen, zijn niet in staat in deze gewoonte verandering te brengen, die wellicht van de Turken is overgenomen.

De mannelijke afstammelingen in de rechte linie van den vorst voeren den titel van *prins* (Tern. *kaitjil*), de vrouwelijke dien van *boki*. Het laatste woord is van uitheemschen oorsprong en komt reeds bij VALENTIJN voor; het eerste dagteekent van den tijd der vroegst bekende hoofden. *Bobato* is een collectieve benaming voor hoofden van minderen rang, gewoonlijk kamponghoofden.

reikt is. Wij stappen af aan het ruw bewerkte maar stevige hoofd, de muzikanten zijn ons reeds voor geweest, en onder het spelen van eenige fanfares gaan wij, altijd deftig en statig, door een laan van kokospalmen naar de sultanswoning.

Dat gebouw is vrij groot, maar draagt al de kenmerken van een buitenverblijf, daar het vele gemakken mist. Het is geheel van *gaba-gaba* vervaardigd met een dak van *katoe* en bestaat uit een voor- en achtergalerij en vier kamers, ruim genoeg voor alle benoodigdheden bij een tijdelijk oponthoud. De vloer schijnt sedert lang te ontbreken en voor deze feestelijke gelegenheid is de zandige bodem enkel van onreinheden gezuiverd. Het voornaamste huisraad was den vorigen dag door den schoener van den Sultan overgebracht en met de geringe eigen bagage gevoelt elk der leden van het gezelschap zich spoedig tehuis.

De Sultan is zijn gesprek wel waard, als een langere bekendheid het wederzijdsch vertrouwen heeft versterkt. Hij spreekt vloeiend Maleisch [1]) en weet alles, wat er vroeger of later te Ternate alzoo is voorgevallen. Daar hij ook geheel op de hoogte is van de kleine kibbelarijen, waardoor de Europeanen ter hoofdplaats elkaar het leven onaangenaam maken, houdt hij zich wat afgezonderd en geeft o. a. zelden partijen; ofschoon de vrees voor buitensporigheden, vroeger niet zeldzaam, hem wellicht van eene aanraking met velen afschrikt. Hij is steeds bereid om ieder, die hem iets vraagt, dadelijk te helpen, en door zijn titel van regeerend vorst bij eenig gevoel van eigenwaarde wel verplicht tegenover het volk zijn standpunt te handhaven [2]). Hij is een

1) Hoe VAN DER CRAB (l. c., blz. 316) durft beweren, dat aan het hof te Ternate verbasterd Maleisch wordt gesproken, is mij geheel onverklaarbaar.

2) Uit het reisverhaal van DRAKE (zie CRAWFURD, Dl. II, blz. 406) blijkt, dat die goede gezindheid reeds van de eerste aanraking met vreemdelingen dagteekent. Behalve de wijze van ontvangst door den Sultan van Ternate deelt die reiziger o. a. mede: »The hospitality of the people of the Moluccas, towards »every class of strangers, was remarkable. All the European nations were re»ceived by them with a courtesy and good faith which does honour to their »character; and the malignant passions of barbarians never displayed themselves »in their conduct until excited by insult and provocation".

streng Mohamedaan en neemt zijn godsdienstplichten getrouw in acht; zoo zelfs, dat te zijnen paleize zelden wijn of andere dranken aan de gasten wordt aangeboden, maar de echt inlandsche wijze van ontvangst met thee en confituren of gebak blijft gevolgd. Te veroordeelen is dat zeker niet, daar vereuropeïzeerde inlanders maar al te veel de slechte eigenschappen van het overheerschende ras aannemen, die hen door de verkeerde toepassing in dubbele mate ontsieren. [1]

Het district Sidangoli grenst ten noorden aan Djailolo of zeewaarts tot kaap Golaoe en ten zuiden aan Dodinga, nabij het riviertje Aké Laba. De bocht, waarin de voornaamste nederzetting ligt, heeft een diepte van ± 13 voet, bij een verval van 5 voet, zoodat niet diepgaande schoeners gemakkelijk op het droge kunnen gehaald worden. Van daar dat die plaats bij wijze van spreken de scheepstimmerwerf van Ternate heet, daar vaartuigen van Ternataansche handelaren, die herstelling behoeven, derwaarts

[1] De vorsten zijn in hun rijk tevens hoofden van den godsdienst en ten aanzien der uitwendige vormen vrij getrouwe navolgers van Mohamed's leer; een richting, die zij tegenover de bevolking wel verplicht zijn in acht te nemen, daar afwijking hiervan tot eigen nadeel zou kunnen strekken. In nagenoeg alle strandnegorijen heeft de Islam zich gevestigd, maar tot de diepere binnenlanden drong deze niet door en de Alfoeren blijven voortdurend afkeerig van een godsdienst, die hun het genot van varkensvleesch ontzegt. Wel is somwijlen getracht, zelfs door dwang, hen te bekeeren, maar veel proselieten hebben de priesters nooit gemaakt en tot op heden heeft slechts het gebruik stand gehouden, dat een Alfoersche vrouw den godsdienst van haar man aanneemt, zoo die het Islamisme belijdt. Enkele priesters en hadjies uitgezonderd omvat de algemeene indolentie ook godsdienstzaken en slechts zelden wordt iets van dweperij vernomen.

Aan de bedevaart nemen niet velen deel· de hooge kosten en vooral de ellenden, op de reis in Arabië te verduren, schrikken de meesten af. Prinsen, die terugkeerden, natzolen niet hiervan hoog op te geven, tegelijk met de verzekering, dat zij zich wel voor eene herhaling zullen wachten. Wel een bewijs, dat het godsdienstig gevoel niet diep zit. Ook zijn zij zelden de dupe van den pseudo-vromen geest der pelgrims, die zij onderweg leerden kennen, al wordt een Europeaan niet al het vernomene medegedeeld. De hulp, door onze consuls te Singapore en Djeddah verleend, wordt zeer op prijs gesteld en dankbaar erkend.

worden vervoerd. Ook thans zijn er, geheel beschut achter de eilanden, een schoener en een bark in reparatie, waarvoor het noodige *gofasa*hout reeds is bijeengebracht.[1]) Heel hard vordert dat werk evenwel niet, want dadelijk toezicht ontbreekt en aan zichzelven overgelaten voert een Ternataan nog minder uit dan een Maleier of Javaan. Dat tijd geld zou zijn, wordt trouwens door de Europeanen in dit gewest niet eens begrepen.

Langs het strand vindt men ten noorden en zuiden van de sultanswoning een honderdtal huizen, waartusschen een smal voetpad loopt, dat bij springtij geheel onder water staat. Die huizen zijn in denzelfden trant als ter hoofdplaats op den vlakken grond gebouwd en worden uitsluitend bewoond door Ternatanen, die zich met toestemming van den vorst hier hebben nedergezet. Hun geheele getal bedraagt van 6 tot 700 en zij staan onder het gezag der hoofden, uit wier kampongs zij afkomstig zijn[2]); daar het heet, dat zij op Sidangoli verblijven, om reden zij aldaar gemakkelijker in hun levensonderhoud kunnen voorzien. De meerdere vischrijkheid langs dit gedeelte der kust zal wel tot die verhuizing hebben bijgedragen, want zij erneeren zich hoofdzakelijk met de *tjakalang*visscherij[3]), die een

1) *Gofasa* is een zeer doelmatige houtsoort van den *Vitex Punctata* SCHAUER. Daar FILET het in zijn Plantkundig Woordenboek *kofasa* noemt, — botanici zijn gemeenlijk slechte linguisten —, kon ROSENBERG VAN DER AA den wetenschappelijken naam niet vinden (Zie Reizen, blz. 140).

2) CAMPEN (Ind. Gids, 4e jaarg. blz. 843) vergist zich met deze Ternataansche vestiging onder een *sodaha* te stellen, welke titel niet bekend is en zeer zeker niet waar, zoo er *soseba* of *sadaha* dit moet gelezen worden.

3) *Tjakalang* is een *Thynnus Sp.* (Ternat. *idò*, Tidor *délo*) en wordt gevangen door middel van kleine vischjes, *gosoe* geheeten, die in menigte tusschen de wortels van *Rhizophoren* huizen. Om de *gosoe* levend te houden zijn in de prauw gaten geboord, waardoor het zeewater in- en uitspoelt, daar zij in niet-stroomend water dadelijk sterven. Zien de visschers op enkele plaatsen de aanwezigheid van *tjakalang* door de beweging aan de wateroppervlakte, dan roeien zij derwaarts en werpen de levende *gosoe* in het water. De *tjakalang* zetten deze na en de *gosoe* vluchten naar de prauw; de visschers werpen tegelijkertijd hunne hengels uit, waaraan een doode *gosoe* is gehaakt en slaan slag op slag een *tjakalang* op. Kleinere prauwen met weinig menschen vangen

goed bestaan oplevert omdat die vischsoort zoowel te Ternate als bij de Alfoeren uit het binnenland veel aftrek vindt. De sagoebereiding laten zij aan de bergbewoners over, maar de bladeren van de in tallooze menigte voorkomende sagoepalmen hechten zij tot *katoe* aaneen en verkoopen dat met goede winst aan de Chineezen te Ternate. Eindelijk verzamelen zij nog de eieren van loophoenders, zoowel van *moeléoe* als *mamoea*, die somwijlen in groote hoeveelheden ter hoofdplaats aan de markt worden gebracht. [1])

Hun dagelijksch voedsel is sagoe, met wat groente of visch, liefst in den vorm van platte gebakken koeken, *hoeda raro*, en zelden als brij of *popédah*, daar de eerste geen verdere bereiding bij het rondvaren op zee vorderen [2]). De prijs van de *toeman* of *fardoe* (Tern. *roeroe*) verschilt van 40 tot 50 cts.,

---

er van 10 tot 20, grootere soms tot 200, en behalve te Sidangoli hebben de bewoners der Tidoreesche kampong Tomaloës den naam der grootste handigheid bij deze vangst. Om geluk te hebben is het gebruik van een oneven getal hengels noodig

De *tjakalang* wordt steeds vergezeld door de *dého*, dezelfde soort die op Java *tokol* of *tongkol* heet en o. a. veel bij Pasoeroean en Sidajoe voorkomt, maar de inboorlingen der Molukken verkiezen het volgens hen fijnere vleesch der eerste (Vgl. ook CAMPEN in Tijdsch. Landb. en Nijv., Deel XXVIII: De visscherij op Halmahera).

1) De meest voorkomende soorten zijn de *Megapodius Forsteni* en de *M. Wallacei*. De eerste heet in het Ternataansch *maléo* of *moeléoe*, houdt zich in de bosschen op en maakt daar heuveltjes van zand en bladeren tot 5 voet hoogte waarin de eieren gelegd worden; de tweede, *mamoea* geheeten, heeft kleiner eieren dan de *maléo* en legt die in het zand aan den zeeoever. Het best zijn beide soorten beschreven door WALLACE in Insulinde, II, blz. 139 en 150. VAN MUSSCHENBROEK zegt ten onrechte (Bijd. Kon. Inst., 4e volgr., 7e deel, blz 33 noot), dat tegenover Europeanen inlanders beide soorten als *maléo* aanduiden: hij had kunnen begrijpen, dat inboorlingen van eilanden, waar die vogels niet voorkomen, b.v. Ternate, het verschil niet kennen.

2) De meest voorkomende sagoepalm is de *Metroxylon Sagus* ROTTB., in het Tern. *hoeda* genaamd en de sagoe van *Loloda* op Noord-Halmahera heet de beste te zijn. Sagoebrij dient meer bijzonder tot voedsel van zuigelingen gedurende de drie eerste maanden na de geboorte. Volgens het Aardrijksk. Woordenboek van Ned. Indie (Deel III, blz. 935) zou de bevolking van Ternate zich ook met *pinang* voeden!

naar gelang het gewicht 20 tot 30 katies bedraagt. In het ongunstigste geval levert één boom 12 *toeman* op, waarvan één persoon ongeveer 4 maanden kan leven, zoodat de kosten om in eigen voeding te voorzien al zeer gering zijn; alweder een der oorzaken van weinig lust tot den arbeid bij zoo eenvoudige voorziening in een der voornaamste behoeften. Men moge die gemakzucht afkeuren onder den indruk van den moeilijken strijd om het bestaan in een westersche maatschappij, begrijpelijk is zij zeker te midden eener weelderige natuur, die den mensch op haar grond geteeld alles wat hij noodig heeft in ruime mate verschaft.

Waar in andere oorden van den Indischen Archipel zich langzamerhand onder de inboorlingen meerdere werkzaamheid ontwikkelde, ging hieraan dwang vooraf met den gelijktijdig tot meerdere behoeften opgewekten prikkel. Op de Ternataansche eilandenwereld werd het zelfbestuur aan de inlandsche vorsten overgelaten, — van een politiek standpunt volkomen juist gezien, omdat de taak der regeering toch al bijna te veel omvat, — en als gevolg daarvan bleef het volk zijn gewoonten behouden en zal het wellicht nog eeuwen duren, vóórdat hierin verandering komt. Men leze hoe VALENTIJN de Moluksche toestanden beschrijft en thans, *twee honderd jaar later*, is het heden aan het verleden nagenoeg gelijk. Den inlander ontbreekt nu eenmaal de lust voor anderen te werken; hij is tevreden met de voorziening in eigen behoeften, die hier nog geringer zijn dan elders, omdat de aankweeking van *Musaceën* en *Metroxylon* die het hoofdvoedsel opleveren, of overbodig is of al heel weinig moeite kost.

De namiddag wordt besteed aan een wandeling door de bewoonde buurt. Heel veel bezienswaardigs levert die streek niet op, maar toch altijd genoeg om een uitgangspunt te vormen tot een gesprek, dat het vorstelijk gezelschap belang inboezemt, omdat het zich beweegt op bekend terrein. Over de huizen werd boven reeds het een en ander gezegd; veel verscheidenheid is er niet bij waar te nemen. Een enkele woning, wat beter af-

gewerkt en met eenige meubels in de voorgalerij, behoort aan een hoofd of wel aan de zeer weinige Makasaren, die er zich met vergunning van den Sultan hebben gevestigd. Niet ver van het sultanshuis is de ruïne van een schans, sedert menschengeheugenis in vervallen staat en dicht begroeid met vrucht- en *waringin*boomen, door welker wortels het overgebleven metselwerk bijna geheel wordt bedekt. Hier is een visscher bezig zijn netten te herstellen, däár houdt een vrouw zich onledig met het weven van sarong's elders liggen groote hoeveelheden visch te drogen of zijn de erven gedeeltelijk afgeschoten voor den aanplant van *tamaté*, *ritjah*, *oebi*soorten en suikerriet [1]; zoodat het geheel den indruk maakt van een niet gegoede, maar evenmin arme, kalme, inlandsche nederzetting, waar tevredenheid heerscht met het toegedeelde lot en een rustig leven zonder stoornis ten einde toe loopt.

De achtergrond is rijk aan kleurschakeeringen; naar voren het lichte groen van *koesoe-koesoe* en *kano-kano*, waartusschen zich een enkele sagoe- of *sého*palm verheft, en daarachter het onmetelijk woud met zijn reuzengeboomte, dat nog eeuwen lang kan voorzien in de behoeften van een veel dichtere bevolking en waaruit toch sinds onheuchelijke tijden de beste houtsoorten op de meest roekelooze wijze zijn weggehaald. De dierenwereld wordt er door tal van herten en wilde varkens vertegenwoordigd, terwijl onder de vogels uitmunten de fraaie *loeri dèngo* (*Lorius Garrulus*), wegens de bevattelijkheid om woorden na te praten bij den inlander zoo gezocht, en een kleinere soort, eveneens geel gevlekt, door de bevolking *loeri saraoe* geheeten.

Het wordt avond; we ontvangen het bericht, dat de Alfoeren uit het binnenland zijn aangekomen, om bij wijze van huldeblijk den nationalen krijgsdans uit te voeren. Eigenlijk zijn

1) *Tamaté* is de *Lycopersicum Esculentum* MILL., en *ritjah* zijn *Capsicum Sp.*; *koesoe-koesoe* (Ternat. *koesoe*) is de *Imperata Arundinacea* en *kano-kano* zijn verschillende *Arundo*soorten, op Java als *glagah* bekend. *Séhò* is de Ternataansche benaming van den *Arenga Saccharifera* LAB.

het lieden van het veel noordelijker gelegen district Toebaroe, die, aan een rondzwervende levenswijze gewoon, zich tijdelijk in het gebergte hebben nedergezet, daar zij aan het strand steeds koopers vinden voor de door hen bereide sagoe en deze somwijlen zelf naar de hoofdplaats brengen [1]).

Bamboestaken met hars gevuld worden in een paar rijen in den grond geplaatst en ontstoken en rond den walmenden vlam voeren de Alfoeren, met schild en lans gewapend, op de maat der *tifah* in nagebootste woede het *tjakalélé* uit, bestaande in vervaarlijke sprongen rondom een denkbeeldigen kop, onder het uiten van vreugdekreten over een gelukkig beëindigden sneltocht. De zelfopwinding neemt gedurig toe door luide aanmoediging van het talrijk opgekomen publiek, misschien wel in stilte onderhouden door menigen dronk sagoeweer, en gedurende een halven nacht is het stille Sidangoli getuige geweest van een vroolijk feestgejoel.

Anderen hebben vóór mij reeds gewezen op de lafheid van den koppesneller, die zijn slachtoffer steeds verraderlijk overvalt en onverwacht den genadeslag toebrengt; maar de schijnvertooning heeft iets aantrekkelijks en maakt ook door den forschen lichaamsbouw der strijdlustigen den indruk van dapperheid en moed, al ligt over het gelaat der meesten met hun semietischen neus en *pony*haar een vrouwelijke trek [2]).

1) Dat Wallace de woonplaats der Alfoeren tot de oostkust en het binnenland beperkt (Insulinde II, blz. 19) vindt zijn oorsprong in onbekendheid met den waren toestand en aan verwarring met Mohamedanen, die in alle strandnegorijen voorkomen.

2) Over de beteekenis van het woord *Alfoeren* is al veel geschreven, het laatst door Van Musschenbroek in Tijdschr. Aardr. Gen., Deel IV, blz. 94. Zijn andere redeneeringen voor hare waarde latende, heeft die Schr. zeker hierin gelijk, dat van een inlandsch standpunt de godsdienst het groote verschil met andere stammen vormt. Dat de Mohamedanen zich boven de Alfoeren verheven achten, is begrijpelijk; zij staan ook op een hoogeren trap van beschaving, daar zij een afgeronden godsdienstvorm hebben, meer huiselijk leven kennen, ook door het wonen in geregelde kampongs, behoorlijk gekleed gaan en kieskeuriger in hun voeding zijn.

Den volgenden dag wordt een roeitochtje ondernomen tusschen het groot aantal eilandjes, die zich nabij de kust in zuidelijke en zuidoostelijke richting tot aan den inham Djiko Tofoe uitstrekken. De inlanders noemen die eilandjes Goerah ma-Ngofa, het Ternataansche woord voor *eiland*, dat woordelijk *gedeelte* (*kind*) *van een tuin of land* beteekent. In werkelijkheid zijn het opeenhoopingen van slijk en koraal, die alleen bij laag water droog vallen en geheel begroeid met *Rhizophoren* en *Sonneratia*soorten (Ternat. *lolaro* en *posi-posi*), waarvan de wortels alsdan in hunne talllooze vertakkingen ontbloot worden. Slechts een enkel eiland Ngaäi ma-Dodéra, heeft een klein strand, waar eenige Badjoreezen van de Kajoa-Eilanden zich tijdelijk een verblijfplaats hebben uitgekozen [1]. Hun voornaamste bezigheid is het verzamelen van tripang en schildpad; beide worden geharpoeneerd met een puntvormig werktuig, dat van een zwaar lood is voorzien om het snel dalen te bevorderen, terwijl het boveneinde van hout is met een opening tot bevestiging van het touw, dat in de hand wordt gehouden.

Gewoonlijk missen zij de *Holothuriën* nooit op een diepte van tien vademen; bij stil weder werpen zij echter tot twintig vademen diepte uit en halen dan kleine *tripang*soorten op, het lichaam geheel doorboord door den ijzeren weerhaak; bij lichte

[1]) Door CAMPEN (Tijdschr. Batav. Gen., Deel XXVIII, blz. 274) zijn niet alle eilandjes opgegeven en van enkele bovendien verkeerde namen; een verbeterde opgaaf volgt hieronder:

Todoekoe	Gamia Maloe	Itji
Bololo	Maré-Maré	Siokona
Ngaei ma-Dodéra	Aké Djailolo	Malanana
Goerai Wélé-wélé	Bia ma-Ahi	Dowongi Rotoe
Tamo	Djodjoho Iémo	Mano ma-Déhé
Koeroe Todoré	Goera Boesa	Kokonora
Mardoela	Djiko Lamo	Bakari Sesele
Fatahoi	Ngoömi	en Maré Pajoeng.
Ngohia	Oöe	
Lako Raha	Djiko Pétjé-pétjé	

Dat Sidangoli volgens CAMPEN vroeger Mangoli-zon geheeten hebben, werd aan mij ten stelligste ontkend.

beweging van het water maken zij de oppervlakte effen door daarop de uitgekauwde aan oliedeelen rijke pit van een klapper te spuwen, zoodat zij hun prooi beter kunnen herkennen. Voor de schildpadvangst is de harpoen van een grooter haak en zwaarder lood voorzien, omdat die dieren meer kracht ontwikkelen; deze worden daarbij slechts weinig beschadigd en de jongere, welker schaal waarde zal krijgen, goed verzorgd en met vischjes gevoed, totdat er kans is op hoogere prijzen; die vangst heeft meermalen in donkere nachten plaats, wanneer vooraf is opgemerkt waar zich de schildpadden hebben verzameld, of wel door oplettend na te gaan als die om te ademen naar de oppervlakte stijgen [1].

Ook houden zij zich onledig met de jacht op haaien. Tot dat einde worden 10 à 12 droge klapperdoppen aan een touw geregen in zee nedergelaten; op het geluid, door de beweging van het water veroorzaakt, komen de haaien af, die dan met gewoon aas aan de lijn worden gevangen. Vooral de rugvin en staart zijn gezocht en, als die met zorg gedroogd zijn, geven de Chineezen er tot ƒ 50.— en meer voor.

Eenige dier Badjo's huizen op hunne prauwen, waar zij te midden eener verzameling van onreinheden zich met vrouw en kroost het meest op hun gemak gevoelen; anderen bewaren hunne schatten onder slordig gemaakte afdaken met een hooger bamboezen vloer, waartoe het zeewater bij vloed niet reikt. In weerwil van die weinig aantrekkelijke omgeving zijn zij niet onbemiddeld en maken goede zaken. Hun voeding is meer gemengd, sagoe afgewisseld door rijst en maïs, terwijl de zee hun behalve visch allerlei soorten van garnalen en mosselen oplevert. Onder de laatsten munten uit de *djihi*, die onze oester nabij komt en zich vasthecht aan de grillig gekronkelde wortels der

1) De harpoen voor de tripangvangst heet bij de Badjoreezen *ladoeng bala* en die voor schildpad *ladoeng koelitan*, zijnde *bala* en *koelitan* de Badjoreesche woorden voor *tripang* en *schildpad*. De lansen, waarmede schildpadden en andere dieren aan de oppervlakte van het water getroffen worden, dragen in hun taal den naam van *bakal*.

Rhizophoren, en de *kulondé*, dezelfde soort die op Java den naam van *simping* draagt.

Het is een goed slag van volk; van hun taal verstaat niemand iets, maar bijna allen kennen Maleisch en nooit zal men hen ontmoeten, of een klein geschenk wordt aangeboden als een bewijs van hun goede gezindheid jegens het bestuur. Toen in vroegere jaren deze oostelijke wateren veel te lijden hadden van zeeroovers, stonden ook zij dikwerf bloot aan aanvallen en werd menige Badjo als slaaf meegevoerd. Juist omdat zij op het water leven, gevoelen zij zich thans veilig en zijn dankbaar voor de rust, door het voortdurend kruisen der oorlogsschepen teweeg gebracht; wellicht is dit de reden der huldeblijken aan rondreizende ambtenaren.

Door de afwisseling waarvoor gezorgd is, gaat de tijd spoedig om: gelegenheid tot uitstapjes naar het binnenland bestaat niet, daar paden ontbreken in het ongerepte woud. Na een paar dagen wordt de terugreis aanvaard en als straks de sultansprauw het eiland Ternate nadert, loopt oud en jong uit om de feestelijke tehuiskomst te aanschouwen.

IV.

Dodinga en Kaoe.

Nog slechts weinige maanden was ik als bestuurshoofd te Ternate werkzaam, toen op zekeren ochtend een schrijver van den Sultan kwam mededeelen, dat door dien vorst naar mij werden verwezen twintig Alfoeren, afkomstig uit de negorij Todedol van het district Kaoe op de oostkust van Noord-Halmahera, die naar de hoofdplaats waren overgekomen om te verzoeken, in stede van de hoofdelijke belasting in geld, te mogen voortgaan met de levering van sagoe en het verrichten van heerendiensten op de van ouds gebruikelijke wijze.

Daar de gewoonte medebrengt in dergelijke gevallen het ver-

langen der meerderheid te volgen, zond ik hen naar hun land terug en gaf hun tevens te kennen, dat ik zoo spoedig doenlijk zelf te Todĕdol zou komen, om mij in persoon van den wensch der geheele aldaar woonachtige bevolking te overtuigen en alsdan naar bevind van zaken eene beslissing te nemen.

Niet lang daarna had ik gelegenheid aan dit plan gevolg te geven en vertrok ik, vergezeld van den Kapitein-Laoet en eenige prinsen van het Ternataansche hof [1]), langs den kortsten weg, d. i. over den pas van Dodinga naar Kaoe en verder de rivier opwaarts tot aan Todĕdol, — een kampong, nog nimmer door een mijner voorgangers bezocht.

Van de hoofdplaats is de westelijke kust van Halmahera [2]) met hare talrijke verheffingen en inhammen zoo duidelijk zichtbaar, dat men er zich onwillekeurig dichter bij denkt dan werkelijk het geval is en het oversteken met een roeivaartuig gewoonlijk langer duurt dan men verwacht had. Vooral naar Dodinga, welke bocht het verst naar binnen dringt, is het verschil groot; ik heb den overtocht wel in zes uren gemaakt, maar andere keeren was er een geheele dag mede gemoeid [3]).

---

1) Dat de Kapitein-Laoet en eenige prinsen den Resident vergezellen, is een oud gebruik; de keuze dezer personen blijft daarbij aan dien ambtenaar overgelaten. De Sultan gaat slechts bij uitzondering mede; de bevolking heeft dit liever niet en voor het Europeesche bestuur bestaat er weinig aanleiding dit aan te moedigen.

2) De beteekenis van het woord Halmahera is zooveel als *onderstel van het land, fondament waarboven het land zich verheft*, en het zou eigenlijk moeten luiden *halé ma-hĕra*, maar *halé* is een Tidoreesch woord dat met het Ternataansche *kaha* overeenkomt, niettegenstaande niemand er aan denkt van *kaha ma-hĕra* te spreken. De Tidoreezen noemen het Halĕjorah, zijnde *jorah* = *de kiel van een vaartuig*, welk woord in het Ternataansch *hĕra* beteekent. De half-Ternataansche en half-Tidoreesche verbetering weet niemand te verklaren. In de wandeling noemen de inboorlingen Halmahera steeds »groot land", volgens de in den geheelen Indischen Archipel bestaande eigenaardigheid om uitgestrektheden land, die niet te overzien zijn, nooit den naam van eiland te geven. Men vindt hetzelfde o. a. te Soela voor *Mangolé* en te Banggai voor *Pĕlĕng*, maar De Hollander (blz. 360 noot 2) schijnt zich daarover te verwonderen.

3) Het onaangenaamste op soortgelijke tochten is het voortdurend gezicht op de onooglijke huidziekten der roeiers, in de wandeling *kaskado* en *bobĕnto* ge-

Pas is Ternate's reede verlaten of het eiland Hiri begint in het noordwesten op te dagen, om langzamerhand geheel zichtbaar te worden, gescheiden als het is door een smalle straat van het eiland Ternate. Vervolgens wordt koers gezet langs de noordelijkste punt van Tidore en nog is deze niet voorbij geroeid, of de begroeide rots Filonga treedt te voorschijn en gaat tot zeer nabij den Halmahera-wal niet uit het gezicht. Deze vormt als het ware den top van een onderzeesche piek en is geheel met struiken en kreupelhout overdekt, in het van alle zijden beschutte vaarwater hoogst zelden blootgesteld aan stormen of hooge zeeën [1]).

Langzamerhand naderen wij het doel, herkenbaar aan een onafzienbare rij van wortelboomen, waartusschen de monding der rivier slechts met moeite te vinden is. De hier geplaatste *Oetoesan* komt ons te gemoet met de onwelkome tijding, dat het water nog daalt en dat het wel een paar uur kan duren, vóórdat onze prauw de toch al niet diepe rivier kan binnenvaren. Gewoon aan dergelijke teleurstellingen bij reizen in dit gewest, wordt geduldig de vloed afgewacht en alleen betreurd, dat niets de eentonige omgeving verlevendigt. Eindelijk duidt een geschreeuw aan, dat een eerste poging zal worden gewaagd; door lange bamboestaken voortgeboomd, glijdt het vaartuig ongemerkt tusschen ineengestrengelde wortels de rivier op en een half uur later stappen wij in de negorij Dodinga uit en begeven ons naar het posthuis, dat vlak tegenover de ruïne van het vroegere fort staat [2]).

---

heeten, de eerste een soort *psoriasis*, de tweede bestaande in wonden vooral aan de voetzolen en dus eenigszins als de ziekte die op Java *patek* heet en die in het woordenboek van ROORDA minder volledig door *aardbeipokken* wordt verklaard.

1) Hiri bestaat geheel uit een ± 2000 voet hoogen berg, benoorden Ternate tegenover Taboine gelegen; er zijn alleen varkens en herten en verder is het onbewoond; de schrijfwijze *Hira* en *Hierrie* zijn evenmin goed als die van Filongia voor Filonga.

2) WALLACE loste zijn bagage aan het *strand* (Insulinde II, blz. 19); hij heeft willen zeggen aan den oever der evenbedoelde rivier of kreek.

Veel bijzonders valt er niet te aanschouwen: een twintigtal woningen, enkele op den vlakken grond, andere op palen gebouwd, rondom een moskee, een *pasar*loods en het bijna geheel begroeide metselwerk der grootendeels ingestorte sterkte naast een kleine laan van *galala*boomen [1]), is alles wat er te zien is. Toch wordt Dodinga betrekkelijk niet onbelangrijk geacht, daar veel van hetgeen bestemd is voor Oost-Halmahera hier langs gaat en omgekeerd over den pas naar de westkust wordt vervoerd, om zoo verder Ternate te bereiken, omdat deze route verreweg de kortste is en door haar te volgen gevaren op zee vermeden worden.

Het fort dagteekent van den tijd der vroegere veeten tusschen Ternate en Tidore en werd gebouwd om den pas te beschermen en te verhinderen, dat 's Compagnie's dienaren en de handel te lijden hadden van de oorlogspartij, die tijdelijk over de grootste macht kon beschikken. Nadat de grens tusschen beide rijken meer zuidwaarts werd verlegd [2]) en de pas alzoo geheel onder Ternate kwam, hielden dergelijke verwikkelingen op; maar niettemin bleef er jaren daarna een kleine bezetting geplaatst, bestaande uit zes man en een korporaal; welke laatste de reispassen van doortrekkende personen moest viseeren en wien een zekere bevoegdheid was toegekend, om kleine geschillen tusschen hoofden of bevolking en handelaren uit te wijzen. [3]) Die geschillen liepen meerendeels over de betaling, gevorderd voor het vervoer van handelsgoederen naar de andere zijde; en om hieraan een einde te maken, werd op last van den Sultan een loods gebouwd, waarin de goederen bewaard en tegen een geringe

1) *Galala* is de Ternat. benaming voor de *Erythrina Picta* L., overal in dezen archipel verspreid. De hier en daar aangeplante *E. Lithosperma* Bl. wordt in tegenstelling met de vorige *galala bangah* geheeten.

2) Dit had plaats tijdens het Engelsch tusschenbestuur bij overeenkomst van 27 October 1814, toen als grens werd aangenomen een rechte lijn van den noordelijken oever der rivier Kajasa op de westkust naar Tofongo op de oostkust, in latere contracten met het N. I. Gouvernement steeds behouden.

3) Wallace trof die bezetting daar nog in 1858 (Insulinde II, bl. 19): bij beweert, dat het fort van Portugeeschen oorsprong is.

vergoeding aan reizigers nachtverblijf, licht en brandstof worden verstrekt. Deze regeling bestaat nog heden en bij gerezen klachten is van tijd tot tijd bestuursinmenging noodig, die echter altijd tot bevrediging van beide partijen leidt.

De noodzakelijkheid van een groote verbouwing, daar het fort door herhaalde aardbevingen veel geleden had en onbewoonbaar was geworden, gaf aanleiding tot beschouwingen over de geringe strategische waarde en hierop volgde in 1866 de intrekking der militaire bezetting. Het heette toenmaals, dat de bevolking gewoon was geraakt aan de aanwezigheid van een ambtenaar te dier plaatse en van daar dat er een posthouder werd gevestigd, die thans sedert jaren in een ander deel van deze residentie met meer vrucht werkzaam is. [1])

Tijdens den Hasan-opstand in 1876 is het fort wêer bewoonbaar gemaakt en heeft er gedurende eenige maanden een officier met 30 man gelegen; nu is het een volkomen ruine.

Dodinga is een geliefkoosde verblijfplaats van krokodillen (Tern. *samah*), die menigmaal menschen en dieren aanvallen en in de diepte wegsleuren; zij gevoelen zich geheel thuis in de slijkerige massa's en den diepen modder, die tusschen de wortels der strandboomen zijn opgehoopt. [2]) In den omtrek van Ternate, waar de bodem der zee steenachtig is en door koraalvorming aanwast, komen die dieren volstrekt niet voor.

De ternataansche hoofden te Dodinga zijn een *Oetoesan*, een schrijver en een *Sardjéti* met 18 *baroe-baroe*, welke om beurten gedurende 3 of 6 maanden dienst doen als boodschappers, politiedienaren en oppassers. Het districtshoofd heeft den titel van

1) Het aantal posthouders bedraagt tegenwoordig vier: de opstand van Danoe Baba Hasan gaf den stoot tot uitbreiding van het getal in 1877 en 1880. Zij zijn thans gevestigd te Galéla (Noord-Halmahera), Patani (Oost-Halmahera), Sanana (Soela-eilanden) en Banggai.

2) Velen weten nog te verhalen van een groote soort inktvisch, onder den inlandschen naam van *boboótjah* bekend, die, somwijlen in deze wateren kruisende, met zijn lange vangarmen kleine prauwen omstrengelt en in de diepte doet verzinken. De kleinere soorten zouden niet gevaarlijk zijn en gegeten worden.

Kimalaha en wordt door den Sultan buiten bemoeienis van het Europeesch bestuur aangesteld. Men vindt er de kampongs: Téwé, Toniko, Kajasa, Domin en Balatoe, waar, naast de eigen bewoners, zich lieden van Maba, Ternatanen en Alfoeren van Toebaroe hebben nedergezet, te zamen 200 à 300 huisgezinnen uitmakende, die zich erneeren met het kloppen van sagoe en de vischvangst, terwijl hier en daar wat padie wordt aangeplant tot eigen gebruik. Buiten de evengenoemde diensten zijn de werkzaamheden in de gemeente en het onderhoud van den weg naar de overzijde onder hen verdeeld, bij geheele vrijstelling van de betaling van eenige belasting.

Een lang oponthoud is niet gewenscht en de tocht over den pas vangt aan. De weg is niet meer dan een smal voetpad, aanvankelijk loopende door *alang-alang*velden over een vrij gelijk terrein, dat oostelijk meer geaccidenteerd en door de vele steenen moeilijk begaanbaar wordt, — in den regentijd een ware modderpoel. Te midden van een tallooze verscheidenheid van woudboomen en slingerplanten trekken de roode bloemen der *Pavetta*soorten (Tern. *sajah mani*) vooral de aandacht; terwijl de stilte slechts een enkele maal gestoord wordt door het doffe geluid van den grondlijster, bij de inboorlingen als *tohoko* bekend, een *Pitta*soort, waarvan verschillende variëteiten over de Moluksche Eilanden verspreid zijn. [1])

Na een half uur gaans — volgens Valentijn »de tijd van »een pijp tabak rookens" — ontwaart men plotseling aan den voet eener steile helling tusschen het geboomte de zee, Bobané of Bobané Lamò genoemd, omdat in den geheelen omtrek alleen hier, binnen een kleine zandige ruimte, het optrekken van prauwen aan het strand mogelijk is. [2])

---

1) Wallace noemt haar *Pitta Gigas* en Von Rosenberg *P. Cyanonota*. Ik betwijfel zeer, of zij wel op het eiland Ternate voorkomt, zoals V. R. in zijn Reistochten naar de Geelvinkbaai beweert. In noot 2 van Insulinde II, blz. 20 zegt Veth dat de ware naam is *P. Maxima*.

2) Voor ankerplaats heeft Ternataansch het woord *lolèo; bobanè* is meer een aanlegplaats geschikt om prauwen op het strand te halen, dus zacht hol-

Verschillende bestuurshoofden hebben zich bezig gehouden met de vraag, of het geen aanbeveling zou verdienen over den pas van Dodinga een karreweg aan te leggen, die het voordeel aanbood van sneller en gemakkelijker vervoer van reizigers en vooral van handelsgoederen. Zelfs is voor dit doel, naar ik meen, eens door de regeering een zekere som toegestaan, die echter nooit werd verwerkt. De ongelijkheid van het terrein zou heel wat arbeid vorderen tot het maken van een redelijken weg en, voor het geval de zeer geringe bevolking bij dit werk van elders hulp ontving, is het transport niet zoo aanzienlijk om de moeite te loonen, daar bovendien geen enkel handelaar te Ternate er ooit aan denkt tijdverlies in rekening te brengen.

Niet ver van de aanlegplaats splitst de weg zich in tweeën en voert de zuidelijkste tak naar Bobané-Igo, waar in een nette kampong de *orang gorap* wonen. Dit zijn vroegere slaven uit den geheelen Archipel, maar het meest van Flores of Manggarai en Saleijer afkomstig, door zeeroovers medegevoerd en later hetzelfde bedrijf uitoefenende, en hier of daar met toestemming der inlandsche hoofden achtergelaten. Het meest worden zij gevonden op Lolodah, waar zij wel *orang baharoe* heeten. Te Bobané-Igo staan zij onder een *hoekoem* en *ngofamanjira*, beiden ondergeschikt aan den *Kimalaha* van Dodinga; zij zijn

lend en vrij van steenen TEIJSMAN (Reis naar Halmahera, blz. 514) noemt *bobané* dan ook minder juist een *steile* helling. VON ROSENBERG (Reistochten, blz. 10) noemt dit pad de grensscheiding tusschen het Ternataansch en Tidoreesch grondgebied op Noord-Halmahera (Vgl. het boven p. 55 noot 2 aangeteekende). De eerste de beste inlander zou hem beter hebben ingelicht, maar het was zijn gewoonte niet diep door te dringen in bijzonderheden van de door hem bereisde landstreken en daar hij alleen schreef over oorden, die vroeger door niemand waren bezocht, gelukte het hem in Europa een zekeren naam te krijgen, die door kenners van Indie volstrekt niet wordt gedeeld: de man is nu dood en heeft zelfs een lofredenaar gevonden, wat wil men meer! Als VAN DER LITH (Nederl. Oost-Indië, blz. 130) Dodinga de belangrijkste plaats van Halmahera noemt, overdrijft hij wel wat veel.

thans geheel vrij en verrichten met de andere bevolking alleen de gewone heeren- en gemeentediensten.[1])

Een andere prauw ligt gereed om de reis naar Kaoe voort te zetten door het vaarwater, op de kaarten als Bocht van Kaoe vermeld;[2]) een benaming, die niet ondoelmatig is, als zijnde Kaoe de voornaamste negorij in deze streken, zoowel door de parelvisscherij, als door den handel met de Alfoeren langs de mijlen ver bevaarbare rivier. Ook strekt het district Kaoe zich uit over de geheele kuststreek tusschen de riviertjes Gonga en Patjéda Doemdoem, met een bevolking die geschat wordt op ± 500 belijders van den Islam en ruim 4000 Alfoeren.

Na weinige uren roeiens is de uitstekende punt bereikt, die den naam draagt van Boléo, d. i. het Rif bij uitnemendheid[3]), daar dit gedeelte bij lagen waterstand tot ver in zee droog valt. De monding der rivier bevindt zich ten westen van dit rif; de negorij daarentegen aan de noordzijde, waar een bamboezen *pier* het uitstappen gemakkelijk maakt.

De negorij Kaoe is over een lengte van ruim een paal, te midden van tallooze kokospalmen, vlak aan het strand gelegen en bestaat uit een mohamedaansche en een Alfoersche wijk, die echter niet scherp begrensd zijn, daar de belijders van beide godsdiensten tusschen elkaar verspreid wonen.

In enkele huizen houden Chineesche handelaren verblijf, die

1) De beteekenis van het woord *gorap* heeft niemand mij kunnen verklaren. Volgens het woordenboek van GERICKE zou het op Java een *soort vaartuig* beteekenen, hetgeen VETH (Java II, blz. 323, noot) uitbreidde tot *klein vaartuig*, dat evenwel in strijd is met den tekst, waar de bemanning per *gorap* op ruim 30 koppen gesteld wordt. Wellicht is dit hetzelfde vaartuig, dat hier, ofschoon niet inheemsch, *pagora* wordt genoemd en heeten de lieden zoo naar de prauwen. De Ternataansche benaming voor zeeroover is *tjangah-tjangah*.

2) Vele schrijvers noemen die de Baai van Chiawa, welke naam op de plaats zelve en te Ternate geheel onbekend is.

3) CAMPEN (Tijdschr. Aardr. Gen., 2e serie, Deel I, blz. 279) noemt dit rif verkeerdelijk *Bolella* en BERNSTEIN (Tijdschr. Batav. Gen., Deel XIV, blz. 420) maakt er een kaap van, wat het volstrekt niet is; deze begreep waarschijnlijk de beteekenis van het woord *boléo* niet.

hier gaarne langer tijd vertoeven om van de duikers paarlen op te koopen of uitstaande schulden daarmede betaald te krijgen.[1]) Vóór Kaoe toch, vóór het nabijgelegen Biang en in den omtrek van het eilandje Balé bevinden zich de grootste banken en het zijn de lieden van Boïng, langs deze kust alom verspreid, die als de beste parelduikers bekend staan.

Het zoeken van parelen en paarlemoer heet in het geheele gewest een recht, dat uitsluitend aan de kroon behoort, al wordt dit in de verschillende contracten niet afzonderlijk vermeld. Als dadelijk gevolg van dit praerogatief wordt er niet de minste zorg aan besteed, en zoo te zeggen van de banken weggehaald, wat er te vinden is, zonder dat de parel tijd heeft behoorlijk te ontwikkelen.[2]) Daar de duikers bovendien nooit be-

---

1) Campen (l. c. blz 282) vergist zich met te spreken van een Chinersche wijk.

2) Sedert het duiken naar parelen, door de weinige rust aan de schelpen gelaten, minder voordeelen oplevert, houdt men zich enledig met het verzamelen van paarlemoer. De volgende soorten van schelpen worden in den handel gebracht.

1°. *bia ngâljo*: de pikoel heeft een waarde van *f* 90.— en bevat 30—50 stuks, naar gelang van de grootte; er zijn schelpen. die 5 à 6 katies zwaar zijn Zij worden opgevischt op een diepte van 7 tot 8 vademen en zijn vooral gezocht wegens het paarlemoer. Parelen worden er zelden in aangetroffen.

2°. *bia bgi-bgi*: aldus genoemd naar een kaap in de nabijheid van Kaoe. waar die soort veel voorkomt. Deze schelp heeft voor het paarlemoer geen waarde, nu en dan treft men er parelen in van *f* 20 à *f* 30 waarde, echter niet heel veel. Zij wordt op elken diepte in een zandige bedding gevonden, zelfs op zeer ondiepe plaatsen.

3°. *bia fèfè*: de schelp heeft geen waarde, bevat zeer mooie maar kleine parelen; zij komt vooral voor op riffen, op een diepte van 1—3 vademen.

4°. *bia akar bahar*; door enkelen verbasterd tot *bia haque baharoe*, hecht zich veel aan de takken van de bekende *akar bahar* en van daar de naam. Vroeger zeer gezocht om het paarlemoer, dat een waarde had van *f* 16.— de pikoel, is er nu geen vraag meer naar: zij bevat zeer weinig parelen van een geelachtige kleur.

Deze soorten worden gevonden in de geheele bocht van Kaoe. ook aan het strand van Tidoreesch-Halmahera, nabij de kampongs Lolobata, Waisélé, Wapiskal en Ekor (Vergl. hetgeen Campen mededeelt in Deel XXVIII van Tijdsch. v. Landb. en Nijv.).

taling ontvangen en slechts zelden op voldoende wijze in hun voeding wordt voorzien, kan het niet anders of de vorsten ontvangen zoo weinig, dat zij wel geneigd zijn de voordeelen der exploitatie aan anderen af te staan, gelijk in de laatste jaren een paar malen is voorgekomen. Dit is evenwel alweder niet bevorderlijk aan een gelijkmatige vorming van den oester [1]).

De druk, der bij de parelvisscherij werkzame bevolking opgelegd, gaf in 1859 aanleiding tot ernstige ongeregeldheden. Gedurende de laatste levensjaren van Sultan Mohamad Djain dachten enkele prinsen gebruik te kunnen maken van het zwakke optreden der rijksgrooten om in een korten tijd zooveel mogelijk van de banken te halen. Al het beschikbare volk werd bijna zonder tusschenpoozen aan het duiken gezet, en toen er klachten ontstonden over gebrek aan voedingsmiddelen, moesten uit Ternate menschen derwaarts vertrekken om behulpzaam te zijn in het kloppen van sagoe, waartoe echter uit gemakzucht de *doesoen*'s der duikers zelven geplunderd werden; — derwijze in hun belangen dubbel benadeeld.

Onder aanvoering van zekeren Gaw-Gaw verzetten zich een 150-tal Alfoeren tegen de hun aangedane onrechtmatige behandeling en versterkten zich op een steenachtige hoogte in de nabijheid van de kampong Biang [2]). Enkele gewapende *korakora*'s, van Ternate gezonden, verdreven hen spoedig uit die stelling, waarbij de aanvoerder sneuvelde en zijne volgelingen in allerijl de vlucht namen. De opstand liep hiermede af, maar had ten gevolge, dat de parelduikers later kleine geschenken

---

Een vijfde soort, die te Ternate verhandeld wordt, draagt den naam van *bia pêja-pêja* of *b. hakapis* en is van Nieuw-Guinea afkomstig. Het paarlemoer is van f 18—f 20 de pikoel waard; parelen vindt men er zelden in en dan nog van een bruingele kleur.

1) Men wil weten dat het vangen van visch door het in zee werpen van de wortels van *bobatoe* (*Millettia Sericea*), waardoor die bij honderden bedwelmd aan de oppervlakte van het water komt, eveneens nadeelig werkt op de ontwikkeling der paarloesters.

2) Die Gaw-Gaw was een *gomaló* of geestenziener, door Campen (l. c. blz. 287) abusievelijk *gomahalò* geheeten.

voor hun arbeid ontvingen en dat niet meer aan vreemdelingen werd toegestaan zonder betaling sagoe te kloppen.

De strandnegorij Kaoe is het verzamelpunt der handelaren, die zich slechts zelden naar de binnenlanden begeven, daar de Alfoeren de rivier komen afzakken om hun sagoe en boschproducten van de hand te zetten. De *Sangadji*, aan wien de *Sangadji's* der districten Pagoe, Boïng en Madolé ondergeschikt zijn, heeft er wel een huis, maar woont eigenlijk in het zoogenaamde Kaoe-Islam.

De *prahoe-bangkoe* van den posthouder van Galéla, waarmede wij de reis herwaarts maakten, is veel te groot voor het opvaren der rivier en wij verdeelen ons in eenige kleinere vaartuigen met geringeren diepgang. Als alles gereed is, wordt het rif omgeroeid om de Kaoe-rivier binnen te gaan. Zoo even tusschen de brekende golven in sterk schommelende beweging, brengt de overgang in den niet al te sterken rivierstroom een aangename kalmte te weeg en heeft het oog ruimschoots gelegenheid zich te vergasten aan de tallooze veranderingen, die de dicht begroeide oevers bij de eindelooze krommingen aanbieden. Geen der kleinere Moluksche eilanden is rivieren rijk, en van daar dat in vele talen geen afzonderlijk woord voor rivier bestaat, en deze wordt aangeduid door *water* of *groot water*, met toevoeging van den naam om de bedoeling duidelijk te maken: het is dan ook een groot genot in deze streken het zeldzame voorrecht der opvaring van eene rivier te ondervinden.

De tocht duurt ruim 5 uur en, op enkele uitzonderingen na, vertoont het bosch langs de oevers van den kronkelenden stroom een aaneengeschakelde rij van hooge boomen, waarlangs allerlei gewassen kruipen en die, rijk bedeeld met woekerplanten, te midden van kreupelhout en struikgewas een ondoordringbare wildernis vormen. Eerst gaat men voorbij een klein gehucht, Difa genaamd, dat door Mohamedanen wordt bewoond en nadert dan een eilandje, tot waar het zeewater bij vloed binnendringt en waarboven het water niet meer met zoutdeelen is

vermengd[1]). Slechts een enkel dorp brengt eenige afwisseling in de werkelijk schilderachtige omgeving, n. l. de Alfoersche kampong Toawĕl, herkenbaar aan de karakteristieke loods, de plaats van samenkomst tot bespreking van huishoudelijke belangen en voor het houden van feesten, een der meest geliefde uitspanningen van dit half beschaafde ras.

Hooger op moeten de roeiers gedurig uitstappen en de prauw over de ondiepten voortsleepen, daar de doorgang gestremd wordt door zandplaten, die in het droge jaargetijde meermalen bloot liggen en slechts een geul van zeer geringe diepte overlaten, door het overhangend geboomte dikwerf hinderlijk te passeeren.

Een laatste kromming en wij leggen aan den steiger voor de woning van den *Sangadji*, op het uiterste punt van samenvloeiing der Togoeïs- en Tololikoe-rivieren, in der haast tot de ontvangst der zeldzame gasten in gereedheid gebracht[2]). Dat hoofd is een zeer geschikt man die, ofschoon zelf een volgeling van Mohamed's leer, met een Alfoersche vrouw gehuwd is en hierdoor, en ook door de instandhouding van oude gebruiken, bij de Alfoeren in het binnenland zeer gezien is[3]).

Van de twee eenige Europeanen, die ooit tot deze streken doordrongen, zijnde de controleur VAN OLDENBORGH en de luitenant CAMPEN, schijnt hij aangename herinneringen bewaard te hebben; dit is overigens niet te verwonderen, daar hij vrij

1) Difa is op de kaart van CAMPEN verkeerd Djila geschreven, in den tekst echter goed (aldaar blz. 274). Bij hem zou men meenen, dat het eilandje *Noïs* heette, maar dit (nog beter *Noës*) is het Alfoersche woord voor „eiland.” De schrijver der Aanteekeningen (blz. 226) maakt er *Djangan* van en geeft zelfs een geheimzinnige verklaring van het ontstaan van dat eiland!

2) CAMPEN zegt (l. c. blz. 282), dat Kaoe-Islam ligt aan de samenvloeiing van de Tololikoe- en Toegoetil-rivieren: bij speciale navraag bleek mij, dat de tweede algemeen Togoeïs heet. Ook is de naam van den *sangadji* (blz. 284, noot) verkeerd als *Moeradji* opgegeven: de man heet Amrad.

3) De overgang tot den Islam van Alfoeren komt zelden voor en bepaalt zich tot vrouwen bij huwelijken met Mohamedanen.

goed Maleisch spreekt en derhalve de vraagbaak is van vreemdelingen [1]).

Het door hem bewoonde huis is op stevige hooge palen gebouwd, om het te beschutten voor de stortvloeden, waaraan het in den regentijd van twee zijden is blootgesteld en die reeds alles in den omtrek hebben weggevaagd; zoodat het nu eenzaam staat op een zandige vlakte, door de kracht van het water gereinigd van licht hout en onkruid. Op een kleinen afstand zijn een 20 à 30-tal woningen met weinig regelmaat verspreid, de meeste op den vlakken grond tegen de zachte glooiing van het ongelijke terrein. Slechts in den naasten omtrek zijn eenige vruchtboomen aangeplant en voorts ziet men links en rechts, zoover het oog reikt, niets dan sagoeboomen, die in ontelbare menigte voorkomen en waarvan reeds vele voor den *pédah* bezweken, welker stammen als onnut weggeworpen den doorgang in de rivier of langs de voetpaden op tal van plaatsen belemmeren; — een echt binnenlandsch dorpstafereel, waar de bewoner in ongestoorde rust zich geheel overgeeft aan het zalig gevoel van weinig arbeid bij een rijken overvloed van alles, wat hij voor zich en zijn gezin behoeft.

De namiddag wordt besteed voor den tocht naar het niet ver verwijderde Todédol en den *Sangadji* opgedragen te zorgen, dat bij aankomst alle bewoners vereenigd zijn. Tegen 3 uur liggen de kleine prauwen gereed om ons over te brengen, want vooral in dit jaargetijde is de rivier vol ondiepten en zandbanken. Nog binnen het half uur bereiken wij de kampong, die eenige voeten boven de watervlakte verheven is. Wij ontwaren een 10 tal woningen en zetten ons neder in de vergaderloods; omringd door ± 50 nederhurkende Alfoeren, terwijl de vrouwen door de reten der huizen ons begluren en de kinderen in een anderen hoek verschrikt zijn saamgedrongen. Allen dragen een

1) Ook de schrijver der Aanteekeningen (ald. blz. 226) is de rivier opgevaren, maar niemand kon mij zijn naam zeggen of wist iets van een vroeger bezoek van een Europeaan, niettegenstaande hij nog wel in vier dagen de reis naar het op de westkust gelegen Sawoe maakte!

lendendoek van boomschors, hier *wisa* geheeten en geen andere kleeding dan de *toeulah* of hoofddoek; terwijl slechts enkelen een *niboer* of lans van *woka*hout met gekartelden punt in de hand houden [1]).

De tolk deelt hun mede, dat ik hier ben gekomen om te vernemen of werkelijk de geheele bevolking de voorkeur geeft aan eene belasting in producten, zooals eenigen hunner mij te Ternate verzekerden. In den aanvang voeren twee der oudsten het woord, o. m. verklarende, dat zij liever onder den Sultan dan onder de Compagnie willen staan en dus ook sagoe opbrengen en andere diensten verrichten ten voordeele van dien vorst en de hoofden [2]). Dit punt wordt uitvoerig besproken, anderen naar hun gevoelen gevraagd en er ontstaat somwijlen een vrij luidruchtige woordenwisseling, waarvan de bijzonderheden jammer genoeg voor mij verloren gaan. Mijn Ternataansche volgelingen verstaan niets van het gesprek en alleen de

1) Het Alfoersche woord voor *tjidakoe* is *wisa* en te Galela *fisa*; het Moluksch-Maleische *kinso* is in het Ternataansch en Alfoersch *toeulah*. CAMPEN heeft deze woorden met de eerste namen betiteld (l. c. blz. 289) en vergeet dikwerf onderscheid te maken tusschen het Ternataansch en Alfoersch, iets dat tot verwarring moet leiden; zoo o. a. (l. c. blz. 275) waar hij het Ternataansche *tofkange* zonder nadere verklaring voor *acht* bezigt, terwijl dit telwoord in het Alfoersch van Kaoe *toewange* luidt. Ook de boom, welks bast tot *tjidakoe* geklopt wordt, draagt den naam van *wisa* of *fisa* en schijnt een soort *Broussonetia* te zijn. Een lendendoek met figuren beteekend wordt in het binnenland *wisa hihirla* geheeten.

Woka is de *Livistona Rotundifolia* MART.; ik vind dien palm menigmaal ten onrechte als *Borassus Flabelliformis* opgegeven (Vgl. MIQUEL's Flora IV, blz. 45 en 58). Het onderdistrict Toegoetil in Kaoe is het eenige op Halmahera, waar bogen (*loim*) van *woka*hout en pijlen (*mangohaka*) met ijzeren punten voor de jacht op varkens dienen.

2) Door wien verspreid en op welke gronden is mij nooit duidelijk geworden, maar het is zeker, dat de bevolking in de districten waar de belasting in geld wordt opgebracht, zich min of meer beschouwt als *orang kompani* of gouvernementsonderdanen. Wel is waar heeft de verzending plaats door tusschenkomst der posthouders, maar de hoofden innen het geld of bieden daarbij de behulpzame hand, en deze weten zeer goed, dat het voor de Sultans bestemd is. Het is overigens buiten twijfel, dat zonder bemoeienis dier ambtenaren van de heele belasting bitter weinig zou terecht komen.

posthouder kent de taal voldoende, om te kunnen beoordeelen in welken geest wordt beslist [1].

Het blijkt tevens, dat het punt in kwestie meer loopt over een bestendiging der bestaande belasting, daar Todĕdol, evenmin als de negorijen Madolé, Tololikoe en Toegoetil, ooit een geldelijke vergoeding aan den vorst betaalde voor het verlies van andere inkomsten. Nu de bevolking echter stellig verlangt, dat hierin geen verandering wordt gebracht, komt het noodig voor juist te omschrijven welke hoeveelheid producten en diensten mogen gevorderd worden, en na de beraadslaging met hoofden en oudsten wordt volgens de adat deze regeling getroffen:

a. Levering van 3 *fardoe* sagoe door een gehuwde en van 1 *fardoe* door een ongehuwde per jaar, — de *fardoe* gerekend tegen ± 20 katies;

b. afwisselende levering om beurten van 120 *fardoe* sagoe per jaar door elk hoofd van een huisgezin;

c. aanbouw en onderhoud van een *kora-kora* door de geheele bevolking;

d. levering van 80 kippen per jaar door de geheele bevolking;

e. levering van 30 *fardoe* sagoe en 5 matten door de geheele bevolking bij het einde der mohamedaansche vasten;

en *f* verplichte dienst bij den *Oetoesan* te Kaoe van één man, om de drie maanden te verwisselen [2].

Naar hun meening gevraagd, verklaren allen eenstemmig hiermede genoegen te nemen en de Europeesche ambtenaar heeft zich dus aan het contract met den Sultan te houden, waarbij de hoofdelijke omslag slechts is verplichtend gesteld, voor zooverre die met den wensch der betrokken bevolking strookt. Bij

1) Over de werkkring der posthouders wordt uitvoerig gehandeld in De Indische Gids, 4e jaarg. I, blz. 347. De schrijver, vermoedelijk CAMPEN, schijnt zich geen goede voorstelling te hebben gemaakt van den eigenaardigen politieken toestand bij het contractueel aan de Sultans gewaarborgd zelfbestuur.

2) Een opgaaf der wettig bestaande en werkende belastingen in het rijk van Ternate is te vinden achter het contract in De Indische Gids, 4e jaarg. I, blz. 706.

den grooten rijkdom aan sagoeboomen, zonder overdrijving bij millioenen te rekenen, is het begrijpelijk, dat de opbrengst van dit voedingsmiddel al zeer licht wordt geteld. Wel kunnen bij afvoer naar het strand hoogere prijzen bedongen worden, doch de inwisseling van hun product tegen klinkende munt achten die natuurmenschen een weinig loonende moeite. Het verkregen resultaat brengt een algemeene vroolijkheid te weeg, en met het vallen van den avond begeleiden de mannen ons naar Kaoe-Islam en wordt voor de woning van het districtshoofd de nationale krijgsdans uitgevoerd.

V.

Tidore, Makian, Kajoa

EN

DE WESTKUST VAN MIDDEN-HALMAHERA.

Naar de zuidelijk gelegen eilanden heeft men van uit de hoofdplaats drie wegen, een tusschen Maitara en de zuidooskust van Ternate, een tweeden tusschen Maitara en de westkust van Tidore en een derden tusschen het oostelijk gedeelte van het eiland Tidore en den vasten wal van Halmahera, allen voor grootere schepen bevaarbaar, ofschoon niet elk onderdeel behoorlijk is opgenomen. De beide laatste wegen worden door inlandsche vaartuigen het meest gevolgd, die het wel zoo kalm vinden zoogenaamd binnen door te varen dan zich bloot te stellen aan den hoogeren golfslag in de naar het westen geheel open zee.

Wij volgen ditmaal den tweeden weg en steken daartoe van het bruggenhoofd te Ternate naar Maitara over, dat naast Tidore's kegel weinig meer dan een heuvel gelijkt. Op vele kaarten staat dit eiland als Noorwegen vermeld, een naam die te Ternate nooit wordt gehoord en die zeer zeker niet aan overeenstemming met de Noordsche fjords te danken is. Aan het

minder steile strand, dat naar Tidore gekeerd is, wonen tal van visschers en op den ± 1200 voet hoogen top is een seinpaal opgericht, waardoor volgens overeengekomen teekens de nadering van stoom- en zeilschepen om de zuid en de west wordt kenbaar gemaakt [1]. Maitara is als overzaaid met een dichte massa klapperboomen, door de Tidoreesche opwonenden met te meer zorg onderhouden, daar op Tidore die palm niet wil tieren. [2]

Het eiland Tidore heeft weinig strand; het terrein rijst spoedig om over te gaan in een reeks van heuvels, die hier en daar een hoogte bereiken van 1000—1500 voet en waarvan de meesten bebouwd zijn, zooals blijkt uit de vele opengekapte plaatsen. De piek ligt aan den zuidkant. [3] Of die een vulkaan is, kan niet met zekerheid worden aangetoond, daar in het historiesch tijdperk geen uitbarstingen voorkwamen. [4] Op den top, waarvan de laatste 50 meter zeer steil zijn en slechts met behulp van rotan te beklimmen, moet een kleine vijver gevonden worden, welks diepte nooit is bepaald en geheel begroeid door kruipplanten en *roetoe-roetoe* (*Nepenthes Sp.*). Op den 6en September 1866 ontstond op de helling van den berg boven de kam-

---

1) BLEEKER zegt in zijn Reis (Deel I, blz. 159) ten onrechte, dat Maitara 1000 meter hoog zou zijn, dat het onbewoond is en dat twijfelachtig blijft tot welk sultanaat het behoort. Waarom hij het vulkanisch noemt, is niet recht duidelijk; ook BICKMORE (II, blz. 19) deelt dat gevoelen. Vele schrijvers volgen minder eigenaardig de Engelsche schrijfwijze Mitara.

2) Dat kokospalmen op Tidore weinig voorkomen, wordt door sommigen toegeschreven aan een bezwering van Sultan Ahmadoel Mansoer, maar vindt zijn oorzaak in de mindere geschiktheid van den grond, zooals o. a. ook op enkele plaatsen van Halmahera, b. v. te Sawoe en Djailolo klappers nooit den vollen wasdom bereiken en de verkregen voordeelen derhalve de moeite van het planten niet loonen. Zoo vindt men ook alleen op hooger gelegen plaatsen van Tidore den arenpalm, die er wel tot eigen gebruik wordt getijferd, maar de meeste *sagoeweer* komt van Halmahera.

3) In Insulinde II, blz. 30 is WALLACE in de war met de ligging der gebakkelde vulkanische (?) heuvels: deze zijn *niet* ten zuiden maar ten noorden van den piek gelegen.

4) Geheel onjuist wordt in het Aardr. Woordb. Deel III, blz. 956 opgegeven, dat de krater thans van tijd tot tijd rookt.

pong Toegoeiha een moddervloed, waarbij 32 personen werden gewond, allen vrouwen en kinderen, die onder het wegloopen struikelden en zich verzwikten of een been braken; het had toen vijf dagen achtereen geregend en daardoor was de doorweekte bovengrond losgeraakt. [1])

Vlak over Maitara ligt aan een kleinen inham de kampong Roem en iets zuidelijker Omé, beiden herkenbaar aan de boven alle huizen uitstekende hooge daken harer moskeeën. Na de straat te zijn doorgevaren komt men aan de negorij Mariékoe, [2]) die onderscheiden wordt in Mariékoe Loah Ho en Mariékoe Loah Isa of Mariékoe-Boven en Mariékoe-Beneden, waarvan het eigenaardige is, dat de laatste op een hoogte en de eerste vlak aan het strand ligt, zoodat dit verschil op de richting naar het noorden ziet; — een spreekwijze, die men in de geheele Molukken terugvindt. Boven deze Mariékoe's wijst op een plaats, genaamd Gam Majò, een beschreven steen het graf van een Engelschman aan.

Van hier af loopt om de zuid een weg naar Soahsio, eerst langs de zuidelijkst gelegen kampong Toloa en vervolgens door de kampongs Toegoeiha, Tomaloöe, Goerahbati, Toengoeai, Sélé, Toeloemaoe en Toegoeai. Vlak oost ligt achter een uitgestrekt rif Soahsio met het fortje Kota Hoela of Tohoela, dat de zetel is van den Sultan en met de omringende uit 23 wijken bestaat. [3])

1) Volgens VAN DER CRAB (l. c. blz. 290) zou die vloed te Dojado hebben plaats gehad, welke strook lands of kaap echter veel noordelijker tegenover de rots Filonga ligt. Het Aardr. Woordb. III, blz. 937 wil die ramp naar Ternate verplaatst zien!

2) Volgens VALENTIJN (IB, blz. 160) was Mariékoe de stoel der Tidoreesche vorsten, maar door hen verlaten sedert zij wat meer met vreemde natiën begonnen te handelen; om welke reden zij toen hun verblijf in Tidore zelf, als beter tot den handel gelegen, genomen hebben.

3) BERNSTEIN heeft deze namen tot Togolua, Goerabatoe, Tonoal, enz. verbasterd (Tijdsch. Batav. Gen. Deel XVII, blz. 99) en VAN MUSSCHENBROEK nam die in Bijdragen Kon. Instit., Deel VII, 4e volgr., blz. 24 onveranderd over. De laatste verklaart Soahsio door »groote stad", waarbij hij in de war is met Gam-Lamo. Benoorden Soahsio vindt men nog deze kampongs: Gamtofkangi, Kota Mabopo, Goto, Tjobodoe, Dejado, Aké Sahoe, Gamgaoe, Maftoetoe en Tjobo.

Karakteristiek Tidoreesch zijn de huizen en van uit zee gezien zou men meenen, dat op die hoofdplaats alle woningen van steen zijn; terwijl in werkelijkheid de omwandingen zijn vervaardigd van twee lagen bamboevlechtwerk, met koraalsteenen opgevuld, en die van binnen en buiten met een dikke kalklaag worden bepleisterd, zoodat zij het voorkomen van muren krijgen.[1] Alleen aan den ingang van het erf is de rang van den bewoner te herkennen: de kleine man heeft slechts een langwerpig vierkant houten raam, de voornamen en prinsen hierboven een dak dat op een omgekeerde prauw gelijkt en boven de poort der sultanswoning is een soort wachthuis opgericht, dat in de wandeling *stanja* heet. De titels der hoofden zijn nagenoeg gelijk aan die te Ternate; de *djagoegoe* noemt men hier *djodjaoe* en mandoers heeten *sino*.[2] Over het volk wordt vrij algemeen een zeer ongunstig oordeel geveld; als huurlingen winnen zij het in luiheid, traagheid en zorgeloosheid van de Ternatanen en brengen een aangenomen taak zelden goed ten einde; toch zijn zij het, die allerlei kleine geriefelijkheden voor dagelijksch gebruik te Ternate te koop aanbieden en die gaarne geld verdienen met de voortbrengselen, die hunne tuinen en de vischvangst opleveren en waarbij van dwang of aanmoediging geen sprake is, daar de zorg van het inlandsch bestuur niet verder gaat dan het innen der belastingen en de oproeping tot het verrichten van heerendiensten. Van geregeld en aanhoudend werken hebben zij een bepaalden afkeer en, al moge dit strijdig zijn met westersche begrippen, het is begrijpelijk in een tropisch

1) Zoodanige huizen heeten *falah fargol*, waarbij het tweede woord wordt verklaard door het opleggen van het kalkmengsel, dat als het ware een verguldsel is. Men vindt deze woningen ook in Tidoreesch-Halmahera, waar BERNSTEIN ze voor steenen huizen aanzag (Zie Tijdsch. Bat. Gen, Deel XIV, blz. 451).

2) De districtshoofden zouden in zuiver Tidoreesch *songadji* en *gimalaha* moeten heeten, maar de eerste titel is sedert gewijzigd tot *sangadji*, het *sengadji* van Europeesche schrijvers, en voor den tweeden wordt gewoonlijk de Ternataansche *kimalaha* gebezigd. *Gi* en *Ki* zijn beide deelen van *giki* (Zie de woordenlijst)

klimaat, waar de eerste levensbehoeften bijna om niet te bekomen zijn. Zoo erneeren zich o. a. de lieden van Mariékoe met het visschen naar *djoeloeng-djoeloeng*, [1]) een soort *Hemiramphus* in de landstalen *ngowaro* geheeten, die zij drogen en inzouten en zelfs te Menado en Banda gaan verkoopen; zoo zijn ook van hier afkomstig de best afgewerkte balken, die op de hoofdplaats Ternate ter markt worden gebracht. Maar vooral zijn het Tidoreezen, die als smeden deze eilanden afreizen, om met het vervaardigen van *pédah*'s vrij wat geld te verdienen. Dikwijls ziet men hen aan het strand in een hut van saguebladeren bezig met het bewerken van het bij Chineezen opgekocht oud ijzer, en wanneer 4 of 5 lieden elkaar helpen, kunnen zij tot 20 *pédah*'s per dag maken, die voor 50 cents het stuk verkocht worden. Hun werktuigen zijn: een blaasbalg, die uit twee houten kokers bestaat, waarin zuigers op en neêr worden bewogen, en die gemeenschap heeft met een lade, aan welker einde door twee dunne bamboes de lucht wordt uitgestooten; verder een houten aanbeeld met stalen overtrek en eenige zware hamers (*séwa-séwa*), terwijl een bak met water tot afkoeling dient. Hun vuur stoken zij van de tot houtskool gebrande harde schillen der *kanari*vruchten, in den omtrek bijeengezameld, en de heften worden gewoonlijk gesneden uit het hout van *mangga*boomen. [2])

1) Bij dit *djoeloeng-djoeloeng*-visschen wordt de winst in tweeën verdeeld: de eene helft voor al de deelnemers, de andere helft uitsluitend voor de eigenaars of aandeelhouders van het sleepnet.

2) De houten kokers zijn van *lenggoea*-hout vervaardigd en heeten *doewa-doewa*; zij zijn ± 1 meter hoog, bij een middellijn van 2—3 dm. en staan in de lade (*matiti*) van hetzelfde hout; de zuigers (*ngòtjò* of *doewa-doewa-mangutji*) zijn van *nibong*hout gemaakt en bestaan uit een steel en schijf, aan de laatste zijn van onderen en aan den rand met rotan kippenveertjes bevestigd. de 3—4 dm. lange bamboesjes loopen uit in een uitgeholden zwarten steen, waar aan de andere zijden der holte de houtskool ligt. De houten kokers zijn stevig bevestigd aan een bamboezen stellaadje, waarop een plank ligt en hierop zit de man, die de zuigers op en neer beweegt. Het aanbeeld (*bési-matiti*) is een stuk staal op een stuk hout stevig in den grond bevestigd. De gereedschappen zijn: groote hamer (*séwa-séwa*), kleine hamer (*martèlo*), een

Sagoe wordt van Halmahera aangevoerd: de beste kost *f* 1.— tot *f* 1.50 de *fardoe*, waarvan twintig personen tweemalen kunnen eten. Deze komt uit de buurt van Oba; die van Pajaë en Maidi is goedkooper, maar van minder kwaliteit. Bij het vellen van een boom krijgt de bewerker gewoonlijk de helft van de opbrengst en de eigenaar de andere helft. Het meel wordt verpakt in ruwe mandjes (*bakoe*), gevlochten van de bladeren van den *boko*-boom. Rijst wordt slechts door de leden der vorstelijke familie en overigens bij feestelijke gelegenheden gegeten: altijd Javarijst, die van de Chineezen wordt opgekocht. Sagoeweer (*lahan*) komt van Halmahera, daar hooger op den berg wel arenpalmen voorkomen, maar die geven bij tijfering slechts even voldoende voor eigen gebruik.

Tabak wordt zeer weinig aangeplant: die van Makian is het meest gewild en wordt naar de soort met 30 tot 60 cts per katie betaald. Het weven (*tino*) geschiedt door enkele vrouwen met Europeesche garens, daar er op het eiland zoo weinig katoen groeit, dat zelfs de kussens altijd met kapok worden opgevuld: weeftoestellen (*dino*) koopen zij te Makian. Op sommige plaatsen worden druiven (*djabibi*) aangetroffen, die vrij goed van smaak zijn.

De elders beschreven *tjakalang*-visscherij wordt ook hier op dezelfde wijze uitgeoefend. Andere wijzen om visch te vangen zijn door middel van fuiken, waarin als aas ingewanden (*galé-galé*) van kippen, worden gelegd, of wel met de lijn, waaraan is gehecht een in den vorm van een vischje gesneden stuk uit de witte vleezige bast van *Crinum Asiaticum* (*fété-fété*). Hun vermakelijkheden bestaan hoofdzakelijk in het *dodèngo* en *légo-*

---

soort vijl (*gané*) en een spijker of puntig toeloopend ijzer (*doesoe-doesoe*), beiden stevig tusschen latten bevestigd, een nijptang (*koko-kota*) en een poek (*baré*), een slijpsteen (*njonjofi*) en een steen (*sasavara*) om ijzer glad te maken, eindelijk houtskool (*nong*). De geheele toestel kost 30 realen of *f* 48.—, en zij gaan er mede naar Ambon, Monado en Nieuw-Guinea. (NB. Al de hier opgegeven woorden zijn Tidoreesch: naar de overeenkomende in het Ternataansch heb ik niet onderzocht).

légo: het eerste geschiedt alleen op de mohamedaansche feestdagen en draagt nooit een ernstig karakter, daar de vechtende partijen na den eersten slag die raak is, uitscheiden: het tweede wordt begeleid door het geraas van uitgeholde vruchten van van *Lagenaria*'s (*dòròfoe*), waarin steentjes of zaadjes worden geschud.

Op den dag van het *Moeloed*feest binden zich enkele jongelieden groote houten maskers voor het gelaat, die met allerlei papieren figuurtjes beplakt zijn, en voorzien van twee hoornen met afbeeldsels van kippen; zij dringen, aldus vermomd, de huizen binnen en nemen wat lekkernijen of sigaren mede en vermaken zich met de schoone sekse.

Die maskers (*tjakaibah*) zijn vrij zwaar en men krijgt het er gauw benauwd in; terwijl iemand die er niet mede weet om te gaan, zich de huid van voorhoofd en aangezicht schaaft. Men wil dat ze vroeger gedragen werden door de lijfwacht van den Sultan, maar de eigenlijke oorsprong schijnt te loor gegaan.

De sterren spelen in het leven der Tidoreezen betrekkelijk een groote rol; handelaren hebben zelfs teekeningen van het hemelgewelf om de gelukkige dagen te berekenen. De morgenster heet *koroe* en de avondster *bolongosa*: bij twist tusschen ouders en kinderen wordt het eerste woord wel als een soort vervloeking gebezigd. Het zevengesternte heet *pariama* en naar gelang van de hoogte weten de tuinlieden, of er droogte of regen zal vallen en het dus tijd is om hout te kappen, te verbranden of te planten. Vallende sterren (*lodja*) en kometen (*ngomasofoe*) brengen geen bijzonder bijgeloof mede.

Bij maansverduistering bestaat als elders het geloof, dat de maan door een draak wordt opgeslokt en dat dit beest te verdrijven is door groot geschreeuw en het slaan op *tifah* en *gong*. Het volk zegt, dat bladeren tijdens de verduistering geplukt een goed geneesmiddel worden, en vrouwen, die daaronder bevallen, kruipen onder het bed of de rustbank, opdat het kind niet half blank en half zwart ter wereld komen.

Reuzen (*laksa*) komen de menschen tegenwoordig niet meer

verontrusten, maar om onkwetsbaar (*djoehasa*) te worden bestaan nog tal van hulpmiddelen. De zielen (*wongi*) der afgestorvenen houden op bepaalde plaatsen verblijf, b. v. in het bosch of de tuinen; zij worden met *djoöe* betiteld en als beschermheiligen vereerd. Bijzondere geesten (*salai*) worden meer geraadpleegd bij ziekten, wanneer er tevens allerlei eten bij de slaapplaats wordt nedergezet en gedurende eenige dagen feest gevierd: het meest dienen daarbij vrouwen, die in geestvervoering den aard der ziekte en het middel dat genezing zal aanbrengen opgeven. Dat de overgang tot den Islam op dergelijke praktijken weinig invloed had, is van genoegzame bekendheid: tot hoever zich die echter uitstrekt, is nimmer onderzocht en evenmin, of er ten dezen aanzien verschil bestaat met het bijgeloof der Ternatanen. Ik haal een en ander meer aan als voorbeeld, dat wat CAMPEN tot de Alfoeren van Halmahera wil beperkt zien, van veel uitgebreider strekking is, dan men oppervlakkig zou meenen: zelfs de vorsten en hunne verwanten hebben het volste vertrouwen in deze en andere bezweringen en durven die te minder tegengaan, omdat zij voor hun eigen gezin er gebruik van maken, als andere middelen geen uitwerking hebben; al nemen zij overigens voor het uitwendige vrij getrouw de moslimsche godsdienstplichten in acht, gelijk dit van een hoofd der geestelijkheid wordt gevorderd. De afstammelingen der sedert vrijgegeven slaven (*poeha*) vergenoegen zich in de inlandsche maatschappij met een ondergeschikte rol. [1])

De taal is nimmer beoefend: dat er verband bestaat tusschen het Ternataansch en Tidoreesch valt niet te ontdekken; of dit ook de vormen betreft blijft voorloopig onbeslist. [2])

---

1) BOKEMEYER (l. c. blz. XII) vermoedt voor hen ten onrechte een terugkeer tot afhankelijkheid en verdrukking.

2) ROBIDÉ VAN DER AA plaatst aan het einde van zijn werk »Reizen naar Nederlandsch Nieuw-Guinea" een Tidoreesche woordenlijst; hoe weinig vertrouwen die verdient blijkt uit de volgende verbeteringen:

zon = *wanje* moet zijn *wangé* of *wange ma-lace*;
wolk = *kamo* » » *kamo-kamo*; het tevens opgegeven *lobi* is *onweerswolk*.

De evengenoemde kampong Toloa ligt nabij Kaap Bobo, welke haar naam ontleent aan de aldaar veelvuldige voorkomende *Nipa*

---

bliksem = *bella bella*	moet zijn:	*béla-béla*.
rivier = *akê melooe*	» »	*akê*; *akê ma-laoe* is *bron*.
rif = *karon*	» »	*njarè*, *kara* is *koraalschelp*.
noord = *kore mienji*	» »	*koré minjè*.
oost = *koré wanji manjini*	» »	*kore wange ma-njonjinè*.
west = *koré wangi mesoroe*	» »	*korê wangé ma-sosoroe*.
berg = *boekoe*	» »	*kiè* of *kijê*; *boekoe* is *heuvel*.
tak = *hatè medjaga*	» »	*hatê ma-djaga*.
blad = *hatè merau*	» »	*hatè ma-raoe*.
bast = *hatè mahi*	» »	*hatê ma-ahi*.
wacht = *masofo*	» »	*hale ma-sofo*.
warm = *soesahoe*	» »	*sosahoe*.
droog = *rienga*	» »	*hotoe* en *ringa*· het bijgevoegde *tololè* is Ternataansch.
oog = *laan*	» »	*laoe*.
oor = *ngaan*	» »	*ngaoe*.
vinger = *gia meraga*	» »	*gia ma-raga-raga*.
wreef = *johoe ma-sakoe*	» »	dit is het *hielgewricht*.
roede = *akan*	» »	*ako*.
slapen = *antoe*	» »	*otoe*; het bijgev. *hotoe* is Ternataansch.
pissen = *isi*	» »	*osi*; *isi* is *urine*
stoken = *topo*	» »	*tofo*.
slaan met de vuist = *toetoe*	» »	dit is *stompen*.
» » » hand = *fa*.	» »	dit is *een oorvijg geven*.
» » een stok = *tsjako*.	» »	*tjoko*.
bijslaap = *makalolo*	» »	*makololo*, maar beteekent *omhelzen*.
baren = *besoesoe*	» »	*bosoesoe*.
zoogen = *meme ngofa*	» »	*mème*
echtscheiden = *lelaki*	» »	*talaki*, afgeleid uit het Arabisch.
dag = *wangi*	» »	*wangé*.
schelp = *biamahi*	» »	*bia ma-ahi*.
visch = *niauw*	» »	*njaoe*.
vischkop = *niauw madopollo*	» »	*njaoe ma-dofolo*.
vischstaart = *niauw mabi*	» »	*njaoe ma-bi*.
slag = *éga*	» »	dit woord beteekent *slang*.
pijl = *djoebi*	» »	*djoebi ma-sai*, in tegenstelling van *djoebi majora* = boog.
blanke = *manoesia beboeloe*	» »	*manoesia boboelò*.
vlag = *padji*	» »	*bandéra*; *padji-padji* zijn de *prauw-vlaggetjes*.

Fruticans[1]) en zich recht zuidwaarts uitstrekt in de richting van het eiland Maré, het Pottenbakkerseiland der kaarten.[2])

De naam Maré beteekent in het Ternataansch en Tidoreesch *steen* en van de aldaar aanwezige klei worden, de potten en pannen vervaardigd, die naar den vorm in *sëmpé*, *balangan* kleine *tampajan* en sagoeoventjes onderscheiden, over de geheele residentie in gebruik en zeer gezocht zijn. Die klei is in de grootste hoeveelheid voorhanden op een heuvel aan de zuidwestzijde, door zijn grillige gedaante het kenmerk dragende van bij een eruptie als het ware te zijn afgehouwen. Zij is geel van kleur en wordt vóór het bakken bestreken met een dunne laag roode aarde, die van Halmahera niet ver van de Woda-eilanden wordt gehaald. Wat de bewerking aangaat, zoo mengt men de klei met water tot het deeg geschikt is voor kneding, maakt den vorm met de handen en klopt dien zachtjes met een stuk hout, om daarna de buitenzijde met een steen glad te wrijven. De aldus vervaardigde potten worden nu in eenige cirkelvormige rijen geplaatst en gedurende een paar dagen aan de inwerking der zonnehitte blootgesteld: bij heel warm weder stapelt men in de tusschenruimte droog hout opeen, dat wordt aangestoken en waarvan de heete rook de stevigheid zou bevor-

---

wit = *beboeloe*	moet zijn:	*boboeld*.
blauw = *kamo-kamo*	» »	*kamo*; het bijgevoegde *roroe* is *indigo*
drie = *rangi*	» »	*raangé*.
vijf = *romotoha*	» »	*romtaha*; *romotoha* is Ternataansch.
tien = *njagi moei*	» »	*njagimoi*.
geel = *goeratji*	» »	*koeratji*; *goeratji* is *goud*.
mes = *dari*	» »	*tjitji*; *dari* is Ternataansch.

Dezelfde schrijver en ook BOKEMEIJER spraken steeds van Tidor, dat al een zeer zonderlinge schrijfwijze is van het *Tadoré* der inlanders, door Europeanen tot Tidore verbasterd en nu algemeen in gebruik.

1) VAN DER LITH laat ter onrechte van dezen palm de inboorlingen der Molukken palmwijn winnen (Nederl. O.-Indië, blz. 410).

2) TEMMINCK (Tome III, p. 416) verandert de naam in *Paeloe Kwali*, omdat hij meent, dat het laatste woord »pottenbakker" zou beteekenen! Wel kan overigens van dit eiland gezegd worden, dat het bij uitzondering door vreemdelingen met een juisten naam is aangeduid.

deren; enkelen worden hierdoor zwart, anderen niet. Vóór het gebruik wrijft men de pan of pot met de stengels van de *Agati Grandiflora* om het spoedige barsten te voorkomen. Het zijn alleen vrouwen en kinderen, die zich met dezen arbeid bezig houden.

Men vindt op Maré slechts één gelijknamige kampong aan den oostkant, maar het geheele eiland vertoont teekenen van cultuur, bestaande in het verbouwen van maïs en padie, meer op kleine schaal voor eigen gebruik dan tot verkoop dienende. Vroeger werd hier door de mannen veel zout door uitdamping van zeewater bereid; wegens den geringen prijs van het Java-zout, dat door handelaren alom wordt aangevoerd, is deze industrie in de laatste jaren sterk achteruitgegaan. [1])

Wij zetten onze reis voort en naderen langzamerhand het eiland Moti (door vele schrijvers tot *Motir* en zelfs *Mortier* verbasterd), waar volgens VALENTIJN in 1322 een verbond tusschen de Moluksche Vorsten zou gesloten zijn; hetgeen evenwel niet lang stand hield, daar al vrij spoedig onder de bondgenooten twist ontstond. Een diepen indruk heeft het zeker niet achtergelaten, want de volksoverlevering vermeldt er niets van.

Moti, door de lieden van Makian Kêtên geheeten, bestaat uit een enkelen berg, die in hoogte den berg van Makian over-

1) Voor de bereiding van zout worden eerst dikke stammen van *lolorodooe* — en *posi-posi*-hout verzameld en deze in brand gestoken, onder gedurige begieting met zout water van die gedeelten, waaruit de vlam het hoogst opschiet. De aldus verkregen, sterk met zoutdeelen vermengde asch wordt in *palooti*'s of manden van het omhulsel van den sagoepalm gedaan, op welker bodem *goemoetoe*-vezelen zijn gelegd, en voortdurend met zeewater begoten, terwijl men het doorzijpelende vocht in *balangan*'s opvangt en ten slotte boven een heet vuur uitdampt. De zoutmassa neemt dan den vorm aan van die *balangan* of aarden bakken, heeft een middellijn van een halven meter en kost gewoonlijk een reaal (f 1,60). In 3 à 4 maanden kunnen op die wijze een honderdtal *balangan*'s verkregen worden. Vroeger onder de Alfoeren zeer gewild, geven deze thans de voorkeur aan het minder dure Java-zout. Voorname brandplaatsen zijn behalve Maré nog Tamêti en de Wodu-eilanden. Als belasting krijgen de hoofden van elke 100 *balangan* er 10.

treft en, voor zoover bekend, nimmer aan een uitbarsting heeft blootgestaan. [1]) Op alle kaarten ligt het ongeveer in het midden tusschen Maré en Makian, maar feitelijk is de afstand tusschen Maré en Moti grooter dan tusschen Moti en Makian, altijd gerekend van Baroe ma-Déhé, de noordkaap van het laatste eiland.

Van eenige versterking, waarin FRANÇOIS WITTERT in 1609 een bezetting plaatste onder den Kapitein ADRIAAN CLEMENSZ. STOLCK, is geen spoor meer aanwezig. VALENTIJN noemt die zelfs Nassau, hetgeen DE JONGE, aan wien evenbedoeld bericht is ontleend, niet vermeldt [2]); volgens eerstgenoemde zijn de nagelboomen op Moti in 1653 uitgeroeid, zoodat de door den Hopman SCHOTTE in 1610 van Kajoa en Gaäne herwaarts gelokte lieden zich toen zeker over de andere eilanden hebben verspreid.

Kampongs vindt men er niet; wel vele tuinen van bewoners der wijken Tafaga, Tokofi en Tafamoetoe uit de hoofdplaats Ternate, die er hutjes bouwen en korter of langer verblijven; terwijl hunne hoofden, die vast te Ternate wonen, zich slechts van tijd tot tijd derwaarts begeven, als door hunne onderhoorigen de belasting niet geregeld wordt opgebracht. Voor de vergunning toch van het aanleggen van tuinen is een soort grondbelasting, *kaha ma-gòtjò*, verschuldigd, die voor Ternatanen *f* 1.25 en voor vreemdelingen *f* 1.60 per jaar bevraagt. Ook Tidoreezen bezitten hier eenige aanplantingen, zonder dat dit ooit tot moeilijkheden aanleiding geeft; want opmerkelijk genoeg schijnt de naijver tusschen de vorsten en rijksgrooten van Ternate en Tidore in het algemeen niet tot het volk doorgedrongen, en zelfs van geschillen tusschen visschers uit de beide

1) VETH beweert op gezag van FORREST (Insulinde, II, blz. 40, noot), dat in 1774 de berg Moti gloeiende steenen zou uitgeworpen hebben, en haalt dit speciaal aan omdat JUNGHUHN er geen melding van maakt. Te Ternate wordt elke uitbarsting van Moti ten stelligste ontkend, terwijl o.a. die aan den berg Makian in 1760 nog altijd in de herinnering des volks voortleeft.

2) Zie VALENTIJN I[b], blz. 238 en DE JONGE III, blz. 103 en 269.

rijken wordt, na de stilzwijgende intrekking der kruistochten van de gewapende *kora-kora*'s, slechts hoogst zelden vernomen [1].

Op den top is een offerplaats (*djéré*), werwaarts bloemen en vruchten worden gebracht tot afwering van ziekten en andere gevaren. Ook op Makian's vulkaan is een dergelijke heilige stêe, die gezegd wordt bij de laatste uitbarsting geheel onbeschadigd te zijn gebleven. De vereering van zoodanige plaatsen, waar gewoonlijk priesters of hoofden begraven liggen, verschilt overigens niet van hetgeen daaromtrent elders in den Indischen Archipel bekend is; er wordt alleen geofferd met bijzondere doeleinden, om bevrijd te blijven van mogelijke onheilen en den invloed van kwade geesten.

Kleine vaartuigen uitgezonderd, is Moti moeilijk genaakbaar daar het geheel door riffen en ondiepten is omgeven. Vooral door Makianners wordt het als ontginningsoord boven hun eigen berg verkozen, omdat wilde varkens er in het geheel niet voorkomen. Van Moti uit bereikt men in een paar uren Makian, [2]) welk eiland door de schrikkelijke uitbarsting in 1861 een treurige vermaardheid heeft gekregen Het is niet zeer groot, daar een inboorling het in tien uren rondloopt. Het wordt bewoond door een bevolking, in type niet van de Ternatanen afwijkende, maar die geheel andere talen spreekt, naar de oost- en westzijde onderscheiden. In de landstaal heet het eiland Waikiong, waaruit het verbasterde Makian (niet *Makjan*) gemakkelijk te herkennen is, maar welke laatste naam zoo algemeen het burgerrecht heeft verkregen, dat verandering kan

1) Het spreekt van zelf, dat hiermede gedoeld wordt op de wederzijdsche verstandhouding onder gewone omstandigheden; in tijden van onrust of oorlog werken de hoofden mede om vijandelijkheden te verwekken of de gemoederen op te winden. Onder het onmiddelijk bestuur der vorsten op de eilanden Ternate en Tidore worden huwelijken tusschen Ternatanen en Tidoreezen steeds tegengegaan.

2) Hierbij is alleen sprake van roeien of pagaaien, daar wind en stroom bij reizen in prauwen zeer kunnen verschillen Een inlander, die nooit haast heeft gaat alleen op reis als hij alle elementen in zijn voordeel kan aanwenden, en van daar dat ongeduldige Europeesche reizigers over hun roeiers dikwerf klagen.

geacht worden vrij wel ondoenlijk te zijn.[1] De inboorlingen van dezen archipel betitelen het als Marah, een benaming even duister van afkomst en beteekenis als Waikiong.

Het geheele zielental wordt op ± 8000 geschat, die allen het mohamedaansch geloof belijden, waardoor zij gedwongen zijn de vele wilde varkens met rust te laten en hunne aanplantingen door stevige omheiningen voor de vernielzucht dezer dieren te beveiligen[2].

Behalve een Ternataansche *Oetoesan* of vertegenwoordiger van den Sultan zijn er vier *Sangadji*'s, nl. die van Ngofakiaha, Ngofagita en de beide Tahané's: de eerste plaats gelegen aan de noordoostkust, de tweede aan de noordkust en de laatsten aan de zuidkust, en onderscheiden in Tahané Soahtia en Tahané Soahtai, naar de ligging aan zee of meer binnenwaarts[3]. De *Sangadji* van Ngofakiaha wordt echter als het hoofd van het geheele eiland erkend, aan wien alle andere hoofden ondergeschikt zijn. Behalve de even vermelde, elk van 1000 tot 1500 zielen sterk, zijn er nog twaalf kampongs, die door *Kimalaha*'s worden bestuurd, te weten: Sabëlé, Talapaoe, Tafasoho, Tagono, Ngofabobawa, Bobawa, Molapa, Tabalolo en Mailoa langs de westzijde, en Pëléri, Samsoenga en Pawaté aan de oostzijde, welker getal bewoners van 100 tot 400 verschilt. Aan deze hoofden wordt jaarlijks onder den naam van recognitiepenningen (*pipi moesoem* of *moesim*) van gouvernementswege een som van f 3200 uitgekeerd, ter vervanging van het vroegere bedrag van 2000

1) De serie foutieve spellingen bij Bleumund (Tijdschr. Batav. Gen. Deel V, blz. 335) zijn allen van westerschen oorsprong.

2) Reeds in Valentijn's tijd waren de meeste Makianners den Islam toegedaan. Zie: Zaaken van den Godsdienst., Ib, blz. 379.

3) De Hollander geeft in zijn Handleiding (II, blz. 418), in navolging van het Koloniaal Verslag van 1874, op, dat Tahané op de oostkust aan de Silaibaai gelegen zou zijn. Tahané ligt echter aan de zuidkust en heeft slechts een zeer kleine aanlegplaats voor prauwen achter een paar uitstekende rotsen. De Silai-baai is geheel onbekend; wellicht is dit verkeerd gehoord voor het Makiansche *sali* = *geul*, waarlangs, tusschen de steenen door, zonder stooten de wal kan genaderd worden.

rijksdaalders, hun van af 1655 voor de uitroeiing der nagelboomen toegekend.

De uitbetaling geschiedt tweemalen 's jaars, waarbij deze verdeeling wordt gevolgd:

aan den Sultan voor vrijstelling van de verplichte levering van vogelnestjes van het eilandje Gafi	*f* 24.—
aandeel van den Kapitein-Laoet te Ternate	» 24.—
id. » » Secretaris van het rijk Ternate	» 16.—
id. » » *Sangadji* en de *Bobato*'s van Ngofakiaha	»600.—

hetwelk verder verdeeld wordt:

den *Sangadji*	*f* 300.—
» *Djogoegoe*	» 24.—
twee *Hoekoem*'s	» 24.—
zeven hoofden van Soah's	»168.—
te zamen	*f* 516.—

terwijl de resteerende *f* 84.— bestemd zijn voor den *Kimalaha Marsaole*, onder verplichting daarvoor prauwen te leveren om de bestellingen van den Sultan naar Ternate over te brengen.

aandeel van den *Sangadji* van	Ngofagita	*f* 150.—
» » » *Kimalaha* »	Sabëlé	» 60.—
» » » » »	Tafasoho.	» 60.—
» » » » »	Tagono / Ngofabobawa	» 28.—
» » » » »	Bobawa	» 60.—
» » » » »	Molapa	» 60.—
» » » » »	Tabalolo	» 30.—
» » » » »	Mailoa	» 30.—
» » » » »	Pëlëri	» 30.—
» » » » »	Samsoenga	» 30.—
» » » » »	Pawaté	» 30.—
» » » » »	Talapaoe	» 30.—
» » twee *Sangadji*'s »	Tahané	» 75.—
	te zamen	*f* 1517.—

terwijl de resteerende *f* 83.— worden verdeeld tusschen de

Kimalaha's van Pĕlĕri, Mailoa, Sabĕlé en Tafasoho, voor het leveren der bemanning van evengenoemde prauwen.

Hoe Bokemeijer te Makian aan hoofden met den titel van *orangkaja* komt (l. c. blz. 195), verklaar ik niet te begrijpen.

De binnen-negorijen of die aan de oostkust hebben een geheel andere taal dan de buiten-negorijen of die op de westkust, zoodat de bewoners elkaar volstrekt niet verstaan en bij ontmoeting het Ternataansch als voermiddel dient. Met geringe wijzigingen, meerendeels door den klemtoon veroorzaakt, hebben de kampongs Ngofagita, Ngofakiaha, Pawaté, Samsoenga, Pĕlĕri en de beide Tahané's één taal, waarvan hieronder eenige woorden worden medegedeeld. De spelling is naar de uitspraak, en de *ch* heeft denzelfden klank als de hollandsche *ch*.

oem	huis.	*woi*	haai.
koi	vogel.	*'nhik*	vleermuis.
manik	hoen.	*tahon*	eten.
dawà	onkruid.	*haloi*	id. maar beleefder.
wŏk	prauw.	*najok*	weenen.
wòk	*woka*palm.	*namli*	lachen.
makot	rood.	*kantoeli*	slapen.
boelan	wit.	*kantoeli-kam*	droomen.
koedà	zwart.	*talgag*	krabben.
wot	*lolaro*hout.	*koetan*	vragen.
baso	*gofasa*hout.	*wagi*	verkoopen.
towas	ijzerhout.	*'ntoewa*	koopen.
bakoe	sagoe.	*'mtoe*	kind.
goljila	maïs.	*mon*	man.
hamasi	padie.	*mapin*	vrouw.
loka	pisang.	*bàba*	vader.
baloel	bamboe.	*màma*	moeder.
jala	ijzer.	*nitam-nok*	broeder.
jasi	zout.	*loeta*	vuur.
hèn	schildpad.	*njaso*	rook.
poi	krokodil.	*ngan*	zon (dag).
nooe	arenpalm.	*pai*	maan.

moda	wind.	*oewat*	berg.
oelan	regen.	*mon malot*	volwassen jongeling.
hol	fuik.	*dawalat*	volwassen meisje.
manik mon	haan.	*jak*	ik.
'mnjo	hond.	*mon jak*	ik (tegen meerderen).
wélik	varken.	*ao*	gij.
namna	spoedig.	*méoe*	gijlieden.
pòjò	hoofd.	*dawà-lo*	bosch.
oenghok	neus.	*babaoe*	slang.
'mtò	oog.	*gaigoelan*	rustbank.
baibio	oor.	*djoengoetoe*	ligmat
soemò	mond.	*koesoem*	alang.
plélò	tong.	*wahò*	eiland.
lalhò	tand.	*dawoi*	kaap.
chòchò	wang.	*malo*	kampong.
niwilò	lip.	*moti*	geven.
gòwò	hals.	*kiw*	bang.
patpidò	borst.	*batalon*	zitten.
bingò	buik.	*tohak*	duwen.
dawòjò	dij.	*naoelab*	roepen.
wé	voet.	*kimt*	knijpen.
kaklé	hoofdhaar.	*doela*	kruipen.
ngékoe	kin.	*kam*	zien.
lalai	steen.	*mot*	dood.
ngié	kanariboom.	*'mhonas*	ziek.
woja	water.	*makoe*	warm.
simoer	put.	*otin*	*tjakalang.*
tob	suikerriet.	*lò*	bloed.

'mhanoma adini kom hier.
limsom poe hoe heet gij?
kiw oik wees niet bevreesd.
'mtomò adia lédo blijf daar.
jak kamolam ik heb honger.
jak mosiodò ik ben verzadigd.
moti jak loka geef mij pisang.

1. *pso.*	5. *pĕlim.*	9. *psio.*	20. *njohaloe.*
2. *pĕloe.*	6. *wonom.*	10. *njohaso.*	30. *njohutol.*
3. *tol.*	7. *pohit.*	11. *njohaso lo pso.*	100. *oetintjò.*
4. *pohot.*	8. *powal.*	12. » » *pĕloe.*	200. *oetinloe.*
			1000. *tjalantjo.*

Het schijnt, dat er eenig verband bestaat tusschen deze taal en die welke te Wéda en Patani wordt gesproken; de wederzijdsche bewoners kunnen elkaar echter niet verstaan. Van de telwoorden komen enkele met het Noemforsch overeen.

Onze eerste aanraking met Makian dagteekent van 2 Juni 1605, toen Cornelis Sebastiaenszoon te Ngofakiaha voor anker kwam en meerdere plaatsen op het eiland bezocht, terwijl hij van het vertrek der Portugeezen uit de Molukken gebruik maakte om een lading nagelen mede te nemen, en door den begeleidenden *Sangadji* sterk aangemoedigd werd zich op het eiland te vestigen.

Twee jaren later zeilde Paulus van Caerden derwaarts en nam den 21[en] Juni 1608 de Spaansche sterkte te Tafasoho stormenderhand in. Aldaar bleven toen onder den Kapitein Apollonius Schotte, als opperkoopman, en bijgestaan door Christiaen Arjaen den Dorst, als eerste boekhouder, 120 soldaten achter, die verdeeld werden over de forten te Ngofakiaha, Tafasoho en Tabalolo; met bestemming om vreemde handelaren te weren en te zorgen, dat de rijke opbrengst van specerijen uitsluitend aan de Compagnie ten goede kwam [1]. Het eiland bleef echter onder het bestuur van den Sultan van Ternate [2].

1) Bij deze gelegenheid verhief de zee zich plotseling tot een buitengewone hoogte en verongelukten de schepen Walcheren en China. De Jonge noemt dit natuurverschijnsel een zeebeving (Deel III, blz. 66 en 264), maar uit zijn beschrijving zou ik het met Valentijn (I[b], blz. 230) eerder voor een hooge deining houden.

2) Bij contracten van 16 Januari 1613, 26 Juli 1635 en 27 December 1748 is volgens de Nota van A. L. Weddik de gehoorzaamheid van Makian aan den Sultan van Ternate verzekerd. Meerdere bijzonderheden over Makian geeft Bokemeijer in Bijlage 12.

Herhaaldelijk hebben de Makianners zich sedert verzet tegen het oppergezag van Ternate, nu eens met het doel onder het meer toegevend bestuur van Tidore te geraken, dan weder om rechtstreeks onder onze heerschappij te staan [1]); hetgeen zelfs in 1806 leidde tot een provisioneel accoord met den toenmaligen landvoogd Wieling, dat hierachter als Bijlage is opgenomen, maar waarop nimmer de goedkeuring der Regeering is verkregen.

Het laatst kwamen zij in opstand in 1848, toen alle pogingen om een minnelijke schikking te treffen geheel mislukten en een tuchtiging van Ngofakiaha in de eerste dagen van Juli 1849 volgde. De resident Visser ging er zelf heen met Z. M. brik »De Zwaluw" en na eenige schoten op de toen vrij hoog gelegen negorij, waarbij een paar hoofden werden gedood, waren de schuldige en hun aanvoerder Prins Siko spoedig in onze handen. Na dien tijd is de rust niet meer verstoord geworden.

Over het geheele eiland is het terrein zeer ongelijk en sterk hellend, behalve aan de oostzijde, waar de vlakte Malo Tangtèng ligt, vroeger dicht met kampongs bezet, welker bewoners wegens herhaalde ziekten langzamerhand naar de andere negorijen verhuisden. Thans vindt men er wel enkele tuinen met maïs beplant tusschen vele pisangboomen, naar de vruchtbaarheid van den bodem veranderde geheel na de uitbarsting, door de menigte steenen hier in ordelooze groepen neergevallen.

De voornaamste ankerplaats is Pawaté, eveneens op de oostkust gelegen, een half uur roeiens bezuiden Ngofakiaha. Wel is waar zijn er weinig woningen, daar de meeste bewoners in hunne tuinen verblijven; maar inlandsche prauwen zijn daar vooral in den westmoesson tegen alle winden beschut en vinden er tevens overvloedig putten met goed drinkwater [2]). Aangezien

1) Dit hadden zij trouwens reeds aan Matélief verklaard (Valentijn I [b], blz. 227). Bleeker wil Makian onder ons onmiddellijk bestuur gebracht zien (Reis, I, bl. 219), maar vergeet op te geven met welke voordeelen dit zou gepaard gaan.

2) Hoe van Musschenbroek het binnenloopen van de haven van Pawaté

rivieren en beekjes nergens op het eiland voorkomen, zijn langs het strand overal putten gegraven, waarvan de wanden door regelmatig ingevoegde steenen worden gestut om het afbrokkelen der aarde tegen te gaan. Hier en daar is van die putten zeer veel werk gemaakt en tot dicht aan zee leveren zij zuiver water, dat slechts zelden ziltig of troebel is.

De kampongs bestaan even als de hoofdnegorijen uit een opeenhooping van nagenoeg vlak naast elkaar gebouwde woningen, bij welker opbouw op meesterlijke wijze is partij getrokken van de kleine vlakke plekken op de steenachtige berghelling, meermalen door gedeeltelijke ondersteuning bijgewerkt om een gelijkmatigen vloer te vormen. De meesten zijn vierkant met een hoekige achterzijde door latere bijbouwingen en zeer net afgewerkt met stevige houten stijlen, waartusschen de nauw aaneensluitende *gabah*latten een hechten wand vormen. Het grootst aantal huizen wordt aangetroffen te Ngofagita, waar er in een hoogst beperkte ruimte zeker meer dan 200 aanwezig zijn. [1])

Ruïnes van vroegere forten worden gevonden te Ngofakiaha en Tafasoho; het eerste nog herkenbaar, ofschoon sterk begroeid met de wortels van waringinboomen, het tweede slechts een overschot van metselwerk vertoonende. [2]) Vóór de aardbeving

---

(niet *Powati*) als een te euphemistische uitdrukking van BERNSTEIN kan veroordeelen (Bijdr. Kon. Instituut, de volgr., Deel VII, blz. 24, noot), verklaar ik niet te begrijpen. Van »haven" in de beteekenis daaraan door ons gedacht, is geen sprake en B. had beter gedaan die ankerplaats te noemen. Dat hij echter te Pawaté en niet te Ngofakiaha binnenliep, is zeker; want in den westmousson (B. reisde in October) is de reede dezer laatste plaats niet beschut voor de noordwestenwinden. Inlandsche vaartuigen, het vervoermiddel van B., gaan als boven vermeld altijd naar Pawaté.

[1]) In dat reisverhaal van BERNSTEIN (Tijdsch. Bat. Gen. Deel XVII, blz 81) wordt deze negory *Mofenzita* genoemd, denkelijk een schrijffout, door den corrector uit onbekendheid met den waren naam niet verbeterd.

[2]) VALENTIJN spreekt van een fort Mauritius te Ngofakiaha en vermoedt, dat het door Spanjaarden of Portugeezen gebouwd is (I[b], blz. 90). Daar hij het omtrent 300 treden van het strand plaatst en op blz. 1 melding maakt van een versterkte kut nabij het strand, Zeeburg geheeten, is de tegenwoordige ruïne als vlak aan zee gelegen zonder twijfel de laatste en door VAN MUSSCHEN-

lag de negorij Ngofakiaha op een steilte achter het fort; toenmaals bijna geheel verwoest, is zij verplaatst naar den lageren wal aan hetzelfde noordoosterstrand.

Langs de geheele kust zijn nabij de zee loodsen of *siboewah* opgericht, waar vreemdelingen tegen een kleine vergoeding kunnen verblijven om zich van water en brandhout te voorzien; deze hebben even als de meeste *mesigit*'s boven het dak somwijlen een uitgebouwde verhevenheid in de gedaante van een omgekeerde prauw. [1])

Sagoepalmen zijn op Makian niet te vinden en de tot dagelijksch voedsel benoodigde sagoe wordt van Halmahera gehaald, tegelijk met de voor dakbedekking dienstige *katoe*, die echter thuis wordt aaneengeregen. [2]) Evenmin groeien er kokos- en arenpalmen, zoodat de inboorlingen zich ook niet te buiten gaan aan het drinken van sagoeweer, tenzij enkelen die een prikkel noodig hebben, en van doortrekkende handelaren jenever koopen. [3]) Vroeger waren er kanariboomen in overvloed, die de tot huisselijk gebruik gebezigde kanariolie leverden; tijdens de uitbarsting in 1861 zijn die bijna allen vernield en, hoezeer opnieuw aangeplant, wordt thans uitsluitend door de bevolking der kampongs Sabèlé en Talapaoe uit de vruchten olie geperst en bij de spijsbereiding aangewend. Overigens zijn er nog al veel vruchtboomen, waaronder *gomoe* (bij gebrek aan ander voedsel gaarne gegeten) en *nangka* en een menigte *nanas*planten; voorts nabij de woningen hier en daar een kleine aanplant van suikerriet,

---

BROEK (l.c. noot 13) ten onrechte voor het vroegere Mauritius aangezien. De prachtige koffieboomen, door V. M. nabij het oude fort waargenomen, zijn hoogstens 3 à 4 in getal en verschillen in geen enkel opzicht van de door geheel Indië op lage gronden nabij de huizen geplante koffieheesters.

1) Een zeer goede afbeelding van zoodanig dak komt voor in Le Tour du Monde, Tom. XXXVII, p. 233.

2) Te Pajae (Tidor. Halmahera) kost één sagoeboom *f* 5.— bij een opbrengst van 5—10 *toeman* en te Gauné (Ternat. Halmahera) is de prijs van twee boomen slechts *f* 2,50; de laatste plaats ligt echter nog al ver van Makian af.

3) Zeer enkelen uitgezonderd, maken de inboorlingen der residentie Ternate nooit gebruik van opium.

waaruit het sap door persing met een houten wig wordt verkregen, benevens *koetjoeboe*-heesters, als geneesmiddel zeer op prijs gesteld, daar de bladeren, op wonden gelegd, deze binnen korten tijd doen genezen.

Voor de padiekultuur is de bodem minder geschikt, wel voor die van maïs, die met *pisang tjapatoe* het voornaamste voedingsmiddel daarstelt. [1]) Van een tuin wordt gewoonlijk drie keer maïs en eens padie geoogst en dan is men genoodzaakt een nieuwe plek te ontginnen; alleen de pisang plant zich overal van zelf voort. De rijpe padie wordt niet gesneden, maar met de hand afgestroopt; verder worden de halmen boven een zeefvormig toestel, waar de korrels doorvallen, uitgetreden: zij dient louter tot eigen gebruik. [2])

Aan wilde dieren is Makian niet rijk; behalve door varkens worden zij enkel vertegenwoordigd door de *patola*- of *python*-slangen, die zelfs menschen in de tuinen aanvallen en eenige addersoorten, waarvan de beet giftig heet. De vogelfauna bepaalt zich hoofdzakelijk tot een paar *Corvus*soorten en een *Lamprotornis* met roode oogen, die bij voorkeur aast op de vruchten van den *tjampaka*boom.

Daargelaten het vroeger verzet tegen den Sultan van Ternate, dikwerf het gevolg van niet geregelde uitbetaling der recogni-

1) *Maïs* heet in het Maleisch der Molukken *miloe* (het Portug. *milho*); in het Ternataansch *kastèla*; een woord ook gebezigd tot aanduiding der Spanjaarden (Kastilianen), die misschien het eerst maïs in deze streken invoerden. De Makianners noemen die *gofela* en betalen 2 *koepang* voor de 40 stuks; door hen wordt de maïs fijn gestampt en als rijst gekookt met visch gegeten, of wel met kanari-pitten en wat zout en *ritjah* (*Capsicum*) als toespijs. Is er geen maïs of hebben zij geen tijd die te koken, dan behelpen de inboorlingen zich met gepofte *pisang tjapatoe*, alom overvloedig voorhanden, en doopen deze in *daboe-daboe*, zijnde een mengsel van *tamatè* (*Lycopersicum*), uien, *ritjah*, zout en limoensap; een 20 stuks pisang vormen dan een maal. Bij den arbeid in de tuinen wordt voor het gemak de *daboe-daboe* met zeewater aangemengd; zout behoeft dan niet te worden meegenomen.

2) Uit het bovenstaande is gemakkelijk op te maken, dat de bewering van TEMMINCK (III, p. 418), alsof Makian een bevolking van 12 à 14000 zielen zou kunnen voeden, geheel onwaar is.

tiepenningen of van knevelarijen door derwaarts gezonden leden der vorstelijke familie, staat de bevolking van oudsher als gewillig en ijverig bekend; zoodat reeds de Hopman SCHOTTE van haar verklaarde, dat zij zich meer dan die van Ternate en Tidore op den arbeid toelegt en hare landerijen beter bewerkt. [1]) Tot het vatten van zeeroovers verleende zij herhaaldelijk goede hulp en de sedert 1864 afgeschafte kruis*orèhè*'s te Menado waren meerendeels met Makianners bemand. Altijd behoorlijk gekleed op de wijze van andere Mohamedanen in deze streken, wordt de *tjidakoe* of lendengordel alleen gedragen bij tuinarbeid of op de vischvangst.

De gewone dracht der hoofden is de lange kabaai, bij de komst van ambtenaren door een kortere vervangen, waarover de typische zwarte rok, met blauwe oplegsels en koperen knoopen versierd, als zij tevens den rang van officier hebben, — een geschenk van den Vorst bij de eerste benoeming, de gewone hoofddoek wordt dan teveus met een effen zwarten verwisseld. [2])

De vermakelijkheden bestaan even als te Ternate in *tjakalèlè* of *hàsa*, *légo* en *dodèngo*. Het eerste, op Makian *wowà* geheeten, is een spiegelgevecht tegen een denkbeeldigen vijand. Met lans en schild gewapend springt de uitvoerder voor- en achterwaarts, waarbij hij het lichaam in allerlei bochten wringt, afwisselend een stoot toebrengt of een aanval afweert, en dikwerf schelle geluiden uitstoot als het teeken eener voorgewende woede. [3]) Als overblijfsel uit lang vervlogen tijden van de vermoedelijke verplichting om zich tot eigen bescherming algemeen te oefe-

1) Zie de aanhaling door BLEEKER in Tijdsch. Batav. Gen., Deel V, blz. 330.

2) Als zij tevens een stok hebben gekregen, dan moet dit onderscheidingsteeken na den dood van den titularis te Ternate worden teruggebracht, met gelijktijdige betaling van 30 realen, men noemt dit *aeri ma-gogalo*. De Sultan neemt dat geld gewoonlijk niet aan, omdat hij weet dat de familie bij dergelijke gelegenheden toch al veel uitgaven heeft.

3) De beste afbeeldingen der bij het *tjakalèlè* gebruikelijke schilden is te vinden in Le Tour du Monde, T. XXXVII, p. 237; de soorten, door CAMPEN afgebeeld in Bijdr. Kon. Inst. 4e volgr. Deel VII, zijn zeer slecht geteekend. Zij worden vervaardigd van het hout van *Hibiscus Tiliaceus*.

nen in het hanteeren hunner wapenen, dient deze krijgsdans nu slechts tot vermaak, meer bijzonder om aan gasten een vroolijke ontvangst te bereiden. *Dodèngo*, in het Makiansch *tajota* genoemd, is een werkelijk gevecht, waarbij twee partijen elkaar met rotan, *gabah*stelen of bamboes gedacht toetakelen en dat niet zelden ernstige verwondingen ten gevolge heeft. Het blijft niettemin het meest gezochte vermaak, dat altijd vele toeschouwers lokt, terwijl de overwinnaar met den liefsten lonk der aanwezige maagdenrij wordt beloond. *Légo*, of in het Makiansch *tjawà*, levert een kalmer genot op en bestaat in het zangerig voordragen van bekende of geïmproviseerde toespelingen op minnarijen en andere gebeurtenissen, die op dat oogenblik belang inboezemen; het dient veelal tot aanvulling der tusschenpoozen, bij uitrusting van de vermoeienis door de gevechten ontstaan.[1]

Hun wapenen zijn de rechte lans en die met een weerhaak; gene worden op korten afstand naar den vijand geworpen, deze daarentegen bij wijze van pijl afgeschoten dringen met kracht in het mikpunt door.

De drie voornaamste takken van nijverheid zijn het weven van sarongs, de tabaksteelt en de vischvangst. Onder het naar voren ver uitgebouwd afdak van bijna elke woning wordt een weeftoestel aangetroffen, dat niet van het Javaansche verschilt, en waarop met garens van Europeeschen oorsprong sarongs worden geweven, gekleurd door verfstoffen, die de Chineezen te Ternate verkoopen.[2] Even als elders zijn het vooral de vrouwen, die dezen huiszittenden arbeid verrichten. Het is anders een zeer tijdroovend werk, daar het weven van één *kain* wel een maand duurt, en dat tegen geringe betaling door de con-

1) De Sultan te Ternate heeft bepaald aangewezen personen, die bij bezoeken van vreemdelingen de *légo* uitvoeren: de zang wordt dan ingeleid door een paar tonen op een klarinetvormig instrument, dat *tchilmoi* heet, en overigens uitgevoerd op den maat van *gong*- en *tifa*slag.

2) De bewering van enkele schrijvers dat hiertoe gebezigd wordt het garen, gesponnen van op enkele plaatsen voorkomende katoenheesters, is niet juist.

currentie met lijuwaden van westersche herkomst. Den grootsten aftrek vinden die weefsels bij de Alfoeren van Galéla.

De tabak van Makian is op de inlandsche markt zeer gewild. Het zaad, van den vorigen oogst overgebleven, wordt op kweekbeddingen uitgezaaid en later in tuinen van 50×50 vademen overgeplant. Na de overplanting worden de zaailingen beschut met door bamboereepjes aan elkaar gehechte kanaribladeren, die men eerst na de uitbotting van 4 à 5 kiemblaadjes wegneemt. De oogst heeft 4 à 5 maanden na de zaaiing plaats. De geplukte bladeren worden in de zon gedroogd en bij geringen graad van vochtigheid fijn gesneden, om dan andermaal gedroogd en in dien vorm in den handel te worden gebracht. Naar den aard der bladeren onderscheidt men drie soorten, tot pakken van 40 à 50 katies tezaamgebonden. De prijs te Makian verschilt van *f* 40.— tot *f* 50.— per pikol en dikwerf gaan Makianners met de mailstoomers naar Menado, waar zij hun tabak tot voor *f* 100.— en meer per pikol grif verkoopen. [1])

De vischvangst geschiedt met hengel, lijn en treknet en op de oostkust van het eiland bovendien door middel van kolossale fuiken (Tern: *igi*, Makiansch *hol*), die een breedte van 2 meter bij een lengte en hoogte van 3 meter hebben, en van fijn gespleten bamboe worden gevlochten, waaraan twee personen ruim een maand lang werk hebben. Op houten vlotten naar zee gebracht, met zware steenen op de uitstekende zijlatten, worden zij op een diepte van 10 tot 20 vademen neergelaten, door een touw aan den wal bevestigd, om juist te weten op welke plaats zij gezonken zijn. Na 24 uren opgehaald, bevatten zij een groote verscheidenheid van visschen; vooral kleinere soorten als de *Caesio Erythrogaster* (in het Makiansch: *wasum*) worden bij volle maan dikwerf bij duizenden opgehaald. Langs het strand liggen tal van die fuiken verspreid en bijna elk

1) VAN DER CRAB zegt, dat de jaarlijksche uitvoer op minstens 700 pikols wordt geschat (l. c. blz. 305). nauwkeurige inlichtingen, door mij gevraagd aan de voornaamste hoofden, hebben niet tot betrouwbare cijfers geleid

huisgezin bezit er een, waardoor in de behoefte aan visch ruim wordt voorzien.

Ziehier een bevolking, op wier eiland in vorige eeuwen het extirpatie-stelsel met onverbiddelijke strengheid werd toegepast, zonder eenige aansporing door eigen arbeid tot een betrekkelijke mate van welvaart gestegen! Zonder twijfel het beste bewijs, dat de vernieling van overtollige specerijen niet zoo ontmoedigend heeft gewerkt, als menigmaal wordt beweerd. In het algemeen gesproken zijn de Molukken zeer achterlijk op industrieel gebied, zoowel door gebrek aan werkkrachten als om reden, globaal genomen, de prikkel tot arbeid wordt gemist. De luiheid zit in het ras en wordt slechts een enkele maal overwonnen door de vrees voor straf, om, waar dit middel ontbreekt, terstond weder in de aangeboren gemakzucht te vervallen. Zeer zeker hebben de vroegere *hongi*tochten met haar meedoogenlooze uitroeiing van nagelboomen medegewerkt dien toestand te verergeren, doordien het volk de vruchten van geringe inspanning opgeofferd zag aan het geldbejag van vreemdelingen; niet minder is arbeid in minachting geraakt door den veelvuldigen aanvoer van slaven, die, met de rotan tot werken gedwongen, als het ware geroepen schenen voor onmisbare hulp van meer bevoorrechte natuurgenooten; [1]) — maar de kern, de lust tot verbetering van eigen staat, ontbrak zoowel vroeger als nu, de natuur levert alles wat wordt verlangd, — waarom dus niet in een zalig nietsdoen doorgedommeld ten einde toe?

De lichtzijde, die Makian's nijvere bevolking aanbiedt, blijft niettemin een gelukkig verschijnsel te midden eener omgeving wier inzichten, hoezeer verklaarbaar, daarom nog niet worden gedeeld; zelfs al neemt men aan, dat op dit eiland de zorg voor het dagelijksch voedsel grooter is door het gebrek aan sagoeboomen, en dat door den steenachtigen bodem de vruchten van den oogst naar verhouding zooveel geringer zijn dan in andere streken.

1) Slaven waren in zoo groot aantal voorhanden, dat 25 jaar geleden de ruilwaarde dikwerf slechts twee *pikuh*'s, d. i. ongeveer 80 cents bedroeg.

Belastingen worden door den Sultan op Makian niet geheven; daarentegen is de mannelijke bevolking verplicht ter hoofdplaats heerendienst te verrichten, en wel:

om de drie maanden 20 *ngosa* of heerendienstplichtigen; en om het jaar 40 *kabo* of politiesoldaten en 4 *djoeroe batakoe* of helpers in de keuken.

Deze worden te Ternate ingeschreven bij den Kapitein-Laoet, die hen verdeelt onder de prinsen en rijksgrooten. Afkoop van den eersten dienst kost telkens 8 en van den tweeden 20 realen. [1]

Bovendien presteert zij nog enkele gemeentelijke diensten bij den *Ootoesan*, de *Sangadji*'s en *Kimalaha*'s.

Ook gaan de Makianners op Ternataansch-Halmahera, bezuiden Dóhé Podó, de meer duurzame balken en planken van *gofasa*- en ijzerhout halen, tot welker levering de Sultan zich bij art. 25 van het contract jegens het gouvernement heeft verbonden. Daar in dit geval prauw, zeilen, roeiers, bijlen, eten en alles in rekening wordt gebracht, krijgt ieder die er deel aan heeft, van een som van *f* 3 à *f* 400.— zoowat 80 centen, niettegenstaande het Gouvernement den hoogen prijs van *f* 35.— de M³ betaalt; slechts het begeleidend hoofd en de sekretaris van het rijk ontvangen elk *f* 10 voor het toezicht, anders komt het geheele bedrag in handen der betrokkenen. Door gebrek aan goede houtsoorten nabij het strand moeten die soms ver uit het binnenland gehaald worden, hetgeen bij gemis van waterwegen tot afvoer zeer bezwarend kan zijn.

Een laatste blik op den berg vóór dat wij oversteken naar Kajoa. De top heeft het voorkomen van een afgeknotten kegel, bij de eruptie van 1760 het eerst in tweeën gespleten; [2]) een verschijnsel, dat zich nog eens herhaalde in 1861, toen tevens vuur en steenen werden uitgebraakt, den geheelen omtrek ten verderve. Sedert bleef hij rustig en, tot boven begroeid, is alleen

1) De reaal heeft een figuratieve waarde van *f* 1,60; een *reaal* = 4 *soekoe* van 40 cts en een *soekoe* = 6 *koepang* van 7 cts. of de 3 *koepang* = 20 cts. verder is een *koepang* = 3 *stiiver* van $3\frac{1}{2}$ cts., dit echter niet overal.

2) Zie hierover ben. Korte Kroniek onder dat jaartal en onder 1648.

de herinnering nagebleven aan de schrikkelijke verwoesting destijds aangericht; terwijl twee diepe geulen nabij de kampongs Ngofagita op de noordkust en Pawaté op de oostkust in zee uitloopen. De naar alle omringende eilanden gevluchte bewoners zijn een paar jaren later teruggekeerd en thans wordt beweerd, dat de krater is uitgedoofd; ofschoon als eenig bewijs geldt, dat de berg geen rook meer uitstoot, daar tot heden niemand den moed had in de ongepeilde krateropening af te dalen. [1])

Wij bezien te Tahané nog even de *djéré* of offerplaats, gewijd aan de nagedachtenis van den Arabier MOHAMAD SAID, die als aanvoerder der hulptroepen tegen DANOE BABOE HASAN in 1877 aan ons bestuur goede diensten bewees en daarvoor met de zilveren medalje werd beloond, en roeien recht zuidwaarts op Poeloe Miskin aan, een eilandje benoorden Kajoa [2]) gelegen. Men vraagt naar den tijd, die gevorderd wordt om dezen afstand af te leggen en krijgt natuurlijk een onbestemd antwoord, want een inlander begeeft zich zelden op reis als wind en stroom tegen zijn, en door overvloed van tijd en weinig haast houdt hij met bepaalde uren geen rekening; wij maakten den overtocht in zes uren.

Poeloe Miskin heeft een langwerpige gedaante en is door een kleine straat gescheiden van het eiland Kajoa, waarvan de noordwestelijke punt den naam draagt van Modajama en de noordoostelijke dien van *Wol-Oko*, de laatste tegenover de rots Djéré, die den zeelieden tot offerplaats strekt. De westkust van Poeloe Miskin bestaat even als de noordwestkust van Kajoa uit opge-

1) De kontroleur I. STORMER deelt mij mede, dat zijn aneroide op den uitersten top een hoogte van 3200 voet aanwees (Zie overigens de uitvoerige beschrijving van den mijn-ingenieur DE GROOT in Tijdsch. Batav. Gen. Deel V, blz. 330 en van BERNSTEIN in Dl. XIV, blz 435: deze kon in Juni 1862 nog de verwoestingen der laatste eruptie zien).

2) Aan de Kajoa-groep is door TEMMINCK, HAGA, e.a. een nieuwen naam *Ruuw* gegeven! DE HOLLANDER heeft ook de Eng. schrijfwijze *Kiouw*.

Kajoa heet in de taal van Makian *Ngailo*.

heven koraalrots, met tal van *Pandanen* op uitstekende punten dicht begroeid, welker wortels diep in de spleten en scheuren dringen en waartusschen vele groene, witte en grijze duiven rondvliegen [1]). Het gemis van strand aan deze zijde vindt zijn oorzaak in den hevigen golfslag gedurende den westmoesson, die alles vernielt waarop hij inwerkt, terwijl aan het zooveel rustiger oosterstrand de *Rhizophoren* welig tieren en medehelpen tot vorming van nieuwe eilanden. Dáár wordt nog een geheimzinnige grot aangetroffen, bekend als Lijang Sangsoeng, naar een slingerplant die zich binnenwaarts kronkelt, en waarvan de overlevering vertelt, dat eenige lieden van Tahané, die er vogelnestjes wilden zoeken, in de donkere gangen bijna het leven lieten.

Sagoeboomen komen op Kajoa weinig voor; op een enkele plaats aan de westkust, wegens die bijzonderheid Bakoe-Li geheeten, zijn er eenige, maar die bevatten slechts merg en leveren alleen bladeren tot dakbedekking. Het eiland is echter rijk aan goede houtsoorten, en ijzer-, *gofasa-* en *lolaro*hout is in menigte voorhanden [2]). Al worden de wilde varkens niet gemist, toch leggen vele lieden van Makian hier tuinen aan, als zijnde de bodemverheffing minder steil dan hun eigen berg. De grootste hoogte van 1000 tot 1200 voet wordt bereikt door den berg Likil, ongeveer in het midden gelegen en op de kaart van VAN MUSSCHENBROEK tot *Sikil* verbasterd.

De eenige ankerplaats in het zuidwesten is nabij de eenige

1) De meest gewone *Pandanus*soorten in dit gewest zijn de door RUMPHIUS als *P. Humilis* en *P. Caricosus* beschrevene: de eerste, *bok* of *boka* genaamd, heeft groote bladeren, die in breede reepen aaneengehecht de z.g. *koloja*-matten vormen, waarnaar de boom ook wel geheeten wordt; de tweede soort is de *boerò-boerò* en van hare smalle bladeren worden de gewone leg- of zitmatjes gevlochten.

2) De in den tekst gebezigde vreemde woorden behooren allen tot de taal van Oost-Makian.

Het *gofasa-* of *baso*hout wordt onderscheiden in *baso hamèl* en *b. lalai*, het laatste vooral gezocht tot vervaardiging van prauwen en stijlen van woningen. Van ijzer- of *towa*shout bestaan ook twee soorten, *t. kom* en *t. langi*, het eerste met een geel spint.

kampong Goeroeah Ping [1]) (*goeroeah* = ankerplaats) en wordt beschut door een uitgestrekt rif tegen het bij deining of wind opdringende zeewater. Op een niet zeer groote vlakte zijn een 60 tal huizen gebouwd, waarvan 20 boven het water op palen door de Badjo's, die soms langen tijd op zee rondzwerven, en die wij o. a. te Sidangoli ontmoetten.

Er wonen in het geheel ± 200 zielen, door een *Sangadji* bestuurd, wien een Ternataansche *Oetoesan* ter zijde staat; terwijl de bevolking verwant schijnt met die van Oost-Makian, ten minste eenzelfde taal spreekt [2]). De kampong ziet er zindelijk uit en van het terrein is goed partij getrokken tot den aanleg eener vrij regelmatige straat; een steenen moskee aan het westeinde maakt er eenige vertooning. Bij lang aanhoudende droogte heerscht groot gebrek aan drinkwater; dat uit de met planken gestutte putten is erg drabbig en wordt alleen in de keuken gebruikt. Het moeras, waardoor de negorij in het noorden wordt begrensd, loopt bij vloed geheel onder en aan alle zijden is dan niets dan zeewater. WALLACE zegt, dat op Goeroeah Ping veel de boommeloen (*Carica Papaya*) voorkomt [3]); hij vergist zich evenwel met de *Benincasa Cerifera Savi*, waarvan de groote vruchten veel van meloenen hebben en die nabij de woningen overal is aangekweekt.

De heerendiensten van de bevolking zijn nog al dragelijk: zij moet te Ternate een heerendienstplichtige en aan den *Oetoesan* een *kabo* leveren, die om het jaar worden vervangen.

De Kajoa-eilanden zijn: Kajoa met Poeloe Miskin en Goeroeah; verder Waidoba, door VAN MUSSCHENBROEK in *Laloein*

1) Niet *Goerapingi* als bij VAN MUSSCHENBROEK (l. c. blz. 25) en nog veel minder *Goeripina* zooals dezelfde schrijver plaatselijk (?) wil vernomen hebben (Tijdsch. Aard. Gen. Deel IV, blz. 103). Hij had dergelijke fouten kunnen vermijden, door een der hoofden te vragen den naam even op te schrijven. WALLACE (II, blz. 34) noemt dit het »voornaamste" dorp: hij schijnt niet geweten te hebben, dat er geen andere dorpen op Kajoa zijn.

2) Van onderscheid met de taal van Makian, door WALLACE (II, blz. 38) aangegeven, is nergens sprake: de taal is volkomen hetzelfde.

3) Zie Insulinde, II, blz. 38.

herdoopt, hetgeen slechts een gedeelte is der noordoostkust en afgeleid van *loeïa* = *kora-kora*, of plaats waar dergelijke vaartuigen op het droge kunnen getrokken worden [1]. Bij Waidoba vindt men Towada en dan nog enkele eilandjes, die echter bij laag water met Waidoba een geheel vormen, als: Wérimdi, Logolian, Dobamëloem en Dok.

Vooral op Waidoba zijn vele padietuinen, die door te late aanplanting van het gewas dikwerf een slechten oogst opleveren, en die, wegens den zwaren arbeid, zelden op boschgrond zijn ontgonnen. Het meest wordt het product opgekocht door Tidoreezen tegen een gemiddelden prijs van 14 cts. de *koela* van 3 *tjoepa*, d. i. ± ƒ 4,— per pikol. De landbouwers schuren de padie in hun tuinen op en voeren die eerst bij overeengekomen verkoop af.

Het vaarwater tusschen Kajoa en Waidoba is door de vele riffen en ondiepten bij ebbe voor grootere prauwen niet toegankelijk; verder oostwaarts kunnen schepen op 25 vademen ankeren, maar het rif rondom Goeroeah is nog al uitgebreid.

Ten westen van de Kajoa-groep liggen eenige kleinere eilanden, op de kaart als Goaritji's vermeld, — een verbastering van *Goerah-Itji* = »kleine tuin", den naam van het nietigste en minst beduidende van allen [2]. Zij hebben eigenlijk geen algemeene benaming en worden elk op zich zelf afzonderlijk genoemd.

Zij staan onder den *Sangadji* van Ngofakiaha, die van wege den Sultan met het toezicht is belast, en zijn de volgende, waarbij die bij elkaar liggen en alleen bij vloed gescheiden worden te zamen zijn opgegeven:

Goenangi en Laigoma;

1) In de meergenoemde noot op blz. 25 beweert V. M., dat *laloen* een *Casuarina* is — deze heet echter in het Ternataansch en Tidoreesch *lëtei*. Hij is trouwens voor kleine vergissingen niet vervaard; als boven p. 85 noot 3, en in zijn werk blz. 33, waar hij de door BERNSTEIN op Oost-Halmahera gehoorde naam van *lëtei* kortweg als *Leptospermum Amboinense* determineert, een boom die volgens MIQUEL's Flora liefst op Ceram zoo heet!

2) MAC LEOD geeft van die verkeerde spelling nog een geleerde uitlegging; zelfs Spaansch komt er bij te pas (Tijdsch. Aardr. Gen., Deel V, blz. 25).

Siko, Tomakō Mafatoe en Gafi;
Lélé, Goerah-Itji en Kélo;
Talimaoe, Taméti en Moari.

Op de drie laatsten worden de meeste tuinen aangelegd wegens geheele afwezigheid van wilde varkens; op Goerah-Itji zijn eenige klapperaanplantingen; op Lélé nog al veel sagoeboomen; en op Gafi vogelnestjes, die langs bamboezen stelladjes in peervormige mandjes worden afgehaald (jaarlijks 120 stuks) [1].

Van Waidoba steken wij over naar den vasten wal van Halmahera, in een oostwaartsche richting rechtaan sturende op de kaap, die door de Ternatanen Déhé Podo en door de Tidoreezen Doë Podo, beiden gelijk »korte kaap", genoemd wordt en die hier de grensscheiding tusschen beide rijken vormt [2]. Twee groote steenen, door een nauwen doorgang van elkaar gescheiden en bekend als Maré Toeso, wijzen ons de plaats, door Tidore

1) In het contract met den Sultan van Ternate zijn enkel opgegeven: Makian, Siko, Gafi, Laigoma, Tahmaoe, Taméti, Moari, Tapelu (geheel onbekend) en 10 ongenoemde eilanden (Vgl. BLEEKER, I, blz. 183).

Daar onze marine zich nimmer de moeite eener behoorlijke opneming getroostte, zal ik mij niet aan een plaatsbepaling wagen.

2) In het Treaty of peace and amity concluded between His Highness Paduka Siorie Maha Toowan Sulthan Saidil Biladie Siradjul Coeloetil Mulkil Amieue Iskandar Bainal Baharain walhoewa Hairoes Salihin Sieach Kaijili Mohamad Alie Sultan of Ternate and His Highness Saduka Siorie Maha Toowan Sultan Moolaphar Hallal Mahaladoen Mohamad Tahir Muidjudien Sultan of Tidore, den 27en October 1814 door bemiddeling van den Vertegenwoordiger van het Britsch Gouvernement in de Molukken, W. B. MARTIN, gesloten, wordt in art. 5 voor het eerst Déhé Podo, met den Tidoreeschen naam Doë Podo, als grens tusschen de beide rijken opgegeven (Vgl. verder HAGA I, blz. 460). In officieele Nederlandsche stukken zijn Déhé Podo en Doë Podo tot *Djaipopa* verbasterd, waarvan *djai* niet bestaat en *popa* een willekeurige verandering is van *popo*, dat in beide talen dezelfde beteekenis heeft als *podo*. Het Aardr. Woordenboek (Dl III, blz 936) maakt er zelfs *Djojopa* van. De slordige wijze, waarop bijzonderheden over den Ternataansche Archipel behandeld worden, blijkt wel het meest uit TEMMINCK's Coup d'oeil, III, p. 138, welke schrijver, 35 jaren nadat dit contract tot stand kwam, Galela onder Tidore en Bitjoli onder Ternate brengt!

vroeger beweerd de grens te zijn van het Ternataansch gebied. Iets noordelijker mondt het riviertje Déhé Podo uit, en bevinden zich enkele hutten van menschen van Maïdi, die er tevens een aanplant van klapperboomen hebben en de *djéré* onderhouden, welke in deze streken nergens ontbreekt. Veel is er aan die zoogenaamd heilige plaatsen niet te zien; een overdekt graf, herkenbaar aan den opgehoogden grond met de houten paaltjes aan hoofd- en voeteneinde, benevens eenige overblijfselen van het branden van wierook en een paar wuivende doeken, vormen onder het lommer van hooge boomen een weinig aantrekkelijk geheel. Door de bevolking worden zij echter zeer in eere gehouden, en aan een bezoeker, als de voornaamste plaatselijke bijzonderheid, gewoonlijk terstond aangewezen.

Het strand is overal begaanbaar, niettegenstaande er, in weerwil van de beschutting door de pas bezochte eilandenreeks, hooge zeeën kunnen staan; het gaat met een geringe glooiing spoedig in het heuvelachtig terrein der binnenwaarts gelegen bosschen over. Tusschen het dichte kreupelhout ontwaart men hier en daar een verlaten kookplaats, waar de Alfoeren uit het gebergte zich tijdelijk ophielden; maar overigens is de geheele kust onbewoond en zijn er van hier af tot aan de Woda-Eilanden slechts drie nederzettingen, nl. Maïdi, Pajaë en Gita, die men kampongs noemt, omdat er een twaalftal gezinnen in even zoovele huizen en onder een hoofd vereenigd zijn.

Het hoofddoel van onzen tocht is ditmaal een bezoek te brengen aan Pajaë en de inzameling van caoutchouc na te gaan. Wij bezichtigen derhalve slechts vluchtig de uitgestrekte pinangwouden van Maïdi, [1]) hijschen de zeilen om ons voordeel te doen met den *lohòkò* of landwind, en volgen de kust naar het diepste gedeelte der vrij groote bocht, waar eenige vervallen hutten rondom het zeer onaanzienlijke posthuis al dadelijk een slechten indruk geven van den invloed van Tidore's bestuur,

1) De piangvruchten van Maïdi zijn zeer gezocht: zij worden vervoerd in *tatah*, d. z. uit bamboelatten vervaardigde korven, en kosten 1 *soekoe* de 240 stuks.

dat zich, buiten den sultanszetel op het gelijknamige eiland, met niets bemoeit. Tot ankeren dicht bij het strand bestaat geen mogelijkheid: op verren afstand zitten wij met ons ondiep vaartuig reeds verward tusschen de zeewieren en met kleine vlerkprauwen, door den modder getrokken, bereiken wij na een grooten omweg den wal.

Hier worden wij begroet door den *Kalaoedi*, het kampong-hoofd over 50 à 60 zielen, en Kapitein OEMAR van Ternate, die van den Sultan de vergunning heeft gekregen in de uitgestrekte bosschen caoutchouc te verzamelen. Deze geleidt ons naar zijn woning, ongeveer een paal binnenwaarts gelegen, aan een beekje nabij den zoom van het ongerepte woud.

In den omtrek eener uit lichte materialen gebouwde loods, gedeeltelijk tot slaapplaats ingericht, heeft hij al het geboomte laten omkappen en allerlei gewassen aangeplant, zoo tot sieraad als voor dagelijksch gebruik. Nadat hij aanvankelijk vergeefsche pogingen aanwendde om den boom te vinden, die de echte *gĕtah pĕrtjah* oplevert, is het hem gelukt een houtachtige slingerplant te ontdekken, uit welker bast bij insnijding een wit sap droppelt, dat kleverig op het gevoel is en na koking met het een of ander zuurachtig vocht zich tot schijven aaneenhecht, Dit is hetgeen in den handel als caoutchouc bekend is en vrij goed betaald wordt.

Een wandeling door het bosch overtuigt ons van de veelvuldigheid van dit gewas, dat zich in tallooze kronkelingen naar alle richtingen uitbreidt en waarvan het einde slechts met moeite te vinden is, daar het tot de toppen der hoogste boomen reikt, om dan geheel willekeurig een ander steunpunt uit te zoeken.

De stengel heeft een middellijn van 2—10 cm. en het sap is opgehoopt onder de bast, zoodat het reeds bij een kleine insnijding naar buiten treedt. Het wordt opgevangen in de bakvormig saamgevouwen bladeren van den *woka*palm en, nadat het verdikt is, bij eenigszins grootere hoeveelheid in ijzeren pannen onder toevoeging van wat limoensap gekookt, waarna het, van de wei gescheiden, een donkerbruine of zwartachtige kleur aanneemt en voor den uitvoer geschikt is; niettegenstaande het

nog veel onreinheden bevat en op de breuk vele holten en kanalen zichtbaar zijn. De bevolking noemt de plant *doki-doki* en het heeft den ondernemer heel wat moeite gekost haar te leeren het sap tot caoutchouc te bereiden, daar zij met deze eigenschap onbekend was en alleen de buitenschors als bloedstelpend middel gebruikte. [1]

Behalve van lieden van Wéda, hier overal verspreid, daar een voetpad tot deze aan de oostkust van het zuidelijk schiereiland van Halmahera gelegen negorij leidt, heeft hij veel dienst van de in het binnenland verblijvende Alfoeren, die, oorspronkelijk van Toebaroe afkomstig, zich sedert jaren in deze oorden gevestigd hebben. De tocht door het woud brengt ons spoedig in hun kampong Niwĕli, een zestal huizen door ± 30 menschen bewoond. Die huizen zijn hoekig of vierkant, van een omloopende galerij voorzien, waarin bamboezen zitplaatsen aan de voor- en achterzijde. Elk huis heeft twee deuropeningen, door welken men in een ruim binnenvertrek komt, dat enkele borden met gereed gemaakte spijzen vertoont, en verder geheel met uitgeplozen *séhob*laderen is omhangen, om de kwade geesten buiten te houden. De kookplaats is in de galerij en het huisraad tot het allernoodigste beperkt, maar die woningen zijn stevig gebouwd en worden zeer zindelijk onderhouden.

Het zijn echte natuurmenschen, die Alfoeren! De vrouwen leelijk en ineengedrongen van gestalte, de mannen fiksch en krachtig gebouwd, sterk behaard, welgemaakt en zelfs in het oog van niet-Polynesiers schoon van gelaat; in den omgang vrij en toch bescheiden en zeer hulpvaardig. [2] Door hun gering getal en langdurigen omgang met de strandbewoners hebben zij veel

1) Door de moeilijkheid om bloemen en vruchten te bekomen, is de plant wetenschappelijk nog niet bepaald; wellicht is het de *Urceola Elastica* ROXB., die ook op Sumatra voorkomt

2) Of de luidruchtigheid van Alfoeren tegenover de kalme bedaardheid der Maleiers met WALLACE als een kenmerkend rasverschil mag worden aangemerkt, blijft onzeker. De regeeringsvorm der eersten brengt van zelf niet de onderdanigheid aan de hoofden mede, welke vooral op Java zoo sterk uitkomt en, hieraan onttrokken of onder hun gelijken verkeerend, zijn de tot het Maleische ras gerekende volkstammen lang niet zoo stil en teruggetrokken.

van het oorspronkelijk type verloren, maar hun taal bleef behouden en het genot van varkensvleesch weerhoudt hen van overgang tot den Islam. Zij voeden zich hoofdzakelijk met sagoe, hier even overvloedig als de arenpalm, zoodat zij dezen niet eens tijferen maar eenvoudig omhakken tot het bekomen van sagoeweer. In het bosch gevoelen zij zich volkomen thuis, regen nog wind houden hen terug van strooptochten, een breede boomtak of wat bijeengeschraapt gebladerte ruilen zij niet voor de zachtste legerstede; en toch, hoe ook verwilderd, nemen zij bij de aanraking met ambtenaren de hun bekende vormen behoorlijk in acht. Zoo er ooit kans bestaat tot het aanbrengen van meerdere beschaving bij de volkeren in dit gewest, dan zullen misschien de Alfoeren als daarvoor het meest vatbaar het uitgangspunt vormen; maar wie haalt hen uit hunne bosschen, ontoegankelijk voor vreemden? Dezen zijn hun schuil- en verblijfplaats, waar zij de grootste vrijheid genieten en zich gelukkig gevoelen in onwetendheid van alles wat er op deze wereld voorvalt.

Wij vangen den terugtocht naar Ternate aan en volgen daartoe de kust tot aan de Woda-eilanden, vijf in getal, nl. Woda, Tamèn, Djodji, Goeratoe en Radja, allen bij elkaar en tegenover de kampong Gita gelegen. Woda is het grootste en aan het oosterstrand hebben zich een honderdtal Tidoreezen gevestigd, die daar zout branden en van de vischvangst leven. Er is natuurlijk weder een *djéré*, ditmaal van een bekend persoon, het graf van een vroegeren *Sangadji* van Makian en bij langdurige droogte wordt er druk geofferd; want drinkwater ontbreekt geheel op deze eilanden en het moet nog al vrij ver van de rivier Aké Lamo op den vasten wal van Halmahera gehaald worden.

Overigens levert deze groep niets merkwaardigs op. Alleen Goeratoe is berucht door zijn duizenden vleermuizen, hangende tusschen de takken der *lolaro*-boomen, waar zij echter hun vijanden de *woka-woka* en *goehébah* niet ontgaan. [1])

1) Een vleermuis heet in het Ternataansch *mano*; *lolaro* is de *Bruguiera Rumphii* Bl.; *woka-woka* is de *Corvus Orru* en *goehébah* de *Pandion Haliaetus*.

II

SCHETS
van de
ZUID-TERNATAANSCHE EILANDEN
Schaal 1:500000.
Ternate
Hiri
Takome
Doeka Goelaba (Verbrande Hoek)
Doefa-doefa
TERNATE
Kastela
Maitara
Tidore
E. Filonga
Tidore
Mare
Moti
(Keten)
Makian
(Marah)
Tabane
Kajoa
(Ngailo)
E. Miskin
E. Djéré
E. Goeroeah
E. Towada
Waidoba
E. Gofi
E. Siko
E. Goenangi
E. Tomako ma Fatoe
E. Laigoma
E. Kalo
E. Lele
E. Talimaoe
Tameti
E. Moari
HALMAHERA
TIDOREESCH
TERNATAANSCH GEBIED
Siboe
Oba
R. Kajasa
R. Ake Lamo
Pajae
Maidi
K. Déhépodo (Doepodo)
R. Déhépodo
127°
10'
20'
30'
40'
50'
0°

VI.

Korte aanteekeningen omtrent de andere districten op Noord-Halmahera.

Een vergelijking tusschen de bestuursrichting, in de sultanaten van Ternate en Tidore gevolgd, valt bepaald ten nadeele van het laatste rijk uit. Niet dat Tidore's onderdanen aan grovere daden van willekeur zouden zijn blootgesteld of dat hier uit een inlandsch oogpunt andere begrippen heerschen over vorstelijke rechten, maar Ternate heeft zijn gezag beter gehandhaafd door alom vertegenwoordigers te plaatsen, die aan hoogere bevelen uitvoering geven en voor de belangen van den Sultan waken; terwijl Tidore zich tevreden stelt met een gelijke opdracht aan de volkshoofden, wier benoeming echter van de kroon uitgaat.

Ofschoon beide richtingen door velerlei redenen op Halmahera faalden in de vorming van een nauweren band tusschen opperheer en landzaten, zoo biedt niettemin die van Ternate het voordeel aan, dat er hoe dan ook, binnen dat gebied ten minste een schijn van bestuur aanwezig is, hetgeen, om maar iets te noemen, tot de opsporing van misdrijven medewerkt, doch waartoe Tidore volkomen onbekwaam blijkt.

De geringe invloed der overheerschers kwam het sterkst uit in 1876, toen zekere Dano Baboe Hasan, een afstammeling van het in 1832 van den troon gestooten Ceramsch sultanshuis, zich opwierp met het doel in Halmahera een nieuw rijk Djailolo te stichten, en in korten tijd een aanhang kreeg, die het voortbestaan der macht van Ternate en Tidore ernstig bedreigde en, zonder de tusschenkomst van het Nederlandsch-Indisch Gouvernement, in den staatkundigen toestand een groote ommekeer zou hebben teweeggebracht.

De enkele belofte van vrijstelling van belastingen en heerendiensten was voldoende om het plan van Baboe Hasan schier

algemeen te zien toegejuicht en een verzet te doen ontstaan, dat zich met snelheid over het geheele eiland uitbreidde.

Dat de overlevering aan Djailolo een grootere macht toekent, dan het hoogst waarschijnlijk ooit bezat, heeft op zich zelf niets vreemds: evenmin dat legenden, over licht te dragen lasten en geringen druk, vroegere eeuwen als een tijdperk van geluk en welvaart voorstellen, door velen zonder na te denken terug verlangt; maar uitsluitend in diep gewortelde grieven is de verklaring te vinden van de ingenomenheid met een denkbeeldige verbetering, die, het valt niet te ontkennen, op handige wijze in de schoonste kleuren werd voorgespiegeld.

Het heffen van belastingen en het vorderen van onbetaalde diensten waren reeds lang met tegenzin verdragen en werden niet weinig verergerd door de hoogst willekeurige wijze, waarop vorstelijke afstammelingen bij de inning en levering optraden, zonder iemand of iets te ontzien en slechts op eigen voordeel bedacht, zij het ook ten koste van woest geweld.

De opstand werd onderdrukt, de leider gevangen genomen en naar Muntok verbannen, en van de heerschende verwarring gebruik gemaakt om eenige wijzigingen tot stand te brengen ter voorkoming van latere herhaling.

Onder deze wijzigingen verdient in de eerste plaats genoemd te worden het verbod aan de *Dano*'s, om zich zonder voorkennis van het bestuurshoofd onder eenige voorwaarde naar Halmahera te begeven: een uitstekende regeling, waaraan streng de hand wordt gehouden, en waardoor de bevolking verlost is van bezoekers, die door middel van grootspraak en vreesaanjaging weghaalden wat er te halen viel, gesteund als zij zich wisten door hun souvereinen, wien zij wel zorgden een deel van den geroofden buit af te staan.

Maar tegelijkertijd werden in de oostelijke districten, waar de inboorlingen de grootste neiging tot afval hadden aan den dag gelegd, de heffingen in product en arbeid vervangen door eene belasting in geld, tot een jaarlijksch bedrag van *f* 4,— voor een gehuwd Alfoer en van *f* 2,— voor een ongehuwde,

zonder dat van hen eenige andere dienst mocht geëischt worden.

Of ook deze verandering een verbetering mag heeten, meen ik te moeten betwijfelen; al erken ik gaarne de goede bedoeling, die er aan ten grondslag lag en besef ik ten volle de moeilijkheid, om in een verwarden staat van zaken tot genoegen van alle partijen rust en orde te herstellen. De regeering gevoelde geen roeping om, gebruik makende van de bevoegdheid haar bij de met de vorsten gesloten contracten verzekerd, zelve het bestuur over Halmahera in handen te nemen en bij den omvang harer taak in den Indischen Archipel is die onthouding begrijpelijk; waarom derhalve een maatregel van kracht verklaart, die alleen onder westersche leiding doel kan treffen?

Men hoore slechts de hoofden, die vrij openhartig voor hunne meening uitkomen. Hier klaagt er een, dat hij te vergeefs naar middelen zoekt om het product zijner onderhoorigen te verzilveren; ginds verklaart een ander onomwonden, dat hij niet kan nalaten de hem in bewaring gegeven gelden ten eigen bate aan te wenden; een derde ziet geen kans van overal rondzwervende personen de belasting te innen; een vierde verzoekt zijn ontslag, omdat hij nu de slaaf is geworden van zijn volk; en dat volk zelf vindt die voortdurende halfjaarlijksche aanmaning tot betaling lastig en vervelend, en brengt wel zoo lief meer op bij overvloed van product, als het maar verschoond mag blijven van die onafgebroken herinnering aan zijn verplichtingen.

Zelf de vorsten liet deze belastingconversie onvoldaan. Het is waar, zij hebben zich met de hun gedane voorstellen indertijd vereenigd en zouden onder den indruk van hun wankelend gezag zelfs tot meerdere toezeggingen geneigd zijn geweest; toch begrijpen zij ten volle, dat aan hun macht een gevoelige knak is toegebracht, en ontbreken hun bij den besten wil tegenwoordig de middelen om mildere bestuursbeginselen toe te passen of aan het Gouvernement de hulp te verleenen, die het mocht verlangen. Het is gemakkelijk genoeg hen te veroordeelen en de bevolking voor te stellen als overgegeven aan allerlei afpersingen hunnerzijds: de groote menigte hecht daaraan onmiddellijk

geloof, maar de billijkheid brengt mede, dat hun recht geëerbiedigd en hun invloed niet noodeloos ondermijnd worde, want de takt, waarmede zij zich in zeer moeilijke gevallen van hun taak kwijten, verdient eer bewondering dan afkeuring. Daar de aard van dit werk echter geen ruimte voor politieke beschouwingen toelaat, zal ik mij van de mededeeling van meerdere bijzonderheden onthouden.

Behalve de reeds genoemde districten Sidangoli, Dodinga en Kaoe vindt men op Noord-Halmahera nog zeven andere, bekend onder de namen van Djailolo, Sawoe, Gamkonorah, Tolofoeö, Lolodah, Galela en Tobelo, waaromtrent het volgende valt te vermelden.

Djailolo. De hoofdplaats, Soahsio genoemd, zijnde de zetel van het Ternataansch bestuur, is een kwart uur gaans van het strand verwijderd en bestaat uit twee islamsche kampongs, Soahkonorah en Siawa, elk onder een *Kimalaha*. Voorts vindt men er een *Oetoesan* en een *Alferes*, en als districtshoofd een *Ngofamanjirah*, die door den Sultan is aangesteld zonder voorzien te zijn van een acte van ons bestuur. Ook zijn er in naam twee onderdistricten, Moro en Djailolo, het eerste vroeger bevolkt door lieden van Morotai, die tijdens de langdurige oorlogen naar hier waren gevlucht. Twee Alfoersche kampongs, met name Porniki en Waioli, hebben eigen hoofden en liggen dieper in het binnenland.

De *Oetoesan* krijgt van de Alfoersche kampong een *djoeroe batakoe* en het districtshoofd zeven schotels met rijst.

Door de Alfoeren worden padie, maïs, pisang en wat aardvruchten aangeplant, grootendeels tot eigen gebruik; de Mohamedanen leven van de vischvangst en het naaien van *katoe*, die zij even als de *gabah* op Ternate verkoopen.

In het zuidelijk gedeelte van Djailolo zijn slechts twee bewoonde plaatsen, Todowongi en Tocadah, alwaar zich Ternataansche *dano*'s, lieden van Makian en Soela ophouden. Meer binnenwaarts wonen zeer verspreid eenige Alfoeren van Toebaroe,

die onder het toezicht staan van een mohamedaanschen *Sardjeti* en een Alfoersch hoofd met den titel van Luitenant; echter beiden afhankelijk van den *Sangadji* der Soah Toebaroe Toma Njékoe, die nu en dan deze streken bezoekt om belastingen te innen of andere zaken af te doen. De *dano*'s erneeren zich met het naaien van *katoe* of kloppen van sagoe: zij zijn erg trotsch.

De grens met Sidangoli wordt gevormd door het riviertje Taceroe Itji, dat nabij kaap Golaoe in zee valt.[1])

Sawoe. De hoofdplaats bestaat uit vier islamsche kampongs, Soahsio, Soah Sangadji, Ngidi Islam en Siodi, die tot één vereenigd als Soah Raha bekend zijn; in twee andere strandkampongs, Djarakoré en Soesoepoe, is het Ternataansch bestuur gevestigd en houden de handelaren verblijf.

De Alfoersche kampongs in het binnenland worden verdeeld in zeven grootere:

1. Taraoedoe, met 5 kleine kampongs: Gamniël, Tatjiti, Aké Tola, Awel en Tosolor;

2. Ngaoen, met 5 kleine kampongs: Hokoe-Hokoe, Tjapaka, Mala-Mala, Lolori en Bislaoer;

3. Tibobo, met 2 kampongs: Toewoöl en Saboe Salé;

4. Idam, met 1 kampong: Wora-Wora Ta;

5. Taboso, met 1 kampong: Golo;

6. Lotjé, met 2 kampongs: Gamomé en Lotjé Ngidibési;

en 7. Gamsoengi, met 2 kampongs: Gamsoengi Toma Njékoe of Boven-Gamsoengi en Gamsoengi Toma Adoe of Beneden Gamsoengi.

Behalve deze zijn er nog twee Alfoersche kampongs, Tatjim en Balisoan, die onder de onmiddelijke bevelen staan van den Kapitein-Laoet te Ternate; de bewoners zijn aan hem heerendienstplichtig en moeten bovendien een zekere hoeveelheid padie opbrengen.

---

1) Reeds vroeger heb ik gewezen op verschillen in de door mij opgegeven benamingen met die, door CAMPEN vermeld in Tijdschr. Batav. Gen. Dl. XVIII, blz. 240 en volg., gedeeltelijk is dit toe te schrijven aan weinig zorg bij de correctie en voor een ander deel, dat C. soms wel wat te spoedig voor juist aannam, hetgeen hij slechts van één persoon hoorde.

Van wege den Sultan zijn hier werkzaam een *Ootoesan*, een schrijver, een *Alferes* en een *Sardjeti*, benevens een *Baroe-Baroe* in elke kampong om voor de belasting te zorgen. Als hoofden van de grootere kampongs fungeeren *Sangadji*'s, wier inkomsten bestaan uit door de bevolking om niet geleverde padie of rijst en eenige hulp bij de bewerking van eigen tuinen. Als grens met Djailolo rekent men een kleine inham Oebo-Oebo benoorden het eilandje Damar.

Als een bijzonderheid wordt te Wora-Wora Ta een loods vertoond met een draaiend dak, eigenlijk een verheffing in den vorm van een duiventil boven het gewone dak, welke met een langen stijl naar beneden doorloopt en door een dwarsbalk in beweging wordt gebracht. Dit moet bij feestelijke gelegenheden de algemeene vroolijkheid verhoogen. Men vertelde mij, dat dit lang geleden op Tidore was buit gemaakt en nog steeds als zegeteeken werd bewaard en vereerd.

Het zijn lieden van Sawoe, die, als zij te Ternate heerendienst moeten verrichten, door den Sultan dikwerf aan de ingezetenen worden afgestaan om te voorzien in de moeilijkheid van het bekomen van huisbedienden. Zij zijn zeer gewillig en voor grof werk wel geschikt; maar als hun tijd om is, willen zij zelfs tegen hoog loon van geen verlenging weten en keeren dadelijk naar hun land terug. Hun grootste genot is om van het opgespaarde geld bonte kleederen en uniformen te koopen, waartoe zij soms veel geld besteden, en hiermede bij een bezoek van den Resident te Sawoe te pronken. Men ziet alsdan honderde mannen, op allerlei wijzen uitgedoscht en de onafscheidelijke pajoeng boven het hoofd houdende, tot niet gering vermaak der toeschouwers gedurende den ganschen dag voor het posthuis vereenigd, verschillende dansen uitvoeren en onder *tifah*- en bekkenslag met luidruchtig gezang begeleiden, waarbij uit de naburige kampongs alle vrouwen en kinderen met vele versierselen opgetooid toestroomen en aan de algemeene vreugde deelnemen. Het kost moeite zich voor te stellen, dat dezelfde personen in hun dagelijksch doen nagenoeg ongekleed

rondloopen en op de eenvoudigste wijze in hunne behoeften voorzien. Zij kennen anders zeer goed de waarde van het geld en bewaren vrij belangrijke sommen in den vorm van rijksdaalders op alleen aan den eigenaar bekende plaatsen [1]; terwijl hun grootste rijkdom bestaat in het bezit van oude borden van deugdelijk Chineesch porselein, alleen bij feesten voor den dag gehaald en overigens op een verborgen plek in den grond begraven. [2])

Zij planten veel padie en onderhouden hunne tuinen goed; zoowel hier als te Djailolo zijn zeer weinig klapperboomen.

Van de strandnegorij loopt een voetpad naar al de Alfoersche kampongs, gewoonlijk dicht met onkruid begroeid en slechts begaanbaar door middel van een draagstoel, als tot het schoonmaken vooraf is last gegeven. De Alfoeren der westkust begrijpen wel het Tobeloreesch, maar niet omgekeerd: lieden van verschillende stammen trachten zich met behulp van het Ternataansch verstaanbaar te maken.

Gamkonorah. De hoofdkampong ligt aan een gelijknamige kreek, die slechts bij hoog water bevaarbaar is en wordt verdeeld in twee wijken, Soahsio en Pasroro, bewoond door Mohamedanen met een *Sangadji* als districtshoofd. De Alfoeren, als *Waioli* bekend, wonen verspreid langs de kust tot aan Sawoe in kleine hutten en heeten te behooren tot vijf kampongs, met name Toegoeai, Tigiling, Tosoah, Balamanjirah en Tomaïtoe. De *Ootoesan* heeft recht op twee helpers in de keuken en aan den *Sangadji* wordt rijst en sagoe opgebracht. Als grens met Sawoe wordt opgegeven de rots Toea ma-Sosélo, gelegen aan den voet van den berg Oön ma-Kië, tegenover een ravijn, dat voor de eene helft aan Gamkonorah en voor de andere aan Sawoe behoort.

Op den berg van dien naam wonen de Alfoeren van Toebaroe,

1) Enkele lieden te Sawoe vertoonden mij Zeeuwsche rijksdaalders, die zij *likaton* noemden en als erfstukken op hoogen prijs stelden.
2) Reeds VALENTIJN maakt daarvan melding; zie II[a] blz. 75.

wier *Sangadji* ondergeschikt is aan den *Oetoesan* van Gamkonorah en die wordt bijgestaan door een Ternataanschen *Kaloedi*; men onderscheidt hen als Toebaroe Toma Njékoe en Toebaroe Toma Adoe, naar gelang zij noordelijker of zuidelijker verblijf houden;[1] dat zij zich gemakkelijk en gaarne verplaatsen, werd reeds elders aangeteekend.[2]

De negorij Iboe, uitmakende een deel van Gamkonorah, bestond vroeger uit de kampongs Iboö, Ligoea, Tobaol, Téwa-Téwa en Tobaë. Thans zijn dáár slechts twee islamsche kampongs: Gam Itji, het oorspronkelijke Tobaol, en Gam Lamo, het vroegere Iboö, beiden tegenover elkaar gelegen aan de oevers van het riviertje Iboe, ongeveer een halfuur roeiens van het strand. Het bestuur is in handen van twee *Ngofamanjirah*'s, die hoogenaamd geen inkomsten genieten. Aan den *Sangadji* van Gamkonorah wordt een zekere hoeveelheid padi opgebracht en deze geniet ook de tuinbelasting, als lieden van Makian of elders hier tuinen komen ontginnen, welke belasting *f* 3,— per jaar bedraagt. Aan de monding van evengenoemd riviertje hebben zich eenige Makasaren van Ternate gevestigd, die in den omtrek wat padie, koffie en kakao planten.

De eenige uitbarsting van den berg is door VALENTIJN beschreven: latere erupties deden zich niet voor, maar tot heden stijgen uit den top dikwerf rookkolommen op, die te Ternate duidelijk zichtbaar zijn.[3]

Toloboeö. Er zijn hier slechts twee Alfoersche kampongs, Fatala en Toegoeïs, bewoond door hoogstens 90 weerbare mannen, die zich erneeren met het kloppen van sagoe.

In den westmoesson is deze plaats niet te bereiken wegens den hoogen golfslag, dewijl er geen enkele ankerplaats wordt aangetroffen. De strandbewoners zijn dan verplicht zich in hunne tuinen op te houden, daar de woningen aan de kust vaak worden weggeslagen.

1) Vgl. het hieromtrent aangeteekende in de Woordenlijst, i. v. *to*.
2) Zie hiervoren blz. 49 en 51.
3) Zie ben. Korte Kroniek, II, noot 63.

De *Sangadji* en *Oetoesan* hebben recht op helpers voor huisselijke diensten, die tegen betaling van 12 realen 's jaars kunnen afgekocht worden; voorts moet deze negorij jaarlijks een *kaba* ter beschikking stellen van den *Kalaoedi* van Iboe, om diens bevelen aan de hoofden van Toebaroe over te brengen.

Deze regeling van een der vroegere Sultans van Ternate heeft haar ontstaan te danken aan de vele moorden op Ternataansche *kaba*'s gepleegd, daar toenmaals alleen lieden van Tolofoeo te Toebaroe werden geduld. Thans kan ieder er ongehinderd komen, maar dat gebruik bleef bestendigd.

De grens met Gamkonorah wordt aangeduid door een gespleten rots aan het strand, naast kaap Ligoea gelegen.

Lolodah. De verblijfplaats van den Radja ligt een halfuur roeiens van het strand en wordt bereikt langs een geul, die aan de monding verzand is; maar anders wel voor grootere prauwen en schoeners bevaarbaar zou wezen: nu moet op hoog water gewacht worden om met kleinere vaartuigen binnen te komen. Zij wordt verdeeld in drie Alfoersche kampongs, Bakoenoe, Loba en Kedi, en twee islamsche, Soahsio en Bantoli; de bewoners der laatsten verrichten alleen den dienst van bewakers der vogelnestklippen op de omliggende eilandjes.

De Radja ontvangt van de Alfoersche bevolking jaarlijks een zekere hoeveelheid rijst en het eenige Ternataansche hoofd, een *Djoertoelis*, drie helpers en een *kabo*, welke diensten echter afkoopbaar zijn voor 12 realen 's jaars.

Om de noord ligt nog een kleine kampong, Ngadjam of Ngatjam geheeten. Behalve rijst- en maïstuinen zijn overal veel sagoebosschen en klapperaanplantingen. De vischvangst is echter het meest geliefde bedrijf en daaronder de jacht op schildpadden.

Met Tolofoeo wordt de grens gevormd door kaap Godigo en om de noord reikt het gebied van Lolodah tot de Galelasche kampong Soepoe.

Aan het strand wonen in tal van kleine nederzettingen, als Potjaoe, Diti, Gamkahé, Bartako en andere, de zoogenaamde *orang gorap*, afkomstig van Manggarai op Flores, van Saleier

en van Boeton, die vroeger door zeeroovers van Halmahera geroofd zijn en hier aan land gezet. Zij zijn in deze streken algemeen als *orang baharoe* bekend en staan rechtstreeks onder de bevelen van den Radja, buiten eenige bemoeienis van het Ternataansch bestuur. Op Doi, Salangadé en andere daarbij gelegen eilandjes moeten zij nog talrijker zijn. [1])

Galela. Aan het strand wonen alleen Mohamedanen, in grooter aantal vereenigd te Soalisio, dat de hoofdnegorij is; terwijl benoorden deze langs de oostkust nog vele kleine kampongs met meer dan 10 huizen worden aangetroffen als Baratako, Toweka, Simaoe, Giltopa, Limaoe, Lalonga, Posi-Posi, Bilo-Bilo, Aroe, Salemoeli, Toetoe ma-Loléo, Tjématoro, Lapi, Posawan en Saloeta. De kampong Soepoe is de eenige aan de noordkust.

Deze strandbewoners hebben niet de achtkantige woningen der Alfoeren en planten nog al veel maïs aan, in tegenstelling met de laatsten, die zich meer met het verbouwen van padie en, waar dit voorkomt, met het kloppen van sagoe bezig houden. [2])

Dit district is rijk aan meren: behalve een zoutwatermeer nabij de kust, Aké Likoe geheeten, liggen meer binnenwaarts de meertjes Pitonoe ma-Aké, Kapoepoe ma-Aké, Aké Ngongihia en Godjarati ma-Aké. Het voornaamste is echter Aké Lalamo, waaromheen de volgende Alfoersche kampongs zijn gelegen: Longa, Towara, Poené, Séki ma-Doko, Salobatangi, Togawa, Soahkonorah, Igoboela, Balè, Toebaroe, Dokoelamo en Ngidiho, allen door een voedpad onderling verbonden.

Bezuiden de hoofdplaats ligt de berg Doeko ma-Tala en benoorden Tala Tarkan, benevens een kleinere Tala ma-Tjétjéké.

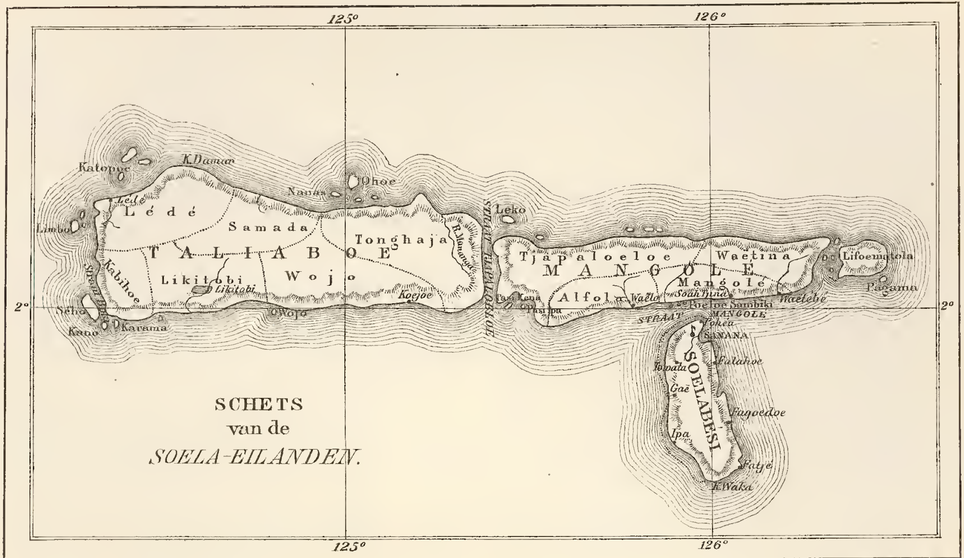
De hier gesproken taal komt van alle dialecten op Halmahera het meest met het Ternataansch overeen. [3])

---

1) Van de *orang garap* is reeds gesproken onder Dodinga, zie boven blz. 58 en 59 noot 1.

2) Rijst in den bolster heet hier *tamoe makahé*, ontbolsterde rijst *tamoe malaki*, en gekookte rijst *tamoe dansa*..

3) Als van Ternataanschen of Tobeloreeschen oorsprong noemt Riedel, in zijn werk over De Sluik- en Kroesharige Rassen, de op Boeroe gebruikelijke uitdruk-

Lith. v P J Mulder, Leiden

De grens met Tobelo is iets bezuiden Mamoeja, een kleine nederzetting, die nog tot Galela behoort.

Tobelo. De hoofdnegorij bestaat uit vier kampongs: Momoelati, Lina, Soeboto en Saboea Lamo, allen onder een *Sangadji* als districtshoofd, bijgestaan door ondergeschikte hoofden. Benoorden deze vindt men nog drie kampongs: Popilo, Médó en Roeko, welker hoofden staan onder den *Kimalaha* van Soeboto. De oude negorij lag iets zuidelijker dan de tegenwoordige op een plaats, bekend als Baréré ma-Ngoekoe of Verbrande Hoek.

Tot dit district behooren een menigte eilanden, door zandbanken en riffen van den vasten wal gescheiden; bij laag water zijn deze ondiepe plaatsen slechts voor kleine prauwen bevaarbaar. De Alfoeren verbouwen in hun tuinen padie en pisang, maar op de erven rondom hunne woningen hebben zij kleine aanplantingen van maïs. [1])

Hier hebben zich de in 1875 in onderwerping gekomen zeeroovers gevestigd en leggen zich toe op den landbouw en de vischvangst.

Van het grootste eiland, Moro of Morotai, wordt het zuidoostelijk gedeelte tot Tobelo gerekend en het westelijk en noordelijk deel tot Galela: velen houden zich daar onledig met het verzamelen van schelpen en het steken van tripang en schildpad, anderen halen damar uit de bosschen of zijn sagoekloppers. [2])

VII.

De Soela-groep

Tot de onderhoorigheden van het sultanaat Ternate behooren

---

kingen van *potagi tagali faeroe* en *potagi tagali damaroi*, die aldaar beteekenen »het gaan om met wilden ruil te doen" en »het ruilen op de gewone wijze in tegenwoordigheid van partijen". De vorm dezer spreekwijzen is zuiver Galelareesch, maar de door mij gevraagde hoofden hadden die nooit gehoord.

1) Voor meerdere bijzonderheden omtrent Tobelo ben ik zoo vrij te verwijzen naar de beschrijving der *goma ma-taoe* of zielenhuisjes in het Internationales Archiv für Ethnographie dl. II, p. 204 en volgg.

2) Morotai is uitvoerig geschetst door BERNSTEIN in Tijdsch. Bat. Gen. Dl.

nog drie groote en meerdere kleine eilanden, gelegen tusschen ongeveer 124° 10′ en 126° 30′ O. L. en 1° 40′ en 2° 20′ Z. B. en gezamenlijk bekend als de Soela-groep, naar het eiland waar de oudste Ternataansche nederzetting wordt gevonden. De volgende bijzonderheden zijn verzameld op een paar reizen, die door haren korten duur geen gelegenheid aanboden tot het bekomen van meerdere inlichtingen; bij het weinige, dat andere schrijvers mededeelen, hebben zij niettemin altijd eenige waarde.

De drie groote eilanden dragen de namen van Taliaboe, Mangolé en Soelabési; zij worden verdeeld in meerdere districten, waartoe de kleinere in de nabijheid liggende eilandjes gerekend worden, zoals hieronder nader blijkt:

Taliaboe heeft zes districten:

1°. Tonghaja op de noordoostkust, met geen bepaalde kampongs, daar de Alfoeren zich in het binnenland ophouden. Tot Tonghaja behooren de eilandjes Ohoe en Kaligaän.

2°. Likitobi op de zuidkust, zijnde de hoofdkampong tevens de plaats, waar alle districtshoofden van het eiland wonen. Tot Likitobi behooren de eilandjes Kano, Ṡého en Karama.

3°. Wojo op de zuidkust, beoosten het vorige, met het eilandje van gelijken naam.

4°. Samada op de noordkust, nagenoeg in het midden, waar evenmin als te Tonghaja nederzettingen aan het strand gevonden worden. Tot Samada behooren de eilandjes Nanas en Noesa Kéwa.

5 . Kabihoe op de zuidwestkust, zonder strandnegorijen, met de eilandjes Papoea, Pasikaja, Ala en Noesa Tangan.

6°. Lédé op de noordwestkust, met Alfoeren als elders in de binnenlanden. Tot Ledé behooren de eilandjes Masoni, Limbo, Posoe, Magoa, Tonasi, Mangkaloli, Oelang, Katopoe, Botolino, Panghaja, Tabalang en Galoema.

XIV, blz. 414 en 423. Hoe BOKEMEYER (l. c. blz. 32) er aan komt, dat Tidore op dit eiland aanspraak zou maken, is mij een raadsel; evenmin weet ik te verklaren, hoe hij aldaar een hoofd met den geheimzinnigen titel van *sanschiak* plaatst (blz. 62).

Mangolé is verdeeld in vier districten:

1°. Waëtina op de oostkust met de eilanden Lifoematola en Pagama;

2°. Mangolé op de zuidkust, met de eilandjes Tobokolé, Kimakolé, Mantjari, Pasikoré, Poeloe Sambiki, Kédafota en Lofanini;

3°. Alfola, evenens op de zuidkust; en

4°. Tjapaloeloe op de noord- en westkust, met de eilandjes Pasiipa, Lóko en Pasikéna.

Soelabési bevat acht districten: Falahoe, Kabaoe, Fagoedoe, Fatjé, Gaë, Béga, Ipa en Pohéa, benevens drie afzonderlijke kampongs: Malboefa, Fakoeë en Koloboti. [1)]

Hebben de eilanden Taliaboe en Mangolé hun grootste strekking van west naar oost, het eiland Soelabési staat nagenoeg loodrecht op Mangolé in een richting van noord naar zuid; van de zuidelijkste punt, die kaap Waka heet, is het hooge land van Boeroe zeer goed te onderscheiden.

Op Soelabési is tevens de hoofdnegorij in een kleine baai aan

---

1) VALENTIJN (I^b, blz. 87) spreekt van Xoela Taljabo en Xoela Mangoli, aldaar niet gebruikelijk. Hij noemt op het eerste eiland de dorpen Taljaboo, Likitobi, Wojo, Singa, Kakibo, Lede, Samade en Made, waarvan eenige met de boven opgegeven benamingen overeenkomen; op Mangolé kent hij slechts Waijtima en Mangoli en voor Soelabési geeft hij tien dorpen op, nl. Falauw, Cabauw, Fattahoi, Talagga, Bega, Iga, Fanquerre, Fagoede, Fatze en Gaij, welke namen, ofschoon later nooit onderzocht, evenmin geheel juist zijn. Misschien kreeg hij die opgaven te Ternate, waar men zelfs nu nog slecht op de hoogte is van de ware namen dier eilanden; hetgeen nog meer uitkomt in de lijst bij BLEEKER (zeer waarschijnlijk uit de bijlage van het contract overgenomen, vgl. De Indische Gids, 4e jaargang, I, blz. 693), waar als behoorende tot de Soela-Eilanden, genoemd worden: Taliaboe, Sehoe, Bawana, Djeni, Limboe, Daloema, Aroe, Sano, Mangkololi, Toenssim, Matete, Damain, Tabalami, Ketoep, Makanateh, Noesa Hai, Noesa Mehoedjoe, Aäla, Saroembah, Pasikaja, Toentangan, Lahi, Penoe, Soela Mangoli, Toeboeloe, Paskoro, Soelabesi, Lifa Matoela, Pagama en twee ongenoemde eilanden. DE HOLLANDER (4e druk, blz., 400, noot 1) volgt deze opgaaf woordelijk. Ik heb getracht op bijgaande schetskaart naar aanwijzigingen der inlandsche hoofden, eenig denkbeeld te geven van de onderlinge grenzen en vermoedelijke grootte der districten.

de noordoostkust gelegen: naar het riviertje, dat er doorstroomt, noemt men die negorij gewoonlijk Sanana. Aldaar houdt de *Salahakan* of vertegenwoordiger van den Sultan verblijf, die evenwel van geslacht tot geslacht van Soelasche afkomst is.

Sanana strekt zich ruim een paal ver langs het strand uit en bevat de kampongs Waëlaoe [1], Oemaga, Waëmaka, Lantina, Pogélo, Paréja, Waëtapil, Waëna en Moloïa, met ruim 700 zielen, in ± 50 huizen vereenigd. Hier wonen ook de 12 *Sangadji*'s of districtshoofden van Soelabési en Mangolé bijeen, benevens die der kampongs Malboefa, Kolobeti en Fakoeë: de eersten worden aangesteld door den Sultan, de laatsten door den *Salahakan*, en van deze zijn de onderhoorigen van alle diensten vrijgesteld. Zij zijn speciaal ter beschikking van den *Salahakan*, om diens tuinen te bewerken of huisselijken arbeid te verrichten.

De *Sahalakan*, die een aanstellingsacte van den Resident ontvangt, wordt in de uitoefening van het bestuur ter zijde gestaan door Ternataansche hoofden, zijnde een *Djoertoelis*, een *Kapita-Krois*, een Kapitein-*Kota* en eenige soldaten. De *Djoertoelis* is tevens hoofd der geestelijkheid. De *Kapita-Krois* is havenmeester en hoofd van de kruisprauw, welker bemanning bestaat uit 20 matrozen, door de kampongs geleverd en om de drie maanden verwisseld: onder zijne leiding worden ook de vogelnestjes van Lifoematola gehaald. De Kapitein-*Kota* heeft onder zich een Luitenant en een *Alferes*, die verantwoordelijk zijn voor de wapenen en het toezicht hebben op de gevangenis. Al de Ternataansche hoofden wonen met den *Salahakan* in het fort, dat vroeger 't Klaverblad heette, en thans in hoogst vervallen staat verkeert, daar aan de verschansing niets wordt gedaan en aan de woningen slechts datgene hersteld, wat voor geheel verval behoedt. Bij de komst van ambtenaren komen de soldaten in 't geweer en wordt er een roffel geslagen, hetgeen als karikatuur geen onaardige afwisseling vormt.

---

1) *Waë* of *waa* is het bekende polynesische woord voor »water"; de eerste spelling komt mij voor hier de uitspraak het best terug te geven.

Deze hoofden nemen de aan den Sultan verschuldigde belasting in ontvangst, welke bestaat uit een zekere hoeveelheid padie, olie, was en planken, benevens vogelnestjes van Lifoematola [1]; gewoonlijk eenmaal 's jaars worden die producten met een schoener afgehaald, welke reis tevens dienstbaar wordt gemaakt aan de verwisseling van het ondergeschikt personeel.

Bovendien is de bevolking verplicht tegen voeding zonder loon vaartuigen (*padoewakan*'s en kleine schoeners) te vervaardigen, waartoe velen een bijzondere geschiktheid bezitten, en waartoe het benoodigde *gofasa*hout (*Vitex Cofassus*) in overvloed alom aanwezig is.

Ook zijn het lieden van Soela, die op Boeroe uit de bladeren van *Melaleuca* de bekende Cajeputolie stoken en te Ambon en Kajeli ter markt brengen; zij zijn daar vrij van alle diensten en betalen slechts *f* 4,— hoofdelijke belasting per jaar. [2])

Op Taliaboe zijn van wege den Sultan geplaatst een *Oetoesan* (ondergeschikt aan den *Salahakan*), een *Djoertoelis*, een *Alferes* en enkele soldaten; zij houden verblijf te Likitobi aan de zuidkust, waar even als te Sanana al de zes districtshoofden van dit eiland gevestigd zijn. Het meerendeel der bevolking bewoont het binnenland; sommigen gaan op zee schildpad vangen, maar de meesten houden zich onledig met het kloppen van sagoe. Zij vermijden zooveel mogelijk elke aanraking met de strandbewoners en vreemdelingen, dien zij overigens geen overlast aan-

1) Naar gelang van de sterkte der bevolking is per district verschuldigd van 500—1000 *gantang* padie, 22—44 *koela* olie en 6—12 katies was; de opbrengst der vogelnestjes wordt geschat op ± 300 stuks 's jaars.

2) Dat deze belastingen zwaar op de bevolking zouden drukken (DE HOLLANDER l. c. blz. 401) is niet juist. Wel komt het te Sanana voor, dat aan de verplichting tot levering van voeding bij het vervaardigen van vaartuigen niet altijd trouw wordt voldaan, maar het gevolg hiervan is dat de werklieden den arbeid staken en slechts met lange tusschenpoozen voortzetten: zij vinden dan in ware of voorgewende ziekte wel redenen tot verontschuldiging. De verplichte diensten zijn nog niet goed geregeld, zoodat de hoofden vaak te veel van de krachten der bevolking vergen.

doen. Valentijn noemt hun aard zeer boos, listig, trouweloos, lafhartig en moorddadig, verder zonder eer of schaamte, zeer luï en wispelturig: ik heb er geen gezien en kan dus alleen verzekeren, dat zij te Sanana niet zoo ongunstig bekend staan.

Elk district heeft meerdere kampongs, welker namen nog niet nauwkeurig zijn onderzocht, evenmin als men van de juiste ligging iets weet. Dáár houden de mindere hoofden, als *Kimalaha* en *Hòekoem*, verblijf. Van enkele districten is het getal der mohamedaansche bewoners in de laatste jaren nagegaan en zou onder ultimo 1886 bedragen hebben voor:

Falahoe	1793	zielen.	Ipa	72	zielen.
Kabaoe	66	»	Pohéa [1]	206	»
Fagoedoe	1960	»	Mangolé	525	»
Fatjé	1038	»	Waëtina	451	»
Gaë	233	»	Alfola	187	»
Béga	184	»	Tjapaloeloe	52	»

en voor de kampongs Malboefa . . . 95 zielen.
Fakoeë . . . . 47 »
Kolobati . . . 31 »

Op het eiland Mangolé worden nog kleine nederzettingen aan het strand aangetroffen, o. a. te Waëtébé, Soah-Tjina en Waëlo: ook op Taliaboe vindt men die te Koejoe aan de zuidkust en Lédé aan de noordwestpunt. Nog liggen op eerstgenoemd eiland, dat door lieden van Soelabési als »groot land" wordt aangeduid, een paar kampongs van het district Gaë.

Het gezag van den Sultan wordt overal erkend, behalve door de Alfoeren van Taliaboe, wier getal op 2 à 3000 wordt geschat en die slechts noode boschproducten bij de mohamedaansche strandbewoners inruilen. Dat de laatsten overigens slechts oppervlakkige belijders van den Islam zijn, is duidelijk uit de aanwezigheid van talrijke huisjes, *sania* geheeten, waar de zielen der afgestorvenen geacht worden te vertoeven en die vooral bij ziekten worden geraadpleegd. Nieuw benoemde hoofden of-

1) Hier wonen alleen zoogenaamde *Orang Badjo*.

feren in de *sania* der negorij, in bijzijn van al de kampong-bewoners.

Als goede ankerplaatsen staan bekend de baai van Sanana met eenigszins nauwen ingang en de binnenzee aan de zuidkust van Taliaboe, waarin Likitobi ligt. In deze havens wordt ankeragegeld geheven, in het Maleisch *laboeh batoe* [1], ten bedrage van gemiddeld *f* 10,—, dat echter zelden in geld wordt voldaan. Zoo betaalt elk Mandarsch vaartuig 1 fijne en 6 grovere sarongs en elke van Ambon komende schoener een stuk madapollam; de Mandareezen betalen meer, omdat zij de vrije beschikking hebben over de ter plaatse voorhanden houtwerken tot herstelling van hunne vaartuigen; de Ambonneezen genieten alleen hulp bij het binnenloodsen.

Alle drie eilanden hebben weinig strand; op geringen afstand van de kust begint het terrein reeds te stijgen om binnenwaarts in een vrij hoogen bergketen over te gaan. Door deze gesteldheid van den bodem worden nergens rivieren van eenig aanbelang aangetroffen en zijn de aanwezige wateren niet meer dan beken, die in den oostmoesson dikwerf droog vallen.

Padie wordt veel verbouwd, het meest in de districten Fagoedoe, Fatjé en Falahoe; echter alleen op hooger gelegen plaatsen, daar in de lagere streken het werk door weelderigen groei van *alang-alang*gras te veel wordt verzwaard. Bijzondere zorg wordt aan dien arbeid evenwel niet besteed. Het kreupelhout wordt omgekapt en verbrand en men maakt dan in de maanden December en Januari met een stok gaten in den grond, waarin enkele padiekorrels worden geworpen. Op Mangolé legt de bevolking slechts kleine tuinen aan. De geheele oogst zal gemiddeld 6 à 8000 pikols bedragen en dient hoofdzakelijk tot betaling der verschuldigde belasting, tot ruilmiddel tegen lijnwaden en als versnapering bij huwelijksfeesten of andere bij-

1) De geijkte term voor die belasting, *laboeh batoe*, is door vele schrijvers tot *laboehan batoe* vervormd. Deze laatste uitdrukking heeft ROBIDÉ VAN DER AA (l. c. blz. 36 noot) verleid tot eene verklaring, geheel in strijd met den maleischen zinbouw.

zondere gelegenheden. Hoofdvoedsel is rijst nergens; op Soela-bési wordt de voorkeur aan maïs gegeven, op Mangolé en Taliaboe aan sagoe.

Tabak wordt vooral aangeplant te Falahoe en Fagoedoe: daar die van vrij goede qualiteit is, dient zij algemeen tot eigen gebruik en heeft geen invoer van tabak plaats. Suikerriet wordt in de tuinen of op de erven geteeld; men perst er een soort suikerwater uit, dat bij de bereiding van gebak gebezigd wordt en waarvan de flesch ƒ 0,50 kost.

De uitgestrekste sagoebosschen komen voor in de districten Kabaoe, Mangolé, Alfola en Likitobi: de sagoe wordt als elders gegeten in den vorm van brij, als koekjes of met geraspte klapper toebereid.

Specerijboomen ontbreken geheel; klapperboomen daarentegen zijn in ontelbare menigte langs de kust van alle eilanden aanwezig.

Onder de boschproducten verdienen was, *damar* en rotan genoemd te worden. De beide eersten strekken tot voldoening der aan den Sultan op te brengen belasting; de rotan dient uitsluitend tot huisselijk gebruik, daar zij wegens hare slechte hoedanigheid door den handel niet gewild is.

De nijverheid staat op een lage trap en bepaalt zich tot het weven van sarongs met Europeesche garens en de vervaardiging van ligmatjes [1]), ter waarde van ƒ 0,25 — ƒ 1,— het stuk, waarvan jaarlijks ± 2000 stuks worden uitgevoerd, en het meest aan Mandareezen geruild tegen aardewerk, kramerijen, enz. Door de meest geschikte timmerlieden worden in een daarvoor aangewezen loods te Sanana ook meubels voor den Sultan en de prinsen aangemaakt; daar de betaling dikwerf te wenschen overlaat, vordert dat werk meestal langzaam.

De vischvangst is het hoofdbedrijf der Badjoreezen [2]), welke

1) In den Catalogus der Amsterdamsche tentoonstelling (2e groep, blz. 29) wordt voor de inl. benaming dezer matjes opgegeven *djoengoetoe*, dit is het Ternataansche woord; op Soela heeten zij *balajan*.

2) Velen dier Badjoreezen zijn uitgewekenen uit het rijk Boni op Celebes en sedert jaren hier gevestigd.

te Pohéa en Kambawa op de noordkust van Soelabési verblijf houden. Zij oefenen die voornamelijk uit langs de kust van Taliaboe en verzamelen tripang, schildpad en *ngar-ngar*; het laatste tot een hoeveelheid van ± 500 pikols 's jaars, welke tegen *f* 5 à *f* 6 per pikol gereede koopers vindt. Voor dit recht betalen zij aan den Sultan een jaarlijksche belasting van *f* 4,—, gewoonlijk in lijnwaden afgedragen en bedienen zich daarbij van werpnet, sleepnet, harpoenen en lijnen. Kleinere vaartuigen voor die vangst worden er jaarlijks ongeveer 50 aangebouwd: deze hebben een waarde van *f* 3 à *f* 4.

De vogelnestjes te Lifoematola moeten eens om de drie maanden worden gehaald; anders verminderen zij in kwaliteit.

Van eigenaardigheden van land en volk is onze kennis gering. [1])

1) In de Bijdragen Kon. Instituut, Deel X, 3e volgreeks, blz. 395—405, komt eene beschrijving voor van enkele gebruiken bij huwelijk, geboorte en het mutileeren des lichaams der Soelaneezen door J. G. F. Riedel. Welke bewoners deze gebruiken volgen laat Schr. in het midden. Toen ik het laatst Soela bezocht, had ik dat opstel bij mij, maar was zoo voortdurend omringd door tal van hoofden, dat ik de daarin behandelde onderwerpen met fatsoen niet ter sprake kon brengen. Van het bestaan der *suanggi*, alom in menigte voorhanden, schijnt Schr. niet bewust te zijn en ook met de taal is hij blijkbaar minder vertrouwd. Zoo is o. a. *bakai* een Ternataansch woord, waarvoor men in het Soelasch *baoe fatu* zegt, hetzelfde is het geval met de woorden *djoeba* en *lalwa*, in het Soelasch door *laboe naho* en *i. jota* teruggegeven; de bij plantennamen gevoegde uitdrukkingen, *hosa* en *hosa loebi*, beteekenen *blad* en *jong blad*, hetgeen uit den tekst niet op te maken is, en woorden als *kon* en *loev* luiden zeer duidelijk *kom* en *loefi*.

Wallace is trouwens evenmin gelukkig in zijn gevolgtrekkingen uit de Soela-*fauna*. In Insulinde II, blz. 153, vindt hij het opmerkelijk, dat er tusschen de vogels van Soela en die van Boeroe eenige overeenkomst bestaat, waaruit hij meent te mogen besluiten, dat die eilanden vroeger dichter bij elkaar lagen of eenig tusschenliggend land verdwenen is. Toch kon hij weten, dat van af kaap Waka de noordkust van Boeroe zeer goed zichtbaar is, en dat er veel verkeer met dat eiland bestaat door de oliestokers, daar hij toch op de volgende blz. de mogelijkheid erkent van het overbrengen van muizen door inlandsche prauwen. Wat hij over het voorkomen van *babi roesa* op Soela mededeelt, is onwaar. Reeds in Deel I, blz. 477, maakt hij zich, denkelijk op gezag van zijn helper Charles Allen, aan dezelfde onnauwkeurigheid schuldig.

In Maart 1850 werden deze eilanden benevens de Banggai-Archipel en Celebes

Het boven medegedeelde heeft grootendeels betrekking op de strandbewoners, die weinig gemeenschap hebben met de bergbewoners, wegens het verschil in godsdienst als Alfoeren aangeduid.

Van de geschiedenis der Soela-Eilanden is te Ternate niets te vinden. Volgens VALENTIJN zijn zij in het jaar 1330 door MOLOMA TSJEJA [1]) onder dit rijk gebracht en stonden onder de landvoogdij van Ambon. Vroeger lag er eene bezetting in het fort, maar nergens is opgeteekend wanneer die werd ingetrokken.

In het midden der 17e eeuw was hier als *Salahakan* geplaatst *Kimalaha* TERBILE, die zich zoowel tegen zijn vorst als tegen de E. Maatschappij verzette, waarop in 1652 verschillende negorijen door DE VLAMING in brand werden gestoken en TERBILE uitgeleverd en te Ambon onthalsd werd, welke laatste gebeurtenis bij VALENTIJN (Ib blz. 302) door een plaat is verduidelijkt. Daarna kwamen de inwoners in onderwerping en op een tweeden tocht in 1653 wist DE VLAMING de bevriende hoofden over te halen tot omhakking der overtollige nagelboomen. Uit het door VALENTIJN hieromtrent vermelde (blz. 300 en 305) schijnt DE VLAMING zich alleen op Soelabési te hebben opgehouden.

Overigens zijn met Soela het eerst in 1652 en later den 23en November 1681 contracten gesloten, waaruit de souvereiniteitserkenning der Compagnie voldoende blijkt (WEDDIK).

Door de afgelegen ligging voorheen een geliefde schuilplaats van zeeroovers, die van de Obi-Eilanden naar hier overstaken, is sedert voor de bevolking een rustiger tijdperk aangebroken en heeft de plaatsing van een posthouder te Sanana tot meerdere beperking van willekeur geleid: bij berechting van kleine overtredingen wordt die ambtenaar steeds geraadpleegd en zelden buiten hem om gehandeld.

---

oostkust bezocht door de korvet Argo en het stoomschip Bromo, onder bevel van den Kapitein ter Zee C. VAN DER HART. Behalve eenige berichten over zeeroof bevat het daarover ingediend rapport nagenoeg niets tot vermeerdering onzer kennis van deze streken.

1) Deze vorst heet te Ternate NGOLO MATJAJAH; in Ib, blz. 138 zegt V., dat hij eerst in 1350 aan het bewind kwam.

SCHETSKAART
van den
BANGGAI-ARCHIPEL
en het daaronder sorteerende deel
van
CELEBES-OOSTKUST
overgenomen
naar een dergelijke kaart in het stationsarchief
der
MOLUKKEN.
Schaal niet opgegeven.
123°
124° O.L.
1°
2°
BANGGAI
CELEBES
STRAAT PÉLENG
PÉ - LÈNG
KOEPELBERG
MOLUKSCHE ZEE
TALIABOE
BANGGAI
N
W
O
Z
Basama
Lamala
Biak
Loeöek
Nonbo
Lontiok
Mandono
Kentong
Tangkiang
Batoei
Sinoran
Péleng
Bolagi
Bakalan
Lolanta
Gapi
Séaséa
Mengkeloe
Dilepana
Malapata-rif
Tinangkoeng
Patsoeloenoe
Apal
Liang
Labobo
Kalapa
Bangkoeloe
Vesuvius-rif
Toenoesan
Sagoe
Mandiboloe
Togong Totolo
Toeabak
Saloei
Banghongan
Poelat
Panaloboi
Tatapon
Greyhounds Passage
Masoni
Katopoe
Limbo
Seko
Togong Potil
Togong Akat
Togong Bilgat

VIII.

Banggai en Onderhoorigheden.

Omtrent de begrenzing van den Banggai-archipel bestaat nog weinig overeenstemming. Volgens BOSSCHER en MATTHIJSEN [1]) zouden die eilanden gelegen zijn tusschen 1° en 2° Z. B. en 122° 52' en 124° 26' O. L., maar op de nevensgaande schetskaart is de ligging der uiterste eilanden westelijker en zuidelijker, zoodat eene betere opneming dezer wateren alle aanbeveling verdient. Die schets is dan ook alleen bijgevoegd om een voorstelling te geven van den omvang van het Banggaisch gebied en tevens zooveel zulks mogelijk was aan te toonen, waar ongeveer de voornaamste kampongs zijn gelegen.

De vier belangrijkste eilanden zijn: Banggai, Labobo, Bangkoeloe en Pélèng [2]), allen bewoond, en omringd door tal van kleinere eilanden, waar de bevolking gaat visschen en zout branden, of sommigen tijdelijk kleine tuinen aanleggen om in hunne dagelijksche behoeften te voorzien.

Tot Banggai behooren de eilandjes: Baloeka, Bakakang, Togong Akat [3]), Togong Totoloe, Taoelang, Sasar, Togong Potil, Saloei, Pandoboboi, Molilis, Kambongan, Tibalat, Poefat, Tatapon, Boeong-Boeong, Timpaoes en Masoni. [4])

1) De eenige beschrijving van Banggai is van C. BOSSCHER en P. A. MATTHIJSEN en opgenomen in Deel II van het Tijdsch. Batav. Genootschap, blz. 90 en vlg.; het rapport der reis van VAN DER HART is al heel onbelangrijk.

2) *Pélèng* heet bij het volk geen *Gape*, als DE HOLLANDER II, blz. 282 beweert. Handelaren noemen het wel Poeloe Tengah, omdat het tusschen Banggai en Celebes ligt. Van dezen laatsten naam is wellicht het *Duitanga* van RIEDEL afkomstig (zie Bijdragen Kon. Instituut, Deel XXXVIII, blz. 13).

3) *Togong* beteekent in deze streken „eiland", niet-inboorlingen schrijven *togon*, maar met maleische karakters altijd توڬڠ.

4) Bij vergelijking dezer namen tusschen de opgaven van B. en M. en de officieelen, door DE HOLLANDER in een noot vermeld, blijken de laatsten nog het nauwkeurigst te zijn. Door mij werden die namen uit den mond der plaatselijk bekende hoofden opgeschreven en aangevuld door den Posthouder, die bijna alle eilanden had bezocht. Ten einde meerdere zekerheid te hebben omtrent de

Onder Labobo worden gerekend de eilandjes. Malamboelang of Pédal, Saiboemanoek, Toembak Proeno en Poeloe Toembak.

Tot Bangkoeloe brengt men de eilandjes: Lamoenan, Linsawak, Togong Pilogot, Masiboeboe, Totoebek, Tambatoen, Télok Boeloe, Sagoe, Mandiboloe, Toenoean en Togong Bajoko.

Terwijl vóór Seasea op de westkust van Pélèng gelegen zijn de eilandjes: Dilépaän, Togong Badang, Soesoeng Poeong en Mèngkéloe.

Vroegere schrijvers hebben over deze eilanden niet veel opgeteekend en dit weinige bepaalt zich, voor zoover mij bekend, tot de korte mededeelingen van Tiele en Valentijn.

Zoo vermeldt de eerste (Tweede gedeelte, blz. 26), dat de Banggai-Archipel in 1532 door Urdaneta werd bezocht en dat de Radja verblijf hield op het eiland Banggaja, maar ook het eiland Pélèng en verscheidene andere eilanden beheerschte.

Valentijn is iets uitvoeriger en zegt I^b, blz. 80:

»Dit eiland Banggaij is, waarschijnelijk met de andere daar »nabij gelegene eilandekens, in 't jaar 1580 door Koning Baboe »verovert. Het is bij Saidi's opstand mede afgevallen, dog in »'t jaar 1655 door de Heer de Vlaming, herwonnen, gelijk wij »hierna breeder zullen zien.

»Ik vind, dat over 't eiland Bangaij in 't jaar 1680 wat na »den 25sten Maart een Kalkeboelang als Koning, door den »Vaandrig Haak, van wege de E. Maatschappij, en uit naam »van den Koning van Ternate (onder ons oppergezag) gekozen, »en daar, in deplaats van den afgezetten Koning Djangkal, »voorgestelt is."

In hetzelfde deel, blz. 314, geeft hij verder op, »dat in 1655 »die van Bangaij al mede goed Macassaars waren geworden hoe-»wel, volgens 't berigt van den Ternataanschen *Goegoegoe*, Doe-

---

juiste schrijfwijze liet ik ze door den inlandschen *Djoertoelis* van den Radja met Arabische karakters transscribeeren, zoodat latere vergissingen niet meer mogelijk zijn.

»WANI, en den zeevoogd, COLOFINO (die al sedert October van »'s konings vloot agter bleven) zij die volkeren weêr onder de »Ternataansche kroon gebragt hadden. Ook was MANDARSJAH'S »Rijksbestierder, DOEWANI, zijn koning door harde winden, en »stroomen, niet hebbende kunnen volgen, op Bangaij aange- »weest, alwaar hij alles vernielt, of op de vlugt gedreven, en »verder besloten had zijn vorst, waar hij ook zijn mogt, te gaan »opzoeken; maar door ziekte en quaad weder, veel volk ver- »loren, en 't zelve geen last hebbende, om verder, dan Xoela »te scheppen, was hij genoodzaakt ook daar te blijven."

En op bls. 348: »In de maand April (1681) vónd de Heer PAD- »BRUGGE de eilanden Bangaij en Gape 't eenmaal ontvolkt, en wa- »ren de ingezetenen door last van Radja PALACCA, op hun eigen »verzoek, met dertig Boegische vaartuigen van daar na Mondono »verplaatst, nadat hun Coning, CABOEDO, bevorens door de Terna- »taansche Hopmannen, BACCARI en COLABO, om hals gebragt was."

Meerdere bekendheid bestaat ten opzichte der rechtstreeksche aanraking van enkele vorsten met het Europeesch gezag. De groep van Banggai werd bij verbonden van 26 Januari 1689 en van 9 November 1741 tijdens de Radja's KAITJIL KOEBOE-KOEBOELANG en CALSUM SUBALTERN onder de Compagnie gebracht; terwijl in het jaar 1773, bij het optreden van KAITJIL BANDARIA, het contract werd gerenoveerd. Deze ging in 1782 in stilte naar Batavia, van waar de Indische Regeering hem terugzond naar Ternate (dat hij in 1784 bereikte), met last om hem opnieuw aan te stellen, hetgeen ook geschiedde met de beëediging van een nieuw contract op 5 Maart 1796. Dit laatste contract is den 5den April 1808 aangevuld en bleef ook voor zijn opvolgers van kracht tot, na de vlucht van Radja AGAMA in 1847, eerst den 24en October 1852 werd met den nieuw opgetreden Radja KAITJIL TATOEFONG een contract aangegaan, dat bij regeerings-besluit van 3 October 1853 N°. 6, is goedgekeurd.

Deze vorst overleed in 1856 en op 23 December 1858 werd in zijn plaats benoemd KAITJIL SOEWAK, met wien op 31 December van dat jaar een contract is gesloten, den 7en Januari

1859 nog gewijzigd en bij besluit van 27 October door de Regeering bekrachtigd; met bepaling dat voortaan slechts acten van bevestiging zouden worden uitgereikt, houdende de uitdrukkelijke erkenning der souvereiniteit van het Nederlandsch-Indisch Gouvernement.

Na den dood van SOEWAK werd de *Djogoegoe* KAPITJIL NANG, de zoon van KAPITJIL TATOETONG in December 1870 tot Radja verheven en de met hem gesloten acte van bevestiging bij gouvernementsbesluit van 2 Juli 1872 N°. 28 goedgekeurd. Deze stierf in 1880 en is 6 Mei 1882 vervangen door den tegenwoordigen Radja KAPITJIL TATOE, zoon van KAPITJIL SOEWAK, vóór dien tijd als *Chatib-Bangsa* werkzaam.

Bij vacature wordt door de hoofden een voordracht van drie candidaten aan den Sultan aangeboden, die uit hen een keuze doet, welke door den Resident goedgekeurd en door de Regeering van Nederlandsch-Indie als opperleenheer bekrachtigd moet worden. De gekozene legt daarop den eed af en ontvangt eene acte van bevestiging overeenkomstig het hiervoor vastgesteld formulier. De moeilijkheid om den verren afstand naar Ternate af te leggen, maakte dat daarmede veel tijd heenging en de betrekking soms jaren achtereen onvervuld bleef; hetgeen echter op den gang van zaken niet storend werkte en thans door de plaatsing van een Posthouder niet meer kan voorkomen.

De hoofdplaats Banggai, waar de Radja woont en ook de posthouder verblijf houdt, ligt aan de westkust van het gelijknamige eiland in een vrij ruime baai en maakt over het geheel een treurigen indruk. De huizen toch, die zich te midden van boomen en heestergewas voor een groot deel langs het strand uitstrekken, zijn van lichte materialen, enkelen op palen, anderen op den beganen grond gebouwd, worden slecht onderhouden en zijn door nauwe met onkruid begroeide voetpaden verbonden, met eenige bamboes om niet in den modder te verzinken waar de grond min of meer moerassig is. De *kadatoe*, door een der

vorige Radja's in navolging van die van den Sultan van Ternate op een hoogte gebouwd en uit zee goed zichtbaar, heeft het voorkomen van een ruïne en de tegenwoordige Radja schijnt nog geen plan te hebben die andermaal tot bewoning geschikt te maken. Hij zelf woont in een ander huis, dat wel een ruime binnengalerij heeft, waar bezoekers en hoofden met gevolg ontvangen worden, maar er overigens zeer vervallen uitziet en al de kenteekenen eener haastige bewerking buiten behoorlijk toezicht draagt. Als bijzonderheid wordt verder vertoond een bouwvallig fort, met de omliggende wijk Kota Tjina geheeten, dat bestaat uit een op meerdere plaatsen ingestorten muur, binnen welken eenige inlandsche woningen staan van de hier bescheiden Ternataansche hoofden en waar tal van lilla's en andere oude stukken geschut liggen te roesten.

De moskee steekt met haar hoog dak wel ver boven de woningen uit, maar doet zich al even onoogelijk voor. Klapperboomen zijn er in overvloed, doch vruchtboomen ontbreken.

Men heeft er zes kampongs, nl. Kampong Radja (of het eigenlijke Banggai), Kota Tjina, Tanah Bonoea, Gonggong, Dodoeng en Moisongan [1]), tezamen met 1500 zielen, die in ± 300 huizen wonen; terwijl op verschillende plaatsen in het binnenland nog vijf andere kampongs worden aangetroffen, bekend onder de namen van Poetar, Boeniaka, Lampak, Papaoe Banggai en Tanatoe, met ruim 400 zielen, die allen den Islam belijden, uitgezonderd de bewoners der laatste kampong, die afkomstig zijn van de Alfoersche negorijen Liang en Bolagi op het eiland Pèlèng.

De hoofden dezer kampongs voeren den titel van *Sangadji* en *Kimalaha*, maar bovendien heeft men nog een menigte andere hoofden, als 1 *Djogoegoe*, 1 Kapitein-*Laoet*, 2 Majoors, 1

1) B. en M. (blz. 94) geven nog een kampong Soasia op, het gevolg van een vergissing in de beteekenis van dit woord. Hun *Bon-Tonge* is verkeerd gehoord voor *Moisongan*, en de vijf laatste kampongs komen bij hen niet voor, waardoor het verschil in bevolkingscijfer verklaard wordt.

Kapitein-*Kota*, 1 Luitenant-*Ngofa*, 3 *Hoekoem's*, 2 *Miantoe's*, 2 *Sadaha's*, 1 *Kàpita-Kië*, 1 Kapitein-*Prang*, 3 Luitenants, 1 *Alferes*, 5 *Sardjeti's*, 1 Secretaris en 5 *Djoertoelis*; terwijl er van wege den Sultan geplaatst zijn; 1 *Oetoesan*, 1 *Djoertoelis*, 1 Kapitein-*Kota*, 1 *Alferes-Kroïs*, 1 *Alferes* en eenige soldaten en oppassers. De kamponghoofden staan rechtstreeks onder den Radja en vormen met den *Djogoegoe*, Kapitein-*Laoet* en den *Oetoesan*, onder diens voorzitterschap, een soort raad, waar alle bijzonderheden het bestuur betreffende besproken en kleine gedingen tevens uitgewezen worden. De Radja stelt hen gewoonlijk voor hun leven aan, maar zij hebben geen vaste inkomsten en nog den last de aan Sultan en Radja verschuldigde belasting te innen, hetgeen bij den zwervenden aard der Alfoeren soms veel moeite kost. Zij durven de benoeming echter niet weigeren en moeten zich zoo goed mogelijk met het meerdere der geïnde belasting erneeren. Dat die opbrengst overigens in knevelarij zou ontaarden is slechts zelden het geval; worden de Alfoeren te veel afgezet, dan vluchten zij met vrouw en kroost naar de ontoegankelijke wouden van Celebes.

De eenige voordeelen, zoowel der Ternataansche als der plaatselijke hoofden, bestaan in twee of meer heerendienstplichtigen (*lambanoea*) voor huisselijk werk en het ankeragegeld, ten bedrage van *f* 10 in geld of lijnwaden per handelsprauw: dit laatste te deelen met den Radja.

De eilanden Labobo en Bangkoeloe hebben elk ruim 100 inwoners, zoowat voor de helft uit Mohamedanen en Alfoeren bestaande, met een Kapita als hoofd, die ondergeschikt is aan den Radja.

Pèlèng, dat in grilligen vorm Celebes en Halmahera op zijde streeft, heeft een heuvelachtig terrein dat bijna overal langs de kust tot aan zee strekt met geringe alluviaalvorming. Er zijn in het geheel 16 kampongs, waarvan sommigen slechts uit enkele huizen bestaan, daar de Alfoersche bevolking nog weinig geneigdheid betoont voor vaste nederzettingen en den voorkeur geeft aan een ongestoorde beweging in het dichte bosch: zij

dragen de volgende namen: Séaséa, Bolagi, Pelei met Nandang, Paisoeloenoe, Tinangkoeng met Mansama, Popisi, Totikon, Sambioek, Kaboentokan, Pondi-Pondi, Tatakalai, Bonitom, Liang met Tanatoe, Apal, Lolanta en Loeòek met Pélèng [1]), tezamen bewoond door ongeveer 3000 zielen, waaronder hoogstens 200 Alfoeren. Van deze kampongs is Séaséa wel eens als de voornaamste gerekend, daar de *Sangadji* van die kampong, welke met de aanbehoorende gronden bijna het geheele zuidwestelijke schiereiland beslaat, als de eerste onder al de *Sangadji*'s wordt beschouwd. Het is hier, dat het heuvelachtig terrein langzamerhand stijgt tot een hoogte van 1000 à 1500 voeten, algemeen als Goenoeng Séaséa bekend, en dat men van zee uit talrijke openkappingen waarneemt, die dienen tot het verbouwen van *sajafoe*; terwijl nabij het strand sero's geplaatst zijn voor de vischvangst, welke anders geschiedt door middel van fuiken, in vorm eenigszins overeenkomende met de groote fuiken te Makian. Onder de *Sangadji*'s zijn nog andere hoofden werkzaam met de titels van *kapita* en *tonggol*.

De bevolking wordt verdeeld in Mohamedanen, die aan het strand wonen, en Alfoeren, die zich in hunne tuinen of de bosschen ophouden: buiten de godsdienstvormen en wat daarmede gepaard gaat is er tusschen beiden weinig verschil in taal, levenswijze of gebruiken. [2])

---

1) Door deze opgaaf is die bij B. en M., blz. 94, stilzwijgend verbeterd.

2) De telwoorden komen nagenoeg overeen, zijnde bij de strandbewoners: 1. *mèng*, 2 *loewa*, 3. *tolae*, 4. *sangkap*, 5. *lima*, 6. *nom*, 7. *pitoe*, 8. *pitoeroebia*, 9. *sio*, 10. *sangoelo*; terwijl de Alfoeren alleen voor 4. *sanggap* en voor 8. *waloe* bezigen. Daar noch van deze taal noch van die van Toboengkoe veel bekend is, heeft de grens door BRANDES voor de Maleisch-Polynesische taalfamilie aangegeven slechts fictieve waarde. Zelfs de andere woorden bij B en M. zijn niet altijd nauwkeurig, getuige o.a. de volgende verbeteringen:

niet	zijn bij	hen	*aké*,	moet	zijn	*aki*;
groot	»	»	*besaar*,	»	»	*bobusa*;
klein	»	»	*popaifrio*,	»	»	*popalsi*,
eten	»	»	*kaël*,	»	»	*kan*;
goed	»	»	*manokkô*,	»	»	*manandô*;
boven	»	»	*indah*,	»	»	*boengko*;

De Alfoeren op Pělòng en Banggai, op ± 10000 zielen geschat omdat naar mededeeling der hoofden hun getal niet gering is, missen het krachtige voorkomen van hunne stamgenooten op andere eilanden en hebben meer een Makassaarsch type, hetzij door vroegere en latere vermenging of omdat zij in lang geleden tijden van den vasten wal van Celebes naar deze eilanden verhuisden: de vrouwen zijn klein, ineengedrongen en missen elken schoonheidstrek. Allen zijn zeer vreesachtig en nemen bij de nadering van vreemde inlanders terstond de vlucht. In het bosch slaan zij een gordel van katoen om de lendenen, maar naar het strand afdalende kleeden zij zich met een korten broek, die tot boven de knie reikt, en dragen dan een hoofddoek.

Hun hoofdvoedsel bestaat uit *bété*, *oebi*, *sajawoe* [1]), een soort van bruine boonen, pisang en somwijlen rijst, waarbij de zee overvloedig visch oplevert; terwijl van wilde varkens, die zij strikken of met honden opjagen en dan met speer of lans doorsteken, het vleesch zelden ontbreekt. Zij eten, naar gelang zij toespijs hebben of door honger daartoe genoopt worden, van drie- tot viermalen daags, doch ook wel minder.

Zout kennen zij niet, maar bij de bereiding van spijzen wordt het drinkwater met eenig zeewater vermengd, hetgeen trouwens altijd geschiedt, daar men meent dat op het gebruik van zoetwater buikpijn volgt. Sagoeweer wordt verkregen van den klapperboom, door dien op de gebruikelijke wijze te kloppen en daarna den bloemkolf af te snijden: van dezen drank maken zij een rijkelijk gebruik even als elders in het oostelijk deel

---

beneden	bij hen	*undoh*,	»	»	*boeli*;
hand	»	» *lewandoh*,	»	»	*limango*;
diep	»	» *ahian*,	»	»	*atéan*;
stijgen	»	» *labaloba*,	»	»	*laba*; enz.

Ten overvloede wordt hier aangeteekend, dat de bevolking van Tŏboengkoe een geheel andere taal spreekt.

Of de taalkundige bijdrage van RIEDEL vertrouwen verdient, kan ik niet beoordeelen: die werd eerst gepubliceerd na mijn vertrek van Ternate.

1) *Sajawoe* is de Moluksche benaming van de *Dioscorea Aculeata*, waarvan de knollen gegeten worden.

van den Indischen Archipel. Sagoeboomen zijn er betrekkelijk weinig: bij opkooping van handelaren wordt sagoe in den vorm van brij of gebakken genuttigd.

Hunne woningen zijn allen op palen gebouwd, soms van hout, maar veelal met bamboe- of *gabah*-omwanding en met reepen bladeren gedekt: als kook- en slaapplaats dienen afzonderlijke vertrekken, door dunne beschotten van de gemeenschappelijke binnengalerij afgescheiden.

Pijl en boog kennen zij niet; alleen lansen en houwers of klingen, die van Toboengkoe worden ingevoerd en waarvan de kleinere soorten *bakoko*, de groote *tololaki* heeten.

Hun muziekinstrumenten bepalen zich tot *tifah*, *rabab* en *soeling*, benevens een eigenaardige toestel, *toelalo* geheeten, die bestaat uit een kam van *lĕnggoea*-hout, waarover een fijne koperen snaar is gespannen, die door een naald, in een klein rotan ringetje aan den voorvinger gehecht, in trillende beweging wordt gebracht: de kam steunt op een bamboezen kokertje boven twee ongelijke halve klapperdoppen, waarvan de grootste bij de bespeling tegen de borst wordt gedrukt: het instrument dient hoofdzakelijk tot begeleiding van zang.

De ongunstige schets, van de Alfoeren in het meergenoemde tijdschriftartikel (blz. 97 en vlg.) gegeven, is zeker niet van overdrijving vrij te pleiten, en geheel onwaar is de dáár geuitte bewering, alsof zij geen onderlinge betrekking van bloedverwantschap of huwelijk zouden kennen. [1]) Integendeel hebben zij gewoonlijk één vrouw, op de gewone Polynesische wijze door betaling van een zekere bruidschat verkregen; terwijl twisten die tot moord en doodslag aanleiding geven alleen ontstaan door de zwakke sekse, daar zij anders rustig leven, aan hunne hoofden onderworpen zijn, de verschuldigde belastingen geregeld opbrengen en het bestuur geen overlast veroorzaken. Wel geven de Mohamedanen zich aan opiumgebruik en de Alfoeren in ruime

1) Van Musschenbroek (Tijdsch. Aardr. Gen. Deel IV) vond dit ongunstig oordeel nog wel bij plaatselijk onderzoek bevestigd!?!

mate aan dat van sagooweer over, maar het dobbelen is beperkt tot den Radja en de hoofden, waarbij zonderling genoeg *vingt-et-un* het meest geliefde spel is.

Zij gelooven uitsluitend aan goede en kwade geesten en, om deze te vleien of zich voor onheilen te vrijwaren, zijn vóór de deur der woning of in de tuinen, dan wel op bepaalde plaatsen, somwijlen in den vorm van houten altaren, offerstee's opgericht, die *pilogot* [1]) heeten en naar welke ook een eiland genoemd is, hetgeen de dwaling deed ontstaan, dat alleen dáár die geesten zouden huizen.

Het dooden van dieren, als honden, varkens, kippen en geiten, beschouwen zij steeds als een geschikte gelegenheid om uit de ligging der ingewanden of het verloop van aderen en pezen de toekomst te voorspellen [2]); vooral is dit gebruikelijk bij ziekten, ofschoon de geneeskracht van vele planten hun wel bekend is.

Niet minder onjuist is de bewering (Tijdschr., blz. 98), dat de lijken der overledenen hier of daar worden weggeworpen, zonder dat iemand er zich om bekommert. Zij begraven dezen toch of in de nabijheid hunner woningen of in het bosch; het laatste, nadat aan den zieke vooraf is gevraagd, of hij soms een goede plaats heeft uitgekozen, daar hierop nauwkeurig wordt gelet.

Zij gelooven o. m., dat de aarde op den rug van een buffel rust en verklaren aardbevingen (die zij *manombol* noemen) door den steek van een muskiet, of wel als een straf der kwade geesten voor het plegen van ongeoorloofde liefde.

Badjoreezen wonen alleen te Kaloembatan op de oostkust van Pèlèng en staan onder een eigen hoofd of *Poenggawa*: voor de vrije vischvangst in de Banggaische wateren brengen zij jaarlijksch *f* 4 schatting aan den Sultan op. Hun zielental verschilt van 3 tot 400 en zij strekken hunne tochten langs de geheele kust van Celebes tot aan de Togian-Eilanden uit.

1) Zie B. en M. blz 98, waar dit woord tot *piloekos* verbasterd is.

2) De voorspellingskunst uit vogelgeluiden, o. a. in de Minahasa zoozeer in zwang, komt in deze streken alleen te Balanta op de Celebeskust voor.

Het op die kust onder den Radja van Banggai staande gedeelte bevat 11 districten of liever kampongs met daartoe behoorende gronden, waarvan Tandjong Api de noordelijke en Togong Téong de zuidelijke grens vormt. Zij dragen deze namen: Sinoran, Batoei, Tangkiang, Kentong, Mandono, Lontiok, Nambo, Loeöck met Biak, Basama, Lamala en Pokomondolong, zijnde de drie laatsten bekend onder den algemeenen naam van Balanta, terwijl de op de noordkust van dit schiereiland gelegen negorijen, Pati-Pati en Saloean, onder Mandono, en Boalemo onder Mandono, Kentong en Tangkiang sorteeren.

Alleen te Mandono is een *Oetoesan* van wege den Sultan gevestigd: de kamponghoofden zijn *Sangadji*, met onderhoofden, die de titels hebben van *Kapita* en *Dakanjo*. De strandbevolking is geheel mohamedaansch, behalve te Kentong, waar eenige Alfoeren wonen: zij zal ruim 3000 zielen sterk zijn, maar van de bergbewoners is zelfs bij benadering het getal niet te bepalen.

De voornaamste handelsplaats is Pokomondolong of Balanta [1]) van waar veel padie, tegen den gemiddelden prijs van *f* 4 per pikol, naar Gorontalo wordt uitgevoerd, en dat bekend is door de goede tabak, die, voor een gewicht van ½ katie tot touw ineengedraaid, per vadem gewoonlijk tegen *f* 0,50 wordt verkocht. Ditzelfde district is bovendien het eenige, waar de sagoeboom in overvloed groeit en kan derhalve met recht als de voorraadschuur van geheel Banggai worden aangemerkt. De Bangai-eilanden zijn voorts bekend door hun rijkdom aan deugdzame soorten van timmerhout, waaronder het ebbenhout [2]) een

1) Dat Mandono volgens VAN MUSSCHENBROEK (Tijdsch. A. G. Dl. IV, blz. 96) een bloeiende streek met veel nijverheid zou zijn, spreek ik bepaald tegen: het is alleen bekend, omdat dáár en te Nambo katoen wordt geteeld, waarvan men sarongs weeft, ofschoon Europeesche garens meer tot dit doel dienen. Inlandsche handelsvaartuigen komen er zelden, die gaan alleen naar Pokomondolong (Vgl. ook VALENTIJN Ib, blz. 80, die reeds van Balanta getuigt, dat het veel padie en rijst produceert, en onder Mandono opteekent, dat het tamelijk vruchtbaar is).

2) Ebbenhout heet in het Banggaisch *kaoe mopok*: het *motoguioe* van B. en M. is Ternataansch.

voorname plaats bekleedt; terwijl op een plek, genaamd Mamboeloesan, behoorende tot Liang op Pélèng, op een diepte van 4—5 vademen, de spiesglans of *mica* uit den grond wordt gegraven, waarmede men den buitenwand van gevlochten doozen en hoeden bij wijze van sieraad belegt. [1]) Andere uitvoerartikelen zijn: *damar*, van *f* 10 — *f* 15 de pikol; dunne rotansoorten; was, vooral van Batoei en Kentong, dat tot *f* 80 de pikol waard is [2]); koffie, op enkele heuvels van Pélèng geteeld; een kleine hoeveelheid vogelnestjes van het eiland Saloei; en muskus of *timpaoes* [3]), in kleine stukjes ter waarde van 10 duiten in den handel gebracht.

Geld is niet erg gewild: nog het liefst oude koperen duiten, waarvan er 120, en in de binnenlanden van Celebes haantjesduiten, waarvan er 360 op een gulden gaan; naast de gewone reaal van 4 *soekoe*'s van 40 cent heeft de Makasaarsche reaal een figuratieve waarde van *f* 2. Het meest is ruilhandel in zwang met lijnwaden, als *kain blatjoe* en dergelijke.

Paarden en *sapi oetan* op Celebes en verder *tinggaloe*, waterslangen en tal van vischsoorten stellen voor Mohamedanen en Alfoeren een zeer gewild voedsel daar. De Badjoreezen maken gaarne jacht op de zaaghaaien, waarvan zij het vleesch eten en de zaag onbenut wegwerpen: deze harpoeneeren ook *tripang* en schildpad, zelfs op een diepte van 10 vademen: de kleine harpoenen heeten zij *sosowat*, de groote *kalai*.

De handel in slaven heeft met de vrijgeving in 1879 geheel opgehouden: waar die zich een enkele maal nog voordoet, worden de schuldigen voor den Rijksraad te Ternate gebracht en zwaar gestraft.

---

1) Die *mica* heet in het Maleisch *batoe Banggai* en in het Ternat. *maré gapi*; MATTHES (Makass. Wdb., i. v. *Banggai*) beschrijft de stukjes *mica* als een soort schelpjes, waar zij niets van hebben.

2) Van de geheele productie in was, die ± 300 pikol bedraagt, wordt 1/8 aan den Sultan opgebracht.

3) *Timpaoes* is afkomstig uit de *testes* van den *tinggaloe*, *Viverra Zibetha*; de *dèdès*, die minder sterk riekt, van het wijfje. Op sommige plaatsen in den Indischen Archipel schijnt de reukstof uit het beenderenmerg te worden verkregen.

IX.

Van Banggai naar Toboengkoe. [1])

Geen der Ternataansche bezittingen is zoo weinig bekend als het op de oostkust van Celebes gelegen rijkje Toboengkoe, dat west- en zuidwaarts begrensd wordt door de rijkjes Loewoe en Kendari en zich langs het strand van af Togong Téong tot aan Kaap Nipa-Nipah als zuidelijkste punt uitstrekt, met een diepen inham door de zee in de noordelijkste kuststreek gevormd, welke in vele geschriften de golf van Tomori heet, maar ter plaatse zelf Tĕlok Tomaïki wordt genoemd.

Onbekendheid met het vaarwater bezuiden Pélèng maakt, dat de reis met een stoomschip van Banggai slechts langzaam kan worden voortgezet, daar o. a. het uitgestrekte Malapati-rif nog nooit behoorlijk is opgenomen en de voorzichtigheid derhalve vordert, dat onafgebroken wordt gelood ter voorkoming van onaangename verrassingen. De kaart van Edeling geeft bovendien als hoofdplaats Lanona of Tomboekoe op, hetgeen slechts verwarring kan stichten, daar wel is waar op die plaats het bestuur was gevestigd, vóór dat Toboengkoe aan Ternate werd onderworpen, maar sedert bijna 200 jaren de Radja te Sakita woont. [2]) Ook schijnt de ligging van Sakita, bij weinig herkenbare teekens aan de kust, op die kaart te noordelijk aangegeven, dat alsmede niet bevorderlijk is om er met spoed te komen: ik heb eens den afstand van Banggai tot Toboengkoe in twee en een halven dag afgelegd.

Nadat het schip voor anker ligt, komt de Radja met gevolg

1) Aldus is de ware naam en niet Tomboekoe, gelijk in het Tijdsch. Batav. Gen. Deel II, blz. 65 en vlg. is opgegeven: naar deze beschrijving van dat rijk door Bosscher en Matthijsen zal ik meermalen moeten verwijzen.

2) Dit volgens mededeeling van den Radja en de hoofden. Later zag ik uit het rapport van Revius, die in 1850 als gecommitteerde deze streken bereisde, dat hij Sakita aanprees als vestiging in stede van de toenmalige hoofdplaats Lanona. Wat hiervan zij, ben ik niet in staat op te helderen.

vrij spoedig zijn opwachting maken, en wordt naar den wal gegaan tot een tegenbezoek. Aan het strand staat zijn lijfwacht gereed om ons te ontvangen en onder bekkenslag met een paar schilddragers voorop door eenige vervallen poorten te geleiden naar de benteng, die, met een houten palissadeering omgeven, in hoogst vervallen staat verkeert en waarbinnen de Ternataansche hoofden verblijf houden. [1])

Voortgaande in zuidelijke richting wordt langs een lange bamboezen brug door een moerassig sagoebosch de woning van den Radja bereikt. Wij worden uitgenoodigd plaats te nemen in de binnengalerij, waar het door de afsluiting met gordijnen zoo donker is, dat 's middags om halfdrie tot verlichting een paar lampen worden ontstoken. Door een der meegegane hoofden wordt de brief van den Sultan afgegeven, die op een presenteerblad de ronde doet en waaraan de Radja en daarna al de hoofden eerbied bewijzen, door dien eerst aan den mond te brengen en dan even tegen het voorhoofd te drukken. Een *Chatib* nadert om den inhoud voor te lezen: de man is al oud en er gaat veel tijd mede heen, voordat zijn bril door een der volgelingen is gehaald. Hij is niet erg bedreven in het Ternataansch en de lezing kost hem veel moeite: de brief is trouwens slechts eene aanmaning om mijne beslissing in zaken op te volgen. Daar er geen sprake is van het tegendeel, wordt dat bericht nog al kalm opgenomen. Er worden cigaretten rondgediend, loopende zaken behandeld en vele plaatselijke bijzonderheden medegedeeld, zoodat de verzamelde menigte zich spoedig op haar gemak gevoelt. Het voorstel om de negorij te bezichtigen wordt gaarne aangenomen en een groote optocht vult spoedig de nauwe straten.

Eigenlijk zijn er drie groote kampongs, allen langs het strand, waarvan de noordelijkste Kampong Badjo heet, ofschoon er geen Badjoreezen wonen, de middelste met de woning van den Radja

1) Opvallend is het groot getal *lilla*'s en *rantaka*'s daar over den grond verspreid en die in den tijd der zeeroovers dienden tot bewapening van handelsprauwen.

Sakita genoemd wordt, en de zuidelijkste den naam van Toboengkoe draagt.

Er bestaat een levendige inlandsche handel met Chineezen van Makasar en Boegineezen van Kendari en andere tot het gouvernement van Celebes behoorende landschappen [1]; zelfs zijn er eenige Arabieren, wier pakhuizen gevuld zijn met *damar* en rotan, door de Alfoeren strandwaarts gebracht, en een Chinees heeft er een niet onaardige toko met zinken dakbedekking. Tal van *padoeakan*'s liggen aan het strand op lading te wachten of zijn reeds gereed tot de reis om de zuid: anderen liggen nog half afgewerkt en het geheel maakt den indruk van zekere welvaart, daar mannen en vrouwen behoorlijk gekleed voor den dag komen en een gepaste vrijmoedigheid in den omgang met vreemdelingen openbaren.

Men schat het aantal zielen op 12 à 1500, allen Mohamedanen, die zich echter niet streng aan hun godsdienstplichten houden, al is de moskee een zeer net gebouw, van steen opgetrokken en met vloertegels belegd, door vrijwillige bijdragen onder de leiding van een paar geestelijken in korten tijd tot stand gekomen.

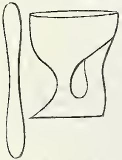
De huizen staan allen op palen van ongeveer 2 meters hoogte boven den grond en zijn uit lichte materialen gebouwd, terwijl een bamboezen ladder den toegang verleent: de erven zijn meerendeels omheind en ook door een levende pagger van de een vadem breede voetpaden gescheiden. De kookplaats, herkenbaar

---

1) In evengenoemd tijdschriftartikel heet de handel van het rijk Toboengkoe in den volsten zin des woords onbeduidend (blz. 87); dit is dus sedert of veranderd of naar gelang van het jaargetijde afwisselend. Evenmin is de handel, als daar beweerd wordt, geheel het monopolie der hoofden, wier gezag veel te gering is en over de Alfoeren in het binnenland gelijk nul kan genoemd worden. Ook REVIUS zegt, dat het middelpunt des rijks nog al eenigen handel drijft met Makasaren, Boegineezen, lieden uit Mandar en andere deelen van den Indischen Archipel, hetgeen van vroegere eeuwen dateert, daar zij volgens VALENTIJN (I^b, blz. 84) »met vreemde handelaars, en Boegische Lorrendraijers »omgaan, die zich veel in de rivier Lahan, wat benoorden Tamboeco, onthou»den, om Caret, en andere verboden waren, van daar te voeren."

aan eenige steenen met asch overdekt, is binnenshuis en evenals de slaapstede der bewoners in een afgescheiden gedeelte: een grooter vertrek dient voor zit- en workkamer, waar vischtuig (werp- en sleepnetten) vervaardigd, lijnwaden geweven[1]) en producten opgestapeld worden, en dat behalve de deuropening nog een venster of luik van bamboe hevat om licht en lucht doorgang te verschaffen. In enkele woningen ziet men palmbladscheeden met padie gevuld, welke evenwel bij grooter hoeveelheid in afzonderlijke schuurtjes wordt bewaard.

In de nabijheid van vele huizen is een afdak met bamboezen rustbank, waar zieke huisgenooten worden verpleegd en op de door den wonderdokter aangegeven wijze behandeld, terwijl overal verspreid liggen de ruw bewerkte maar stevige rijstblokken van *gofasa*hout, met een oor voorzien en door de zwaarte moeilijk verplaatsbaar. Een menigte vruchtboomen, vooral *Aurantiaceën*, zijn overal aangeplant en kokospalmen vindt men er in overvloed, ofschoon ook hier reeds klapperolie als brandstof door petroleum is verdrongen.

Rijstblok en stamper van *gofasa*hout te Toboengkoe in gebruik.

Er is spoedig gelegenheid kennis te maken met Alfoeren uit het binnenland, die aan de handelaren *damar*, was en rotan verkoopen, somwijlen tegen geld, maar gewoonlijk tegen lijnwaden, glas- en aardewerk. De mannen verschillen weinig van de Alfoeren van Halmahera, ofschoon zij niet zoo forsch zijn en de gelaatstype minder semietisch is: in het bosch dragen zij de *tjidakoe*, maar in de negorij komende een korten broek en steeds den hoofddoek. De vrouwen zijn klein en ineengedrongen van gestalte, leelijk en slecht gevormd: daarentegen die der mohamedaansche strandhewoners hepaald mooi: haar gewone klee-

1) De *kain Toboengkoe*, van zelf bereid garen geweven, zijn zeer grof maar wegens de duurzaamheid door de Alfoeren wel gewild: de prijs is *f* 4,— per stuk en de kleuren zijn blauw en zwart.

derdracht is een korte hoog opgetrokken sarong en een baatje van boomschors; de banden van den rugmand worden over het voorhoofd vastgehouden, zelfs als zij zwaardere vrachten of kleine kinderen vervoeren.

Hunne wapenen bestaan uit de lans met ijzeren punt (Toboengkoesch: *ponsakoe*, Alfoersch: *joea*), een gewonen houwer (Tob. *badi*, Alf. *pada*), een grooten houwer [1]) (Tob. en Alf. *ngomoe*), een schild (Tob. en Alf. *kantu*) en het blaasroer (*soempit*), waardoor pijltjes geblazen worden om dieren en zelfs menschen doodelijk te treffen. Pijl en boog zijn bij hen niet in gebruik.

Doodslag is gewoonlijk het gevolg van overspel, daar andere geschillen zelden zoo hoog loopen, dat er bloed gevorderd wordt tot uitwissching der ondervonden schande. Wel hebben er moorden plaats, omdat er geen geregeld bestuur is en voorkomende kwesties derhalve niet worden uitgewezen, doch men schrijft die dan toe aan *swanggi*'s, zoowel om de moeite van het onderzoek te ontgaan als uit vrees voor wraak. Sedert de slavernij is afgeschaft, doen zich nog wel enkele gevallen van handel in slaven voor, maar dan toch op zeer bedekte wijze, daar de strafbaarstelling aan alle hoofden bekend is.

Eenigszins afwijkend is het gebruik van bedwelmende dranken, daar sagoeweer hier niet gedronken wordt, maar wel twee andere dranken, die *anès Toboengkoe* of *arà* en *pangasi* heeten. Voor het verkrijgen van den eersten wordt sagoeweer in een aarden pot tot azijn gekookt, en is in het goed sluitend deksel een dunne bamboe gestoken, aan het andere einde met eenige gaatjes doorboord, waaruit de verkoelde damp in een flesch druipt en als *anès* wordt gedronken. *Pangasi* is een drank, verkregen door vermenging van rijst met *anès Boegis* of Boegineesche arak, welk mengsel na koking in een *tampajan* wordt gedaan en daarop water gegoten, om aldus een paar dagen te trekken. Aan het strand is dit de algemeene drank, maar de Alfoeren drin-

1) Deze houwers of klingen worden vervaardigd van ijzer, dat gesmolten wordt uit erts, die in de nabijheid van Toèpè wordt aangetroffen: ik trachtte te vergeefs een stuk van dat erts te bekomen.

ken liever *anès*: de laatsten schuiven niet, de strandbewoners daarentegen wel.

Behalve door een godsoordeel, bestaande in het duiken onder water (Tob. *loeméo*), waarbij de eerst bovenkomende de verliezende partij is, worden geschillen over eigendom, b. v. van sagoeboomen, beslist door hanengevechten (Tob. *batadi*), zoodanig dat de eigenaar van den winnenden haan de boomen in kwestie ontvangt. In ernstige gevallen wordt de eedsaflegging (Tob. *mètoenda*) toegepast, daarin bestaande, dat in een voor de helft met water gevulde witte kom een stukje goud en een kogel worden gelegd, een der oudsten het bezweringsformulier (Tob. *bobéto*) voordraagt en dan de aangewezen partij wat van het vocht drinkt en er zijn lichaam mede bezweert; zijnde de beteekenis, dat hij door een kogel gedood of als goud versmelten zal, zoo hij onwaarheid spreekt.

De schrijvers van het tijdschriftartikel vergissen zich ten eenemale in hun bewering, dat van een bruidschat in deze streken niets bekend zou zijn; het tegendeel is waar, het meisje wordt gelijk elders tegen betaling van lijnwaden, aardewerk of andere goederen van de ouders gekocht. Wat zij (blz. 76) omtrent de lijken mededeelen, is almede niet waar: deze worden in prauwvormige houten kisten nabij de woning of in hooge boomen, dan wel in grotten bijgezet en ook wel begraven. Vroeger verzamelde men in een later tijdperk de overgebleven beenderen eener geheele familie in groote aarden vaten, welke nu nog wel in ontoegankelijke oorden worden aangetroffen.

In hoever het Alfoersch van het Tohoengkoesch verschilt, is niet bekend: ter vergelijking laat ik hier de telwoorden in beide talen of dialekten volgen:

	Toboengkoesch:	Alfoersch van Tokala:
1.	*asa*	*sambaä*
2.	*oroea*	*radoea*
3.	*otoloe*	*togo*
4.	*opaä*	*opo*
5.	*olima*	*lima*

6.	*ono*	*ono*
7.	*opitoe*	*pitoe*
8.	*howaloe*	*wajoe*
9.	*osio*	*sio*
10.	*hopoeloe*	*sampoejoe*

B. en M. geven blz. 73 een woordenlijstje, waarvan o. a. de volgende woorden dienen verbeterd te worden:

niet	bij B. en M.	*anhena*,	moet	zijn	*nahina;*
groot	»	*ohosse*	»	»	*ofosé;*
klein	»	*mohiboe*	»	»	*mohifoe;*
eten	»	*menkah*	»	»	*mongka;*
drinken	»	*moinoen*	»	»	*moinoe;*
ziek	»	*konaneuh*	»	»	*mahaki;*
aangezicht	»	*hoi*	»	»	*foi;*
binnenkomen	»	*merso opako*	»	»	*meso opako;*
buitengaan	»	*mino aroko*	»	»	*melo arako;*
lichaam	»	*poeto*	»	»	*foeto;*
hoofd	»	*oenoh*	»	»	*oeloe;*
zitten	»	*toenandah*	»	»	*totanda.*

De andere door hen vermelde woorden kwamen mij voor juist te zijn.

Van een verdeeling in Noord- en Zuid-Toboengkoe of in vier districten of landschappen (zie meergemeld artikel, blz. 64 en 65) wist niemand iets af. Er zijn eenvoudig 36 kampongs met daartoe behoorende gronden, die men ook als districten kan beschouwen, daar velen kleine nederzettingen of gehuchten onder zich hebben, met hoofden onder den titel van *Sangadji* of *Kimalaha*, die door den Radja aangesteld zijn en rechtstreeks onder hem staan. Even als de *Mokolé*'s of hoofden der Alfoeren, krijgen zij als eenige inkomsten een gedeelte van de geoogste padie of, aan het strand, een aandeel in de sagoeopbrengst.

Die kampongs dragen de volgende namen, waarbij naar inlandsche opgaven de ligging in het binnenland of nabij de kust is ver-

meld en ook of zij door Mohamedanen dan wel Alfoeren bewoond zijn [1]):

Tironga	Moh.	een weinig binnenslands;
Tokala	id.	id.
Tofatoe	Alf.	id.
Tobaoe	id.	id.
Takan Indi-Indi	id.	id.
Amboenoe	Moh.	vlak aan het strand;
Topogaro	Alf.	iets binnenwaarts;
Woso	Moh.	aan het strand;
Bahoe Ea	id.	iets binnenwaarts;
Bahoe Ea Réko-Réko	id.	id.
Lanona	id.	aan het strand;
Totinoendé	Alf.	in het gebergte;
Boengi	Moh.	iets binnenwaarts;
Tombelala	id.	id.
Oensongi	id.	id.
Tomoahé	id.	id.
Oemasimbatoe [2])	id.	id.
Kolono	id.	aan het strand;
Lobota	id.	iets binnenwaarts;
Bete-Bete	id.	id.
Bahoe	id.	id.
Faroe	id.	id.
One Été	id.	aan het strand;
Tanda Oléo	id.	id.
Torété	id.	iets binnenwaarts;
Toelang Batoe	Alf.	id.
Matarapé	Moh.	id.

1) De verschillen met B. en M. (blz. 71) kan ik niet nader toelichten: ik kan alleen de verzekering geven, dat al die namen nauwkeurig zijn gecontroleerd door navraag bij meerdere hoofden.

2) Zie over de verbastering van dezen naam Korte Kroniek, IIIe Tijdvak, noot 28.

Faja Lamontoli	Moh.	aan het strand;
Faja Lalémo	id.	id.
Bahoe Solo	Alf.	iets binnenwaarts;
Toemohoe	id.	id.
Toréo	id.	id.
Lèmbo	id.	id.
Toèpé	id.	in het gebergte;
Ménoei	Moh.	een eiland [1]);
Fafonii	id.	id.

De meeste dezer kampongs liggen aan kleine rivieren, die zeer ondiep zijn en slechts bij vloed met prauwen kunnen worden binnengevaren.

De twee grootste rivieren zijn de Lingkoboe en Tompira, nabij en in de golf van Tomaïki (Tomori der kaarten); terwijl als hoogste berg wordt genoemd die van Tokola, ofschoon van zee uit duidelijk meerdere hooge bergtoppen worden ontwaard, welker namen evenwel aan de strandbewoners niet met zekerheid bekend zijn.

Van de vroegere geschiedenis van Toboengkoe zijn de overleveringen gering. Volgens Tiele (Tweede Gedeelte blz. 25) bezocht Urdaneta in 1533 een landstreek op Celebes, die hij Tubucu noemt, alwaar men veel ijzer vindt en waarvan de bewoners heidenen zijn; terwijl Valentijn (I^b blz. 314) mededeelt,

1) Behalve deze beide eilanden heeft men langs de geheele kust van af kaap Taliaboe tot aan kaap Nipah-Nipah bij Kendari nog vele anderen als:

Langgala	Safaile	Padei	Karanto	Togong Talam
Toko Eja	Toro Asolo	Roembia	Nonasi	Togong Téong
Pakoe	Tamagolo	Nanaka	Bolasikan	Labengki
Tombolo	Bete	Batoe	Paropati	Bafoeloe
Sain Noa	Poeloe Tiga	Pengia	Pinapinasa	Bahoe Boeloe
Ontaoe	Koeikoeila	Gimpa	Tatabonti	Laboengka
Boengin Tende	Boengi-Boengi	Dediri	Bobosi	Ambewa

en Nanga Simbori, welker juiste ligging nog nimmer bepaald is, daar nog geen schip tot opneming dezer streken werd aangewezen.

De hier opgegeven benamingen verschillen nog al veel van die in het tijdschriftartikel en de officieelen, door Bleeker overgenomen. Daar men te Ternate van de gesteldheid van Toboengkoe volstrekt niets weet, zoo heb ik die eerst gekregen na een opzettelijk daartoe ingesteld plaatselijk onderzoek.

dat DE VLAMING met MANDARSAH in 1655 naar Tomboeko stevende, »dat nu onder Ternate behoorde". Als eerste Radja na de onderwerping aan Ternate wordt genoemd zekere KAITJIL MARAHOE, die in het midden der 17e eeuw moet geregeerd hebben.[1]) De verdere opvolging schijnt verloren geraakt: wel vernam ik, dat soms vrouwen het hoogste gezag in handen hadden. Onder een der laatste Radja's, KAITJIL PAPA, werden de bewoners van Tofi onderworpen (1848); dezen moesten toen heerendienst verrichten, waarop zij naar de bergen vluchtten en die negorij verliep.

Daar Boni sedert aanspraken deed gelden op gronden van Toboengkoe, welke echter bij onderzoek bleken ongeldig te zijn, werd het noodig geacht een acte van verband te sluiten, zijnde het eerste contract aangegaan op den 3en Juni 1850 tusschen den Gecommitteerde A. F. I. I. G. REVIUS en KAITJIL SADEK, die het vooral op prijs stelde, om reden aldus zijne verhouding tot de andere vorsten van Celebes beter geregeld werd. Dit contract is, als afwijkende van de bestaande voorschriften, door de Regeering niet goedgekeurd, zoodat, na zijn overlijden in het laatst van 1851, op den 5en Februari 1853 met zijn vervanger, KAITJIL BABA, een nieuw contract is gesloten en beëedigd. Deze laatste stierf op den 10en December 1869 en in zijn plaats werd den 16en September 1873 KAITJIL MOLOKOE tot Radja verheven. Of die nog in leven is, wordt betwijfeld: hij is spoorloos verdwenen, zonder dat men weet waarheen, en men vermoedt, dat zeeroovers hem hebben gevangen genomen en als slaaf medegevoerd. Toen niets van hem werd gehoord, is den 17en Maart 1879 KAITJIL LATODJO tot Radja verkoren, die in April 1881 overleed, en vervangen werd door KAITJIL LAOPEKE, op den 20en Mei 1884 als zoodanig beëedigd, zonder dat een acte van bevestiging is uitgereikt.[2])

De Radja wordt door meerdere hoofden bijgestaan, als een *Djogoegoe*, een Kapitein-*Laoet* en twee Majoors, waarvan een

1) Vóór die onderwerping moet het somwijlen zijn voorgekomen, dat een vrouw het bestuur uitoefende.

2) Andere in de Korte Kroniek vermelde bijzonderheden zijn hier niet herhaald.

het hoofd zijner soldaten is, en die onderscheiden worden als Majoor-*Tanah* en Majoor-*Kompania*: alleen de *Sangadji*'s der nabij gelegen kampongs worden door den Radja in bestuursaangelegenheden geraadpleegd.

De Sultan van Ternate heeft te Sakita een *Oetoesan* en enkele mindere beambten als een *Djoertoelis*, een *Alferes* en eenige *Baroe-Baroe*, welke laatste nooit voltallig zijn. [1]) Er zijn een paar kampongs aangewezen, welke hun sagoe, olie, enz. moeten leveren, en zij krijgen ook enkele lieden voor huiselijk werk. Het gezag van den Sultan is echter gering en wordt almede niet bevorderd door de onhandige inmenging in plaatselijke zaken van die hoofden, wier doel alleen is te halen wat er te halen valt, en die zich van een geregeld bestuur niets aantrekken [2]). Van daar de vroegere twisten, waarin Toboengkoe hulp zocht bij de Boegineezen om de Ternatanen te verjagen of uit te moorden. Zoo o. a. in November 1840, toen met behulp van lieden van Kendari de *bènteng* te Sakita door de inwoners is afgeloopen en de *Oetoesan* met alle Ternatanen werd vermoord, terwijl slechts 1 officier en 4 soldaten ontkwamen en te Banggai het bericht brachten; een jaar later is toen van Ternate een *hongi*-vloot derwaarts gezonden en Toboengkoe met behulp van Banggai getuchtigd, terwijl in October 1842 de voornaamste aanleggers te Ternate zijn aangebracht en aldaar terechtgesteld.

Toen ik mij voor de tweede maal op Celebes' Oostkust bevond, moest er onderzoek worden gedaan naar een grensgeschil, dat tusschen Banggai en Toboengkoe gerezen was. Het eilandje

1) B. en M. noemen een getal van 40: er zijn er echter hoogstens 10 à 12.

2) Dezelfde schrijvers vergissen zich in de macht van den *Oetoesan*. De Radja en andere hoofden mogen een enkele maal bevreesd zijn voor een aanmatigenden Ternataanschen ambtenaar, in werkelijkheid is die invloed op zoo verren afstand van Ternate gering. Wel worden met behulp van de *Baroe-Baroe* dikwerf geheel willekeurig goederen en producten aan de bewoners ontnomen, maar eigenbelang verbiedt dit te ver te drijven, al kan te hunner verontschuldiging gezegd worden, dat zij er geplaatst zijn om ten koste der bevolking te leven. Dat in elke belangrijke negorij een Ternataansch ambtenaar zou geplaatst zijn (blz. 69) is niet juist; alleen te Woso is een *Alferes* en verder nergens.

Togong Téong, de in het contract opgegeven grens, heb ik op die reis bezocht en bevonden te zijn weinig meer dan een rots, met een alluviale verlenging naar het westen, waarop tal van witte reigers (*téong*) huisden. Daar de zee op die hoogte geheel open is, vormt het de eenige schuilplaats voor Badjoreezen en anderen, die zich in deze wateren bewegen; juist omdat de kust aldaar geen goed herkenningsteeken aanbiedt, is dit eilandje als grens bijzonder geschikt en werd het na bespreking met de medegenomen hoofden als zoodanig behouden.

B. KORTE KRONIEK

bevattende de namen der opvolgende bestuurshoofden en der vorsten van Ternate en Tidore met vermelding der meest belangrijke gebeurtenissen.

Tijdvak I: Van de vroegst bekende hoofden tot aan het ontstaan der Sultanaten. 1257—1486.

Tijdvak II: Van de invoering van den Islam en de optreding der eerste Sultans tot het einde van het Engelsch tusschenbestuur. 1486—1817.

Tijdvak III: Van de herstelling van het Nederlandsch gezag tot den tegenwoordigen tijd. 1817—1888.

I. Van de vroegst bekende hoofden tot aan het ontstaan der Sultanaten. 1257–1486

De opgaven, van de tegenwoordige Sultans ontvangen, zijn hier vergeleken met die bij VALENTIJN I^b, blz. 106 en 135.

TERNATE

1. Kaitjil Mashoer Malamo [1])	bij Valentijn:	TSJITSJO of KAITJILI TSJOEKA . .	1257—1277.
		Woont te Sampaloe, het latere Gamlamo. [2])	
2. Kaitjil Djamin	»	POIT of TSJILI KADARAT	1277—1284.
3. Kaitjil Kamaloe	»	SIALÊ of ABOE SAHID	1284—1298.
		Verplaatst den bestuurszetel naar Foramadiahi. [3])	
4. Kaitjil Bakoekoe	»	CALEBATTA of TSJILI KABOE . . .	1298—1304.
5. Kaitjil Ngarah Malamo	»	COMALA of TSJILI NAAIJ	1304—1317.
		Verovert eenige dorpen te Djailolo op Halmahera.	
6. Kaitjil Patsarangah Malamo	»	PATSJARANGA MALAMO of TSJILI AITSI	1317—1322.
7. Kaitjil Sidang Arif Malamo	»	SIDA AARIF MALAMO of TSJILI AIJA	1322—1331.
		De 4 Moluksche vorsten sluiten een verbond op Moti.	
		Vele Javanen en Arabieren vestigen zich te Ternate. [4])	
8. Kaitjil Padji Malamo	»	PADJI MALAMO of TSJILI AALI . .	1331—1332.
9. Kaitjil Sah Alam	»	SJAH AALEM, brengt in 1334 Makian ten onder	1332—1343.
10. Kaitjil Toeloe Malamo	»	TOELOE MALAMO, verbreekt het Moti-verbond	1343—1347.
11. Kaitjil Kië Mabidji	»	BOHÊJAT	1347—1350.
12. Kaitjil Ngolo Matjajah	»	MOLOMATSJÊJA, verovert de Soela-Eilanden.	1350—1357.

TIDORE

1. Soeltan Sah Djati.
2. Soeltan Boesamoeangi.
3. Soeltan Soehoe.
4. Soeltan Baliboengah.
5. Soeltan Doehoe Madoja.
6. Soeltan Kië Matiti.
7. Soeltan Sêlê.
8. Soeltan Matagêna.

VALENTIJN geeft over dit tijdvak slechts 2 vorsten van Tidore op, nl. NOEREDDIN, die in 1343 en HASSAN SJAH, die in 1372 zou geregeerd hebben.

Zoo deze opgaaf juist is, hadden de toenmalige hoofden zeker niet den titel van Sultan, die even als voor Ternate hoogst waarschijnlijk eerst volgde na hun overgang tot den Islam.

13. **Kaitjil Mamolė**	»	Momolé	1357—1359.	De Portugeesche bronnen, door de Jonge, III, blz. 175, aangehaald, schijnen de invoering van het mohamedanisme op Tidore omstreeks 1430 te stellen.
14. **Kaitjil Gapi Malamo**	»	Gapi Malamo I	1359—1372.	
15. **Kaitjil Gapi Bagoena**	»	Gapi Bagoena I	1372—1377.	
		Zijn ouste zoon huwt de dochter van den vorst van Djailolo en wordt daardoor erfgenaam van dit rijk. 5)		
16. **Kaitjil Kamaloe**	»	Comala Poeloe	1377—1432.	
17. **Kaitjil Sia**	»	Gapi Bagoena II	1432—1465.	
18. **Kaitjil Gapi Bagoena**	»	Marhoem	1465—1486.	
De zoon van dezen was Sultan Djainalabidin.		Javanen, Maleiers, Chineezen en andere vreemdelingen komen nagelen opkoopen om die aan de westersche natiën te verruilen.		

1) Het behoeft wel niet te worden herinnerd, dat deze het eerste hoofd was, dat den titel van *Kolano* aannam.

2) Bij Valentijn foutief *Gamma Lama* en soms *Gamoe Lamoe*: Crawfurd (II, blz. 482) geeft op, dat in 1250 bewoners van Halmahera naar Ternate verhuisden.

3) Bij Valentijn foutief *Fola Madjahi*.

4) Deze mededeeling van Valentijn, die hij onder de Zaken van Godsdienst, Ib blz 378, nog eens herhaalt, en die bevestigd wordt door Hageman in zijn Geschiedenis van Java I blz. 51, doet mij het oordeel van Robidé van der Aa in zijn Reizen, blz. 19 Noot, over de onjuistheid der verarabiseerde Moluksche vorstennamen als zeer voorbarig verwerpen (Vgl. ook de Jonge II, blz. 167). In De Ind. Gids, 4e jaarg. Dl. I blz 506, noot 1, verwart dezelfde Schr. *invoering* met *uitbreiding* van den Islam.

5) Tiele spreekt in Tijdschr. Kon. Instituut, Dl. XXXV, blz. 270, van een Sultan van Djailolo, elders niet vermeld (Vgl. De Ind. Gids, 3e jaarg. Dl. II blz. 392).

N.B. Voor de wijze, waarop de namen dezer vorsten met Arabische karakters geschreven worden, zie de lijst hierachter.

De *sjin* is door *s* teruggegeven, omdat nagenoeg algemeen die letter zoo wordt uitgesproken.

II. Van de invoering van den Islam en de optreding der eerste Sultans tot aan het einde van het Engelsch tusschenbestuur. 1486—1817.

1486 **Djainalabidin**, eerste Sultan van Ternate. [1]) Gaat naar Java, waar hij te Giri onderricht ontvangt in de mohamedaansche leer.

Volgens sommigen overleed hij op de terugreis; anderen beweren, dat hij tot het laatst der eeuw geregeerd heeft.

1495 **Tjiliati**, eerste Sultan van Tidore. [2]) Neemt, naar men wil, na de invoering van den Islam door den Arabier SECH MANSOER den naam van Djamaloedin aan.

1500 **Kaitjil Liliatoe**, tweede Sultan van Ternate. [3]) Geeft den last, dat zijne onderdanen zich behoorlijk kleeden en volgens Mohamed's leer moeten huwen.

1506 LODEWIJK DI BARTOMO komt in de Molukken en vindt de inboorlingen nog zeer woest.

1511 SALAHAKAN SAMARAW verovert Boeroe voor het Ternataansche rijk. [4])

---

1) VALENTIJN noemt dezen vorst ZEINULABEDIEN en zegt, dat hij bij de Ternatanen DJENALABDINA heet; daar de door den Sultan opgegeven namen zonder twijfel juister zijn, werden die behouden. Volgens denzelfden schrijver zou de reis naar Java omtrent 1495 hebben plaats gehad (I^b, blz. 143).

2) Wordt ook geheeten TJILIATOE en TJIRI LĔLIATOE. Omtrent troonsbeklimming en dood is niets bekend; alleen is het zeer waarschijnlijk, dat hij de eerste mohamedaansche vorst was.

3) Heet bij Europeesche schrijvers wel BAJANG ULLAH en KAIJTSJILI BOLEIFE (vgl. de lijst hierachter). GERLACH deelt zonderling genoeg mede, dat hij de drie andere Sultans aan zich onderwierp en den titel van Maharadja aannam.

4) VALENTIJN en andere schrijvers spreken steeds van edele families, waaruit deze en de volgende *Kimalaha*'s zijn gesproten. Te Ternate kent men slechts vier oudste kampongs, met name Marsaoli, Tomagolah, Limatahoe en Tomaitoe, de z. g. *falah raha* of *vier huizen*, die van af de vroegste tijden rondom de vorstelijke woning waren opgericht, en welker *Bobato*'s nog heden bij groot ceremonieel de *pajoeng*'s van den Sultan dragen. De inwoners waren (en zijn nog meerendeels) onvervalschte Ternatanen, en wellicht dat om die reden uit hun midden de *Kimalaha*'s werden gekozen. Te Ternate heeten die stadhouders

1512 **Mansoer**, tweede Sultan van Tidore. [1])
Eerste komst der Portugeezen onder FRANCISCO SERRAO te Ternate [2]); zij krijgen dan alleenhandel in nagelen.
1521 Eerste komst der Spanjaarden te Tidore; zij sluiten een overeenkomst voor den alleenhandel in specerijen.
1522 Dood van Sultan KAITJIL LILIATOE, vermoedelijk door zijn eigen volk vergiftigd wegens te groote vriendschap met SERRAO. De Sultane NJAI TJILI aan het bewind met TARRUWESE als onderkoning en voogd over hare beide zoons DEIJALO en BOHEJAT. [3])
ANTONIO DE BRITO, 1e Portngeesche landvoogd; hij bouwt een sterkte te Gamlamo.
1525 GARCIA HENRIQUEZ, 2e Portugeesche landvoogd. [4])
1526 Dood van Sultan MANSOER. Voortdurende oneenigheden tusschen de Spanjaarden en Portugeezen.
1527 JORGE DE MENEZES, 3e Portugeesche landvoogd.
1529 Dood van DEIJALO en TARRUWESE. [5])
Amiroedin Iskandar Dalkarnin, derde Sultan van Tidore. [6])
1530 GONÇALO PEREIRA, 4e Portugeesche landvoogd; wordt in

overigens niet *kimalaha*, maar hebben zij den titel van *Salahakan*: *Kimalaha* is een meer ondergeschikt hoofd.

1) Ook AL MANSOER genoemd. Wanneer hij aan het bestuur kwam, is onzeker; dit jaartal is overgenomen van VALENTIJN, Ib, blz. 106.

2) Voor de schrijfwijze der zuiver Portugeesche namen is TIELE geheel gevolgd. Het Aardr. Wdb. geeft Dl. III, blz. 935 en 937, abusievelijk voor die komst het jaartal 1522 op.

3) Deze bijzonderheden zijn ontleend aan VALENTIJN, Ib blz. 152 en vlg.; de overleveringen, daaromtrent bij het volk tot aan de optreding van den derden Sultan bestaande, zijn te verward om er geloof aan te slaan.

4) VALENTIJN geeft, Dl. Ib blz. 161 en 162, andere jaartallen op

5) De moord, op hen gepleegd, beschrijft VATENTIJN, Ib blz. 178 en 180: die op den laatsten stelt hij in 1530.

6) Komt ook voor onder den naam van AMIR ISKANDAR DOELKARNAN. Over hem en zijn vier opvolgers ontbreken alle gegevens. De laatste, Sultan MOELI MADJIMOE, schijnt in 1626 of 1626 overleden te zijn; misschien heeft ieder dus ± 20 jaar geregeerd.

het volgend jaar door zijn eigen landgenooten met behulp der Ternatanen vermoord. BOHEJAT wordt door de Portugeezen gevangen genomen.

1532 VICENTE DA FONCECA, 5e Portugeesche landvoogd. Hij stelt BOHEJAT in vrijheid en verheft hem tot vorst. Daar deze zeer streng was, wordt hij door het volk verjaagd en door zijn broeder TABARIDJI vervangen, welke later naar Malaka wordt gezonden en aldaar overleed. [1])

1534 TRISTAO D'ATAIJDE, 6e Portugeesche landvoogd.
Moluksche vesper: moord op SIMON VAR en de door hem bekeerde katholieke inboorlingen te Moro.

1535 **Kaitjil Hajoer of Hairoen**, derde Sultan van Ternate. [2])

1536 ANTONIO GALVAO, 7e Portugeesche landvoogd. Hij verslaat de Tidoreezen, bij wie BOHEJAT zich ophield. Daar hij zeer bemind was, bood het volk hem de kroon aan, maar hij haalt de Ternatanen over HAIROEN als vorst te erkennen.

1540 JORGE DE CASTRO, 8e Portugeesche landvoogd. Tijdens zijn bestuur wordt de sterkte Gamlamo geheel afgewerkt. [3])

1544 JORDAO DE FREITAS, 9e Portugeesche landvoogd.

1546 FRANCISCUS XAVERIUS te Ternate.

1547 BERNALDIM DE SOUZA 10e Portugeesche landvoogd.
Kië Mansoer, vierde Sultan van Tidore [4]).

1549 CHISTORAO DE SA, 11e Portugeesche landvoogd.

1550 BERNALDIM DE SOUZA andermaal tot landvoogd aangesteld.

---

1) Als boven ontleend aan VALENTIJN, Ib blz. 278 en vlg., maar bij het sultanaat van Ternate niet bekend.

2) Bij VALENTIJN, HAIR of HAIRON geheeten. In de lijst der Moorsche koningen (Ib, blz. 369) komt hij voor als te hebben geregeerd van 1538—1565: op blz. 190 is het jaartal 1535 opgegeven, even als bij TIELE, 2e gedeelte, blz. 38. VAN DER CRAB verwart dezen vorst met DEIJALO (zie NAIDAH, blz. 469, noot 43). CRAWFURD (II, blz. 503) spelt zijn naam AEIRO in navolging van Portugeesche schrijvers.

3) Eene beschrijving van deze sterkte vindt men bij VALENTIJN, Ib blz. 11; op de plaat van Ternate geeft hij er een schets van. De Portugeezen noemden haar San Joao en de Spanjaarden later S. Pedro e Paulo.

4) Dit jaartal is een bloote vooronderstelling, zie vorige pag. noot 6.

1551 Met behulp der Portugeezen komt Djailolo geheel onder het sultanaat Ternate.

1552 FRANCISCO LOPEZ DE SOUZA, 13e Portugeesche landvoogd.

1555 D. DUARTE D'EÇA, 14e Portugeesche landvoogd.

1558 LAULATA, als *Salahakan* naar Ambon gezonden, verovert vele dorpen op dit eiland.

1559 MANOEL DE VASCONCELLOS, 15e Portugeesche landvoogd.

1561 HENRIQUE DE SA, 16e Portugeesche landvoogd.

1564 ALVARO DE MENDOÇA, 17e Portugeesche landvoogd.

1566 DIOGO LOPES DE MESQUITA, 18e Portugeesche landvoogd.

1569 **Iskandar Sani**, vijfde Sultan van Tidore [1]).

1570 Sultan HAIROEN door een Portugees op last van DE MESQUITA in de vesting vermoord [2]).

Baboelah Datoe Sah, vierde Sultan van Ternate [3]).

Onder dezen vorst strekt zich het rijk van Ternate uit:

in het zuiden tot Bima,

in het westen tot Makasar,

in het oosten tot Banda en

in het noorden tot Mindanao.

ROEBOHONGI, de zoon van SAMARAW, voert als *Salahakan* op de Ambonsche eilanden een meer geregeld bestuur in [4]).

---

1) Elders opgegeven als TADOE ISKANDAR SANI AMIRIL MADLEMI; zie overigens noot 6 blz. 151.

2) Hetgeen TIELE, 4e gedeelte, blz. 442, over dien moord mededeelt, verdient meer vertrouwen dan het verhaal bij VALENTIJN; ook de afbeelding, die deze Schrijver, Ib blz. 205, geeft, laat aan duidelijkheid veel te wenschen over.

3) Deze vorst heet bij VALENTIJN: BABOE of BABOELAK, volgens hem ten rechte BAAB ULLAH. Bij VAN DER CRAB, De Moluksche Eilanden, blz. 295, is Sultan BAAB de eerste Sultan. Beide schrijvers laten hem in 1565 aan de regeering komen, hetgeen niet te gelooven is, nadat TIELE (4e gedeelte, blz. 442) dag en jaar van den moord op HAIROEN vermeldt. Dat ook Tidore en Batjan aan hem onderworpen waren (zie TEMMINCK, III blz. 124) is geheel uit de lucht gegrepen.

4) Volgens TIELE, 4e gedeelte, blz. 446, en VALENTIJN, IIb blz. 18, was ROEBOHONGI in 1570 te Ambon; in Dl. Ib, blz. 207 geeft de laatste echter het jaartal 1576 op.

1571 Alvaro de Ataide, 19e Portugeesche landvoogd.
1574 Nuno Pereira de Lacerda, 20e Portugeesche landvoogd [1]).
1575 De Portugeezen worden van Ternate verjaagd en trekken naar Tidore.

Sultan Baboelah bezet het fort te Gamlamo.

1579 Francis Drake te Ternate [2]).
1580 Baboelah verovert Banggai, Toboengkoe en Boeton en gaat zelfs tot Makasar, waar hij een verbond sluit met den vorst van Goa en daarna Saleijer bemachtigt [3]).
1583 Door de Portugeezen op een verraderlijke wijze gevangen genomen en naar Goa vervoerd, sterft Baboelah op de reis derwaarts [4]).
1584 **Saidoedin**, vijfde Sultan van Ternate [5]). Werd omtrent 1563 geboren en woont evenals zijn vader in de sterkte te Gamlamo.

Sabadin vertrekt als *Salahakan* naar Ambon.

1586 **Gapi Magoena**, zesde Sultan van Tidore [6]).

---

1) Deze schijnt de laatste landvoogd geweest te zijn: latere Portugeesche bevelhebbers waren meer kapitein van de troepen (vgl. Tiele, 6e gedeelte, op verschill. plaatsen).

2) Volgens Valentijn, Ib blz. 207, en Crawfurd, II blz. 505, kwam Drake omtrent 1578 te Ternate. Ik heb echter meer vertrouwen in de bron, door Veth in Insulinde, II blz 14, noot 7, aangehaald en die den 4en November 1579 als datum zijner komst opgeeft (Vgl. nog Tiele, 5e gedeelte, blz. 164).

3) Na deze verovering zou hij zich volgens Europeesche schrijvers heer van 72 eilanden hebben laten noemen; te Ternate is hiervan niets bekend.

4) Tiele, 5e gedeelte, blz. 180, vermeent dat Valentijn zich hiermede vergist en dat Sultan Baboelah te Ternate overleden is; plaatselijk zijn hieromtrent geen bijzonderheden bekend.

5) Bij Valentijn en De Jonge: Sahid Berkat, en bij Van der Crab dezen naam en Saioedin. Robidé van der Aa noemt hem: Sultan Berkat (De Ind. Gids, 4e jaarg. I, blz. 506) en Tiele: Sahid (6e gedeelte, blz. 148), dit wellicht een verkorting van den in het 5e gedeelte, blz. 180, opgegeven naam. Door verwarring der namen komt Van der Crab bij Naïdah, blz. 470, noot 47 tot een onjuiste gevolgtrekking.

6) Elders opgegeven als Gapi Bagoena Siradjoel Arafin; zie voorts noot 6 blz. 151.

1599 **De** eerste **Hollanders** te **Ternate** met de schepen Amsterdam en Utregt onder den zeevoogd WIJBRAND VAN WARWIJK. Den 22en Mei ter reede van Talangami[1]) gekomen, gingen zij den 2en Juni voor het eerst aan wal[2]).

FRANK VAN DER DOES blijft met vijf Hollanders achter[3]).

Molé Madjimoe, zevende Sultan van Tidore[4]).

1601 JACOB CORNELISZOON VAN NECK met de schepen Amsterdam en Gouda ter reede Ternate.

1602 WOLPHERT HARMENSZOON met vijf schepen te Ternate.

1605 Twee Engelsche schepen onder HENRY MIDDLETON bezoeken Ternate en Tidore.

De Portugeezen onder PEDRO ALVAREZ DE ABREU worden te Tidore aangevallen door de Hollanders onder CORNELIS SEBASTIAANSZOON vereenigd met de Ternatanen[5]); de eersten worden verslagen en trekken af naar de Philippijnen, waarbij zij voor goed de Molukken verlaten.

1606 De Spanjaarden te Ternate onder DON PEDRO DA CUNHA. Zij veroveren de vesting Gamlamo en nemen Sultan SAIDOEDIN gevangen, dien zij naar Manila voeren[6]). Hij moet dáár gestorven zijn, maar wanneer is onbekend.

1) Bij VALENTIJN verkeerd Telingamoe geschreven.

2) TEMMINCK (III, blz. 126) fantaiseert, dat bij deze gelegenheid de Portugeezen verdreven werden, en volgens de chronologische lijst van KEIJZER zou HOUTMAN een jaar te voren al te Ternate geweest zijn!

3) Uit een brief van WIJBRAND VAN WARWIJK, geschreven den 20en Januari 1600 voor Bantam, blijkt dat destijds op leverantie eenige wapenen werden verkocht en dat de Sultan 212 baar nagelen schuldig bleef (DE JONGE II, blz. 378). VALENTIJN deelt mede, dat de eerste nagelen voor »fraaie glaasjens, niet »boven 3 of 4 duiten waardig" ingeruild werden.

4) Elders opgegeven als MOLAMA DJIMO DJOEMALDIEN. Op gezag van den bij TIELE (5e gedeelte, blz. 198) aangehaalden Portugeeschen schrijver ARGENSOLA is 1599 als het jaar zijner optreding aangenomen.

5) VAN DER LITH (Nederl. Oost-Indië, blz. 171) laat bij deze gelegenheid een Spaansch fort bestormen, maar vergeet te vermelden aan welken schrijver hij deze bijzonderheid ontleent.

6) DE JONGE (Dl. III, blz. 53) spreekt van een vereenigde macht van Spanaarden en Portugeezen, maar nergens blijkt dat de laatsten hieraan deel na-

DAJA of HIDAJAT onderkoning [1]). Deze zendt KAITJIL ALI naar Bantam om den Hollanders kennis te geven van de verovering der Spanjaarden en tevens om hulp te vragen.

1607 KORNELIS MATELIEF DE JONGE komt te Ternate en legt een sterkte aan op de plaats, genaamd Malajoe.

Hij sluit den 26en Juni met MODAFAR een verdrag, dat hoofdzakelijk inhoudt het verleenen van wederzijdsche hulp tegen de Spanjaarden en den alleenhandel in nagelen [2]).

GERARD GERARDSZOON VAN DER BUIS wordt tot hoofdman aangesteld, met een Raad van acht personen om hem ter zijde te staan [3]).

1608 PAULUS VAN CAERDEN te Ternate. Hij brengt Makian weder onder dit rijk na de bestorming van Tafasoho.

Uitbarsting van den berg van Ternate (Juli).

1609 FRANÇOIS WITTERT legt op Moti de sterkte Nassau aan en verandert den naam van het fort Malajoe in Oranje [4]).

---

men, wel het tegendeel (zie ibid. blz. 235 onderaan en het door hem op blz. 37 aangeteekende). Het Rapport over 's Compagnies Recht op de Groote Oost noemt (blz. 5) abusievelijk het jaar 1607 als dat, waarin de Spanjaarden te Ternate kwamen. KEIJZER stelt die gevangenneming een jaar vroeger (Zie chron. lijst achter Dl. I).

ROBIDÉ VAN DER AA geeft als naam van den aanvoerder DON PEDRO BRAVO DE ACUNA op, dat vermoedelijk juister is, daar hij Spaansche schrijvers raadpleegde.

1) Volgens VALENTIJN, Ib blz. 215, was MODAFAR in 1606 zes jaren oud en ibid. blz. 239 in 1610 vijftien jaar!

2) Dit verdrag is te vinden bij VALENTIJN, Ib blz. 224. Uit het door hem op blz. 239 aangeteekende blijkt echter, dat MODAFAR eerst in 1610 als Sultan werd gehuldigd, zoodat het feitelijk de Onderkoning was met wien MATELIEF tot een vergelijk kwam.

3) Bij DE JONGE, Dl. III blz. 57, heet die bevelhebber GERRIT GERRITSZ. VAN DER BUIJS.

4) Toenmaals waren er op het eiland Ternate vier sterkten; Malajoe of Oranje, Toloko of Hollandia, Takomé of Willemstad en Kalamata; op Makian drie: te Tafasoho, Tabalolo en Ngofakiaha of Mauritius; te Moti het fort Nassau; te Batjan het fort Barneveld; op Halmahera een te Djailolo, en op Tidore een te Mariékoe (Vgl. VALENTIJN Ib, blz. 248 en GERLACH, blz. 20, noot).

Hij sluit in Juli een nieuw verdrag [1]).

Na de verovering van Batjan worden de Kajoa-Eilanden aan Ternate teruggegeven.

1610 PAULUS VAN CAERDEN, 1e landvoogd der Hollanders in de Molukken [2]).

Modafar, zesde Sultan van Ternate [3]).

1612 PIETER BOTH, 1e landvoogd van Indië en 2e der Molukken [4]).

1613 BOTH sluit een verdrag met de hoofden van Makian en later nog een overeenkomst met Sultan MODAFAR [5]).

1616 JORIS VAN SPILBERGEN te Ternate.

LAURENS REAAL, 3e landvoogd in de Molukken.

Tot aan de grondvesting van Batavia blijft Ternate de zetel der hooge Indische Regeering.

1620 HIDAJAT wordt tot *Salahakan* over de Ternataansche landen in Ambon aangesteld.

1621 FREDERIK HOUTMAN, 4e landvoogd der Molukken.

1623 JACQUES LE FÈBRE, 5e landvoogd der Molukken [6]).

De Nassausche vloot te Ternate [7]).

---

1) Dit verdrag is opgenomen bij VALENTIJN, Ib blz. 231; even als het vorige komt het niet geheel overeen met de contracten bij DE JONGE, III blz. 226 en 334; in het laatste is MODAFAR niet met name genoemd.

Opmerkelijk is, dat tegenwoordig in de geheele residentie Ternate slechts op zeer weinig plaatsen een enkele kruidnagelboom groeit.

2) Volgens VALENTIJN Ib, blz. 239 trad VAN CAERDEN den 1en Juni als landvoogd op; DE JONGE (Dl. III, blz. 106) noemt echter den 6en Juni.

3) VAN DER CRAB beweert, dat Sultan MODAFAR geregeerd heeft van 1611—1627 (ald. bl. 295); VAN DER LITH (blz. 172) verandert zijn naam in MOTAFAR.

4) Het behoeft wel niet herinnerd, dat BOTH den 19en December 1610 te Bantam aankwam en terstond als algemeene landvoogd optrad, zoodat dit jaar betrekking heeft op zijn komst te Ternate (Zie VALENTIJN, Ib blz. 240).

5) VALENTIJN geeft den tekst dezer contracten in Dl. Ib, blz. 244 en 245. DE JONGE beweert ze niet in het Rijksarchief te hebben aangetroffen, maar TIELE vond beide in het contractenboek (Tijdschr. Kon. Instituut, Dl. XXXV, blz. 263 noot 5 en blz. 264 noot 1).

6) Dit volgens zijn brieven, opgenomen bij BOKEMEIJER, Bijlage 3 en vlg.

7) Dit volgens VALENTIJN, en alleen van belang omdat de eerste uitroeiing

1624 Leliato treedt als *Salahakan* in de plaats van Hidajat [1]).
1626 **Ngora Malamo**, achtste Sultan van Tidore.
1627 Gilles Zeijst, 6e landvoogd der Molukken [2]).
Sultan Modafar komt te overlijden, naar men wil door vergif.
Kaitjil Hamdja, zevende Sultan van Ternate [3]).
1628 Pieter Wagensveld, gezaghebber [4]).
1629 Gijsbert van Lodestein, 7e landvoogd der Molukken.
Hij sluit den 14en Augustus met Sultan Hamdja een verdrag, dat op den 1en Maart 1630 door den Gouverneur-Generaal Jacques Specx is goedgekeurd [5]).

---

van nagelboomen met behulp dier vloot geschiedde. Van de Graaff geeft hiervoor het jaartal 1635 (zie blz. 177). Deze deelt bovendien mede, dat behalve door *hongi*-tochten de extirpatie nog plaats had door de Kommissarissen-Extirpateurs, die in last hadden de landen, waar specerijboomen groeiden, onder militaire bedekking te doorkruisen, en die boomen uit te roeien.

1) Het door dezen met den gouverneur Jan van Gorcum gemaakt contract is te vinden bij Valentijn, IIb blz. 58; het behelst alleen bepalingen over het ophouden der vijandelijkheden in die streken.

Volgens het Rapport over 's Compagnies Recht, blz. 6, is den 15en Juli 1625 een contract gesloten tusschen den koning van Ternate en de Comp., waarbij op de sagoemakerij en vervoer een pacht werd gesteld van 10 pct, de helft voor den koning en de helft voor de Comp., alsmede op alle andere goederen, die buiten Comp. dienst met jonken, *kora-kora*'s en andere vaartuigen aangebracht werden. Elders vind ik hiervan geen gewag gemaakt.

2) Hoe met de door Valentijn medegedeelde jaartallen klopt, dat hij Le Fèbre gedurende acht jaren de Molukken laat besturen (Dl. Ib, blz. 258), is mij niet duidelijk.

3) Valentijn teekent, Ib blz. 281 aan, dat men niet weet of deze vorst moorsch of christen stierf, waarom de priesters ook nooit voor hem bidden. Dit is denkelijk de reden, dat zijn naam ontbreekt op de door mij van den Sultan ontvangen opgaaf.

Volgens Tiele was Hamdja een zoon van den broeder van Sultan Saidoedin (6e gedeelte, blz. 203); dit is echter een vergissing, want hij was de zoon van den broeder van Sultan Baboellah Datoe Sah.

4) Keijzer schijnt in zijn Chron. Lijst dit tusschenbestuur geheel weg te cijferen.

5) Dit verdrag komt voor bij Valentijn, Ib blz. 262 en de goedkeuring op blz. 264.

LOEHOE wordt *Salahakan* van Ternate te Ambon.

1633 Inspectie van den staat der Oostersche landvoogdijen door den Advocaat-Fiscaal ANTONI VAN DEN HEUVEL.

JOHAN OTTENS, 8e landvoogd der Molukken [1].

Kaitjil Gorontalo, negende Sultan van Tidore.

1635 JAN VAN BROEKOM, 9e landvoogd der Molukken.

Uitbarsting van den berg van Ternate.

1636 Bezoek aan de Molukken van den Gouverneur-Generaal ANTONIE VAN DIEMEN [2].

1638 Nadat VAN DIEMEN van Batavia naar Ambon was teruggekeerd, worden op het schip Frederik Henrik, ter reede van Hitoe, de oude contracten gerenoveerd en geconfirmeerd [3]. Het geheele eiland Ceram kwam toen onder Ternate.

1640 ANTHONIJ CAEN, 10e landvoogd der Molukken [4].

1642 WOUTER SEROIJEN, 11e landvoogd der Molukken.

1643 *Salahakan* MADJIRA vervangt LOEHOE te Ambon.

1647 Met behulp van de Compagnie herwint Ternate het afvallige Gorontalo.

1648 **Mandarsah**, achtste Sultan van Ternate [5].

GASPAR VAN DEN BOGAERDE, 12e landvoogd der Molukken.

Uitbarsting van den berg van Makian (13 Juli) [6].

---

1) Deze werd in 1637 Gouverneur van Ambon en was de eerste, die aldaar den titel voerde van Raad Extra-ordinair van India; hij was ook het eerste bestuurshoofd dáár overleden en begraven (Tijdsch. Batav. Gen. Dl. XIV, blz. 527).

2) Deze schijnt niet te Ternate geweest te zijn (vgl. VALENTIJN, Ib blz. 269 bovenaan).

3) Die renovatie is opgenomen bij VALENTIJN, Ib blz. 270, en draagt de dagteekening van 20 Juni 1638.

4) KEIJZER schrijft dezen naam ANTONY KAAN.

5) Wordt door VALENTIJN ook geheeten MANLARSJAH of MANDARSJAH, door RIEDEL (blz. 3) verbasterd tot MANDARASAHANG.

6) Ik ontleen deze bijzonderheid aan de Lijst der Gouverneurs van Ambon (Tijdsch. Batav. Gen. Dl. XIV, blz. 524 en vlg.), waar zij onder 1647 voorkomt, welke lijst door de opgaaf der dagteekening verschilt van het bij VALENTIJN (Ib,

1651 Sultan MANDARSAH gaat met DE VLAMING [1]) naar Batavia en sluit in dato 31 Januari 1652 met den Gouverneur-Generaal KAREL REINIERSZOON een contract, houdende in substantie afschaffing der stadhouders te Ambon, uitroeiing der nagelboomen en als belooning hiervoor de toekenning van recognitiepenningen [2]).

1653 JACOB HUSTAART, 13e landvoogd der Molukken [3]).
Magiaoe, tiende Sultan van Tidore [4]).
Uitbarsting van den berg van Ternate.

1656 SIMON COS, 14e landvoogd der Molukken.

1657 Saifoedin, elfde Sultan van Tidore [5]).
Deze vestigt zijn zetel te Tohoela en sluit een mondeling contract met SIMON COS [6]).

---

blz. 90) vermelde jaartal 1646, door latere schrijvers zonder commentaar gevolgd. BICKMORE (II, blz. 2) voegt er zelfs bij, dat in 1646 al de dorpen op de hellingen van den berg verwoest werden en dat de bevolking toen geschat werd op 7000 zielen; zijn bron geeft hij echter niet op.

Of deze uitbarsting ooit plaats had, blijft twijfelachtig, daar VALENTIJN zeer zeker niet zou verzuimd hebben van de hiermede gepaard gaande verwoesting van nagel- en noteboomen te gewagen en er te Ternate mondelinge noch schriftelijke overleveringen van bestaan; hetgeen wel het geval is met de uitbarsting in 1760.

1) DE VLAMING had den titel van Superintendent-Commissaris en Admiraal van de Moluccos; zijn instructie is te vinden bij BOKEMEIJER, bijl. 43.

2) Dit verdrag komt voor bij VALENTIJN, Ib blz. 292. De vorst zou jaarlijks ontvangen 12000 rijksdaalders, prins KALAMATA 500 en de andere rijksgrooten te zamen 1500; terwijl de hoofden van Makian voor een som van 500 rijksdaalders in eens zouden worden uitgekocht. Omstreeks dezen tijd zouden de eilandjes Mojaoe en Tofoeré onder Ternate gekomen zijn (VALENTIJN Ib, blz. 96 en 304).

3) Ook wel HUSTARD en HUSTAARD geschreven.

4) Naar het schijnt hier en daar opgegeven als SAIDA, SAHIDI en SAIDI, o. a. in 's Compagnies Recht, blz. 29, HAGA I, blz. 75, VALENTIJN Ib, blz. 306 en 311 en ROBIDÉ VAN DER AA (uit VAN DIJK) blz. 465.

5) Bij VAN DER CRAB (De Moluksche Eilanden, blz. 317) de eerste Sultan van Tidore en aldaar SIEFOEDDIN geheeten. In 's Compagnies Recht, blz. 29, heet hij KAITJIL GOLOFINO, denkelijk zijn naam als prins (Vgl. HAGA I, blz. 76 noot).

6) Dit mondeling contract had hoofdzakelijk ten doel uitroeiing van nagel- en

1660 Simon Cos sluit een eeuwig verbond tusschen de vorsten van Ternate, Tidore en Batjan.

1662 Anthonij van Voorst, 15e landvoogd der Molukken.

1663 De Spanjaarden verlaten Ternate, waarna de Hollanders op last der Edelheden de vesting Gamlamo hebben geslecht [1]).

1667 Maximiliaan de Jong, 16e landvoogd der Molukken [2]).

De admiraal Cornelis Speelman sluit het eerste schriftelijk contract met Sultan Saifoedin [3]).

1669 Abraham Verspreet, 17e landvoogd der Molukken.

1672 Cornelis Franks, 18e landvoogd der Molukken [4]).

1673 Uitbarsting van den berg Gamkonorah op de westkust van het noordelijk schiereiland van Halmahera [5]).

1675 **Kaitjil Sibori Amsterdam**, n e g e n d e Sultan van Ternate [6]).

---

noteboomen, waarvoor de vorst en rijksgrooten 2400 rijksdaalders kwamen te trekken (Valentijn Ib, blz. 102).

1) In Insulinde II, blz. 13, noot 5 zegt Veth abusievelijk, dat in dit jaar bedoelde vesting door de Portugeezen werd verlaten. Keijzer stelt in zijn Chronol. Lijst het vertrek der Spanjaarden minder juist een jaar later.

2) De landvoogd had toenmaals den titel van Kommandeur (Vgl. Realia I, blz. 446 en Plakaatboek II, blz. 357). Op een grafzerk in het tegenwoordige pakhuis (vroeger gouverneurs- en residentshuis) is te lezen: »Hier leijt begraven »de eerbare Susanna Cater, huijsvrouw van den Commandeur Anthonij van »Voorst. In het kinderbedde in den Heere gerijst den 20 Januari anno 1667". In Tijdsch. Batav. Gen., Deel IX, is op blz. 78 sub 1669 ook sprake van Kommandeur of Gezaghebber, de laatste titel algemeen in oude contracten. Op het einde der 18e eeuw gaf men te Ternate aan de bestuurshoofden den titel van Heer.

3) Dit is gedagteekend 29 Maart en te vinden bij Valentijn Ib, blz. 108.

4) Op last van Heeren XVII werd de formatie van den politieken Raad te Ternate in dit jaar vastgesteld als volgt: een president, een opperkoopman (secunde), een kapitein, een fiskaal, de garnizoensboekhouder, de winkelier en een secretaris (Plakaatboek II, blz. 553); later werd dit weder gewijzigd (Ibid. III, blz. 18).

5) Bij Valentijn (Ib, blz. 332) vindt men een zeer plastische voorstelling van deze eruptie en de onbekende schrijver der Aanteekeningen stelt het jaar dezer uitbarsting op 1736 (ald. blz. 210).

6) Sultan Amsterdam regeerde volgens Van der Crab tot 1691, maar volgens

WILLEM KORPUT, 19e landvoogd der Molukken.

1676 JACOB DE GHEIN, gezaghebber; daar de 20e landvoogd DAVID HARTHOUWER op de reis tusschen Makasar en Ternate was overleden [1].

1677 ROBBERT PADTBRUGGE, 21e landvoogd der Molukken.

1680 Sultan AMSTERDAM verzet zich tegen de Hollanders en gaat op de vlucht.

1681 Hij wordt te Sahoe gevangen genomen, naar de vesting Oranje vervoerd en daarna naar Batavia opgezonden [2].

PADTBRUGGE onderwerpt de Sangi-Eilanden, Menado, Gorontalo en andere streken op nieuw aan den Sultan van Ternate.

1682 JACOB LOBS, 22e landvoogd der Molukken [3].

1683 Bij het te Batavia met Sultan AMSTERDAM gesloten contract wordt het rijk van Ternate een leen der Compagnie [4]. Die vorst keert daarop naar Ternate terug.

1686 JOHAN HENRIK THIM, 23e landvoogd der Molukken.

VALENTIJN tot 1690 (Ib, blz. 360). Hij zond in het jaar 1675 een gezant naar Batavia, met wien de Hooge Regeering den 7en Januari 1676 een verdrag sloot, dat den 12en October van dat jaar door den Sultan geratificeerd werd: hierbij staat deze volkomen af zoodanig recht en pretensie, als hij ooit op de landen, eilanden en plaatsen in de provincie Ambon gehad heeft, en zulks wegens de schendige rebellien zijner stadhouders, speciaal op Boeroe, Amblau, Boano en Kelang (Rapport over 's Comp. Recht, blz. 10). Bij die gelegenheid werd hem een gouden medalje en ketting vereerd (Tijdsch. Batav. Gen., Dl. XIV, blz. 187).

1) KEIJZER heeft verzuimd er op te letten, dat deze landvoogd Ternate nimmer heeft bereikt.

2) Over zijne ontvangst te Batavia zie VALENTIJN Ib, blz. 350.

3) Bij acte van verkoop, gedagteekend 9 Mei van dit jaar, worden het eiland Obi en onderhoorigheden voor de som van 700 rijksdaalders door ALWADIN, Sultan van Batjan, aan de N. O. I. Compagnie afgestaan.

4) De hoofdinhoud van dit contract is te vinden op blz. 11 van het Rapport over 's Comp. Recht. Om hen te nauwer aan de E. Maatschappij te verbinden werden in stede van de vroegere erkentenis-penningen jaarlijks deze sommen toegelegd: de Sultan 6400 rijksdaalders, de Ternataansche grooten 600, de Makiansche hoofden 2000 en de *sengadji*'s van Moti 150 rijksdaalders (zie VALENTIJN Ib, blz. 352). De dagteekening is 7 Juli.

1689 JOHANNES COPS, 24e landvoogd der Molukken.
DIRK DE HAAS als Commissaris over de drie Oostersche landvoogdijen van Ambon naar Ternate gezonden [1].
Hamdja Faharoedin, twaalfde Sultan van Tidore [2].
1690 Dood van Sultan AMSTERDAM: de rijkszaken worden voorloopig door de grooten waargenomen.
1692 KORNELIS VAN DER DUIN, 25e landvoogd der Molukken.
Kaitjil Toloko, tiende Sultan van Ternate [3].
1696 SALOMON LE SAGE, 26e landvoogd der Molukken.
1700 **Aboel Falalal Mansoer**, dertiende Sultan van Tidore [4].
1701 PIETER ROOSELAAR, 27e landvoogd der Molukken.
1705 DAMPIER te Batjan gevangen genomen en naar Batavia opgezonden.
1706 JACOB CLAASZOON, 28e landvoogd der Molukken.
1708 **Hasanoedin**, veertiende Sultan van Tidore [5].
1710 DAVID VAN PETERSOM, 29e landvoogd der Molukken [6].
1714 **Radjalaoet**, elfde Sultan van Ternate [7].

1) In 's Compagnies Recht, blz. 56; DE HAZE.

2) Elders heet deze vorst ASAM HAMDJA FAHROELDIN en HAMDJA VAHAROEDIN; bij zijn troonsbeklimming op den 31en Juli werd het contract vernieuwd.

3) Bij VAN DER CRAB Sultan SAID FATHOELAH: dit is een zijner titels, niet zijn naam. Van deze en de zes volgende vorsten is de duur der regeering aan VAN DER CRAB niet bekend; de Sultan van Ternate gaf mij op, dat TOLOKO regeerde tot 1126 A. H. = 1714 A. D.

4) VALENTIJN verwart dezen vorst met zijn voorganger, daar hij Ib, blz. 112 vermeldt, dat HHAMZA FAHARODDIEN ook ABUL FALAL EL MANTSOERI genoemd werd. Wat hij omtrent eerstgenoemden verhaalt, kan dus gedeeltelijk op den tweeden van toepassing zijn, in verband met de bij hem opgegeven landvoogden. Bij VAN DER CRAB heet hij ABAL VADLALIL MANSOER en is de duur zijner regeering onzeker.

Het contract is van 5 Mei en bij een nader contract op 21 Mei 1705 vereerden Haar Hoog Edelheedens dien Sultan met een gouden ketting en medalje.

5) Het contract is gedagteekend 2 Januari 1709.

6) Van PETERSOM en HAPPON zijn grafsteenen aanwezig in de tegenwoordige kerk der protestantsche gemeente, waarin gegrift is, dat de eerste den 24en Juni 1714 en de tweede den 5en Februari 1727 is overleden.

7) Bij VAN DER CRAB is de duur der regeering niet vermeld, wel in de Aanteekeningen op *Naïdah*; volgens opgaaf van den Sultan tot 1165 A. H. = 1751 A. D.

1715 Jacob Bottendorp, 30^{e} landvoogd der Molukken.
1720 Antoni Heinsius, 31^{e} landvoogd der Molukken.
Cornelis Hasselaar als Commissaris naar Ternate gezonden.
1723 Jacob Cloeck, 32^{e} landvoogd der Molukken.
1724 Joan Happon, 33^{e} landvoogd der Molukken.
1728 **Amir Bifalliladjidj**, vijftiende Sultan van Tidore[1]).
Jacob Christiaen Pielat, 34^{e} landvoogd der Molukken.
Vrede gesloten tusschen Ternate en Tidore, waarbij aan de Compagnie het recht wordt toegekend te Patani een sterkte te bouwen en dit district aan het laatste rijk wordt teruggegeven.
1731 Elias de Haeze, 35^{e} landvoogd der Molukken.
1734 Johannes Bernard, Raad-extraordinair en Commissaris[2]).
1735 Paulus Rouwenhoff, 36^{e} landvoogd der Molukken.
1737 Door een lavastroom uit den berg ontstaat op het eiland Ternate De Verbrande Hoek[3]).
Martinus Storm, 37^{e} landvoogd der Molukken.
1739 Marten Lelievelt, 38^{e} landvoogd der Molukken.
1744 Gerrard van Brandwijk van Blokland, 39^{e} landvoogd der Molukken.

---

1) Deze vorst heet bij Van der Crab: Amir Mohidin en bij Haga: Mira Bisalalihi; het contract is van 21 Juni.

2) Den 23^{en} Juni 1733 en den 11^{en} December 1734 werden door den landvoogd De Haeze en den Commissaris Bernard nieuwe contracten gesloten, waarvan de hoofdinhoud te vinden is bij Haga I, blz. 213 en vlg.

3) Volgens het archief van den Sultan is De Verbrande Hoek (te Ternate beter bekend als Doekò Goelaba) ontstaan op den 22^{en} van *Doelkangidah* van 1149 A. H., overeenkomende met 10 Maart 1737 van onze jaartelling, toen gedurende drie dagen met tusschenpoozen gloeiende steenen in groote hoeveelheid langs dezen bergrug naar zee stroomden. Daar mij geen bron bekend is, die meer vertrouwen verdient, is het beter zich hieraan te houden en vervallen daardoor de jaartallen van Bleeker, von Rosenberg en Van der Crab, de laatste hierover uitvoeriger bij *Naidah*, blz. 481. De dikte der steenlaag werd nooit onderzocht en wat Bik aanteekent op blz. 150 van Dl. XIV, Tijdsch. Bat. Gen, is een bloot vermoeden.

1748 Door bemiddeling van den landvoogd komt een verzoening tot stand tusschen Ternate en Tidore.
1750 J. E. VAN MIJLENDONK, 40e landvoogd der Molukken.
1751 **Kaitjil Outhoorn Insah**, twaalfde Sultan van Ternate [1]).
1752 Wedervereeniging van Makian met het rijk van Ternate (contract van 24 Juni).
1754 ABRAHAM ABELEVEN, 41e landvoogd der Molukken.
Sahmardan, dertiende Sultan van Ternate.
1756 **Djamaloedin**, zestiende Sultan van Tidore [2]).
1758 JACOB VAN SCHOONDERWOERT, 42e landvoogd der Molukken.
1760 Hevige uitbarsting van den berg Makian (11 September) [3]).
1763 **Zwaardekroon**, veertiende Sultan van Ternate.
1766 HENDRIK BRETON, 43e landvoogd der Molukken.
1767 HERMANUS MUNNIK, 44e landvoogd der Molukken.
1768 Sultan DJAMALOEDIN doet afstand van alle rechten op Ceram en omliggende eilanden [4]).
Begin der oneenigheden met Noekoe.
1771 PAULUS JACOB VALCKENAER, 45e landvoogd der Molukken.
1777 **Kaitjil Aroensah**, vijftiende Sultan van Ternate [5]).
Van af dezen tijd dagteekent het zenden van Alfoersche troepen naar Menado tot wering der aanvallen van de zeeroovers (zie 1864).

1) Van dezen en de drie volgende Sultans is de duur der regeering mij door den tegenwoordigen Sultan opgegeven: ik acht enkele opgaven van VAN DER CRAB in *Naïdah* minder juist.

2) Volgens VAN DER CRAB den 7en Februari 1757 op den troon gekomen; dit is echter de datum der bevestiging zijner benoeming door de Regeering.

3) Dit is de vroegste uitbarsting van dien berg, waarvan te Ternate iets bekend is en die volgens de Kroniek van den Sultan plaats had op Maandagavond, den 11en van de maand *Safar* van het jaar 1174 A. H. Hoeveel menschen bij die gelegenheid zijn omgekomen, wordt niet vermeld; wel dat de van Makian gevluchte lieden gedurende zeven jaren te Daoelasi op het eiland Ternate gewoond hebben (Vgl. noot 6 in Deel I, blz. 29 van VETH's Insulinde, waaruit blijkt, dat PIJNAPPEL goed was ingelicht).

4) Hij deed dit bij contract van 12 Juni 1768, den 20en d. a. v. door den Sultan bij afzonderlijke acte bekrachtigd (zie hierover HAGA I, blz. 262).

5) Bij VAN DER CRAB, blz 296, AROEM SJAH of HINOEN SJAH (zie boven noot 1).

1778 Jacob Roeland Thomaszen, 46e landvoogd der Molukken.
1779 Sultan Djamaloedin en de rijksgrooten dragen de souvereiniteit van het rijk Tidore bij publieke acte op aan de Compagnie.
1780 Alexander Cornabé, 47e landvoogd der Molukken.
Ahral, zestiende Sultan van Ternate [1].
Patra Alam, zeventiende Sultan van Tidore [2].
1783 Tidoreesche revolutie; Tidore overrompeld en getuchtigd. Sultan Patra Alam van den troon vervallen verklaard en in ballingschap naar Java gezonden.
1784 **Kamaloedin**, achttiende Sultan van Tidore [3].
1793 J. Ekenholm, 48e landvoogd der Molukken.
1796 Johan Godfried Budach, 49e landvoogd der Molukken.
Sarka of Sarkan, zeventiende Sultan van Ternate.
1797 Sultan Kamaloedin vlucht van Tidore naar Ternate.

---

1) Bij Van der Crab Achraal; bij *Naïdah* blz. 472, noot 57, wordt beweerd, dat hij in 1793 aan de regeering kwam.

2) De acte van investiture met dezen vorst is te Batavia opgemaakt en den 17en Juli 1780 in 't kasteel Oranje te Ternate onderteekend en bezworen. Art. 16 luidt: »Den Koning en de Rijksgrooten beloven mits deesen in qualiteit van »Leenmannen aan de Comp. in qualiteit als haren Leen- en Beschermheer »jaarlijx aan den Gouverneur-generaal en de Raden van India tot een bewijs »van hare getrouwigheid en gehoorsaamheid als een Homage nevens hare »brieven te sullen senden 2 slaven 2 slavinnen 10 kakatoen en 10 loeris met »rode hoofden, sonder dat de Comp. iets meer begeerd, als dat het in de »brieven van den koning en de rijksgroten sodanige beschreven zal worden, en »dat deze lijfeigenen en vogels ter oversending naar herwaards, zullen worden »overgegeven aan den Gouverneur of die het gesag voerd op Ternate».

Art. 25 bepaalt de jaarlijksche uitkeeringen op 2800 Rds. aan den Sultan en rijksgrooten van Tidore, 362½ aan de overigheid van Maba, 387½ aan die van Weda en 237½ aan die van Patani.

De benoeming van dezen vorst had plaats, nadat prins Gaigira, provisioneel door het bestuur te Ternate als Regent aangesteld, in April 1780 was overleden. Haga, I, blz. 296, spreekt dan ook ten onrechte van *Sultan* Gaigira, bij het Sultanaat van Tidore evenmin als zoodanig bekend.

3) Deze werd te Batavia aangesteld, bij acte van investiture in dato 18 October door den Gouverneur-Generaal Mr. W. A. Alting en Rade onderteekend Het jaar daarop keerde hij naar Ternate terug.

De Engelschen komen onder F. PACKENHAM te Ternate en verlangen, dat het Britsche protectoraat wordt erkend. Na de weigering door BUDACH wenden zij den steven naar Menado.

NOEKOE vermeestert Tidore en treedt op als negentiende Sultan van dat rijk onder den naam van **Mohamadanil Maboesi Amiroedin.**

1798 Tweede opeisching van Ternate door de Engelschen, eveneens door BUDACH afgewezen.

1799 Derde opeisching van de Engelschen onder Commodore HILLS; BUDACH weigert Ternate over te geven.

WILLEM JACOB CRANSSEN, 50e landvoogd der Molukken[1]).

1801 **Mohamad Jasin**, achttiende Sultan van Ternate[2]).

Ternate aan de Engelschen overgegeven (21 Juni), nadat CRANSSEN door VAN DOCKUM en RODIJK verraderlijk was gevangen genomen[3]).

---

1) De heldhaftige verdediging van Ternate onder den Gouverneur BUDACH is uitvoerig beschreven door LEUPE, Tijdsch. Kon. Instituut, Nieuwe Volgreeks, Dl. VIII, blz. 262. Volgens een oud wapenbord, te Ternate bewaard, is B. in Januari 1800 aldaar overleden.

Voor de hulp door de Ternatanen destijds bewezen, ontvingen de *Djogoegoe* (als Majoor-*Prang*) SAFTOE en de *Marsaole* (als Kapitein-*Prang*) PATOESERANGA, om op de linker borst te dragen, een zilveren schild met een gouden leeuw in het midden, houdende in de rechterpoot een standaard met een halve maan, het geheel omvat door een gouden krans en het omschrift: »Ternaatsche trouw »in het jaar 1800". SAFTOE overleed den 27en October 1843 en PATOESERANGA den 22en Augustus 1839; die schilden worden nog door hunne afstammelingen bewaard.

De bewering van VAN DER CRAB (De Moluksche Eilanden blz. 262), alsof bij die gelegenheid het fort Oranje geduchten tegenstand bood, is in de boven aangehaalde bron genoegzaam weerlegd.

2) Bij VAN DER CRAB: MOHAMAD JASSIM.

3) Zie daarover: J. W. CRANSSEN te Ternate door DE ROO in Tijdsch. Batav. Gen. Dl. XVI, blz. 503 en hierachter: »Een inlandsch oordeel over Hollandsch »verraad".

VAN DER LITH (Ned. O. Indië, blz. 226) is tot heden de eenige, die de onderwerping van Ternate aan de Engelschen naar 1802 verplaatst.

K. T. FARQUHAR, Britsch Resident van Ternate.

De troonsverheffing van NOEKOE tot Sultan van Tidore wordt door de Engelschen erkend.

1803 H. WEBBER, Britsch Resident van Ternate.

Teruggave van Ternate aan de Hollanders [1].

PETER ADRIANUS GOLDBACH, 51e landvoogd der Molukken.

1804 CAREL LODEWIJK WIELING, 52e landvoogd der Molukken.

Ternate wordt provisioneel aan Ambon gesubordineerd.

1805 Verwikkelingen met Tidore; dood van Sultan AMIROEDIN.

Mohamad Djainalabidin, twintigste Sultan van Tidore [2].

1806 De Tidoreesche forten door de onzen vermeesterd; Sultan MOHAMAD DJAINALABIDIN neemt de vlucht.

De hoofden van Makian stellen zich rechtstreeks onder het Europeesch bestuur, hetgeen later door de Hooge Regeering wordt geweigerd.

1807 **Mohamad Ali**, negentiende Sultan van Ternate [3].

Het bestuur ontvangt bericht, dat in 1806 de Bataaf-Republiek deszelfs staat verwisseld en den Fransch-

1) De commissie tot den overneem en retablisseering der drie Oostersche provintien van wege de Bataafsche Republiek bestond uit de Weledele Gestrenge heeren W. J. CRANSSEN, geeligeerd Gouverneur en Directeur van Malacca, C. L. WIELING, pl. Opperkoopman en geeligeert pl. Gezaghebber der provintie Ambon en ABRAHAM MELISSEN, Kolonel en Kommandant der vloot. Zij kwamen in de maand Augustus met de brik Avonturier en de corvet The William te Ternate, nadat de voorbereidende werkzaamheden in de maand Mei door A. A. BUIJSKES en P. A. GOLDBACH verricht waren (Zie LEUPE in Tijdsch. Kon. Instituut, 4e Volgr., Dl. III, blz. 202 en vlg.).

2) Deze wordt gezegd nooit erkend te zijn, omdat hij zich bad doen uitroepen zonder voorkennis van het bestuur.

3) Het contract met dezen vorst gesloten is gedagteekend: Casteel Orange den 16en Mei 1807. Sub art. 14 komt voor: »De koning en rijksgrooten beloo-»ven mits deesen tot een blijk van getrouwheijd aan haar leen- en bescherm-»heer de neederlandsche oostindische Compie jaarlijks voor niet te sullen leeveren »twee slaven, twee slavinnen, 10 cacatoewen en 10 loeris met roode hoofden". Latere contracten missen deze verplichting.

keizerlijken prins Louis Napoleon tot Koning van Holland verkoren had.

1809 R. Coop à Groen, 53e landvoogd der Molukken.

Joh. P. von Mittmann, civiel en militair gezaghebber.

1810 Overgave van Ternate aan de Engelschen onder Kapitein Tucker [1]).

Mohamad Tahir, eenentwintigste Sultan van Tidore [2]).

1811 Kapitein Forbes, civiele en militaire kommandant en daarna W. Ewer, Britsch Resident van Ternate [3]).

1813 W. G. Mackenzie, Britsch Resident van Ternate.

1814 Door bemiddeling van W. B. Martin, vertegenwoordiger van het Britsche Gouvernement in de Molukken, komt een tractaat van vrede en vriendschap tusschen de vorsten van Ternate en Tidore tot stand [4]).

1815 R. Stuart, Britsch Resident van Ternate.

1816 W. G. Mackenzie, Britsch Resident van Ternate.

III. Van de herstelling van het Nederlandsch gezag tot den tegenwoordigen tijd. 1817—1888.

1817 Bij besluit van Commissarissen tot overneming der Moluksche Eilanden [5]) van 5 April worden benoemd tot

---

1) Deze overgave is beschreven door J. Bousquet in Tijdsch. Batav. Gen., Dl. XVI, blz. 87.

2) Bij Van der Crab foutief Mohamad Tahor.

3) De Resident Ewer, daartoe geautoriseerd door W. B. Martin, Resident for all affairs of the Honorable East India Company at the Moluccos, sloot een tractaat met Sultan Mohamad Ali op den 5en November van dit jaar.

4) De voornaamste artikelen van dit tractaat zijn vermeld bij Haga I, blz. 459.

5) Die Commissarissen waren N. Engelhard en J. A. van Middelkoop: de laatste trad tevens als Gouverneur op. Bij art. 3 van het op den 17en Augustus 1814 tusschen de Vereenigde Nederlanden en Z. M. den Koning van Groot-

Commissarissen ter overneming van Ternate en onderhoorigheden: J. GROOT, Luitenant-Kolonel in dienst van Z. M. den Koning der Nederlanden, kommandeerende het fregat Maria Reigersbergen en J. A. NEIJS, Administrateur van Ambon, de laatste tevens provisioneel Resident.

Dit fregat komt den 24en April te Ternate en den 30en daaropvolgende had de overneming plaats van den Britschen Resident W. G. MACKENZIE.

De verkoop van lijnwaden bleef bestendigd, met bepaling dat die zou gedreven worden door een winkelier tegen genot van 5 %.

De Resident NEIJS wordt tijdelijk toegevoegd aan den Schout-bij-Nacht en Commissaris-Generaal van Nederlandsch-Indië, A. A. BUIJSKES, en gedurende dien tijd vervangen door J. P. HULFT VAN HOORN (September).

Vertrek naar Ambon van 20 *kora-kora*'s met ongeveer 1500 Alfoeren om te dienen als hulpbenden van onze troepen bij den opstand te Saparoea (September) [1].

Met de levering van specerijen door de vorsten wordt voortgegaan, tegen betaling van 20 rijksd. de pikol noten en van 30 rijksd. de pikol foeli door het N. I. Gouvernement.

De Commissaris N. ENGELHARD sluit op 16 September een tractaat met Sultan MOHAMAD ALI van Ternate: art. 14 vordert algeheele extirpatie van nagel- en noteboomen, en art. 20 kent een jaarlijksche subsidie toe van 16320 Ind. guldens, waarvan 11200 voor den Sultan,

---

Brittannië gesloten tractaat was bepaald: »Les places et forts dans les colonies »et établissements, lesquels doivent être cédés et échangés par les deux Hautes »parties contractantes en vertu des deux articles précédents, seront remis dans »l'état où ils se trouveront au moment de la signature de la présente convention".

1) De voor die hulp aan Sultan MOHAMAD ALI vereerde medalje en ketting is beschreven in Tijdsch. Batav. Gen. Dl. XI, blz. 528; terwijl van de eerepenning aan Sultan MOHAMAD TAHIR wordt melding gemaakt in Notulen Batav. Gen. Deel I, blz. 233.

1600 voor de rijksgrooten, 3200 voor de hoofden van Makian en 320 voor die van Moti.

Een dag later wordt eenzelfde tractaat gesloten met Sultan MOHAMAD TAHIR van Tidore: als jaarlijksche subsidie wordt toegestaan een som van 12800 Ind. guldens, en de oorspronkelijke verdeeling later met ingang van 1 Januari 1821 aldus gewijzigd, dat de Sultan 6400, de rijksgrooten 2000, de hoofden van het eiland Tidore 2200 en die van Maba, Weda en Patani eveneens 2200 guldens ontvingen.

1818 Sultan MOHAMAD TAHIR en de rijksgrooten van Tidore beklagen zich bij den Commissaris-Generaal over den afstand der districten Maba, Weda en Patani op Halmahera aan den Sultan MOEDA, prins MOHAMAD DJAMALOEDIN, tijdens het Britsche bestuur [1]).

Deze wordt met de bark Venus, kommdt. VAN SCHULER, van Bitjoli gehaald en naar Java verbannen: de genoemde districten worden teruggebracht onder Tidore (Februari en Maart).

J. A. NEIJS keert te Ternate terug en neemt het bestuur van HULFT VAN HOORN over: hij treedt op als eerste Resident (Augustus).

1820 Commissie voor de Molukken van Mr. H. J. VAN DE GRAAFF, Hoofdinspecteur en G. F. MEIJLAN, Inspecteur van Financiën [2]) (April—September te Ternate).

---

1) Die klachten waren voornamelijk gegrond op schending door Engeland van de contracten van 1810 en 1814, waarbij de Sultan in het onverdeeld bezit van het Tidoreesche rijk was gelaten.

In 1831 werd dien prins vergund naar Tidore terug te keeren, onder aanteekening, dat hij door zijn gedrag in 1817 elk recht op de troonsopvolging had verbeurd: hij overleed aldaar den 6en Januari 1846.

2) Het Rapport dezer Commissie, waarvan eerst het geschiedkundig overzicht werd opgenomen in den 11en jaarg. van het Tijdschr. v. N. Indië, is later in zijn geheel verschenen in den 18en jaargang van datzelfde Tijdschrift, blz. 73 en volgg.

1821 Dood van Sultan MOHAMAD TAHIR (17 November).

1822 Met het fregat Melampus, kommdt. DE MAN komt te Ternate met gevolg de gewezene Sultan van Palembang MACHMOED BADAROEDIN, naar deze plaats verbannen [1]).

Op den 16en April wordt **Sarmolé van der Parra**, tot twintigsten Sultan van Ternate geproclameerd en den 19en daaraanvolgende **Achmadcel Mansoer** tot twee en twintigsten Sultan van Tidore: met beide vorsten worden nieuwe contracten gesloten.

Door lieden van Toboengkoe, in vereeniging met zeeroovers van Mangindano en van den zoogenaamden Radja DJAILOLO, wordt de negorij Kolongtjoetjoe op het eiland Boeton uitgeplunderd en vernield en de bewoners in slavernij weggevoerd.

1823 Dood van Sultan VAN DER PARRA (11 October).

Mohamad Djain, een en twintigste Sultan van Ternate (December) [2]).

1824 Bezoek van den Gouverneur-Generaal VAN DER CAPELLEN aan Ternate (Mei).

In het kasteel Orange [3]) worden op den 27en Mei de contracten met de Sultans MOHAMAD DJAIN en ACHMAD

---

1) Behalve door uitkeering van *f* 800 's maands werd nog voor rekening van den lande in kleeding en voeding van dien Sultan en zijn gevolg voorzien. Hij gedroeg zich steeds rustig en overleed 89 jaren oud den 26en November 1852. Zijn nagelaten betrekkingen keerden in 1864 naar Palembang terug.

VAN RIJN VAN ALKEMADE noemt dien vorst vermoedelijk juister MACHMOED BAHAOEDIN (Tijdsch. Aard. Gen. Dl. VII, blz. 68): ik heb de officieele spelling gevolgd.

2) VAN DER CRAB verwart dezen vorst met zijn voorganger (l. c. blz. 226). Zijn verheffing geschiedde met voorbijgang van den vroeger door de Regeering aangewezen troonsopvolger prins ABOE HAIR. Het met hem gesloten tractaat is gedagteekend 8 April 1824.

3) Dit is het tegenwoordige fort Oranje, waarin tot na de aardbeving van 1840 de bestuurshoofden woonden (zie Journaal, blz. 309): in officieele stukken heet het altijd *kasteel* en dan gewoonlijk *Orange* in plaats van *Oranje*.

met eenige wijziging bij éénzelfde acte van investiture door den Opperlandvoogd bevestigd [1]).

Volgens art. 19 zal het Gouvernement betalen voor de nagelen 10 stuivers, voor de foelie 12 stuivers en voor de noten 8 stuivers het pond.

De recognitiepenningen van den Sultan van Tidore bleven bestendigd: die van Ternate werden verhoogd tot *f* 17400, te verdeelen als volgt: voor den Sultan *f* 11200, de rijksgrooten en hoofden van Moti *f* 3000 en de hoofden van Makian *f* 3200 's jaars.

Tijdens het aanwezen van den Gouverneur-Generaal wordt tevens bepaald, dat de residentie Ternate zal bestaan uit Ternate, Tidore, Halmahera en Batjan met hunne onderhoorigheden: met de eilanden Rau en Morotai ten noorden tot en met de Soela-Eilanden ten zuiden, de Papoesche eilanden: Waigéoe, Salawati en Misol, en dat gedeelte van Nieuw-Guinea hetwelk onder de souvereiniteit van Tidore staat, alsmede de op de oostkust van Celebes bezuiden kaap Valsch of Taliaboe gelegen en onder de heerschappij van den Sultan van Ternate behoorende districten Batanta en Mandono, met de eilanden Pélèng en Banggai uitmakende het Radjaschap van Banggai, alsmede het verder zuidwaarts gelegen Radjaschap van Tomboekoe (Toboengkoe).

Etablissementen worden aangelegd te Galela en Bitjoli op Halmahera, onder gecommiteerden met den rang van Assistent-Resident, aan wie een bezetting was toegevoegd van 15 man en een sergeant; later vervangen door bur-

---

1) Het groot verschil tusschen dit en vroegere contracten is de afschaffing voor altijd van de extirpatiën van specerijen, de belofte der vorsten om bij hun bestuur de raadgevingen en aanwijzingen der Nederlandsche ambtenaren te volgen, de plaatsing van ambtenaren te Galela en Bitjoli en de levering van alle specerijen tegen vaste prijzen aan het Gouvernement (vgl. Journaal blz. 314).

gers, die zich daartoe tegen betaling vrijwillig hadden aangemeld [1]).

1825 De Radja van Toboengkoe, KAITJIL PAPA, tracht zich aan de gehoorzaamheid van den Sultan van Ternate te onttrekken, door niet, evenals aan den vorigen Sultan, de gebruikelijke hommage te bewijzen. Na zijn overlijden (medio 1825) volgt naar landsgebruik zijn weduwe hem op, die terstond een gezantschap naar Ternate zendt om kennis te geven van de aanvaarding van het bewind, met betuiging van onderwerping aan het Ternataansche rijk, tevens hulp verzoekende tegen de partij van verzet.

1826 Naar Toboengkoe vertrekt een *kora-kora*-vloot onder bevel van den Luitenant ter Zee G. LOCKEMEIJER, kommandeerende Z. M. schoener Daphne, en het Ternataansche hoofd *Kapita Laoet* prins ABOE MAHA; de wederspanningen worden tot onperwerping gebracht [2]).

1827 Onder geleide van Majoor KAJANOE keeren van Sailolof naar Salawati terug 252 mannen, vrouwen en kinderen, die voorgaven indertijd door de overmacht van Radja DJAILOLO te zijn gedwongen naar Ceram uit te wijken.

Een landbouwcommissie voor Ternate ingesteld (September); op aansporing dier Commissie worden in kleine hoeveelheden aangeplant nagel- en noteboomen, koffie, kakao, katoenheesters en peperranken [3]).

---

1) Uit een bezuinigingsoogpunt zijn die posten den 1en Januari 1827 ingetrokken.

2) Van af dezen tijd dateert het verblijf in de gelijknamige kampong te Ternate van vele uitgewekenen uit de Boetonsche kampong Kolontjoetjoe. In 1855 wilden zij naar hun land terugkeeren uit ontevredenheid over het Sultansbestuur; aan bestaande geschillen is toen door bemiddeling van den Resident TOBIAS een einde gemaakt.

3) Deze gewassen komen door de geheele residentie verspreid voor; tot exploitatie op grooter schaal ontbreekt het aan kapitaal en werkkrachten.

Zonderling mag het heeten, dat deze en andere maatregelen door TEMMINCK (III, blz. 130) in 1849 worden verklaard »d'avoir contribué si puissamment à la »prospérité de ces parties intéressantes de nos possessions".

Op het verlangen van Z. M. den Koning wordt door de Directie de N. H. Maatschappij tot het nemen eener proef met de walvischvangst naar de Zuidelijke zeeën geëxpedieerd het Amerikaansche schip Logan, kapt. COFFIN; de Resident van Ternate ontving de opdracht met uitzondering der betaling van rechten het schip bij aankomst te behandelen op denzelfden voet als Nederlandsche schepen [1]).

1828 De artikelen 18, 19 en 20 van het met de Sultans van Ternate en Tidore op den 27en Mei 1824 gesloten tractaat worden vervallen verklaard, en aan de onderdanen dier vorsten de bevoegdheid gegeven over hunne specerijen te beschikken, onder de uitdrukkelijke voorwaarde dat die specerijen naar Ternate moesten worden vervoerd [2]).

Om te dienen als hulptroepen in den Java-oorlog vertrekken den 21en Mei met de brik Nederland en het schip Djadoelkarim naar Samarang 562 Alfoeren en Ternatanen onder een Majoor van het Ternataansche hof, den 23en Juli gevolgd door de brik De Hoop met 290 Tidoreezen [3]).

1829 Opgeruid door eenige rondzwervende Boegineezen, waaronder zekere DAENG MANGADJAË, verzet zich de Radja van Banggai tegen den Sultan van Ternate, terwijl hij diens zendeling met twee *kora-kora*'s van daar verjaagt en de wijk neemt naar Mandono; hier gevangen genomen is hij naar Ternate overgebracht en van zijn Radja-zetel vervallen verklaard.

1830 J. H. J. MOORREES, tweede Resident van Ternate. De overgave van het bestuur had eerst den 30en April 1831

1) Die proef schijnt mislukt te zijn: ik heb nergens vermeld gevonden, dat het schip te Ternate is geweest.

2) De daaromtrent gesloten overeenkomst met de beide vorsten ter eenre en den Gouverneur der Moluksche Eilanden, Mr. P. MERKUS, ter andere zijde is gedagteekend: Ternate in het kasteel Orange op den 19en Februari 1828.

3) Den 3en Juni 1830 kwamen de Tidoreezen terug met het schip Johanna Maria Wilhelmina, kapt. ROSS, en den 29en dier maand de Ternatanen met de Nawam Alie Oesoer, kapt. K. DE LOOPER.

plaats, daar de Gouverneur der Molukken den nieuwen titularis tijdelijk had aangehouden [1]).

De *cholera morbus* eischt vele slachtoffers.

1833 De teelt van specerijen geraakt bij den inlander geheel in vergetelheid, niettegenstaande de opheffing van het monopolie; de landbouwcommissie bestond slechts in naam.

1834 Hevige brand ter hoofdplaats Ternate (23 Januari), waardoor een deel van het Chineesche kamp en vele woningen van christen-inlanders in de asch gelegd worden; bij den sterken noordwestenwind na een langdurige droogte viel er aan blusschen niet te denken.

A. J. van Olpen, derde Resident van Ternate (Mei) [2]).

Oprichting eener gouvernements lagere school ter hoofdplaats (Augustus).

1837 Aan boord van Z. M. fregat Bellona bezoekt prins Hendrik der Nederlanden de hoofdnegorijen Ternate en Tidore (April).

1839 D. F. H. Helbach, vierde Resident van Ternate (April).

Een *kora-kora*-vloot van den Sultan van Ternate gaat naar Toboengkoe, waar een opstand was uitgebroken en verslaat de muitelingen.

1840 Hevige uitbarsting van Ternate's vuurberg, den 2en Februari aangevangen met trillingen van den bodem, die zich den 3en herhaalden en den 13en tot schokken overgingen. Den 14en had des voormiddags te 10 uur de geweldigste schudding plaats, waarna geen enkel huis ter hoofdplaats meer bewoonbaar was [3]).

---

1) De gepensionneerde Resident Neijs bleef op Ternate gevestigd: twee pyramidevormige zuilen op het oude Europeesche kerkhof wijzen de plaats aan, waar hij en zijne echtgenoote begraven liggen.

2) Bij resolutie van de Indische Regeering van 10 November van dit jaar, N°. 12 wordt een rijtuig, geel beschilderd met vergulde lijsten, als een blijk van 's Gouvernements genegenheid aan den Sultan van Ternate gezonden. Ditzelfde rijtuig is nog heden als staatsiewagen in gebruik, alleen is de trede vergaan en door een lampetrap vervangen.

3) Nog jaren daarna werd op den 14en Februari in het kerkgebouw der

Van de eruptie had men weinig te lijden, daar het uitwerpen van asch en steenen geschiedde in een noordwestelijke richting, welke zijde van den berg onbewoond is.

De post van den Sultan van Ternate te Toboengkoe afgeloopen door de bevolking, geholpen door Boegineezen en de bezetting grootendeels vermoord [1]).

1841 In de eerste maanden van dit jaar stierven alleen op de Banggai-Eilanden ruim 6000 menschen aan de kinderziekte.

In October vertrekt naar Toboengkoe een *hongi*-vloot, die er met hulp van Banggai in slaagt het oproer te dempen. Op Pélèng en de getrouw gebleven negorijen Mandono en Kentong werd toenmaals door de Ternataansche *hongi* alles uitgeplunderd.

1842 De eerste steen gelegd van het tegenwoordige residentiehuis (30 Mei), dat echter eerst twee jaren later betrokken wordt [2]).

1843 De berg werpt veel asch en rook uit, maar aardbevingen doen zich weinig voor (April en Mei).

Ontwapening van de forten te Kajoemérah, Kotabaroe, Toloko en Boeloeloe ma-Déhé of het z. g. Koningshoofd.

1844 Het Engelsche oorlogsfregat Samarang, kommdt. E. BELCHER, zendt in Straat Patientie sloepen naar den wal, die nabij het eiland Woda slaags raken met een van

---

Protestantsche gemeente een dankdag gehouden, ter herinnering aan het geluk van in 1840 niet met vrouw en kroost door het onderaardsche vuur te zijn verzwolgen.

Voor de diensten, bij deze aardbeving bewezen, ontving de Sultan van Ternate een stel tafelzilver en die van Tidore een zilveren theeservies van de Regeering ten geschenke.

1) Bij die gelegenheid was de door den Sultan aangestelde Radja DOEKAKOMBI afgezet en in diens plaats een Boegineesche prins, DAENG MAKALA tot Radja verheven, welke den 5en Januari 1848 door Radja PAPA werd vervangen.

2) Vroeger woonden de hoofden van bestuur binnen het fort Oranje in een gebouw, waarvan later de verdieping is afgenomen en dat sedert tot pakhuis dient. Een marmeren plaat in den voormuur der tegenwoordige woning wijst aan dat die steenlegging geschiedde door JAN HELBACH, zoon van den Resident.

Nieuw-Guinea terugkeerende *hongi*-vloot (Jnni). Van Engelsche zijde is later beweerd, dat de Tidoreezen de hostiliteiten begonnen waren.

1845 De *Kapita Kië* Hamdja wordt met de *hongi* van Tidore naar Ceram gezonden tot oplichting van de hoofden der onruststokers aldaar (Februari); deze expeditie liep naar wensch af en was in Juli terug.

1846 Onlusten te Banggai; Radja Agama verzet zich tegen het gezag van den Sultan van Ternate; twee oorlogs-*kora-kora*'s vertrekken derwaarts (October).

1847 C. M. Visser, vijfde Resident van Ternate, kwam eerst in Februari aldaar aan, ofschoon in Juni van het vorig jaar benoemd.

Geholpen door Boegineezen vlucht de Radja van Banggai naar Todjo, waarheen hij door de uitgezonden expeditie wordt vervolgd (April), maar vanwaar hij later naar Boni weet te ontkomen.

De Resident van Borneo's Westkust, A. L. Weddik, Gouvernements-Commissaris voor de Molukken.

Hij verblijft van 11 Augustus tot 5 September te Ternate en laat den Assistent-Resident Willer achter tot het doen van een onderzoek op Halmahera, komt den 3en October nog eens terug, om van 14 tot 19 October de negorijen Sawoe, Djailolo en Sidangoli te bezoeken, den 27en dier maand met het hoofd van Gebe de Papoesche zaken te behandelen en den 9en November met Z. M. schoener Pylades naar Soerabaja terug te keeren.

Eenige hoofden van Makian naar Ternate, om zich te beklagen over den *Sangadji* van Ngofakiaha (December).

1848 Door meerdere Makiaansche hoofden wordt het verzoek gedaan onder rechtstreeksch bestuur van het Gouvernement te komen: hierin wordt echter niet getreden.

1849 Voortdurend verzet van Makian tegen het Ternataansch gezag: de *Oetoesan* van den Sultan en een schrijver worden door de bevolking weggejaagd. (Februari).

De Resident begeeft zich in April met Z. M. brik De Zwaluw, kommdt. NOORDDUIJN, naar Makian, maar moet onverrichter zake terugkeeren; zelfs begeven zich enkele onwilligen naar Maré onder den Sultan van Tidore, die hen evenwel van daar laat verwijderen.

Den 28en Juni gaat De Zwaluw andermaal naar Makian, met een detachment militairen en een gewapende vloot van den Sultan van Ternate, en worden na geringen tegenstand de hoofdschuldigen uitgeleverd, ten gevolge waarvan de rust is hersteld [1]).

1850 Z. M. schoener Circe, kommdt. BRUTEL DE LA RIVIÈRE, naar Nieuw-Guinea met den gekommitteerde, D. J. VAN DEN DUNGEN GRONOVIUS (Maart) [2]).

De Kapitein ter Zee, C. VAN DER HART, doet met de schepen Argo en Bromo een tocht naar Celebes' Oostkust, de Banggai- en Soela-Eilanden [3]).

De Resident VISSER, benoemd tot Gouverneur der Molukken, vertrekt naar Ambon (Augustus): de Secretaris wordt met het bestuur belast.

Herhaalde zeerooverijen in den Banggai-Archipel en op Celebes' Oostkust: zending van REVIUS om aldaar den stand van zaken op te nemen: hij stelt voor een nederzetting te plaatsen in het landschap Salampe in de Tomori-Bocht.

1851 C. SLUIJTER, zesde Resident van Ternate, wordt den 12en Februari als zoodanig geïnstalleerd [4]).

---

1) LAUTS, die Deel VII, blz. 332, deze expeditie vermeldt, vergeet het jaartal te noemen. BOKEMEIJER (l. c. blz. 342) maakt van dit verzet een *blütige Erhebung*.

2) Over de mislukking van dien tocht en verdere bijzonderheden zie HAGA II, blz. 97 en vlg. Wapenborden werden geplaatst te Ati-Ati, Merkusoord, Lakahia, Doré, Ron, Ansoes en Sowek.

3) Het aan de Regeering ingediend Rapport over deze reis bevat weinig belangrijks voor de kennis van die streken.

4) Voor de volgende residenten is niet het besluit van benoeming gevolgd, maar de maand, waarin het bestuur van den voorganger of den secretaris werd overgenomen.

Vermeende aanspraken van Boni op de bezittingen van den Sultan van Ternate in Banggai en Toboengkoe worden door de Regeering als onwettig verworpen.

De Resident SLUIJTER overgeplaatst naar Banda.

W. L. VAN GUERICKE, zevende Resident van Ternate (October).

1852 Jhr. C. F. GOLDMANN, achtste Resident van Ternate (Juni).

Z. M. stoomschip Vesuvius, kommdt. P. A. MATTHIJSSEN, met den Assistent-Resident C. BOSSCHER naar Banggai en Toboengkoe tot installatie van nieuw benoemde Radja's en gelijktijdig onderzoek naar een geschikte plaats tot vestiging (November).

1853 De Vesuvius terug te Ternate (Januari): heeft nergens een plaats gevonden, die geschikt is voor een vestiging, daar de bocht van Tomori slechts bestaat uit moeras en steil oploopende klippen [1]).

Herhaalde berichten van zeeroovers in de Moluksche wateren (December).

1854 Openstelling voor den algemeenen handel der havens van Ambon, Banda, Ternate en Kajeli [2]).

Zware koortsen met doodelijken afloop beerseben bijna het geheele jaar door op al de eilanden tot Nieuw-Guinea toe.

1855 De zeeroovers dringen door tot Makian, Moti en Maré, rooven daar vele menschen en verbranden enkele negorijen (Mei).

J. L. DE DIEU STIERLING, negende Resident van Ternate (Juni).

Hevige aardbeving: zware schuddingen met onderaardsch

---

1) Het Rapport over dezen tocht is door de Regeering afgestaan aan het Batav. Genootschap van K. en W. en opgenomen in Dl. II van het Tijdschrift blz. 63 en vlg.

2) Zie de betrekkelijke Publicatie van 33 Juni (Staatsblad n°. 46). HAGA (II, blz. 102) verwart de wet van September 1853 met het tijdstip der afkondiging.

gedruisch; alle gouvernementsgebouwen zijn beschadigd (14 Juni).

Een tweede schok op 14 Juli overtreft de vorige in kracht en heeft ten gevolge, dat verschillende huizen instorten en eenige personen doodelijk getroffen worden [1]).

Tobelo op N. O. Halmahera door Z. M. Vesuvius gebombardeerd en in brand gestoken, omdat de bevolking weigerde den ontvluchten zeerooverhoofdman LABA uit te leveren (Juli) [2]).

Bezoek aan Ternate van den Gouverneur-Generaal DUIJMAER VAN TWIST (September).

1856 J. H. TOBIAS, tiende Resident van Ternate (April).

Expeditie naar Tomori tot beëindiging der gedurige geschillen met Toboengkoe; de kampongs Ensaondaoe en Oemasimbatoe bestormd en genomen (Mei en Juni) [3]).

Dood van Sultan ACHMADOEL MANSOER van Tidore (11 Juli).

1857 **Achmad Safioedin**, drie en twintigste Sultan van Tidore (Maart) [4]).

---

1) BLEEKER in zijn Reis door de Minahasa enz. Dl. I, blz. 166 schijnt aan de hevigheid der toenmalige aardbevingen getwijfeld te hebben. De berichtgever in het Tijdsch. v. N.-Indië, 17e jaarg. Dl. II, blz. 445, schat de veroorzaakte schade op ƒ50 000.

2) Later is het gelukt hem gevangen te nemen en werd hij naar Benkoelen verbannen.

3) In de Feestuitgave is deze expeditie beschreven door A. W. P. WEITZEL met verbastering van de namen der kampongs tot Oesondaoe en Oesonbatoe, door latere schrijvers uit onbekendheid gevolgd. Dáár is niet vermeld, dat aan 124 mannen, vrouwen en kinderen, die verzocht hadden met onze troepen te mogen medegaan, een verblijfplaats werd aangewezen naast de negorij Laboeha op Batjan, waar hunne afstammelingen tot heden wonen. Ook VETH weet niets van deze nederzetting (Insulinde II, blz. 78 noot 11). VAN MUSSCHENBROEK fantaiseert deze uit vrees voor hunne hoofden verhuizende lieden tot een uittrekkend garnizoen, en beweert geheel ten onrechte, dat die nederzetting der inheemsche bevolking een doorn in het oog is (Tijdsch. Aardr. Gen. Dl. IV, blz. 95).

4) Het met dezen vorst en den Gouverneur der Moluksche Eilanden, Jhr. C. F. GOLDMANN, gesloten contract werd den 13en April 1861 door den Gouverneur-Generaal CH. F. PAHUD goedgekeurd en bekrachtigd.

C. Bosscher, elfde Resident van Ternate (November).

Staking der vijandelijkheden tusschen Tomori en Toboengkoe (December).

1858 Ternataansche en Tidoreesche hulptroepen naar Ambon gezonden tegen de oproerige Alfoeren op Ceram (Januari): zij dragen veel bij tot de overwinning op de opstandelingen van Mani, Sahoelaut en Elpapoeti behaald [1]).

1859 Onlusten te Kaoe op Halmahera, ontstaan doordat de bevolking op last van eenige prinsen voor niets of tegen geringe prijzen hare sagoe-*doesoen*'s aan vreemde duikers, lieden van Banggai en Kolontjoetjoe moest afstaan: de versterkte negorij Biang aangevallen en verbrand (September), waarmede de opstand onderdrukt was.

Dood van Sultan Mohamad Djain van Ternate (20 November).

1860 C. J. Bosch, twaalfde Resident van Ternate (Januari).

Andermaal vertrekken Ternataansche hulptroepen naar Ambon tot demping der Ceramsche onlusten (October).

1861 Bezoek aan Ternate van den Gouverneur-Generaal Pahud (Januari).

Volstrekte afschaffing der *hongi*-tochten tenzij met toestemming van den opperlandvoogd (Februari).

---

1) Bij Gouv. besluit van 5 November 1858 n°. 23 werd ter zake dier krijgsverrichtingen toegekend: aan den gouvernements 1en inlandschen schrijver van Ternate, Soleiman bin Salahoedin, Kapitein-titulair der Ternataansche Schutterij, een gouden medalje; aan den *Kapita-Laoet* van Loloda, Sonija, en den Kapitein van Tobaroe, Hadi, alsmede aan den schrijver van den Sultan van Tidore, Hasanoedin, en den *Sengadji* van Maba, Salamoedin, elk een zilveren medalje; voorts geldelijke belooningen tot een bedrag van *f* 3450 aan verschillende hoofden en nabestaanden der in de krijg gesneuvelde hoofden. De Majoors Ali van Tidore en Abdoel Wahab van Ternate ontvingen elk een prachtsabel en de Kapiteins Mohamad Jasin van Ternate en Hamdja van Tidore ieder een hartsvanger met geborduurden koppel.

De beide Sultans werden benoemd tot Ridder in de Orde van den Nederlandschen Leeuw.

Mohamad Arsad, twee en twintigste Sultan van Ternate (Mei) [1].

J. Blok, dertiende Resident van Ternate (Juli).

Groote verwoesting op het eiland Makian door een eruptie van den vulkaan, waarbij ruim 300 personen het leven verloren en de bevolking naar de omliggende eilanden vluchtte (December) [2].

1862 Uitbarsting van den berg van Ternate (Juni).

Op de Zuidkust van het eiland Obi Major worden door Z. M. stoomschip Citadel van Antwerpen eenige zeeroovers opgevat.

1863 P. van der Crab, veertiende Resident van Ternate (April).

Proeven met den aanplant van padie op natte velden mislukken door gebrek aan water.

De goede gezindheid der bevolking van Banggai en Toboengkoe blijkt uit de hulp verleend aan het in die streken op de klippen geraakt oorlogstoomschip Amsterdam [3].

1864 Door de afschaffing der kruis-*roréhé*'s keeren de daarop gediend hebbende Ternatanen van Menado terug [4].

Hevige aard- en zeebeving op Nieuw-Guinea: verwoesting van Doré en Mansinam.

---

1) Het met dezen vorst gesloten contract is den 4en November 1862 door den Gouverneur-Generaal L. A. J. W. Baron Sloet van de Beele goedgekeurd en bekrachtigd.

2) Bickmore (II, blz. 3) verplaatst deze ramp naar 1862 en zegt dat nagenoeg alle bewoners omkwamen!

3) De Radja van Toboengkoe en twee andere hoofden ontvingen daarvoor van het Gouvernement zilveren presenteerbladen met het koninklijk wapen en toepasselijk opschrift.

4) Van af 1777 was de Sultan van Ternate verplicht voor de kruisvaartuigen in de residentie Menado 150 man te leveren, nl. 100 van Makian, en van de negorijen Loloda, Gamkonora, Kaoe en Toebaroe beurtelings 50. Deze verplichting werd bij Besluit van 17 October 1863 n°. 41 door de Regeering ingetrokken, waarbij tevens ophield de jaarlijksche bijdrage van *f* 800, die de Sultan uit 's lands kas genoot, als vergoeding voor het gemis der diensten van zijn onderdanen.

Wegens verval wordt het fortje Toloko benoorden de hoofdplaats Ternate ontwapend.

1865 Dood van Sultan ACHMAD SAFIOEDIN van Tidore (29 November).

1866 Ternataansche en Alfoersche hulptroepen naar Ceram gezonden: de expeditie wordt gezegd volkomen geslaagd te zijn [1]).

De militaire vestiging te Dodinga ingetrokken [2]).

Opheffing van het Gouvernement der Molukken: Ternate wordt een zelfstandige residentie.

1867 M. H. W. NIEUWENHUIJS, vijftiende Resident van Ternate (Maart).

Djohar Alam, vier en twintigste Sultan van Tidore (Augustus) [3]).

Verschillende plaatsen in dit gewest worden geteisterd door pokken en buikziekte (December).

1868 De verkoop van zout voor rekening van het Gouvernement ter hoofdplaats Ternate wordt gestaakt (Februari).

1869 D. BOES LUTJENS, zestiende Resident van Ternate (Mei).

Sultan MOHAMAD ARSAD wordt benoemd tot Ridder in de Orde van den Nederlandschen leeuw.

1) Voor de bij deze expeditie verleende hulp ontvingen: prins MOHAMAD JASIN de Militaire Willemsorde 4e klasse, de *Hoekoem Soasio* van Ternate een gouden medalje, de *Sengadji* van Limtohoe een zilveren medalje; de Kapitein van Galela BOEALEMO, de Luitenant DOELHADJI en de *Djogoegoe* van Gamkonora KAMAR ieder *f* 300 gratificatie, de Luitenant MOESA *f* 200 gratificatie en de Galelarees LIBATJINA, die door bekomen wonden ongeschikt was geworden voor handenarbeid, een onderstand van *f* 6.— 's maands.

2) Langer dan een eeuw bestond daar een fortje met een bezetting van een korporaal en zes man, het fortje is toen ontwapend en sedert eene ruïne geworden. Later heeft er nog een posthouder gewoond, die ook al weder een andere standplaats heeft gekregen.

3) Het besluit van benoeming is gedateerd 8 Juni n°. 2 (en niet 13 November, zooals HAGA, II, blz. 5, noot, opgeeft), maar de installatie had eerst den 26en Augustus plaats. Het contract is te vinden achter Deel II van HAGA's Nederlandsch Nieuw-Guinea, welke schrijver een exemplaar in handen schijnt te hebben gehad, dat niet voorzien was van de handteekening van den Sultan en het rijkszegel. In het dagelijksch leven is deze vorst bekend als Sultan ACHMAD gelijk hij als prins heette.

1870 F. SCHENCK, zeventiende Resident van Ternate (September).

1871 Zware aardschuddingen, gepaard met een hevige uitbarsting van den berg van Ternate aan de noordzijde, houden ettelijke dagen aan en verspreiden veel angst onder de ingezetenen (Augustus) [1].

1872 Het aantal landbouwondernemingen is tot 4 geklommen, waarvan drie (Mariana, Tongoli en Wattendorf) op het eiland Ternate en een te Oba op West-Halmahera: er wordt voornamelijk koffie, kakao en muskaatnoot geteeld.

1873 Mr. S. C. J. W. VAN MUSSCHENBROEK, achttiende Resident van Ternate (Juli).

1874 Regeling van het Rechtswezen voor Sultansonderdanen (Staatsblad n°. 144).

1875 A. J. LANGEVELDT VAN HEMERT, negentiende Resident van Ternate (Mei).

1876 De Obi-groep wordt bij Publicatie verklaard te zijn gouvernementsgrondgebied.

DANO BABOE HASAN, een afstammeling van den Sultan van het in 1832 opgeheven Ceramsche rijk, haalt op Halmahera een groot deel der bevolking over zich bij hem aan te sluiten tot stichting van een nieuw rijk Djailolo (Juni).

P. F. LAGING TOBIAS, twintigste Resident van Ternate (October).

Dood van Sultan MOHAMAD ARSAD van Ternate (25 October.

1877 DANO BABOE HASAN wordt gevangen genomen en naar Muntok verbannen [2]. In verschillende districten op Halma-

---

1) Uitvoerig beschreven door TEYSMANN in Natuurk. Tijdsch. v. N.-I., Dl. XL, blz. 196 en vlg.

2) Ter zake hunner verrichtingen bij dien opstand worden beloond: De inlandsche ambtenaar ter beschikking van den Resident, Raden Mas NOERSEWAN, met de gouden medalje en f 250 gratificatie; de inlandsche schrijver HAJOEL ARIFIN BIN SOLEIMAN met de zilveren medalje en f 250 gratificatie; de

hera wordt de aan de vorsten in natura op te brengen schatting vervangen door een belasting in geld van *f* 4 per gehuwd en *f* 2 per ongehuwd man 's jaars.

1878 Onderwerping van den zeerooverhoofdman MEDOM, die zich later met zijn volgelingen te Tobelo vestigt, na den eed te hebben afgelegd van zich geheel van het rooven ter zee te zullen onthouden.

Afschaffing der slavernij in het rijk van Batjan (Augustus).

1879 O. M. DE MUNNICK, een en twintigste Resident van Ternate (Maart).

Afschaffing der slavernij in de rijken Tidore en Ternate, het eerste met uitzondering van Nieuw-Guinea (Juli en September) [1].

Ajanhar, drie en twintigste Snltan van Ternate (October).

1880 Plaatsing van posthouders te Sanana op Soelabési en te Banggai.

Het eilandje Moari wordt aan het rijk van Ternate toegewezen.

1881 Jhr. T. G. V. BOREEL, twee en twintigste Resident van Ternate (April).

1882 In werking treding van een nieuw Reglement op het Rechtswezen: de landraad wordt vervangen door een rijksraad (Juli).

Kapitein-*Hongi* SAID MOHAMAD met de zilveren medalje en *f* 1500 gratificatie, waarvan *f* 500 ter verdeeling onder zijn ondergeschikte hoofden; de Kapitein-*Prang* van Ternate AMAM met een hartsvanger en koppel; Hadji DJAFAR van Ternate met een Koran in prachtband; de *Kapita-Laoet* van Tidore, Prins MOHAMAD TAHIR met een jachtgeweer en Prins ADJOAN van Tidore met een gouden horloge en dito ketting. De officieele berichten dienaangaande en ook van de beteugeling van den zeeroof in den Banggai-Archipel zijn verzameld in De Indische Gids, 5e jaarg., II, blz. 474 en vlg.

1) BOKEMEIJER (Vorwort XII) betwijfelt, of de vrijgelaten slaven wel voldoende verzekerd zijn tegen terugkeer tot afhankelijkheid en verdrukking; dit op weinig bekendheid met plaatselijke toestanden berustende vermoeden kan geheel bevestigend beantwoord worden.

1883 D. F. van Braam Morris, drie en twintigste Resident van Ternate (Januari).

Hadji Hias, jongere broeder van Dano Baboe Hasan, wil te Maba een nieuwen opstand verwekken, die echter dadelijk wordt onderdrukt (December).

1884 De geheele residentie wordt geteisterd door een pokkenepidemie, die maanden lang duurt.

1885 F. S. A. de Clercq, vier en twintigste Resident van Ternate (Januari).

1888 J. Bensbach, vijf en twintigste Resident van Ternate (September).

C. DE TERNATAANSCHE TAAL.

I. Inleiding.

Het Ternataansch is zoo te zeggen de *lingua franca* van den Molukschen Archipel in engeren zin, want de oorspronkelijke taal der echte Ternatanen wordt door bijna alle onderdanen des Sultans in de strandnegorijen van zijn uitgestrekt gebied verstaan, door handelaren bij aanraking met de bevolking algemeen gebezigd en door Alfoeren, die tot den Islam overgingen, dikwerf boven hun eigen taal verkozen [1]).

De reden hiervan is deze, dat van oudsher hoogere en lagere hoofden met volgelingen en soldaten tot handhaving van het sultansgezag van uit Ternate naar verschillende plaatsen werden gezonden en aldaar ettelijke jaren vertoefden of door aanhuwelijking voor goed gevestigd bleven; terwijl zij als vertegenwoordigers der vorstelijke macht te trotsch waren om de landstaal aan te leeren en daarentegen vorderden, dat wie iets te vragen had in het Ternataansch zijn verlangen kenbaar maakte. Bovendien bracht de oproeping naar de hoofdplaats van verschillende eilandbewoners bij den echt inlandschen afkeer van eene spoedige behandeling der voorgebrachte zaken een verplicht langdurig oponthoud in een geheel Ternataansche omgeving mede

1) Men kan hiervan voorbeelden vinden in de Aanteekeningen op een Reis naar Halmahera, blz. 216 en vlg., waar de aangehaalde zinnen, hoezeer slecht verstaan en van drukfouten wemelende, allen zuiver Ternataansch zijn; de ongenoemde schrijver was uit onbekendheid met die taal niet in staat dit te controleeren, hetgeen ten overvloede blijkt uit wat hij op blz. 219 ten aanzien van die taal opteekent.

en was het voor de benoeming tot het een of ander voordeelig ambt noodzakelijk, dat de betrokken candidaat in verstaanbare bewoordingen aan den vorst hulde bracht.

Dit nu leidde bij de vele punten van overeenkomst met plaatselijke talen of dialecten er als het ware van zelf toe, dat die taal van het overheerschend ras in de westelijke helft van de residentie Ternate een betrekkelijk grooter verbreiding ten deel viel dan het Tidoreesch of Batjansch en zij haar standpunt van algemeen gemeenschapsmiddel tot den tegenwoordigen tijd wist te handhaven [1]).

Dat die taal bij de meerdere aanraking met vreemdelingen door het samentrekken der bevolking aan de kusten zich niet verder ontwikkelde, is begrijpelijk; maar geheel onwaar is de bewering van VAN DER CRAB (l. c., blz. 310), dat aan het hof te Ternate Maleisch wordt gesproken, doormengd met een menigte woorden van Nederduitschen, Spaanschen en anderen oorsprong [2]). Denkelijk hieruit maakt DE HOLLANDER (4e druk, blz. 383) de onjuiste gevolgtrekking, alsof het Ternataansch een verbasterd Maleisch zou zijn; al wordt gaarne toegegeven, dat Maleische woorden dikwerf in de plaats der oorspronkelijke treden en dat het Arabisch bij den overgang tot den Islam op godsdienstig terrein zijn recht deed gelden, evenals voor nieuwere zaken het verbasterd Hollandsch in alle Indische talen een groote rol speelt. Ik meen echter dat die invloeden thans tot stilstand zijn gekomen, daar de handel zich niet noemenswaardig uitbreidt, een mohamedaansche propaganda ontbreekt en het

---

1) De taal van Batjan is alleen beperkt tot dat eiland en wordt door hoogstens 1500 zielen gesproken. Dit sultanaat heeft nooit in meer verwijderde streken gezag kunnen uitoefenen.

2) VALENTIJN (Ib, blz. 130) zegt: »De Ternataansche taal is zeer hoogdravend »en komt in deftigheid en klank naast aan de Spaansche. Uit hoogmoed en »ten bewijze dat zij onder niemant anders staan, zoo zullen zij in haar schriften »geen andere, dan deze, gebruiken." Overigens is dit wel een eigenaardige manier om iemand te verwijten, dat hij aan het gebruik zijner moedertaal de voorkeur geeft.

zelfbestuur der vorsten Europeeschen invloed binnen enge grenzen beperkt.

Naar mijne meening heeft het Ternataansch, ofschoon na verwant aan andere in dit gewest gesproken dialecten en wellicht daaruit ontstaan, wel degelijk aanspraak op den naam van taal, door rijkdom van woorden en taalvormen geheel voldoende voor het volk dat haar spreekt, en belangrijk door vele eigenaardigheden, die tot heden aan de aandacht van taalbeoefenaren zijn ontgaan.

Met de aanneming van den Islam en de daarmede gepaard gaande aanleering van Arabisch letterschrift werd dit, evenals voor het Maleisch, tot het schrijven van het Ternataansch gebezigd en is sedert zoo algemeen verspreid, dat elk eenigszins ontwikkeld hoofd met die karakters bekend is. Daar er weinig of geen neiging bestaat het Latijnsch letterschrift van ons over te nemen en als op Sumatra stukken met Arabische karakters vloeiend gelezen worden, zoo heb ik voor de medegedeelde proeven van Ternataansch taaleigen dat schrift behouden; zijnde de mij opgegeven spelling gevolgd, zonder die te willen verdedigen of er mede in te stemmen, en enkel op grond der vrij groote eenvormigheid van schrijfwijze, hoe dan ook ontstaan.

Behalve de Woordenlijst in het werk: De Moluksche Eilanden van P. VAN DER CRAB, en de door dienzelfden schrijver in de Bijdr. v. h. Kon. Instituut, 4e Volgreeks, Deel 2 uitgegeven Geschiedenis van Ternate door NAÏDAH, bepaalt zich hetgeen over het Ternataansch bekend is tot een paar vertellingen, door RIEDEL in het Tijdschr. voor N. I. 3e Serie 5e Jaargang, gepubliceerd, en eenige *Pantoen*'s door CAMPEN medegedeeld en opgenomen in het 30e Deel v. h. Tijdschr. v. h. Batav. Genootschap; terwijl laatstgenoemde zich boven andere schrijvers nog verdienstelijk maakte, door in zijn vele bijdragen tot de kennis van Halmahera telkens de inlandsche benamingen van tal van zaken te vermelden, zij het ook dat hij een enkele maal het Ternataansch met de Alfoersche dialecten verwarde. Een vergelijking dezer bronnen voor Ternataansche taalstudie leidt tot de ervaring,

dat de Woordenlijst zeer slordig is bewerkt en van fouten wemelt; dat de Geschiedenis van Ternate slecht werd getranscribeerd en door onjuiste punctuatie dikwerf onverstaanbaar is, zonder dat de Maleische en nog minder de Hollandsche tekst de voorkomende onduidelijkheden ophelderen; dat de Vertellingen hoogst onvolledig zijn overgedrukt en gecorrigeerd door iemand die niets van de taal begreep, terwijl daarbij een Tidoreesch liedje voor Ternataansch wordt opgegeven — al wordt gaarne erkend dat de vertaling den tekst getrouw teruggeeft —; en eindelijk dat de door CAMPEN vermelde woorden en *Pantoen*'s over het geheel veel vertrouwen verdienen, al zijn vele vormen ook door de eigenaardige spelling vaak moeilijk te herkennen.

Men zal mij ten goede houden, dat ik dit gevoelen niet door voorbeelden poog te staven, daar deze gebreken spoedig genoeg opvallen aan ieder, die zich met de beoefening van het Ternataansch mocht bezighouden; en het naar ik vertrouw op prijs stellen, dat ik getracht heb door de uitgave van eenige oorspronkelijke stukken in eigen letterschrift de fouten mijner voorgangers te vermijden [1]).

---

1) Bij nader inzien kwam het mij beter voor mijne meening omtrent de *Pantoen*'s van CAMPEN met een paar woorden toe te lichten: ik neem daarvoor de twee eerste der 2e serie (zie Tijdschr. Bat. Gen., Deel XXX, blz. 625).

Bij CAMPEN:

Horroe horroe ka toma Dissa	Roei (hard) naar Dissa
Iha ino toma Soesoeppoe	(En) loop Soesoeppoe binnen.
Nagee ama sari soesoeppoe	Gij dáár, die iets zeggen wilt,
Soesoeppoe adi la sema doega	Kom maar voor den dag met uwe liefde.

Het liedje is een nog al duidelijke wenk voor een »blöden Schäfer", om zich wat nader te verklaren.

Beter geschreven en vertaald luidt het aldus:

Horoe-horoe ka toma Disa	Schep goed door naar Disa
Iha ino toma Soesoepoe	Langs het strand tot aan Soesoepoe;
Nagi ana sari soesoepoe	Wie met iets voor den dag komt,
Soesoepoe adi la simadoegah	Doe dit met mate.

Het is in het Ternaansch evenals in andere talen nl., dat de twee eerste regels geen bepaalde beteekenis hebben, en bovendien dat *pantoen*'s bijna uit-

Aan het hof te Ternate bestaat van oudsher de gewoonte om belangrijke gebeurtenissen op te teekenen en, ofschoon niet altijd bijgehouden en door mindere zorg van schrijvers en ondergeschikten deerlijk gehavend, heb ik hetgeen van die kroniek nog over en leesbaar is, — dat mij steeds met de meeste bereidwilligheid ter inzage werd afgestaan, — nog menige bijzonderheid gevonden, die tot opheldering van minder bekende gebeurtenissen kon strekken. Met den tegenwoordigen Sultan sprekende over de mogelijkheid om afschriften van oude brieven of handschriften te bekomen, bood hij mij aan een Relaas van de aardbeving in 1840 en het Ceremonieel bij zijn eigen troonsbestijging uit de aanwezige papieren te laten copieeren en het zijn deze stukken, die benevens een Verordening van Sultan Mohamad Djain hierachter zijn overgenomen met eene daarbij behoorende vertaling. Hierbij is meer naar woordelijke overzetting dan vorm of stijl gestreefd, terwijl tot toelichting dient

---

sluitend woordspelingen tusschen jongelingen en jonge meisjes inhouden. Dit is ook hier het geval en wegens de overeenkomst met den naam der plaats Soesoepoe heeft men in den 3en en 4en regel datzelfde woord in stede van *sisoepoe* gebruikt: van daar de aardigheid. Overigens is het een herinnering van een meisje om iets met oplettendheid en niet overhaast te doen; de foutieve woordscheiding maakt het niet begrijpelijker.

Horoe is minder »roeien", dan wel »scheppen" of »pagaaien"; *iha*, dat Campen verzwijgt, is bepaaldelijk »vlak langs de kust voortgaan"; *ka* en *la* zijn aanvullingswoordjes.

Bij Campen:

Horroe ka toma Todahee	Roei (hard) naar Todahee
Hou hou ma njano Sakko	(En) bengel naar *Sakko*-visschen.
Kaai tara la ma koedahee	Den avond te voren omhelzen zij elkaar,
Mommi ijee la makkoe tjakko.	(En des morgens) opgestaan, slaan zij elkander.

Beter geschreven wordt dit:

Horoe-horoe ka toma Todahe	Schep goed door naar Todahe,
Haoe-haoe na njaoe sako	Werp de lijn uit naar gepen;
Kai tarah la makoe-dahé	Des nachts zijn zij het eens,
Momi iè la makoe-tjako.	Opgestaan slaan zij elkaar.

De bedoeling der toespeling is goed verklaard. *Haoe-haoe* is echter niet »hengelen" (dit is *hohaté*), maar »met de lijn visschen" en zoowel *makoe-dahé* als *makoe-tjako* zijn reciproque vormen, bij Campen niet dadelijk te zien.

een uitvoerige woordenlijst, welke tevens alle woorden bevat, die in het verhaal mijner reizen voorkomen. De twee opvallende eigenaardigheden van het Ternataansch, zijnde het uitsluitend gebruik van voorvoegsels en van verschillende vormen voor de geslachten, worden in die lijst door vele voorbeelden opgehelderd [1]).

Over den inhoud kan ik kort zijn. Dat herhaaldelijk kleinigheden op den voorgrond treden, die ons minder belang inboezemen, is in zuiver inlandsche stukken iets zoo algemeens, dat het nauwelijks vermelding behoeft. Intusschen heb ik ter vergelijking bijgevoegd een Uittreksel uit het dagboek van den Resident tijdens de *catastrophe* in 1840 en een Extract uit een Nota over de staatsie bij een begrafenis, beide in korter trekken dezelfde onderwerpen behandelende.

Nog moet ik er op wijzen, dat men van een paar woorden beweerde dat die behooren tot de oude taal, thans niet meer gesproken en weinig bekend. Of dit, als Campen op blz. 443 zijner Eerste Serie *pantoen*'s beweert, de taal van het oude Djailolo is, zou ik niet durven verzekeren; te minder daar noch in deze noch in zijn Tweede Serie een enkel verouderd woord te vinden is.

---

1) Nog kreeg ik in handen een opgaaf van Ternataansche plantennamen met korte aanwijzingen omtrent het geneeskundig gebruik. Ook deze zijn in de Woordenlijst opgenomen en daarbij tevens de overeenkomstige woorden in Miquel's Flora van N.-I. en Filet's Plantkundig Woordenboek, het laatste een doorloopende *cacographie* van indische plantennamen, zooveel doenlijk verbeterd.

II. Kort begrip der Spraakkunst.

Vokalen.

a e i o oe.

De *a*, *e* en *i* zijn lang of kort: de *i* heeft den zuiveren *ie*-klank, zoowel in open als gesloten lettergrepen. Vereenigd komen zij voor als *aé*, *ei*, *ai*, *oi*, *aoe* en *oöe*, maar echte tweeklanken zijn dit niet.

Consonanten.

h
k g ng
tj dj j nj
t d s r l n
p b f w m

Die, welke in woorden van vreemden oorsprong voorkomen, zijn hierbij niet opgenomen: de plaatselijke uitspraak blijkt voldoende uit de woordenlijst.

Nomen.

Elk woord staat in het enkelvoud; het meervoud wordt gevormd door bijvoeging van *dòfoe*, veel of van telwoorden en moet dikwerf uit den zin alleen worden opgemaakt.

Het geslacht duidt men zoo noodig aan door achtervoeging van *nonaoe*, mannelijk en *fofohéka*, vrouwelijk.

Van de naamvallen verdient alleen de 2e naamval vermelding, daar de woorden verbonden worden door het partikel *ma*, b.v. *djoöe ma-falah*, het huis van den heer.

De verandering van werkwoorden in naamwoorden geschiedt veelal door herhaling der eerste letter met gelijktijdige verandering der klinkers, b.v. *lolahi*, verzoek van *lahi*, vragen;

momòté, volgeling van *mòté*, volgen; *ngongadjé*, verhaal van *ngadjé-ngadjé*, verhalen.

Adjectivum.

Dit volgt onmiddellijk op het naamwoord, waartoe het behoort. De vergelijkende trap vormt men door bijvoeging van *lébé* of *foloi*, het eerste vóór, het tweede achter het *adjectivum* geplaatst.

Pronomen.

Het *pronomen* is het voornaamste rededeel, dat aan de taal haar eigenaardig karakter verleent.

Pronomen personale.

A. *Singularis.*

	Mascut.	*Femin.*
I P.	ngori *tò* fangaré *tò* *tò*	ngori *tò* fadjaro *tò* *tò*
II P.	ngana *nò* ngana *nò*	ngana *nò* ngana *nò*
III P.	oena *ò* *ò*	mina *mò* *mò*

B. *Pluralis.*

I P.	*mi* ngomi *mi* fangaré ngomi *mi* *fò*	*mi* ngomi *mi* fadjaro ngomi *mi* *fò*
II P.	ngoni *ni*	ngoni *ni*
III P.	ana *i* ana	ana *i* ana

nga	nga
i	*i*

De gecursiveerde zijn pronominaalvormen, die in verbinding met een werkwoord gebruikt worden en die tevens dienen tot aanduiding van wederkeerige vormen.

Pronomen possessivum.

Dit staat onmiddellijk voor het naamwoord en komt veel overeen met het vorige.

A. *Singularis.*

	mascul.	*femin.*
I P.	ngori (ri)	ngori (ri)
	fangaré	fadjaro
II P.	ngana ni	ngana ni
III P.	oena gé i	mina gé mi
	oena i	mina mi
	i	mi

B. *Pluralis.*

I P.	ngomi ma	ngomi ma
	ngomi	ngomi
II P.	ngoni nia	ngoni nia
III P.	ana gé nga	ana gé nga
	nga	nga

Van de andere *pronomina* is het *demonstrativum*: *ènané*, deze, dit en *ènagé*, die, dat; het *interrogativum*: *nagi* voor personen en *kogah* voor levenlooze voorwerpen en dieren; terwijl het *pronomen relativum* zelden wordt uitgedrukt.

Verbum.

De werkwoordsvorm berust op de verbinding van het persoonlijk voornaamwoord met het stamwoord.

Van de tijden wordt de verleden tijd gevormd door *maroeah* of *maraha*, de geheel verleden tijd door *pasa maroeah*, en de onbestemd toekomende tijd door *domaha*; al deze woorden staan achter het werkwoord.

In de gebiedende wijs bezigt men partikels als *no* en *ni*, en voor de verbiedende wijs het woordje *afah* of *riafah*.

Ter verkrijging van den actieven vorm plaatst men *ma* voor het stamwoord. Een bepaald *passivum* bestaat niet, tenzij bij causatieve werkwoorden door voorvoeging van *i*, dat evenwel niet geheel zeker is.

Een transitieve vorm is niet bekend, wel een causatieve, gevormd met behulp van *si* als voorvoegsel; in vele gevallen verandert daarbij de aanvangsconsonant, b.v. *kodiho* wordt *sigodiho*, *wosa* wordt *singosa*, *tégo* wordt *sidégo*, *pané* wordt *sibané*, enz. Begint het woord met een vokaal, dan wordt welluidendheidshalve een letter tusschengevoegd, b.v. *oeni* wordt *siwoeni*, *isé* wordt *sigisé*, *oetji* wordt *sigoetji*, enz. Het *reciprocum* wordt gevormd door voorvoeging van *makoe*. Als partikels voor plaatsbestemming bezigt men *kané* en *kagé* en tot aanduiding der richting *ië* en *tarah*, *isa* en *hòkò*.

Telwoorden.

voor personen.	*voor zaken en dieren.*
1. amoi	rimoi
2. ngamodi	romdidi
3. ngaroekangé	raängé
4. ngaroeha	raha
5. ngemotoha	romotoha
6. ngaroera	rara
7. ngatomodi	tomodi
8. ngatofkangé	tofkangé
9. ngasio	sio
10. nganjagimoi	njagimoi
11. nganjagimoi si amoi	njagimoi si rimoi

12.	nganjagimoi si ngamodi	njagimoi si romdidi
13.	nganjagimoi si ngaroekangé	njagimoi si raängé
20.	nganjagiromdidi	njagiromdidi
21.	nganjagiromdidi si amoi	njagiromdidi si rimoi
30.	nganjagiraänge	njagiraänge
40.	nganjagiraha	njagiraha
50.	nganjagiromtoha	njagiromtoha
60.	nganjagirara	njagirara
70.	nganjagitomodi	njagitomodi
80.	nganjagitofkangé	njagitofkangé
90.	nganjagisio	njagisio
100.	ngaratoemoi	ratoemoi
200.	ngaratoeromdidi	ratoeromdidi
1000.	ngatjalamoi	tjalamoi
2000.	ngatjalaromdidi	tjalaromdidi
10000.	ngatjalanjagimoi	tjalanjagimoi

Deze worden achter de naamwoorden geplaatst. Bij een opgegeven hoeveelheid van sommige voorwerpen bezigt men andere woorden ter verduidelijking; zoo voor huizen: *hoetoe*, voor boomen: *hate*, voor vruchten *sòfò*, enz.

De *ordinalia* verschillen niet van de gowone telwoorden; de vermenigvuldigende worden gevormd door *walo*, maal; tot de onbepaalde behooren *dofoe* en *moi-moi*.

Andere rededeelen.

Bijwoorden van tijd zijn: heden, *sòwangé*; morgen, *difoetoe*; des ochtends, *lòfò nitah*; 's namiddags, *wangé tjako*; 's avonds, *sòfoetoe* of *wangé lobi*; middernachts, *foetoe konorah*. Bijwoorden van plaats zijn: hier, *kané*, daar, *kagé*; waarheen, *kasaha*; beneden- of zuidwaarts, *tarah*; boven- of noordwaarts, *ië*.

Bijwoorden van hoedanigheid zijn: niet, *oewah*, *rioewah*, *malò*, *hangoe*; nog, *adi*; nog niet, *hangoe modjoe*.

Onder de voorzetsels zijn de meest gebruikelijke *toma* en *si*.

Van de voegwoorden bestaan vele synoniemen; zoo voor en:

mara, *simarah*, *silom*, *sò*, *sarta*; voor maar: *mai*, *tatapi*, *doegah-doegah*; voor want: *karana*, *sababoe*, enz.; of is *bolo*.

De voornaamste tusschenwerpsels zijn *O*, *Hé* en *Sio!*

Voor meerdere bijzonderheden wordt verwezen naar de woordenlijst, waarin de juiste beteekenis ook door voorbeelden is toegelicht, zoodat het overbodig werd geacht die hier te herhalen.

III. De aardbeving van 1840.

Verhaal van het gebeurde.

Tijdens de heer Vorst, de Sultan, de kroon van het rijk, het hoofd van den godsdienst, Iskandar, de gezegende, Sah Poetra [1]) Mohamad Djain en zijn vader, de geëerde en aanzienlijke Heer Dirk Frederik Hermanus Helbach [2]), Resident van Ternate, het bestuur voerden, gebeurde het, dat de Almachtige een onheil deed nederkomen, bestaande in een hevige aardbeving op den berg Ternate, waarvan het verhaal opvolgend wordt uiteengezet in het geschrift hieronder.

Te weten, in het jaar 1255 A. H. [3]), op het einde van het jaar *Dal*, in de maand Doelhadji, den 10en nacht der maan, op een Donderdagavond om 10 uur, begon de aardbeving met

---

1) De spelling فتري wordt voor minder goed erkend, maar is toch algemeen in gebruik.

2) Bij optreding van een nieuw bestuurshoofd worden diens voornamen gevraagd en gewoonlijk voluit op adressen en aan het hoofd van brieven geschreven; het bezigen der enkele voorletters valt minder in den smaak.

3) De Christelijke jaartelling wordt in inlandsche geschriften nooit gevolgd; men kent daarom het loopende jaartal en de namen der maanden wel, maar kan er niet heel vlug mede terecht. De mohamedaansche tijdrekening is trouwens hier evenmin als elders in den Indischen Archipel tot het volk algemeen doorgedrongen. De 10e Doelhadji 1255 A. H. komt overeen met den 14en Februari 1840.

een aanhoudend schommelende beweging, die enkele oogenblikken ophield om dan op nieuw aan te vangen, maar niet hevig was; bovendien regende het dien nacht, was het pikdonker en woei een sterke wind, maar hier in de negorij viel een stofregen en in de Christen- en Chineesche wijken en aan de achterzijde van den berg regende het zeer hard en stroomde het water naar beneden; zelfs ontstond er stortvloed in de *brangka* [1]) Togorara: de aardschudding duurde voort en binnen de stad sliep niemand.

Om 1 uur gaf de Vorst bevel aan den *Kali* van Bangsa (met name) ILHAM om de *imam*'s, *chatibi*'s en *modin*'s te gelasten, zich allen in de moskee te verzamelen en dáár te gaan bidden. Op dien tijd liet de Kommandant, de Heer LE BRON [2]) in het fort Oranje eenmaal het kanon afschieten. De Vort zond een oppasser naar beneden om te vragen (wat er te doen was) aan de soldaten, die aan de poort van het fort de wacht hielden: zij zeiden, dat de Kommandant liet schieten om de menschen te doen weten, dat zij niet zouden gaan slapen; want het was gebeurd te Ambon, dat bij een hevige aardschudding voor de tweede maal alle steenen huizen instortten en op de bewoners vallende, zeer velen gedood werden.

Om 3 uur begon het schudden heviger te worden, tot driemaal toe met een gedruisch als van een storm, maar heel erg was het niet. Hierna ging de schudding over in een zachte schommeling en het loeien als van storm hield niet op. Omtrent 5 uur, bij het aanbreken van den dag, op den tijd van het morgengebed, waren de *lèbé*'s biddende in de moskee en droeg een echte Arabier van Mekkah, genaamd MOHAMAD SAID, zoon

1) *Brangka* of *barangka* is een woord, waarmede in het Maleisch der Molukken sloten, grachten, uitgedroogde beken en ravijnen worden aaegeduid. Volgens enkelen is het van Portugeeschen of Spaanschen oorsprong. In het Ternataansch zegt men daarvoor *ngoeai*.

2) De kapitein LE BRON DE VEXELA was toen militaire kommandant ter hoofdplaats.

van AHMADOELDJAMI ALMAKIË ASSALAH [1]) het gebed voor, terwijl hij daarbij het hoofdstuk van den Koran, genaamd *Alama Tandjil*, las; de buigingen waren nog niet afgeloopen en hij was nog in staande houding, toen een zeer hevige schok volgde en de grond zich bewoog, alsof iemand dien op en neêr deed gaan; en op den top van den berg werd een knal gehoord als van donder. De menschen aan deze zijde van den berg dachten dat het lava was, die naar beneden stroomde, maar dit was niet zoo: wel was er aardstorting in den berg en rolden steenen naar beneden. De *lĕbĕ*'s waren aan het bidden en hadden de *salam* gegeven, toen er nog een schok kwam die even hevig was. De *imam*'s, *chatibi*'s en *modin*'s in de moskee sprongen verschrikt op en vlogen allen door de achterdeur naar buiten: enkelen gingen weder naar binnen om hun gebed ten einde te brengen, anderen deden dit niet. Alleen de *Sech* van Mekkah en de *Imam*-Sekretaris HADJI ABDOELHAIB gingen niet naar buiten; zij kwamen eerst later buiten; de *Kali* van Bangsa was toen niet wel en niet mede biddende in de moskee. Nadat het 5 uur geslagen had, gelastte de Sultan den Schrijver HAJA naar den Resident te gaan en te vragen een vrouw te halen uit de kampong Mangkasar, genaamd BOENIOE, omdat zij overspel gepleegd had met haar eigen schoonvader, een zoon van den Sultan van Palembang [2]), genaamd PRABOE DJAIN. Dien geheelen dag tot des avonds stuurden de Resident en de Sultan herhaaldelijk personen naar boven en naar beneden, om elkaar zonder ophouden van alles wat gebeurde bericht te geven. Toen de Schrijver ABDOEL HAJA over BOENIOE ging berichten,

1) Bij de schrijfwijze der uit het Arabisch afkomstige namen is de plaatselijke uitspraak behouden.

2) In den tekst staat: *kolano Palembang mangofa nonaoe*; dit moet eigenlijk *ingofa* zijn, maar dergelijke afwijkingen doen zich veel voor in de spreektaal.

Voor elke aardbeving moet een reden bestaan en ongeoorloofde liefdesbetrekkingen spelen daarbij een groote rol: door de schuldige vrouw weg te voeren meende de vorst de oorzaak te verwijderen; — een gevoelen, dat elk geboren Ternataan met hem deelde.

zooals gezegd is, was het over zessen en zond de Sultan van Palembang twee zijner zoons naar boven om bij den Sultan hun opwachting te maken; maar, daar zij geen vergunning gevraagd hadden aan den Resident, ontving de Sultan hen niet en liet hun zeggen benedenwaarts te gaan om verlof te vragen; eenmaal beneden zijnde, gingen zij niet weder naar boven.

Op datzelfde uur reed de Kommandant van het fort te paard naar boven tot aan de groote poort en vroeg: »Waar is de »Sultan?" De officieren der wacht zeiden: »Boven in het paleis." Daarop ging hij naar de oppasserspoort, gaf eenigen last aan de lijfwacht en keerde terug naar beneden.

Tezelfder tijd om 6 uur had de Sultan gelast den *Seeh* van Mekkah en den *Imam*-Sekretaris te laten roepen: zij kwamen in het paleis, maar de Sultan bevond zich daarin niet meer; al wat levende ziel heette was naar buiten gegaan en op het plein vóór het paleis aan de zeezijde in huizen op palen getrokken [1]). Hij gaf liefdegiften en droeg de *Chatibi*'s van Bangsa, Tosi en Ali, den *Imam* van Takomé Abdoel Aman, den *Chatibi-Djoertoelis* Hadji Abdoel Fatha en den *Chatibi* van Mojaoe Sidik op, om met hun vijven te gaan offeren op de heilige graven en offerplaatsen der Sultans.

Daarenboven kreeg op dien dag ten 7 ure de Sultan bericht, dat een Tidorees van Mariékoe zijn eigen kind beslapen had en zich te Tobona ophield [2]). De Sultan gelastte toen den Schrijver Abdoel Haja hiervan aan den Resident te gaan kennis geven; waarna deze den Sultan opdroeg hem zoo spoedig

1) Het paleis van den Vorst heeft hooge, meer dan een meter dikke, steenen muren en van daar de angst voor mogelijke ongelukken, in *gabah*-woningen op palen natuurlijk veel geringer.

2) De onderdanen van den Sultan van Tidore worden voor den Sultan van Ternate steeds door tusschenkomst van den Resident opgeroepen en evenzoo omgekeerd. Daar den Resident Helbach die praatjes vermoedelijk begonnen te vervelen, zoo liet hij den Sultan zelf maar handelen, daar toch Tobona tot dit Sultanaat behoort.

mogelijk uit zijn naam te laten halen. De Sultan gelastte den Schrijver Abdoel Mothalib en den *Sardjeti* Hajoen met twee politieoppassers hen te gaan opvatten, maar men vond hen niet: zij waren al gevlucht.

Om 7 uur werden ook alle denkbare prauwen, groote en kleine, *roréhé*'s en *pakata*'s, in zee geduwd [1]) en zoowel beneden te Toboko en Kota-Baroe als noordwaarts tot aan Toloko waren enkelen nog vastgebonden aan de staken en anderen al aan het scheppen. Op zee zag het er uit, alsof stukken hout ronddreven [2]). Al die mensch heetten en hier op den berg woonden waren zeer bevreesd en verbijsterd: zij waren hun denkvermogen kwijt, omdat zoo iets nog nooit gezien was en eenigen met pakken goed, anderen gekleed en anderen zelfs zonder baadje vluchtten en liepen tegen elkaar in heen en weêr door de negorij: maar al de geloovigen waren niet ontsteld. Die verbijstering van enkelen maakte ons bevreesd en wij lachten, daar velen geen prauwen hadden en zich op allerhande wijzen aanstelden; — ik zal hierover echter kort zijn. Van de Chineezen liepen kinderen, vrouwen en meisjes, meer dan 100 in getal, naar boven en gingen in een *jonk* van den Kapitein-*Laoet* Poetra Mohamad Daoed, die nog op het droge stond: enkelen zaten er nevens (beneden): zij lieten die voortduwen. En eenige Chineezen, naar gissing meer dan 60, gingen in een *roréhé*: — de zee was dáár meer dan een elleboogslengte diep: zij grepen de pagaaien en schepten voort: anderen, die aan den wal waren, ziende dat die prauw niet zonk, liepen zeewaarts en klommen er om het hardst in: toen zij er in waren, pagaaiden zij dadelijk voort, maar de prauw raakte vast, zoodat zij niet weg konden.

In het Makasaarsche kamp was een zekere Badi, die zijn familieleden met andere lieden in een *roréhé* deed gaan; hij

---

1) De gewone ligplaats van prauwen is op het droge aan het strand.

2) Eigenlijk staat er »wij zagen", hetgeen wat al te stijf is, omdat de verhaler elders niet sprekend optreedt.

had een sabel in de hand en stond niet toe, dat de eigenaar van die prauw er bij kwam. Toen was er iemand van goede afkomst, zekere Dano Djoöe, die den eigenaar van de prauw hielp: hij greep een der vlerken en lichtte die op, waarna zij zonk, daar het water zoo diep was, dat het tot aan zijn middel kwam. Al die mensch heetten in deze negorij gingen in prauwen, uitgezonderd enkelen, die zich nog op het strand bevonden. De Sultan gelastte de *Bobato*'s naar zee te gaan om de menschen tegen te houden, maar zij luisterden niet naar hen. Eenigen antwoordden: »Jullie macht, *Bobato*'s, heeft nu uitgediend, »komt maar niet dicht bij ons." Hooger op te Hikoe hadden mannen en vrouwen, grooten en kleinen, toen het nog geen 5 uur was, prauwen in zee geduwd en waren al eerder gevlucht; zoodat, toen om 5 uur de *Bobato*'s last kregen naar boven te gaan, niemand werd aangetroffen. Niettemin waren enkele hoofden en van de gewone lieden diegenen, welke als soldaat dienst deden, nog niet gevlucht en de Luitenant Djoemati uit de kampong Ngofaöedoe, die bij het aanbreken van den dag zijn opwachting maakte, kreeg van den Sultan last spoedig naar boven te gaan en de overgebleven menschen tegen te houden, en niet te vergunnen dat zij weg liepen: hij ging er op uit en liep zelf weg.

Om 7 uur, nadat alles was gebeurd als vermeld is, werd van beneden het bericht boven gebracht, dat de kampong Falah-Djawa was weggezonken: de lieden werden daarop nog banger, maar het was een onwaar bericht. Om 8 uur maakte de Sultan van Palembang met zijn kinderen en gevolg, naar gissing meer dan 20 personen, de ronde, door de straat aan de zeezijde naar boven en vervolgens landwaarts: aan de groote poort gekomen, werd teruggekeerd naar beneden [1]).

De *Kali* droeg den *Imam* van Takomé op den Sultan te vragen, dat, als het geoorloofd was, de raad werd gegeven met

1) Tusschen de opvolgende berichten bestaat dikwerf weinig verband: zooals hier schijnen die achter elkaar opgeschreven.

spoed uit de negorij ter verhuizen, maar de Sultan wilde dit niet doen en gaf last den *Djogoegoe*, den Kapitein-*Laoet*, de *Hoekoem*'s en alle *Bobato*'s te roepen, waarop hij tot hen sprak: »Op dit oogenblik zijt gijlieden, voornamen en *Bobato*'s, in »twijfel, of gij zult weggaan of blijven, omdat de negorij een »ander aanzien heeft gekregen; maar ik Sultan met vrouw en »kinderen blijf in het paleis tot wij doodgaan en verhuis niet". Hierna antwoordden de hoofden: »Wij, voornamen en *Bobato*'s »kunnen van den Vorst niet scheiden, wat ons dan ook over»kome, hetzij goed of kwaad; hoe zouden wij ons van u, o »Vorst, kunnen verwijderen!" Zij kregen den last op te staan en gingen naar de groote poort. Degenen, die in de groote poort waren opgesloten wegens wanbedrijven, werden uit de gevangenis vrijgelaten.

Op dit oogenblik verzocht [1]) de Resident den Sultan er aan te denken een prauw in gereedheid te houden, maar de Sultan vroeg om nog wat te wachten, want dat anders de menschen nog meer bevreesd en ontstellen zouden en deze negorij verlaten, en dat Tidore hen spoedig zou opnemen zoowel op zee als aan land. Toen de Resident dit vroeg, lieten eenige heeren een der wachtlieden naar boven gaan om te kijken, of de Sultan ook in de prauw ging en de Resident bleef in de loods van zijn *roembai*: Mevrouw en de kinderen gingen in dat vaartuig, dat op zee bleef drijven, maar vastgebonden aan een staak op de reede.

De Kommandant liet een kanon laden in het fort Oranje en gaf last, als een schip, brik of prauwen uit de Christen-, Chineesche en Makasaarsche wijken weggingen, er op te schieten en beval alle officieren en soldaten, dat zij zouden zien of de Sultan vertrok en eerst dan mochten weggaan. Niettegenstaande dit strenge bevel slaagde de Fiskaal, Mijnheer Hendrik Otto,

1) En hier en ook in de gewone correspondentie leest men steeds, dat de Sultan een last of bevel van den Resident kreeg: in werkelijkheid is zoodanige last een beleefd verzoek, gelijk dit door de etiquette wordt gevorderd.

er in met vrouw en kinderen naar Tidore te vluchten, waar zij bleven in de kampong Roem, terwijl de Kapitein der burgers, Mijnheer DUIVENBODE, en Mijnheer WILLEMS vluchtten in een prauw naar het strand te Pasilamo.

Na 8 uur was alles wat steenen huis heette ingestort, maar in Ternate zelf waren geen erge ongelukken voorgevallen: enkele huizen waren beschadigd, andere vertoonden slechts spleten, zooals het fort Oranje, de moskee te Ternate, het balkon van het paleis, het fort te Toloko en het fort te Kajoemérah; ook de groote poort en de steenen wal bij Kaap Boeloeloe waren gehavend, maar niet erg; alleen de zijpoort van het fort Oranje aan de noordzijde was voor een gedeelte ingestort, ongeveer over een lengte van ruim 4 vademen en bovendien was de hoek van het paleis dicht benedenwaarts aan de zeezijde gespleten, maar niet veel, naar boven en beneden ongeveer iets meer dan een vadem; in de Christen, Chineesche en Makasaarsche wijken waren alle huizen beschadigd, vele ingevallen en enkele met den grond gelijk geworden.

Als op dien dag de Almachtige dat onheil niet had uitgestort, te weten over den berg van Ternate, dan zou de feestelijke stemming ten top zijn gestegen, want de feestdag *Hadji* viel op een Vrijdag en de staatsie van den Sultan, de oppassers en muzikanten, droegen meer sieraden dan gewoonlijk en zelfs zilveren kwasten. Bovendien wilde de Kommandant het bataljon naar boven laten gaan om op het groote plein vóór het Sultanserf te exerceeren en te schieten. Ook had de Sultan het *Hadji*- en Vrijdaggebed op dien dag geheel geregeld met alle mogelijke staatsie en na afloop van het gebed zouden de muzikanten rondgaan even als op nieuwjaar en muziekuitvoeringen geven bij de woningen der voornamen en hunne kinderen en betrekkingen; en 's namiddags om 5 uur zouden *dodèngò*, *légo-légo* en *dadangsa* plaats hebben en dit viel samen met het Chineesche nieuwjaar. Maar daar de wil van God dit onheil deed nederdalen, zoo kwam er van al die vermakelijk-

heden niets: alleen werd de trom geslagen des avonds om 8 uur en den volgenden ochtend om 5 uur[1]).

De plaatselijk gebruikelijke, opvolgende gebeden op een feestdag hadden evenmin plaats, en dat de voornamen en *bobato*'s den Sultan plechtstatig afhaalden om te gaan bidden, gebeurde ook niet; de liefdegiften werden echter ingezameld, want de *lèbé*'s van de *langgar* te Hikoe kwamen bijeen in de groote moskee en haalden ze te zamen op; onder het uitspreken van den *takbir* gingen zij van beneden uit de moskee naar boven en bleven staan bij de oppasserspoort. De *Sadaha-Kadatoe* en een *Sardjéti* kregen last de giften verder te brengen: zij gingen uit de kleine poort aan de landzijde en brachten die naar de zeezijde bij de oppasserspoort: dáár namen de *lèbé*'s ze over, maar zonder dat er een zonnescherm boven werd gehouden: ook werden die giften niet begeleid door de groote kompagnie of de troep.

Het *Hadji*- en Vrijdaggebed hadden op dien dag in de moskee niet plaats. De Sultan gaf last matten uit te spreiden op het voorplein, vlak aan het strand, bij Kaap Matiti. De *Sech* van Mekkah droeg het gebed voor en de *Chatibi* van Bangsa, Ali, las de preek: toen de aardschudding kwam, stonden zij nog te bidden en kregen een gevoel alsof hun liehaam op zij helde, maar door de hulp van den Almachtige was er bij het lezen van het gebed bij zonsondergang in de letters geen verschil: de preek bij het Vrijdaggebed werd door den *Chatibi* van Moti, Maksoed, aangevangen en boven in de *langgar* te Hikoe was het de *Imam* van Ngofaoedoe, met name Laré, die het *Hadji*gebed inleidde. Toen de aardbeving hen gedurende het bidden overviel, vluchtten de *maämoemam*'s, *chatibi*'s, *modin*'s, *saraä*'s en *marinjo*'s allen achteruit: na den afloop terugkeerende, vonden eenigen den *Imam* nog staan, maar anderen troffen hem niet meer aan.

1) In navolging van hetgeen bij het garnizoen plaats heeft, wordt bij het vallen van ochtend- en avondschot de taptoe geslagen door een tamboer, die de wacht heeft aan de groote poort van het paleis.

Op dien dag was de Sultan door de hulp van den Almachtige vast in den geloove en zat stil neder: ware dit niet het geval geweest en de Sultan uit het paleis of over het groote plein zeewaarts gegaan, dan zouden zeker alle Mohamedanen, Christenen en Chineezen Ternate verlaten hebben en alleen de geloovigen in de negorij zijn achtergebleven, daar toch een groote als de *Kali* van Bangsa, Ilham, naar Sidangoli vluchtte; en van hen, die een ambt bekleedden en ondergeschikt waren aan den Vorst, of beneden zijn stoel plaats namen, en zeer op zijn genegenheid en liefde vertrouwden, was het alleen de *Djoertoelis* Kamah van Takomé, die naar Halmahera vluchtte. Vaders en zoons, kinderen en hunne moeders, mannen en vrouwen dachten toen niet meer aan den onderlingen band: men kwam te weten, dat de schrijver Kamah gevlucht was met achterlating van zijn moeder en eigen broêrs en zusters; de *Chatibi* van Ngofaoedoe, Djaronga, nam ze mede en deed hen in een andere prauw gaan; toen zijn eigen vader, de *Imam* van Takomé, Abdoel Aman, hem riep en zeide af te komen, antwoordde hij: »Zijt gijlieden bên van het leven, ik ben het »nog niet, al word ik later geboeid." De *Soséba* Adjahari vluchtte en liet zijn vader, den luitenant van de Soah-Sangadji, genaamd Batai, achter; en bovendien een goudsmid van Takofi, genaamd Bapoe, vluchtte en ging in een andere prauw als zijn vrouw; en een *Sardjéti* van de Soah-Ngofangaré liep met negen makkers naar zee en zij duwden een *prahoe-bangkoe* van den Sultan, waarin zeven roeiersplaatsen, weg tot die naar zee dreef; — hetgeen alles uit angst geschiedde. En boven te Hikoe gingen vrouwen en kleine kinderen zonder hun mannen ten getale van 30 zielen ruim, in een *prahoe-tjakalang* van den *Chatibi* van Takomé, met name Atimoe, welke prauw roeiersplaatsen voor 9 menschen had, en zijn nicht, een meisje, genaamd Rahimah, hield het roer, terwijl vele vrouwen schepten tot Sidangoli toe. Toen de aardbeving plaats had en de schommelingen volgden, greep de *Chatibi Djawah* Amil den *Imam* van Moti Ismael en gaf een gil, daar de schok zeer erg was;

en bovendien werd gezien, dat de *Djogoegoe* Majoor-*Prang* Saptoe en de *Djoertoelis* Sadang, die in de groote poort zaten, tijdens een schok op den grond vielen.

Bij de poort aan de zeezijde van het fort Oranje, op den weg die van noord naar zuid loopt, waren scheuren in den grond: tusschen het fort en de grens van Kampong Mangkasar, op den weg die van de landzijde zeewaarts gaat, waren scheuren in den grond; op het erf van de groote moskee dicht aan den noordkant was de grond gespleten en op den weg van het paleis landwaarts bij de kleine poort achter het kantoor der oppassers was de bodem gescheurd. Hetzelfde was het geval in de Soah-Limatahoe op den grooten weg, die naar boven en beneden gaat, maar binnen de negorij zelve niet; en in de tuinen en op den bergrug waren overal in de rondte eveneens scheuren: maar de randen waren niet ver van elkaar, eenigen zoo groot dat de vingers er in konden gestoken worden, anderen grooter op het gevoel, en van deze hadden enkelen een diepte van iets meer dan een elleboogslengte, anderen van ruim een vadem, terwijl sommigen nog dieper waren.

Bovendien werd over tienen gelast den *Imam*-Sekretaris en den *Imam* van Bangsa, Said, te roepen, die door de kleine poort aan de landzijde in het paleis kwamen; de Sultan gaf hun den last rond te gaan om de *salawati* te lezen: te beginnen aan de oppasserspoort naar beneden, zich dan zeewaarts te wenden langs de grens van Ternate en het Makasaarsche kamp en te eindigen met naar de oppasserspoort terug te keeren. Toen werd bevonden, dat enkele *lĕbé*'s hen niet volgden; maar de *Chatibi* van Bangsa en die van Moti, Maksoedoe, die van Tarangarah Manadoem Samoedin Abdoel Karim en de *Djoertoelis* Djamoel Dabas werden op dien rondgang door de hulp van den Almachtige bij de aardbeving niet getroffen.

Toen gaf de Resident bevel aan de vrouwen en kinderen te vergunnen in de prauwen te gaan: de Sultan vond dit goed en liet de *prahoe-bangkoe* en de *roembai* te water brengen, en droeg aan de *bobato*'s op alom te gelasten, dat die in de

prauwen waren vooreerst volstrekt niet mochten pagaaien, maar wachten tot zij zagen, dat de Sultan met de voornamen en *bobato*'s naar zee ging en in de prauw klom, om dan eerst de staken uit den grond te trekken.

Om 5 uur bracht de Resident met Mijnheer LAURENS boven een vriendschapsbezoek aan den Sultan: de Sultan vroeg naar BOENIOE, waarop de Resident zeide: »Spreek nu niet over haar »of over wie ook!" De Sultan verzocht evenwel haar af te geven, maar (kreeg ten antwoord): »Ik zal haar laten halen »en in het fort Oranje aanhouden en haar morgen ochtend eerst »naar boven doen brengen." De Sultan had hiertegen bezwaar en verzocht haar uit te leveren, om haar naar Kaoe te verbannen, hetgeen de Resident goedvond, zeggende, (dat zou geschieden) overeenkomstig het verlangen van den Sultan. Na nog wat gepraat te hebben, vroeg de Resident om terug te keeren.

Dienzelfden Vrijdagavond om 7 uur liet de Resident BOENIOE door een sergeant, een korporaal en twee soldaten van de Makasaren [1]) naar boven naar de groote poort brengen: daarna kreeg zij een schriftelijk bewijs en den last om zeewaarts in de prauw te gaan met haar dochtertje en dien avond nog Dodinga te bereiken, verder noordwaarts naar Kaoe en aldaar in de negorij te verblijven en volstrekt niet buiten de monding der rivier te komen. Toen BOENIOE met haar kind zeewaarts naar Kaap Boeloeloe gebracht werd en men haar in de prauw wilde zetten, waren beiden zeer beangst en dachten, dat men haar in zee zoude laten zinken, waarom zij schreeuwden. Velen, die in de vastgelegde prauwen zaten, hoorden het gegil van moeder en dochter en dachten, dat aan den wal hetzelfde (nl. een aardschudding) als vroeger plaats had. Zij riepen hun makkers, die aan wal waren om spoedig in de prauwen te gaan; degenen, die aan land waren, ijlden zeewaarts en schreeuwden zeggende: »Wacht met in de prauwen te gaan!"

---

1) Alle Makasaren zijn burgers en presteeren derhalve schutterlijken dienst.

Eenigen echter wilden niet langer wachten. Ook werd waargenomen, dat een metselaar uit de Soelasche kampong Oloefolah [1], met name NAGARAH, die naar den wal was gegaan om uit zijn huis eten voor zijn kinderen te halen, op het hooren van dat lawaai terug naar zee liep, maar zijn vrouw en kinderen niet meer aantrof, daar die al weggeroeid waren.

Dien avond om 8 uur stuurde de Resident iemand naar boven om aan den Sultan menschen te vragen tot matrozen voor zijn prauw, want de Resident met mevrouw en hunne kinderen wilden gaan slapen in de *roembai*, die op de reede ten anker lag. Onmiddellijk gaf de Sultan 20 menschen, allen Ternatanen, met een officier als hoofd om des nachts beneden de wacht te houden, maar niet over dag: zoovelen als er de maandelijksche wacht hadden, kwamen op en kregen betaling, voor elken nacht de man 10 duiten.

Dien Vrijdagavond waren de kinderen en kleinkinderen des Sultans, vrouwen en kinderen, bevreesd en sliepen aan het strand, en de Sultane vroeg eerbiedig aan den Sultan om met hen allen in de *prahoe-bangkoe* en de *roembai* te gaan slapen: daarop werden vele prauwen met roeiers in gereedheid gebracht onder het opzicht der *bobato*'s van Hikoe en Tjim; de Sultan bleef echter in het paleis.

In dien nacht werden van af de grens waar menschen wonen, van Santosa naar beneden, nog in enkele huizen personen aangetroffen, maar niet in de woningen, van af de beek Santosa naar boven, behalve ééne vrouw, genaamd DJIDJAH, in de wijk Takofi, die haar woning niet verlaten had. Wij (d. i. schrijver dezes) gingen de negorij binnen en deze deed zich voor als een verlaten oord en de prauwen aan de staken op zee van Toboko en Kota-Baroe noordwaarts tot Toloko hadden het aanzien van drijvende boomstammen; aan den wal waren de deuren van enkele huizen gesloten en van anderen niet. De

1) Op de noordoostkust van het eiland zijn enkele kampongs bewoond door Soelaneezen, die lang geleden derwaarts verhuisden.

Sultan gaf last aan de *bobato*'s en officieren de ronde te doen op het erf van elke woning. Te dier tijde hadden door de hulp van God dieven en slechte lieden hun kunsten verloren en allen, die vluchtten, misten bij hun terugkomst geen enkel stuk.

Gedurende de aardbeving waren, overeenkomstig het gebruik der wereldlijke en geestelijke hoofden, de afstammelingen der vorsten, de drie soorten van *ngofangaré*'s en de leden der vorstelijke familie [1]) niet spoedig op de voor elken rang aangewezen plaats, maar de *bobato*'s van Soasio, Sangadji, Hikoe en Tjim met hunne vier hoofden, den *Djogoegoe*, den Kapitein-*Laoet* en twee *Hoekoem*'s, waren onafgebroken bijeen aan de groote poort en gingen ook niet over de grens der riffen in zee [2]). Van de *lèbé*'s ontbrak er bij het *Hadji*- en Vrijdaggebed niet één: dit afgeloopen zijnde, waren er velen niet meer; dien nacht sliepen enkelen in de moskee, anderen in de prauwen en weêr anderen waren gevlucht. En die dienst hadden in de moskee om bij de vijf *waqtoe*'s te bidden, waren de *Imam*-Sekretaris, de *Imam* van Bangsa, SAID, die van Moti ISMAEL en enkele andere *chatibi*'s en *modin*'s. Van de officieren kwamen eenigen aan de groote poort, maar anderen waren gevlucht; in de groote poort hielden echter de Luitenant PÉ en de *Sardjéti* DJAMAL OEDIN de wacht, in de oppasserspoort de *Sardjéti* HADJI; op de posten Toloko, Boeloeloe ma-Déhé en Bèntèng-Radja waren er geen, die hun post verlaten hadden. Van de *Djoertoelis* waren er eenigen aan den ingang van het paleis, maar alleen den op Vrijdag volgenden ochtend, later kwamen zij niet. Alleen de *Djoertoelis* ABDOEL HAÏR, ABDOEL KARIM, ABDOEL MORID, ABDOEL DJABIR en DJAMOEL DABAS, met den *Imam* van Takomé ABDOEL AMAN en den *Ngofamanjira* van Kolontjoetjoe ABDOEL KARIM en het hoofd der vorste-

1) Daar deze titels op verschillende plaatsen noodeloos herhaald worden, zijn die hier en daar verkort teruggegeven.

2) D. w. z. verlieten de plaats niet, waar de vaartuigen aan staken in zee waren vastgebonden en trachtten dus niet te vluchten.

lijke afstammelingen, de kleinzoon van den Vorst, Djoöe, verlieten met hun achten den Vorst niet en waren dag en nacht aan den ingang van het paleis. Van de vorstelijke afstammelingen kwamen op dien Vrijdagavond alleen de *Dano*'s Abnoel Kabir, Djoebah, Babah en Abdoellah aan de poort van het paleis, maar om 12 uur gingen zij weg. De Oud-Majoor Poetra Ismoelnanar ging dien avond maar even naar beneden naar zijn woning, kwam een oogenblik in het paleis en ook aan de groote poort.

Er waren toen velen die vluchtten, maar enkele voornamen waren zoo slim des nachts terug te komen, waardoor verklaard wordt dat hunne namen in dit boek [1]) niet voorkomen en de *Kali* van Bangsa Ilham, Luitenant Solo, de *Djoertoelis* Kamah, de *Chatibi*'s van Madoe, Lahababah en Abnoel Samani, die van Tjim (genaamd) Tini, de *Soséba* Anjahar, de *modin*'s Donati, Djépi, Mohioedin, Abdoel Djabar, Baksoe, Ahamani, Aji, Baha, Anah en Abnoel Basir en de Luitenant Djoemaati waren er ook: tot de Sultan den Majoor Poetra Ahamadi opdroeg naar wal te pagaaien en lieden te verzamelen, toen liepen velen weg en keerden terug van zee naar den berg Ternate, om eerst later zeewaarts te volgen; zoodat het duidelijk is dat zij vluchtten en hun berg verlieten.

Toen bij die algemeene vlucht de *Soséba* Anjahari te Djailolo kwam, vertelde hij däár: »Van Ternate weten wij niets, »maar Toboko en Falah-Djawa zijn al verzonken: daarop vloden »wij herwaarts." Als zij, die familie hadden te Ternate, dit hoorden, waren zij zeer bedroefd en weenden allen. De *Djoertoelis* Badjawarati uit de Soah-Ngofangaré, die te Djailolo het bestuur voerde, deze tijding vernemende, ging dien Vrijdagavond dadelijk over zee naar Ternate: hij haalde zijn moeder en zijn broêrs en zusters uit zijn woning en keerde dienzelfden nacht terug, allen naar den vasten wal vluchtende. Velen waren

---

1) Hiermede is natuurlijk bedoeld het boek, waaruit dit verhaal is overgenomen.

toen bevreesd voor de aardbeving en brachten vluchtende zeer zonderlinge berichten over, juist door hun angst: zoo werd zelfs de tijding verspreid, alsof de aardbeving ook langs de kust van Halmahera en op den berg van Makian gevoeld was, maar hevig is dit niet geweest. Op Tidore was de aardbeving bijna even erg als te Ternate, want van de Tidoreezen, zoowel aanzienlijken als *bobato*'s, voornamen en geringen, was er niet een die dit wilde erkennen of zeggen dat er aardbeving geweest was [1]); totdat later Ternatanen en gouvernementsonderdanen, die allen tijdens bet *Hadji*feest aldaar vertoefden, bet bericht brachten, dat de aardbeving dáár ook was waargenomen.

Zaterdagochtend over zessen bracht de Sultan een vriendschapsbezoek aan den Resident, zonder staatsie, met vier oppassers, één *Sardjéti* en vier *Soséba* en *Djoertoelis*; de Majoor Poetra Ismoelandar en de *Imam*-Sekretaris gingen mede benedenwaarts en de Resident en de Sultan traden het fort Oranje binnen om dat op te nemen.

Den volgenden Zondag van de maand Doelhadji, den 12en nacht der maan, kwam de Sultan van Tidore met eenige hoofden en geringen over om den Resident en de Europeanen bij hun werkzaamheden te helpen: na eenige dagen keerden allen derwaarts terug; de Sultan van Tidore bracht geen bezoek aan Ternate's Sultan: hij zond zelfs niemand daarheen.

In die maand Doelhadji, den 14en nacht der maan, des Dinsdags, vroeg de Resident een *kora-kora* met menschen en een hoofd, om een brief te brengen naar den Gouverneur te Ambon tot kennisgeving van de aardbeving, en tevens alles te verstrekken wat tot een *kora-kora* behoort benevens levensmiddelen, tegen den gewonen prijs van *f* 60 koper. Toen liet de Sultan een prauw in orde brengen en roeiers onder een hoofd, de *Ngofamanjira* van Saki, genaamd Tobaro, zij vertrokken om dien brief over te brengen, zooals vermeld is.

1) Dat deze bewering moet gesteld worden op rekening van den onderlingen naijver tusschen Ternate en Tidore, blijkt voldoende uit het Journaal van den Resident.

Dienzelfden Dinsdag kwam een oorlogsschip, genaamd Nehalennia, onder het bevel van een Overste binnen en ankerde op de gouvernementsreede; en om 5 uur brachten de Resident met Mevrouw, de Overste en de Kommandant [1]) van dat oorlogschip een vriendschapsbezoek aan den Sultan, zonder eenig eerbewijs; alleen de Majoor en de *Imam*-Sekretaris waren bij den Sultan en droegen als deze burgerkleeding. De Sultane kwam ook buiten om Mevrouw te begroeten [2]). De Sultan ging met den Majoor en den *Imam*-Sekretaris naar beneden om den Resident en Mevrouw en de andere heeren onder aan den trap te ontvangen, zooals gebruikelijk is: zij gingen naar boven, traden vervolgens de gaanderij binnen en zetten zich dicht aan de landzijde op stoelen: gezeten zijnde werd thee en gebak rondgediend, — men at en dronk en praatte tot zes uur, toen verzocht werd terug te gaan.

In die maand Doelhadji, den 17en dag der maan, des Vrijdags, gaf de Sultan als *sedekah* *f* 50 koper aan de *lèbé*'s van de groote moskee en de *langgar* te Hikoe, om die onder elkaar te verdeelen.

Dienzelfden Vrijdagavond na 7 uur droeg de Resident aan den Fiskaal, Mijnheer Otto, en den Kapitein der burgers, Mijnheer Duivenbode, op, zich in commissie te stellen en naar den Sultan te gaan om kennis te geven, dat de Resident en alle Europeanen naar Halmahera wenschten te verhuizen en dat de Resident met groete en eerbiedsbetuiging liet vragen, wat de Sultan hierover dacht. Ook verzochten de Resident en alle Europeanen de hulp van den Sultan om het oorlogschip aan te houden [3]) en bovendien een commissie te benoemen om

---

1) De verklaring van deze schijnbare tegenstrijdigheid is te vinden i. v. Kommandant in de Woordenlijst.

2) Bij een bezoek van heeren alleen vertoont de Sultane zich nooit.

3) Denkelijk was het doel door het verzoek van den Sultan den Kommandant van het oorlogschip over te halen niet te spoedig te vertrekken: uit het medegedeelde krijgt men een verkeerde voorstelling.

een plaats voor een nederzetting te Dodinga, Sidangoli of Djailolo te gaan zoeken.

De Sultan antwoordde die beide heeren zeggende: »Brengt »vele groeten en eerbiedsbetuigingen aan onzen vader over, dat »zijn zoon de Sultan wel op zich neemt het oorlogschip aan te »houden en een commissie te benoemen om naar een plaats »voor een nederzetting uit te zien, maar dat hij nog niet in- »stemt met de verplaatsing der negorij."

Diezelfde maand Doelhadji, den 21en nacht der maan, des Dinsdags, benoemden de Resident met den Sultan en den Overste een commissie van drie officieren van het oorlogschip, den Kapitein der burgers, Mijnheer Duivenbode, den ouddoctor, Mijnheer Coldenhoff, den Luitenant der artillerie, Mijnheer Krause, en Mijnheer Laurens met den Majoor Poetra Ahamadi, den *Hoekoem* van Soasio, Bo, en den *Djoertoelis* Sadang, om een plaats voor een negorij te gaan zoeken te Dodinga, Sidangoli of Djailolo: na twee nachten, des Donderdags, keerde die commissie terug.

In diezelfde maand, den 26en nacht der maan, Zaterdagavond na zessen, droeg de Resident den commies Pruis Boekhouwer en den schrijver Soleman op een brief aan den Sultan te brengen: in welken brief de Resident uit naam van het Gouvernement en al de Europeanen mededeelde, dat zij vroegen om naar Halmahera te verhuizen.

Des Maandags, den 27en nacht van die maan, gelastte de Sultan den *Imam*-Secretaris en *Djoertoelis* Sadang een brief te brengen aan den Resident, waarin was vermeld, dat de Sultan en rijksgrooten en hoofden zich verontschuldigden, maar dat zij niet ingenomen waren met het plan van den Resident en de Europeanen om met den Sultan en de hoofden naar Halmahera te verhuizen en in dien brief werd punt voor punt alles weêrlegd.

Dienzelfden Maandag om 4 uur legde de Sultan een vriendschapsbezoek bij den Fiskaal af en deze vertoonde een boek, waarin het verhaal stond van een uitbarsting, aardbeving en

orkaan ten tijde van Sultan Zwaardekroon, gedurende wiens regeering driemaal aardbeving voorkwam, terwijl twee landvoogden elkaar in het bestuur afwisselden; van af die uitbarsting tot aan deze groote aardbeving rekende men zeventig christelijke jaren [1]).

Bovendien liet de Sultan des Vrijdags op een zilveren schenkblad een *sedekah* van *f* 40 voor de gezamenlijke *lèbé*'s naar de groote moskee brengen.

Des Zaterdags na 4 uur brachten de Resident en de Overste van het oorlogschip een vriendschapsbezoek aan den Sultan, zonder eerbewijs: de Sultan ontving hen op dezelfde wijze, als toen zij vroeger boven kwamen; de Overste vroeg bij die gelegenheid om terug te zeilen, dat de Sultan goedvond: er werd thee gedronken en daarna zat men wat te praten tot zes uur, waarna zij vertrokken.

Op Zondag gelastte de Sultan den *Djoertoelis* Abdoel Hair naar den Resident te gaan om reisbehoeften voor den Overste te brengen, namelijk: drie dozijn kippen, twee schotels chinaasappelen, twee schotels kippeneieren, twee schotels aardappelen, een blaadje met pompelmoezen, dertig trossen jonge klappers, dertig manden met oesters, een paar melkkannen van *bikah*-schelpen met onderstel en een *pinang*-doos: welke artikelen de Resident den *Djoertoelis* Abdoel Hair opdroeg dadelijk naar boord te brengen en aan den Overste te overhandigen.

Op dienzelfden Zondag om 9 uur gaf de Sultan last aan den *Djogoegoe* Majoor-*Prang* Saptoe, den Oud-Majoor Poetra Ismoelandar en den *Imam*-Secretaris Hadji Abdoel Chaib zich in groot tenue te kleeden en zich met de *Djoertoelis* Djamoel Dabas en Abdoel Chabir in commissie te stellen en in de versierde *roembai*, die vlag en wimpel voerde, naar beneden te roeien en aan den Resident vergunning te vragen om naar het oorlogschip te gaan en den dank van den Sultan aan den

---

1) De Fiskaal heeft daarbij verkeerd gelezen of de Sultan verkeerd verstaan, want in 1770 had er geen uitbarsting plaats: overigens doet dit er weinig toe.

Overste over te brengen. Zij roeiden naar beneden en stapten uit bij de woning van den Resident, waarop de Secretaris de groete en eerbiedsbetuiging van den Sultan aan den Resident mededeelde en berichtte dat, betreffende het verzoek van het Hollandsch Gouvernement om 30 menschen en 10000 droge *gabah*-steelen en 4000 reepen *katoe* en 100 balken van *lolaro*-hout, hiervoor niets gevraagd werd en dat evenmin betaling noodig was van de 30 menschen, daarmede hielp de Sultan het Gouvernement; maar voor het eten van die lieden zou het Gouvernement 10 duiten per dag geven.

Wat betreft het verzoek van den Resident en de Europeanen bij de aardbeving, om *katoe*, *gabah*, bamboe, houtwerken en latten, stijlen en planken, zooals genoemd worden de onderdeelen van een huis op palen, en eenige tientallen menschen en ook bazen, daaraan hielp de Sultan om niet, behalve hun eten; en die bij andere heeren werkten, ontvingen van die heeren te eten en de *katoe* werd als gewoonlijk betaald, maar zij die aan het huis van den Resident arbeidden, kregen geen betaling voor hun eten, want de Sultan had al voor 20 dagen eten onder hen verdeeld. Daarop bedankte de Resident en werd thee, melk en suiker buiten gebracht en dronken de *Djogoegoe*, Majoor en Secretaris daarvan.

Om 10 uur stonden zij op, groetten den Resident en gingen zeewaarts in de *roembai*; zij roeiden naar zee naar het oorlogschip, waar twee matrozen naar beneden kwamen om de trap vast te houden: naar boven gaande stond een schildwacht gereed, die het geweer presenteerde en vier soldaten met een sergeant en een tamboer stonden in het gelid en schouderden het geweer, maar de trom werd niet geroerd.

Bij het opstijgen wachtten de Kapitein Djajasis en een Eerste Luitenant hen op [1]) en zij groetten elkaar wederkeerig boven op het dek, en de Luitenant ging naar beneden om den Overste

1) De juiste titels der zeeofficieren schijnen niet bekend te zijn; wie of de heer Djajasis is, kan ik niet naslaan, misschien Janssen.

(van hunne komst) kennis te geven, waarna hij boven kwam en hen riep en zij volgden hem benedenwaarts in de kajuit.

Een sergeant met een sabel in de hand stond als eerbewijs bij de deur van het vertrek en zij traden binnen, op de gebruikelijke wijze groetende. Daarna zeide de *Imam*-Secretaris, dat de Sultan groete en eerbied zond aan den Overste en, betreffende het gebeurde met den berg van Ternate, zoo onderwierpen de Resident uit naam van het Gouvernement en de Sultan met de rijksgrooten en *bobato*'s en het volk allen te zamen zich aan Godes macht: toen onverwachts de Overste met het schip binnenkwam, was de Sultan zeer verheugd en vroeg om hulp en dat de Overste met alle heeren en het oorlogschip zes dagen bleef, daarvoor betuigde de Sultan veel dank aan den Overste en de heeren namens het Hollandsch Gouvernement en hunne welwillendheid zou hij Sultan nooit vergeten.

Daarop antwoordde de Overste, dat hij den Sultan zeer liet bedanken en de Overste en de Kommandant en al de officieren waren toen in tenue gekleed en zaten wat te praten en er werden dranken aangebracht en nadat het drinken was afgeloopen, geleidden de Overste en de Kommandant de commissie rond om het schip te laten zien; van het dek afdalende waren twee verdiepingen en in het schip bevonden zich twee rijen met 52 kanonnen, van 30 pond beneden en 20 pond boven en 50 *kojan*'s kruit; daarna namen zij weder op stoelen plaats.

De Overste zeide, dat hij veel groeten en eerbied aan den Sultan zond, dat de Sultan hun als commissie had opgedragen om op het schip te komen en bovendien moeite gemaakt voor mondbehoeften en betuigde voor alles veel dank aan den Sultan wiens weldaden niet vergeten zullen worden. Daarop stonden zij op en groetten den Overste, den Kommandant en alle heeren en de Overste ging met hen mede naar boven op het dek en zij verlieten het schip om 12 uur.

IV. De installatie van den tegenwoordigen Sultan van Ternate.

In het jaar *Alif* van de Mohamedaansche *aera* 1296, in de maand Sawal, den 17en nacht der maan, des Donderdagsavonds na half 7, kwam een stoomschip van de Nederlandsch-Indische Stoomvaartmaatschappij door de straat tusschen Hiri en Baboea binnen en liet het anker vallen op de reede van het Gouvernement, toen om middernacht de aanzienlijke en geëerde heer Owen Maurits de Munnick den Luitenant Abdoel Halik naar boven zond naar de woning van den Prins Kapitein-*Laoet* Poetra Ajanhar.

Op dat tijdstip waren de Maleische schrijvers niet op de plaats. De schrijver, Kapitein der Makasaren [1]), had last gekregen met het oorlogschip naar Nieuw-Guinea te gaan en de schrijver Luitenant Babah om met den controleur de afkoopgelden voor slaven naar Soela, Taliaboe, Tomboekoe en Banggai te brengen: nog niet teruggekeerd zijnde kon de Resident hen niet zenden en droeg daarom aan den Luitenant der Makasaren Abdoel Halik op, om met groete en eerbiedsbetuiging den Prins Kapitein-*Laoet* mede te deelen, dat Z. E. de Gouverneur-Generaal en de Raad te Batavia een keuze hadden gedaan en besloten, dat van de prinsen geen ander dan de Prins Kapitein-*Laoet*, in de plaats van zijn vader, Sultan van Ternate zou worden. Dienzelfden nacht na het vertrek van Luitenant Abdoel Halik, liet de Prins Kapitein-*Laoet* den *Imam*-Secretaris Abdoel Adjidj roepen en vertelde hem de van den Resident ontvangen tijding.

Den daarop volgenden Vrijdag gelastte de Prins Kapitein-*Laoet* den *Imam*-Secretaris naar den Resident te gaan om diens

---

1) Dat die beide betrekkingen in één persoon vereenigd waren, was een bloot toeval: met echt inlandsche nauwkeurigheid zijn echter de twee titels vermeld.

bevelen te vernemen en naar dat bericht te vragen. Naar boven teruggekeerd zeide deze, dat de Resident hem had medegedeeld den Luitenant ABDOEL HALIK alleen gezonden te hebben om de tijding over te brengen aan den Prins, dat het Gouvernement besloten had hem tot Sultan te verheffen; maar dat er geen plan bestond dit nu te doen, omdat de Resident de installatie en uitreiking van het contract tegelijkertijd op denzelfden dag wilde doen plaats hebben en dat de Resident had gelast, dat de commissie den volgenden Zaterdag beneden zou komen om hierover te beraadslagen [1]).

De Prins Kapitein-*Laoet* liet toen dadelijk den *Djogoègoe* Majoor-*Prang* BOENGAH en den *Hoekoem Sangadji* MAKDOEM roepen; eerstgenoemde liet zich verontschuldigen, dat hij wegens ziekte niet kon uitgaan, zoodat de *Hoekoem Sangadji* alleen kwam en er werd overeengekomen om den volgenden ochtend te 9 uren overeenkomstig het verlangen van den Resident met hun drieën derwaarts te gaan.

Des Zaterdags dan gingen de Prins Kapitein-*Laoet*, de *Imam*-Secretaris en de *Hoekoem Sangadji* naar beneden naar den Resident. Deze zeide: »Ik zou zeer gaarne u dadelijk als Sul»tan installeeren, maar het contract is nog niet gereed: heb »geduld tot dit klaar is, dan zal ik u eerst aanstellen en ik »verzoek dus 3 maanden te wachten." De *Imam*-Secretaris antwoordde hierop: »Wij zullen uw bevel opvolgen, maar hier te »Ternate had de uitreiking van het contract bij de installatie »van den overleden Sultan ook niet plaats: dit geschiedde eerst »later bij de komst van den Gouverneur van Ambon."

De Resident zeide hierop: »Keert gijlieden terug en gaat »eerst na, wat er in het boek over staat [2]); ik zal op het kan»toor ook een onderzoek laten instellen en komt dan Dinsdag »hier, dan zal ik een beslissing nemen."

1) Dit is nl. de commissie, die belast was met den dagelijkschen gang van zaken, in afwachting van de benoeming van een nieuwen Sultan.

2) Hiermede wordt bedoeld de kroniek des Sultans, waarin de voornaamste gebeurtenissen zijn opgeteekend.

De commissie ging daarna weder naar boven en liet dienzelfden dag de *Sahbandar-Chatibi-Djoertoelis* Saoe roepen, die gezamenlijk met den *Imam*-Secretaris het kantoor opende en het boek der ceremoniën opsloeg. Zij vonden in dat boek dat, toen de vader van den Prins Kapitein-*Laoet* als Sultan geïnstalleerd werd, eerst 15 maanden later het contract tot stand kwam.

Zoodat op Dinsdag van de maand Sawal, den 21en nacht der maan, de commissie met hun vieren, de *Djogoegoe* Majoor *Prang*, de Kapitein-*Laoet*, de *Imam*-Secretaris en de *Hoekoem Sangadji*, maar omdat de *Djogoegoe* nog niet mocht uitgaan met hun drieën, bedoeld boek naar beneden brachten om met den Resident die zaak te bespreken; de Resident had ook reeds in zijn boek gevonden, dat tijdens den overleden Sultan het contract eerst 15 maanden later werd uitgereikt. Hij deelde daarop aan de commissie zijne beslissing mede, dat in de maand Doelkaidah, den 4en nacht der maan, des Dinsdags, de Sultan zou geïnstalleerd worden, maar gaf bevel dat de commissie bij brief van Maandag hem als vertegenwoordiger van het Gouvernement daartoe het verzoek zou indienen en gelastte tevens de rijksgrooten, kamponghoofden en vorstelijke afstammelingen bijeen te roepen en hun hiervan als naar gewoonte kennis te geven; en voorts, zooveel als het gebruik en de rang van den Sultan medebracht, alles in gereedheid te brengen en ook, zoo buiten als binnen het paleis, waar iets mocht ontbreken dat te herstellen. Bovendien droeg de Resident den Prins Kapitein-*Laoet* op den volgenden Woensdag den *Imam*-Secretaris naar beneden te sturen, om het zegel en de sleutel der vorstelijke kist in ontvangst te nemen [1]). De Secretaris herinnerde er aan, dat het ook gebruikelijk was bij de verheffing van een Sultan een brief op te maken en naar de negorijen te zenden, om de hoofden er mede in kennis te

1) In die kist zitten de rijkssieraden: de sleutel hiervan benevens het rijkszegel blijven na het overlijden van een Sultan in bewaring bij den Resident.

stellen en op te roepen, hetgeen de Resident goed vond. Daarop groetten de commissieleden den Resident en keerden naar boven terug.

Terruggekeerd gingen de commissieleden naar de woning van den Prins Kapitein-*Laoet* en begroetten den *Djogoegoe* Majoor-*Prang*, die zeewaarts gesukkeld was en gaven hem bericht van de bevelen des Residents als boven is vermeld. Hierna maakten de commissieleden een *salam* en riepen den *Kali*, den Majoor, den *Kapita-Ngofa*, den *Kapita-Kië*, den *Sadaha-Kië*, den *Sahbandar*, den *Chatibi-Djoertoelis*, — de *Imam-Sowohi* Abdoel Haïr was ziek geworden en ging niet uit —, en al de opgenoemde grooten verzamelden zich in de woning van den Prins Kapitein-*Laoet*. De commissie gaf hun kennis van dat bevel van den Resident, dat over 14 dagen het Gouvernement hun Sultan zou aanstellen en dat zij ieder voor zich gelast werden dit op dien dag mede te deelen aan hunne ondergeschikte hoofden: de *Djogoegoe* zou den *Marinjo* opdragen het te berichten aan de *bobato*'s van Soah Sio, Sangadji, Hekoe en Tjim: de *Kali* zou den *Modin* opdragen het te berichten aan de *imam*'s en *chatibi*'s van de groote moskee en die van Soela Takomi en van de *langgar* van Kolontjoetjoe: de beide Majoors zonden den *Kapita-Kië* gelasten het te berichten aan den *Kapita-Ngofa* en den Luitenant-*Ngofa* en tevens de soldaten opdragen het aan alle officieren te gaan berichten: wat de adellijken betrof, zou de *Djogoegoe* door een *marinjo* aan hun eigen hoofden laten kennisgeven — Dano Abdoel Adjidj was er toen niet en die er bericht van gaf was Dano Mahjoeb, die zijn kinderen en broederskinderen het bericht liet brengen bij alle adellijken: voor zooveel de prinsen aanging, zou de Prins Kapitein-*Laoet* den *Sadaha-Kië* gelasten met een oppasser het bericht aan hen te doen toekomen: evenzoo zou een oppasser het bericht bij de *soséba*'s en *djoertoelis* brengen en allen kregen last den volgenden Woensdag om 8 uur bijeen te komen in de groote poort. Bovendien gaf de Prins Kapitein-*Laoet* aan den *Sadaha-Kadatoe* het bevel, dien-

zelfden dag de *Sangadji*'s van Fagoedoe en Waiolah met hunne ondergeschikte hoofden te laten roepen, en toen deze verschenen, droeg hij hun op menschen te doen uitkomen en dezen twee kookplaatsen bij het paleis te laten maken en twee loodsen en de omheining van het paleis in orde te laten brengen, met behulp van alle matrozen van den schoener, meer dan 50 man te zamen. De Luitenants-*Ngofa* AMAN en ALWI moesten het toezicht houden en de Prins Kapitein-*Laoet* zorgde voor het eten. Ook gaf deze last aan den *Sadaha-Kadatoe* de jongelieden in het paleis te werk te stellen, om te witten en den vloer te wasschen en alles schoon te maken.

Des Woensdags om 8 uur verschenen dan ook de wereldlijke en geestelijke hoofden uit de kampongs Soah Sio, Sangadji, Tjim en Hekoe, de prinsen en vorstelijke afstammelingen en de drie *Ngofangaré*'s allen aan de groote poort: de *Djogoegoe* en de *Hoekoem* gingen nog eens alles bespreken met den Prins Kapitein-*Laoet* en daarop met hun beiden naar boven naar de groote poort: de luitenant der wacht plaatste de banken op een rij en de grooten en *bobato*'s en vorstelijke afstammelingen gingen binnen en namen plaats. De *Djogoegoe* Majoor-*Prang* stond aan het boveneinde en deelde hun allen mede [1]), dat de Resident uit naam van het Gouvernement aan de commissie had gezegd, dat over een groote 10 dagen de installatie van den Vorst zou plaats hebben met de gebruikelijke eerbewijzingen en dat zij ieder voor zich hun diensten moesten verrichten en zooveel mogelijk luister aanbrengen, opdat alles behoorlijk gereed kome. Hiernaar gevraagd, zeiden zij het goed verstaan te hebben. Vervolgens vergunde hij hun heen te gaan, maar er waren eenige *bobato*'s en officieren die dit niet deden en nog aan de groote poort achterbleven. De *bobato*'s kwamen overeen, dat elke *soah* twee *baroe-baroe* zou verstrekken, om als soldaat gesteld te worden onder het bevel van den *Kapita-*

1) In den tekst zijn telkens alle titels der vergaderde of toegesproken personen herhaald: bij de vertaling is dat niet noodig geoordeeld.

Kië en dat de kampongs, waarvan de oppassers en heerendienstplichtigen niet waren opgekomen, dit oogenblikkelijk zouden doen: de staatsie van Hekoe en Tjim, zijnde de *djodjaro itji* en de *ngongaré itji*, werd aangezegd zich gereed te maken en de officieren spraken met elkaar af, wie uit het bataljon bij de oppassers zou komen: de 26 *oepas garnati ahi* waren allen uit de Soah Ngofangaré en werden gecommandeerd door den *Kapita-Kië*; de 13 *oepas salakah* waren allen uitgezochte lieden. Toen de *bobato*'s en officieren dit geregeld hadden, gingen zij uiteen: de *Djogoegoe* en de *Hoekoem* gingen het bericht van deze schikking aan den Prins Kapitein-*Laoet* brengen en keerden na afloop daarvan eerst huiswaarts.

Toen de commissie op dien Dinsdag vergunning kreeg naar boven terug te gaan, liet zij den *Sahbandar-Chatibi-Djoertoelis* SAOE roepen, om gezamenlijk met den *Imam*-Secretaris 13 brieven op te stellen voor Dodinga, Kaoe, Tobelo, Galela, Lolodah, Tolofoeo, Tobaroe, Gamkonorah, Sawoe, Djailolo, Gaäne, Marah en Kajoa: het was gewoonte, dat die te huis door den *Imam*-Secretaris geschreven werden, maar daar hij veel te doen had vroeg hij hulp van de andere schrijvers. Die brief luidde als volgt:

»Nademaal de geëerde en aanzienlijke heer OWEN MAURITS »DE MUNNICK, Resident van Ternate, die namens het Hollandsch »Gouvernement het hooge bestuur voert in het Fort Oranje, »strengen last heeft gegeven aan ons vieren commissieleden, »Kapitein-*Laoet* POETRA AJANHAR, *Djogoegoe* Majoor-*Prang* »BOENGAH, *Imam*-Secretaris ABDOEL ADJIDJ en *Hoekoem San-»gadji* MAKDOEM, om aan u dezen brief te doen schrijven, »zoo geven wij kennis aan u *Chatibi-Djoertoelis* ABDOEL KADIR, »*Djoertoelis* ABDOEL TAHIR, *Alféres* BABAH, *Sardjéti* HAMIROE, »*Sangadji* van Sawoe AKSAM, *Gogoegoe* van Sawoe en hoofden »der 4 *soah*'s en hoofden van Talai, Palasoah, Tatjim en Ba-»lasoean en allen die daar wonen in het district Sawoe, dat in »deze maand Doelkaidah, den 4en dag der maan, op Maandag, »het Gouvernement uw Vorst zal installeeren; en als gij dezen

»brief gelezen hebt, moet gij *Chatibi Djoertoelis*, *Sardjéti* HA-»MIROE en *Sangadji* van Sawoe zonder uitstel onverwijld over »zee herwaarts te Ternate komen en meteen mede brengen de »hoofden der 4 *Soah's* en volk en de hoofden van Talai, Pala-»soah, Tatjim en Balasoean: de *Djoertoelis* en *Alféres* en *Gogoe-»goe* van Sawoe blijven dáár het bestuur voeren. Bovendien »geven wij kennis, dat gijlieden in het district Sawoe heeren-»dienst moet verrichten en, als staatsie voor den Vorst, op-»passers en heerendienstplichtigen en 100 lieden moet bijbrengen: »en alles wat noodig is voor het in orde maken, dat neemt »gij naar zee mede en hiervan mag door u volstrekt niet af-»geweken worden."

Nog dien dag liet de Prins Kapitein-*Laoet* die 13 brieven door den *Imam*-Secretaris aan den Resident brengen: deze drukte er het gouvernementszegel op af en daarna bracht de *Imam*-Secretaris ze weêr naar boven en de Resident overbandigde den *Imam*-Secretaris de twee Sultanscachetten en het rijkszegel, om die ter hand te stellen aan den Prins Kapitein-*Laoet*: de regeling omtrent het gebruik der stempels zou hij eerst ontvangen op den dag der aanstelling.

De Resident gaf de stempels echter eerder en zeide: »Als de »commissie een brief schrijft, of als teeken op de passen, druk »het dan af."

Teruggekeerd liet de Prins Kapitein-*Laoet* het groote zegel afdrukken op de 13 brieven, nl. het Compagniezegel rechts en het Sultanszegel links, en de commissie roepen om de brieven te verzenden. De *Alféres* SIHA bracht de brieven naar Makian, Kajoa en Gaäne; de *Alféres* MOHAMAD naar Dodinga, Kaoe, Tobelo en Galela: de *Sardjéti* DJIDOEN naar Djailolo, Sawoe, Gamkonorab, Tobaroe, Tolofoeo en Lolodah: en wat betreft de verwijderde negorijen als Soela en Taliaboe, Banggai en Tomboekoe, die zouden eerst na afloop der installatie en het verleenen der titels naar hier worden opgeroepen, om als gebruikelijk hun opwachting te maken.

Toen de *Imam*-Secretaris de brieven bij den Resident bracht,

sprak hij tegelijkertijd over de uitbetaling der recognitiepenningen om, na het bericht dat het Gouvernement voornemens was een Sultan aan te stellen [1], aan de commissie die gelden niet meer af te dragen maar wel aan den Prins Kapitein-*Laoet*; de Resident vond dit goed, echter nog niet over de loopende maand; ook vroeg de Prins Kapitein-*Laoet* voorschot, dat de Resident toestond en de *Imam*-Secretaris nam al het maandelijksch bedrag voor den Sultan mede en bracht het naar boven, waar het door den Prins Kapitein-*Laoet* in ontvangst werd genomen.

Des Woensdags na 5 uur droeg de Resident den Fiskaal, Mijnheer Razoux Kuhr, op de sleutels der vorstelijke kist naar boven te brengen en aan den Prins Kapitein-*Laoet* te overhandigen.

Nadat de Resident dag en maand voor de installatie van den Sultan had vastgesteld, gelastte hij de commissie terug te gaan en een brief op te stellen en aan hem in te dienen, waarbij verzocht werd den Vorst te installeeren met opgave van maand en dag en tevens de titels van den Sultan aan den Resident te doen toekomen. Zoodat in de maand Sawal, den 24en nacht der maan, des Vrijdags, de commissie die titels overbracht, luidende:

Assoeltan tadjoelmahsoel banajatoellalalihanan siradjoelmoelka amiroedin iskandar manoeroesadik wahoewa mina aladalin sah.

Bij dienzelfden brief vroeg de commissie om de installatie te doen plaats hebben op Maandag den 4en nacht der maan van de maand Doelkaïdah.

Den volgenden Zaterdag beantwoordde de Resident dien brief en liet dezen door den Inlandschen Schrijver aan den Prins Kapitein-*Laoet* brengen; welk antwoord inhield, dat de Resident het verzoek der commissie namens het Gouvernement

---

1) Er was toen met de Regeering gecorrespondeerd over de vraag of het niet wenschelijk zou zijn de Ternataansche landen onder rechtstreeksch bestuur te brengen.

goedkeurde en daarbij tevens mededeelde, dat op dien Maandag om 10 uur de wereldlijke en geestelijke hoofden met de prinsen en adellijken en de 3 *Ngofangaré*'s allen met hun staatsie in het residentiehuis moesten aanwezig zijn.

Op voormelden Dinsdag kreeg de commissie nog last de noodige regeling te treffen voor de verheffing van den Vorst en de Resident vroeg aan den Prins Kapitein-*Laoet* om op den avond der installatie boven in het paleis een partij te geven, hetgeen de Prins Kapitein-*Laoet* aannam: maar de landsgebruiken bij de troonsverheffing, dat grooten, *bobato*'s en adellijken hun opwachting maken, zouden wachten tot de Prins Kapitein-*Laoet* in overleg was getreden met de commissie. De Secretaris werd naar beneden gezonden en naar boven teruggekeerd besprak de Prins Kapitein-*Laoet* dienzelfden dag met de commissie de zaak der landsgebruiken en eerbewijzen en hoe zij dachten over het verzoek van den Resident. De Prins Kapitein-*Laoet* zond toen den *Imam*-Secretaris om aan den Resident te gaan berichten, dat het verzoek omtrent het feest op den avond der installatie door hem met veel genoegen werd aangenomen en dat hij aan den Resident verzocht de heeren en dames uit te noodigen, dan zou hij zelf de grooten en *boki*'s vragen: de Resident stemde hiermede in.

In de maand Sawal, op Dinsdag den 27en nacht der maan, zond de Prins Kapitein-*Laoet* den *Imam*-Secretaris naar den Resident, om zijn aandeel in de recognitiepenningen over 3 maanden vooruit te mogen hebben, hetgeen de Resident toestond: hij liet het geld aan den *Imam*-Secretaris afgeven om het naar boven te brengen, die het aan den Prins Kapitein-*Laoet* ter hand stelde: na de installatie zou van het gewone bedrag elke maand *f* 330 gekort worden, tot het voorschot was afbetaald.

Diezelfde maand Doelkaïdah, den eersten nacht der maan, des Donderdagsavonds om half 7, betrok de Prins Kapitein-*Laoet* met zijn echtgenoote *Boki* TJINA het paleis, en zijn oudere broeder, de Oud-Majoor, de *Kapita-Ngofa* DJANAFI, de Luitenants-*Ngofa* AMAN, MOHAMAD DAOET en ALWI, de *Kali*

MAHDOEM, de *Sahbandar-Chatibi-Djoertoelis* SAOE [1]) en de Arabier MOHAMAD BIN ABDOEL RAHMAN ALBAR, benevens de prinsen, jongere broeders en bloedverwanten van den Sultan en hunne mannelijke en vrouwelijke bedienden gingen allen mede, en de beide broeders prinsen gingen in het rijtuig, getrokken door heerendienstplichtigen.

Des Zondags brachten de *bobato*'s van Hekoe en Tjim hun staatsie, aankomende jongens en meisjes, en de hoofden dier *Soah*'s en hunne vrouwen begeleidden die; maar zij brachten die eerst bij den *Djogoegoe* Majoor-*Prang* en deze liet hen door een *marinjo* naar boven op de *paséba* brengen, gevolgd door de hoofden der *Soah*'s en hunne vrouwen, om hunne staatsie over te geven aan den *Sadaha-Kië* en den *Sahbandar-Chatibi-Djoertoelis*. Voor dit doel had Hekoe geleverd 3 jongens en 1 meisje en Tjim evenveel. Toen de *Sadaha-Kië* hen onderzochten, werd bevonden, dat er van Ngofaoedoe een meisje was en van Laboeah een jongen, en ook van Tjim en Siko en van Ngofataké elk een, zoodat er twee jongens en een meisje ontbraken: de *Sadaha-Kië* en *Sahbandar* namen dat niet aan en lieten hen teruggaan naar den *Djogoegoe* om hen voltallig te maken en dan op de *paséba* te brengen. Toen de *Sadaha-Kië* en *Sahbandar* hen kregen, gaven zij hen over aan den *Sadaha-Kadatoe*, die hen overgaf aan den broeder des Sultans in het paleis.

In de maand Doelkaïdah, den 4en nacht der maan, des Maandags om 6 uur, liet de *Kapita-Kië*, *Kimalaha* van Tomagolah, PE, de pijpers en tamboers gezamenlijk spelen, gaande van de groote poort naar beneden langs den grooten weg aan de zeekant tot aan de grens van het Makasaarsche kamp, dan landwaarts wendende tot aan den grooten weg aan de landzijde,

---

1) Deze SAOE, die toen de drieledige functies van *sahbandar*, *chatibi* en *djoertoelis* vervulde, is later sekretaris geworden en in het begin van 1887 overleden. Ik heb dikwerf van hem zeer goede inlichtingen over taal, land en volk ontvangen.

naar boven gaande tot aan den duiker Santosa en vervolgens terug naar de groote poort: de *tataboean* aan de groote poort ging met de taptoe mede als gebruikelijk is, ten einde voornamen, hoofden, grooteren en geringen, en het volk als naar gewoonte kennis te geven van de installatie van den Sultan.

Zoodat om 7 uur de wereldlijke en geestelijke hoofden, prinsen, adellijken en 3 *ngofangaré*'s, met hun verschillende staatsie gereed stonden aan de groote poort en aan de poort van het paleis, en wel aldus, dat de *bobato*'s van Soah Sio, de *Sangadji*'s van Hekoe en Tjim en de hoofden van het volk in het paleis en de officieren, prinsen en adellijke afstammelingen verzameld waren aan de groote poort en de *lĕbĕ*'s, *imam*'s en *chatibi*'s aan de groote moskee, de *soséba*'s en *djoertoelis* aan de oppasserspoort.

Om 8 uur voerde de Majoor Poetra Abdoelwahab de groote kompagnie aan van 60 soldaten, 4 hellebardiers van Soela en 4 van Toboko; achter den *Kapita-Kië* gingen de Luitenant-Adjudant Tamadi, de Luitenants Kamis en Mohamad, een *sardjéti* die de vlag droeg en aan weêrszijden twee sergeants, die met hun drieën sabels hadden aan afhangende gordels: onder het bespelen van trom en fluit marcheerden zij naar boven tot onder het balkon. Toen de groote kompagnie optrok, gingen de *oepas garnati ahi*, 26 in getal, met 4 hellebardiers van Soela en een pijper, en het hoofd der tamboers de *Alféres* Berhan, en de *oepas garnati salaka*, 13 in getal, onder het bevel van den Luitenant-*Ngofamanjira* eerst naar binnen, zich in het gelid plaatsende als gebruikelijk is om de groote kompagnie eer te bewijzen. De groote kompagnie en twee muziekanten gingen niet mede naar beneden en wachtten het eerbewijs daar onder het balkon af, onder het kommando van den Majoor, die de kompagnie naar boven deed marcheeren en zelf terugkeerde naar de groote poort, om dan gezamenlijk met de voornamen en *bobato*'s naar beneden te gaan en den Sultan te installeeren. Na de voorlezing van het besluit ging hij naar boven terug en wachtte het kommando van eerbewijs voor den

Vorst onder het balkon af: toen hij naar beneden ging, bleef de *Kapita-Kië* met de officieren bij het bataljon in de groote poort om op het bataljon te passen.

Om half 10 brachten de *Imam*-Sekretaris Abdoel Adjidj en de *Sahbandar-Chatibi-Djoertoelis* Saoe de *kabesaran* eerst naar beneden, voorafgegaan door de oppassers met schildpadhelmen. De *kabesaran-kië* werd geleid door de kinderen der *bobato*'s van Soah Sio en den *Sangadji*, onder het toezicht van den *Marinjo-Kië* Sabda en 2 lieden met zilveren trompetten en twee staven met zilveren knoppen, die gedragen werden door de jongelingen uit die kampongs; daarop volgde de staatsie der *soséba*'s en *djoertoelis*, dan de 4 hooge zonneschermen, die gedragen werden door de kinderen der *bobato*'s van Falarah, gekleed met een tulband zooals jongelingen dragen, een witte kabaai om het lijf door een doek vastgebonden — aldus werden die naar beneden gebracht; boven teruggekeerd gingen vier jonge *soséba*'s mede met de vorstelijke zonneschermen: de *pinang*-doos, het kwispedoor en de waaier werden gedragen door de *Djoertoelis*, en het ledige rijtuig van den Vorst werd getrokken door 12 menschen van Hekoe, gekleed in een blauw baadje, violetten hoofddoek en witten brook, met *oepas salaka* aan weêrszijden van het rijtuig en daarachter de *Imam*-Sekretaris, de *Sahbandar-Chatibi-Djoertoelis* en de gewezen *soséba*'s en *djoertoelis*, die allen naar beneden gingen tot aan den duiker van Soah Sio: de voornamen en *bobato*'s, de prinsen, adellijken en officieren kwamen toen uit de groote poort en gingen naar beneden, even ophoudende bij de groote moskee, van waar de *lĕbé*'s ook meegingen: de voornamen en hoofden gingen de poort van de moskee voorbij. Toen de Prins Kapitein-*Laoet* uit het paleis kwam, droeg hij de kleeding van Kapitein-*Laoet*. De Resident gaf terzelfdertijd acht Javaansche soldaten uit het fort en een korporaal, om aan weêrszijden van de bendi van den prins naar beneden te gaan.

Toen de oppassers aan den ingang der Residentswoning gekomen waren, gingen zij daar op een rij staan als gebruike-

lijk; de *kabesaran* schaarde zich in de galerij, dicht aan het boveneinde met het front henedenwaarts; de heeren van het fort, de burgers, Christenen, Chineezen, Makasaren en Arabieren, de schutterij, de wacht van het garnizoen en de commissie van Tidore, bestaande uit den *Hoekoem* van Soah Sio Abdoel Rasid en twee *bobato*'s, twee *chatibi-djoertoelis* en twee gewone *djoertoelis* en een man van hun eerewacht, stonden allen gereed in het residentiehuis. De Batjansche hoofden waren toen nog beneden en de Resident gaf bevel, dat ook die commissie zou opkomen, nl. de *Djogoegoe* en *Ngofamanjira* van Latah-Latah en twee prinsen in burgerkleeding benevens een *djoertoelis*.

Toen de *kabesaran* en de wereldlijke en geestelijke hoofden, prinsen en adellijken binnen getreden waren, vertrok de Prins Kapitein-*Laoet* naar beneden en ging in zijn rijtuig van af het Sultansplein. Bij het uitstijgen ontving de Fiskaal hem onder aan de stoep, groette, lichtte den voet op, reikte de hand toe en ging gearmd met hem naar binnen: in de binnengalerij werd hij door den Resident begroet, ging zitten op een stoel en rustte even uit met het gezicht zeewaarts. De Resident zat in het midden, de Kapitein-*Laoet* en Fiskaal links aan de bovenzijde; de Kapitein-Kommandant der schutterij en de *Djogoegoe* Majoor-*Prang* Boengah, de *Kali*, de Majoor, de *Kapita-Ngofa*, de Luitenant-*Ngofa* en de commissies van Tidore en Batjan zaten met het gezicht naar het Zuiden: aan de rechterzijde van den Resident zat de Kapitein-Kommandant van het garnizoen en de officieren en burgerheeren zaten met het gezicht noordwaarts: de rijksgrooten, de *bobato*'s en adellijken stonden in de galerij met het gezicht landwaarts, enkelen zaten op stoelen. Na even gezeten te hebben, stond de Resident op en de Prins Kapitein-*Laoet* en alle heeren volgden dit voorbeeld. De Resident nam het woord:

»Ik geef op dit oogenblik kennis aan u allen, dat het Gou»vernement heden een Vorst over Ternate zal aanstellen en de »kroon terugvalt op den Prins Kapitein-*Laoet*, daartoe aange-

»wezen door wijlen den Sultan, zijn vader: tot heden is het »meer dan 3 jaren geleden, dat het Gouvernement nog geen »Vorst benoemde, om reden op Halmahera opstand heerschte »door toedoen van HASAN. Thans is die geëindigd en de hoog »aanzienlijke Heer Gouverneur-Generaal en Raden van Indië »te Batavia hebben mij bericht, dat zij hebben goedgevonden »en verstaan om geen ander tot het ambt van Vorst te be»noemen dan den Prins Kapitein-*Laoet*, die in deze hooge be»trekking zal optreden, omdat hij de echte oudste zoon van »den overleden Sultan is; zijnde de titels en namen in dat »ambt heden vastgesteld als volgt: *Soeltan tadjoelmahsoel bana»jatoellalalihanan siradjoelmoelka amiroedin iskandar manoeroe»sadik wahoewa mina aladalin sah.* Wat betreft het sluiten eener »nieuwe overeenkomst met het Gouvernement, die zal later »worden uitgereikt."

Nadat de Resident dit gezegd had, stelde de Sultan zijn handteekening en drukte bij het zegel af en de *Djogoegoe*, *Hoekoem*, *Kali*, *Imam*, Majoor, *Kapita-Ngofa* en Luitenant-*Ngofa* teekenden allen en de Vorst legde den eed af door den Koran aan te raken; de Resident gelastte den *Imam*-Sekretaris de kroon op het hoofd van den Sultan te plaatsen; de Prins Kapitein-*Laoet* deed daarna zijn hoofddoek af en de *Sosowohi* NASAROEDIN nam dien aan op een zilveren schenkblad met een servet toegedekt en bracht dien toen naar het paleis terug. Nadat de Prins zijn hoofddoek had afgelegd, namen de *Kali* en *Imam*-Sekretaris de kroon op en zetten die den Vorst met diepe groete en eerbiedsbetuiging op, onder het lossen van 13 schoten uit het fort Oranje en hingen den Vorst den gouden keten om. Daarna wenschte de Resident den Sultan geluk en deze bedankte den Resident in naam van het Gouvernement; daarna feliciteerden de militaire en burgerheeren allen den Sultan en de wereldlijke en geestelijke hoofden, de 3 *Ngofangarê*'s, de prinsen en adellijken maakten allen een eerbiedsbetuiging: vervolgens deden dit de commissies van Tidore en Batjan en ging ieder weêr zitten. De *Imam*-Sekretaris gaf een

teeken aan den Resident en nu lazen de *Lĕbé* AHGRAH en de *Kali* MOHAMADOEM het gebed en, nadat zij de handen over het gelaat hadden gestreken, brachten de oppassers een knaapje buiten, waarop een zilveren *pinang*-doos, en plaatsten dat vóór den stoel van den Sultan: daarna brachten zij nog een zilveren kom met water bij den Sultan en ook thee en allerlei gebak, en de Resident en de Sultan en alle heeren dronken thee; en de Resident geleidde den Sultan gearmd naar buiten en bleef staan in de galerij met het gezicht naar zee; de Fiskaal las het besluit van benoeming van den Sultan voor en het garnizoen en de schutterij en de *oepas salaka* en *ahi* stonden als eerbewijs aangetreden naar gewoonte; zij gingen naar binnen en weêr op stoelen zitten en wat praten. De Resident zeide aan den Sultan, dat het afgeloopen was: daarop stonden beiden op en gingen gearmd naar voren, de schutterij, het garnizoen en de oppassers presenteerden allen het geweer: aan de stoep der galerij gekomen, groetten zij elkaar door den voet op te lichten en de hand te reiken en kusten elkaar rechts en links en nog eens rechts [1]). De Sultan steeg in het rijtuig en vier jonge *soséba*'s hielden de *pajoeng*'s en de kinderen der *bobato*'s van Falarab hielden den *pajoeng* boven den Vorst: de Fiskaal ging mede om den Vorst naar boven naar het paleis te begeleiden. Daarbij gingen de *oepas ahi* voorop en volgde de eerewacht van Tidore, de *kabesaran kië*, de twee trompetters, de *kabesaran* van de *soséba*'s en *djoertoelis* en twee voorloopers; dan kwam de Vorst in zijn rijtuig met de eerewacht en de *oepas salaka* aan beide zijden; daarna de *Djoertoelis* met de *pinang*-doos, het kwispedoor en den waaier er achter, en de *Imam*-Sekretaris en de *Sahbandar-Chatibi-Djoertoelis* in de achterhoede; daarop de wereldlijke en geestelijke hoofden, prinsen, adellijken en de commissies van Tidore en Batjan achteraan, allen naar boven gaande. Bij de poort van het Fort Oranje werd een

1) Het kussen bij ontmoeting in groot tenue bestaat slechts in het manuaal: de oorsprong van dit gebruik is onbekend.

salut gegeven van 13 schoten. Boven gekomen aan den weg naar de graven werd de *tataboean* en op kleine en groote bekkens, als eerbewijs geslagen; nabij de groote poort werden de kanonnetjes tweemalen afgeschoten en aan Kaap Boeloeloe 13 malen; tot aan de poort van het wachthuis stond de groote kompagnie op een rij en sloeg de trom en de pijpers bliezen en de *oepas salaka* en *ahi* en de eerewacht van Tidore presenteerden het geweer: de muzikanten en violisten gaven de eer onder het balkon: de muzikanten, trompetters en klarinetspelers stonden onder aan de stoep aan de zeezijde en gaven daar het eerbewijs.

De Fiskaal en de Vorst stegen uit het rijtuig en gingen naar boven, onder het eerbewijs van het slaan op de kleine en turksche trom beneden aan de stoep. De wereldlijke en geestelijke hoofden, prinsen, adellijken en de commissies van Tidore en Batjan gingen allen meê naar binnen. Toen ging de Sultan in de binnengalerij zitten bij den ingang in het midden, met het gezicht naar zee, voor hem een knaap overdekt met rood fluweel, links aan de noordzijde zat de Fiskaal. De *Djogoegoe* Majoor-*Prang*, de *Hoekoem* en de commissies van Tidore en Batjan zaten op stoelen met het gezicht noordwaarts en hun rug naar de landzijde, op vier rijen banken zaten aan de landzijde de *bobato*'s van Soah Sio, de *Sangadji*'s van Hekoe en Tjim ten noorden en zuiden van de adellijken en de *Kali* en de vier *imam*'s van de groote moskee en de vier *chatibi*'s zaten op stoelen met het gezicht naar beneden, met den rug landwaarts zaten nog op vier rijen banken de *lĕbê*'s en officieren; de Majoor, de *Kapita*- en Luitenant-*Ngofa* en de zoons van den Sultan van Batjan en van de beide *dano*'s, die in burgerkleeding waren, zaten op stoelen aan weêrszijden van den ingang dicht aan de bovenkant met het gezicht zeewaarts vlak bij den muur: de prinsen en adellijken zaten op stoelen ter weêrzijden van den ingang dicht aan het benedeneinde met het gezicht naar zee en alle adellijken zaten op stoelen vlak tegen den muur. In de rondte zaten enkelen op banken, waaronder vele

bobato's en officieren: van deze zaten enkelen op het balkon: er waren hoofden ten zuiden en ten noorden en alle *modin*'s zaten in de loods vóór het paleis. De groote kompagnie met de *oepas salaka* en *ahi* bij het opstijgen van den Vorst het eerbewijs gegeven hebbende, kommandeerde de Majoor den tamboers een roffel te slaan en den pijpers te fluiten, waarop zij naar het balkon marcheerden met het front zeewaarts om zich te vereenigen met de gelederen, die naar de landzijde gekeerd waren, als een teeken om eer te geven bij de voorlezing van het besluit van den Vorst.

Toen alles goed geregeld was, begon de *Hoekoem* Jadi Abdoel Rasid met een *sembah* te maken en te bidden volgens de wijze, als voor Tidore en Ternate gebruikelijk is: ook de *Hoekoem Sangadji* Makdim maakte een *sembah*; verder deden dit de *Kimalaha-Marsaole* van Tidore, die van Ternate, de *Kimalaha* van Tomatjalah Todore, de *Ngofamanjira* van Latahlatah Batjan en de *Ngofamanjira* van Tasoemah Todore: daarna deden dit eerst de *lĕbĕ*'s, de *imam*'s en de *Sangadji* Bian en baden. Toen nam de Fiskaal den Sultan onder den arm en ging naar buiten op het balkon dicht bij het hekwerk staan met het gezicht zeewaarts en las de Fiskaal het besluit van benoeming van den Sultan voor in het Maleisch en de *Imam*-Sekretaris Abdoel Adjid in het Ternataansch, luidende aldus:

Acte van bevestiging,

van den Prins Kapitein-*Laoet* Poetra Ajanhar, die als Sultan van Ternate den naam en titel zal voeren van

Soeltan tadjoelmahsoel banajatoellalahanan siradjoelmoelka amiroedin iskandar manoeroesadik wahoewa mina aladalin sah.

In de plaats van den overleden Sultan Mohamad Arsad heeft het Gouvernement van N.-I. uitgekozen en benoemd den Prins Kapitein-*Laoet* Poetra Ajanhar te Ternate, echte oudste zoon van den overleden Sultan en daarom heeft voornoemde Poetra Ajanhar, Kapitein-*Laoet*, op heden den 20en October van het jaar 1879, na aflegging van den eed, voor ons Owen Maurits de Munnick, Resident van Ternate, zijn zegel en

handteekening gesteld en aan ons een acte van verband overhandigd gelijk aan die van den Kapitein-*Laoet* Ajanhar en hebben wij hem bevestigd in de hooge betrekking van Sultan van Ternate, met den naam en titel van

Soeltan tadjoelmahsoel banajatoellalalihanan siradjoelmoelka amiroedin iskandar manoeroesadik wahoewa mina aladalin sah.

Na de voorlezing ging men naar binnen en weêr op de stoelen zitten: de groote kompagnie en de oppassers marcheerden terug en schaarden zich in rijen als te voren om eer te bewijzen bij het weggaan van den Fiskaal; na het opstellen van de kompagnie ging de Majoor naar boven op een stoel zitten: daarop werd thee rondgediend en de Sultan en de Fiskaal dronken die en de dienstbaren gingen terug en gaven thee aan de wereldlijke en geestelijke hoofden van Ternate, Tidore en Batjan, de prinsen, adellijken en officieren: vervolgens werden de hoofden der eerewacht van Tidore binnen geroepen om thee te drinken.

Toen maakte de *Sangadji* van Limatahoe, Ahmar, een *sembah* en bracht den gewonen groet en het eerbewijs en nam het geschonkene aan. De Fiskaal vroeg om naar huis te gaan en de Sultan gelastte den Majoor Abdoel Wahab hem tot beneden te begeleiden: de groote kompagnie en oppassers stonden in het gelid, de tamboers sloegen aan, de pijpers floten en ook de turksche trom werd geroerd.

Nadat de Fiskaal was vertrokken, ging de Sultan in de kamer om de kroon af te zetten en een hoofddoek met omhoog staande punt om te doen, benevens een *Soelasche* hoed; buiten gekomen rangschikten de voornamen en *bobato*'s zich tot zij thee kregen en door de *soséba*'s *pinang* en *sedekah*'s naar buiten werd gebracht; te weten: de commissie van Tidore kreeg vijftig gulden op een zilveren schenkblad met een wit servet toegedekt: de eerewacht van Tidore tien gulden op een zilveren blad met een servet bedekt: een *soséba* droeg die en de *Chatibi-Djoertoelis* begeleidde hen naar beneden en reikte het geld over aan de hoofden beneden aan de stoep.

De commissie van Batjan kreeg acht gulden, overeenkomstig de regeling bij de installatie van den Sultan van Batjan, toen de commissie van Ternate acht gulden kreeg.

Aan de wereldlijke en geestelijke hoofden van de kampongs Soahsio, Sangadji, Hekoe en Tjim, ten noorden en zuiden, de prinsen, adellijken en de drie *ngofangaré*'s werden eerst giften uitgereikt, toen zij boven kwamen en een heilwensch uitspraken.

Nadat de voornamen en *bobato*'s *pinang* hadden gekregen, stond de Sultan aan de commissies van Tidore en Batjan toe op te staan en terug te keeren en de Sultan zond zijn heilbede aan den Sultan van Tidore; vervolgens vroeg ook de commissie van Batjan vergunning om te vertrekken en ging met de commissie van Tidore weg en zij vertrokken met hun eerewacht.

De Sultan gaf vergunning, dat dien avond de Resident en Mevrouw en alle heeren en dames in het paleis een bezoek brachten, maar nog niet om feest te vieren: dit zou den volgenden avond plaats hebben. Ook werd gelast dat de *kabesaran*, zoovelen er waren, dien avond zouden verschijnen, behalve de *kabesaran-kië* en bevolen dat de *Djogoegoe*, *Hoekoem*, Majoor, *Kapita-Ngofa* en Luitenant-*Ngofa* in tenue zouden komen: aan de prinsen en bloedverwanten werd echter vergund burgerkleeding te dragen: allen moesten om 7 uur op het balkon verzameld zijn. Ook gelastte de Sultan den Majoor-*Prang* een *marinjo* te laten rondzeggen aan de huizen op den grooten weg aan den zeekant, van af de grens van het Makasaarsche kamp tot aan de groote poort, dat bij elke woning *pisang*-stammen met hars gevuld moesten geplaatst worden; van af de groote poort tot onder aan het balkon zou de *Sadaha Kadatoe* daarvoor zorgen.

Hierna werd aan de grooten, *bobato*'s, prinsen en adellijken veroorloofd op te staan en terug te keeren: zij maakten een *sembah* en gingen naar beneden: hierna deed de *Sadaha-Kië* de *soséba*'s en *djoertoelis* uiteengaan, medenemende de *kabesaran-kië*. De *Kapita-Kië* liet de groote kompagnie naar de groote

poort teruggaan en de *oepas salakah* en *ahi* gingen landwaarts naar het kantoor, zooals gebruikelijk is.

V. Opheffing van eenige heidensche gebruiken.

In het jaar A. H.[1]) 1261, het jaar Ba, den 17en nacht van de maand Sawal, op een Zondag, gaf de Sultan last bijeen te roepen de rijksgrooten en *bobato*'s van Soahsio, Sangadji, Hekoe en Tjim, benevens den *Lĕbé-Kali*, de *imam*'s, *chatibi*'s, met de prinsen en adellijken en de drie *ngofangaré*'s.

Om 9 uur waren allen verzameld aan de groote poort en, het bevel ontvangen hebbende dat zij geroepen werden, betraden zij het paleis en namen volgens gewoonte plaats in de binnengalerij.

De Sultan sprak hen op deze wijze toe:

»Ik, Sultan, heb ulieden, grooten en *bobato*'s, *Kali*, *imam*'s, »*chatibi*'s, prinsen, adellijken en *ngofangaré*'s, allen op dit »oogenblik hier bijeengeroepen om voor dit land eenige rege»lingen te treffen. Gelijk ten tijde van onze vaderen met ulie»der voorouders, rijksgrooten en kamponghoofden, de gewoonten »en instellingen zijn aangenomen, zoo bleef het sedert het be»staan der negorij Foramadiahi tot aan de vestiging in de negorij »Malajoe gebruikelijk, dat aan ieder naar zijn beroep een plaats »is aangewezen en dat in die rangen de gewoonte wordt gehand»haafd. Van deze voorschriften zijn enkelen verboden bij de wet »en niet vastgesteld in den Koran, en daarom vraag ik u, »grooten en hoofden, of het beter is de gewoonte te blijven »volgen of na te gaan wat verboden is en wij zulks afschaffen?"

Daarop antwoordden de *Djogoegoe* Majoor-*Prang* Gamsoengi en de *Hoekoem* van Soahsio en die van Sangadji, de Kapitein-*Prang*

---

1) Het صرم uit den tekst heb ik onvertaald gelaten: het zijn de eerste en laatste letters van het bekende صلى الله عليه وسلم.

en de *bobato*'s van Soahsio, Sangadji, Hekoe en Tjim: »Van »welken aard de overweging van Uwe Hoogheid zij, wij brengen »daaraan hulde en volgen die, en als het geoorloofd is, schaffen »wij de gebruiken en staatsie, die bij de wet verboden zijn, af."

Het gevoelen gevraagd zijnde van den *Lĕbé*, den *Kali* van Bangsa, Ilham, de *imam*'s en *chatibi*'s, gaven deze ten antwoord: »De gebruiken en staatsie, die bij de wet verboden »zijn, dagteekenen nog van de tijden der onkunde, maar zijn »niet voorgeschreven in het boek Gods. Blijven zij toch van »kracht, dan is dat als de vereering van afgoden, hetgeen een »groote zonde daarstelt."

Gevraagd zijnde aan de grooten en *bobato*'s, antwoordden deze nog sterker, dat zij geheel dezelfde meening waren toegedaan.

En de *Djogoegoe* Majoor-*Prang* met de gemelde grooten en *bobato*'s antwoordden allen: »Zoovele gebruiken en staatsie als »door de wet verboden worden, verzoeken wij af te schaffen »en wij verheugen ons zeer en zijn blijde, dat het hiertoe ge»komen is, want het is goed en gemakkelijk voor ons; slechts »de gebruiken en staatsie, die de wet niet verbiedt, passen »wij toe om tot een zuiveren toestand te geraken."

Alsnu kwam de Sultan met de grooten, *bobato*'s en den *Lĕbé* overeen, dat deze voorschriften en gebruiken geldig zouden zijn:

1°. Dat de grooten en *bobato*'s (het lijk van den Vorst) vereeren en hulde brengen als bij levenden lijve, is niet geoorloofd;

2°. Dat de echtgenooten der grooten, *bobato*'s en *ngofangaré*'s *sarong*'s van *sagoe*-bladeren dragen, is niet geoorloofd; en evenmin dat zij (aldus gekleed) het lijk (van den overleden Vorst) naar de begraafplaats volgen;

3°. De staatsie van groote hoeden en ballen van rood laken mag niet meer door vrouwen gedragen worden, maar dit moet (bij de begräfenis van het lijk van een Vorst) door mannen geschieden;

4°. Dat de *légo-légo* in het paleis of bij het graf wordt gezongen, is niet geoorloofd;

5°. Dat een eerewacht met twee *bobato*'s den vader en de

moeder van den Vorst, nl. een *kimalaha* van Marsaole en een vrouw uit Marsaole (die als zoodanig fungeeren), afhalen en dat een (andere) *kimalaha* van Marsaole eerbied bewijst (aan die personen) en dat vrouwen uit de kampong Marsaole in het paleis en bij het graf weenen, is niet geoorloofd;

6°. Dat de draagstoel en het rijpaard (van den overleden Vorst) met zwart lijnwaad worden omhangen, is niet geoorloofd: evenmin dat deze den lijkstoet volgen;

7°. Dat na het begraven in het paleis een soort troonhemel wordt gemaakt, is niet geoorloofd: dat (däär) de *lego-lego* wordt gezongen door vrouwen, die hooge hoeden en roode ballen dragen, is niet geoorloofd: dat wat vrouw heet, het lijk mede gaat begraven, is niet geoorloofd: en dat in huis een doodbaar wordt gemaakt, is niet geoorloofd.

Waaruit voortvloeit, dat bij het overlijden van den jongeren broeder Kapitein-*Laoet* Poetra Aboe Maha en den Prins Majoor Poetra Ahmad en den ouderen broeder Kapitein-*Laoet* Poetra Moehamad Daoed (voor zooveel hen aangaat) deze gebruiken eveneens zijn afgeschaft.

En aangezien omtrent de gebruiken en staatsie, die onder de geestelijke wet vallen, gelijk is aangegeven in dit stuk, door den Vorst en de grooten en *bobato*'s van Soahsio, Sangadji, Hekoe en Tjim een beslissing is genomen, zoo mogen die in het paleis niet meer worden gevolgd, maar moet men zich houden aan het boek Gods. Andere gebruiken en staatsie blijven van kracht en worden niet opgeheven, daar zij niet verboden zijn.

Als bewijs van de echtheid dezer regeling zal de Sultan zijn zegel bovenaan plaatsen en zullen alle hoofden daaronder hunne handteekening stellen: voorts wordt het aangeboden aan onzen vader, den Resident van Ternate, die namens het Gouvernement het bestuur voert, en hem verzocht deze beslissing te bekrachtigen.

(Volgen de handteekeningen).

VI. TERNATAANSCH-HOLLANDSCHE WOORDENLIJST [1].

ا

ا Alif, het *eerste* jaar van een tijdkring der Mohamedaansche jaartelling. De andere jaren zijn Ha, Djim, Djé, Dal, Ba, Waoe en Dal, waarbij het 5e en 8e jaar beiden het cijfer 4 hebben, zooals dit in de Maleische landen meer gebruikelijk is. De berekening van den eersten dag der verschillende maanden geschiedt voor de opvolgende jaren op de bekende wijze.

إ i, *zij*, pers. voornw. mann. en vrouw. meerv.; gewoonlijk met ana verbonden, b.v. simarah iwadjé, *zij zeiden;* ana iïnò, *zij komen.*

Wordt wel eens gebezigd, waar geen meervoudsvorm is, zoodat men geneigd zou wezen de voorvoeging te beschouwen als welluidendheidshalve te zijn geschied, b.v. kapal iwosa moté Hiri si Baboea masoah tarah, ioemò tapoe toma laboean, *het schip ging door de straat tusschen Hiri en Baboea zuidwaarts en ankerde op de reede.*

Vóór zelfst. naamw. geplaatst is *i* het bezitt. voornw. van den 3en pers. mann. enkelv., b.v. ironga, *zijn naam;* ibabah, *zijn vader.*

Aan causatieve werkwoorden geeft het een passieve beteekenis, b.v. isinjata, *verklaard worden;* isingongadjé, *verhaald worden.*

انن ibn, *zoon* (uit het Arab.).

اتس atas, *op*, *overeenkomstig* (uit het Mal.).

أتو atawa, *of*, in geschriften (uit het Mal.); in de spreektaal is *of* = bolo.

اتوران atoeran, *regeling*, *orde* (uit het Mal.).

---

1) De titels, aan den tegenwoordigen Sultan bij zijn troonsverheffing gegeven, zijn uit deze lijst weggelaten, omdat men te Ternate van oordeel is, dat de in den Regeeringsalmanak gevolgde transcriptie minder juist is. Voor de spelling van vreemde woorden verwijs ik naar het aangeteekende op blz. 193 en 197.

أتيس atis, een *struik*, Anona squamosa L.

أجي atji, *breken*, *scheuren*, *splijten* van den grond of muren.

أحد ahadi, *Zondag* (uit het Arab.).

أخرات achérat, *geestelijk* (uit het Arab.).

ادو adoe, *onder*, *beneden*; ènané ma-adoe, *hieronder*; toma ngoté ma-adoe, *onder aan de trap*.

أدو adoe, *milt*.

ادي٢ adé-adé, *voorkomen*, *uiterlijke gedaante*.

أدي adi, *nog*, *bovendien*, *daarenboven*; gila² òfiriadi, *toen liep hij ook weg*.

ارتافي artapè, verbast. van het Holl. *aardappel*.

اره arah, *maan*, *maand*; bia arah, de Conus*schelp*.

أري ari: 1°. *weenen*, *schreien*. 2°. verkorting van hari raja.

استانه astanah, *paleis* (uit het Mal.).

إستعاداة istiadat, *gebruik*, *gewoonte* (uit het Arab.).

إستي isté: isté litnan, *eerste luitenant*.

إستينجه istindjah, *ringvinger*; zie bij ragah.

إسكونيير iskoenjèr, het Holl. *schoener*.

إسكيلماي iskilmai, *het klarinetvormig instrument*, waarop de toon wordt aangegeven bij de vertooning der légo in het vorstelijk paleis (verb. van schalmei).

اسلام islam: manoesia islam, *Mohamedaan*.

أسن جاوه asan djawa, de bekende tamarinde.

إسنين isnèn, *Maandag* (uit het Arab.).

اسو asoe, *uitgezonderd*, *behalve*; soms met bolo verbonden tot bolo asoe.

أصل asal, *herkomst*, *afkomst* (uit het Mal.); kodihò toma asal, *terugkeeren tot de plaats van herkomst*, *overlijden*.

أغه angah, *spleet*, *gespleten*.

افو afò, een *boom*, Hernandia sonora L.; de schors wordt in het waschwater van pasgeboren kinderen gedaan.

Bij Miquel en Filet foutief Asso en Bifi mafalla.

افه afah, *niet* (vetatief); afah wadjé mina, *spreek niet over haar*.

Riafah, id.; het voorvoegsel *ri* schijnt hier geen bepaalde beteekenis te hebben en welluidendheidshalve te worden bijgevoegd, tenzij het wordt gebezigd tegen meerderen en gelijken om het verbod niet te sterk te doen uitkomen.

أقطير aktir, *besluit* van be-

noeming (verb. van *akte*.).

أكبار akbar: bia akbar, een soort *paarlschelp*, waarin kleine parelen worden aangetroffen; sommigen noemen deze bia akar bahar.

أكو akoo, *kunnen*, *mogen*; akoe oewah, *het is niet geoorloofd*.

أكي aké, *water;* bij gemis van een ander woord ook *rivier* en in dit geval zelfs aké lamò voor *kleine stroom*; ook wel *plaatsnaam*.

VAN MUSSCHENBROEK (*Tijdschr. Kon. Instituut*, *4e volgreeks*, *Deel VII*, *blz. 30*) gaat zonder twijfel te ver, als hij dit woord van het Spaansche agua afleidt!

ألبهدير albahdir, vier *soldaten met metalen borstschilden en koperen helmen*, die bij groot ceremonieel vóór de Sultanstroepen loopen (verb. van *hellebardier*.)

الفيرس alfèrès, *vaandrig* (uit het Portug.).

الله تعالى Allah taäla, *de hoog verheven God* (uit het Arab.).

أليكورو aligoerò, een *heester*, Tabernaemontana coronaria R. Br.; met water, waarin de bloemen geweekt zijn, worden lijders aan pokziekte besprenkeld.

Bij FILET foutief Alligoeroea bonga; noch bij dezen noch bij MIQUEL is het geneeskundig gebruik opgegeven.

امرال amral, *wimpel* (misschien van het Holl. *admiraal*); paké bandéra si amral, *voorzien van vlag en wimpel*.

Over het gebruik van wimpels zie bij Staatsievlaggen.

أمڤون ampoen, *vergiffenis* (uit het Mal.); lahi ampoen, *vergiffenis vragen*, *zich verontschuldigen*; evenals in het Maleisch is dit de gebruikelijke beleefdheidsvorm jegens een meerdere bij weigering van een verzoek.

أمو amò, een *boom*, Artocarpus integrifolia L.; de vruchten worden gegeten.

Bij FILET foutief ambi.

أموي amoi, *één*, *de eerste*, van menschen; zie ook rimoi. In het algemeen geldt van de *ordinalia*, dat zij niet van de gewone telwoorden verschillen.

أن ana, *zij*, *hen*, pers. voorn. mann. en vrouw. meerv., en dan gewoonlijk met *i* verbonden, b.v. ana déro of ana idéro, *zij krijgen;* si djoöe kolano tarima ana hangoe, *de vorst ontving hen niet*.

Als bezitt. voornw. wordt er nga en soms ook gé bijgevoegd, b.v. ana gé ngafalah, *hunne (hare) huizen*.

انتارة antarah, het Mal. antara; ma-antarah wangé raoe, *na verloop van eenige dagen;* ma-antarah foetoe romdidi, *met een tusschentijd van twee nachten*.

إنكي ènagé, *die*, *dat*; zie bij èna.

Ook *het*, van dieren of zaken; zie bij gé.

إنني ènané, *deze*, *dit*; zie bij èna.

أوتوسن oetoesan, *zendeling*, *gezant* (uit het Mal.).

Titel van den *voornaamste* der Ternataansche hoofden, die in de districten den Sultan vertegenwoordigt en voor diens belangen optreedt.

أوو awò, *bloed*; awò boboedò, *fluor albus*; sidagi awò, *bloeddiarrhee*.

أوو awoe, *matroos*, *roeier*; in het Maleisch der Molukken veelal masanai of masnait.

اهلي ahali, *familie*, *bloedverwantschap* (uit het Arab.).

أهي ahi, *schil*, *schaal*, *huid*, *omhulsel*; lémò ma-ahi, *de schil van een citroen*; bia ma-ahi, *de schaal van een schelpdier*; oepas garnati ahi, *de oppassers met schildpadden hoofddeksels*.

أيت ajat, *vers* van den Koran (uit het Arab.).

ايكا ikà, *daar*, *derwaarts*; ikà-inò, *her- en derwaarts*.

ايكو igò, *klapper*; igò ma-aké, *klapperwater*, ook *jonge klapper*; igò ma-haté, *klapperboom*, Cocos nucifera. Igò-igò, een *plant*, Phyllanthus urinaria Willd.

ايمام imam, *voorganger in het gebed* (uit het Arab.).

ايمان iman: bariman, *vertrouwen stellen*, *geloovig zijn* (uit het Arab.).

اين èna, *het*, voornw. 3e pers. enkelv., van zaken en dieren, b.v. ògasaèna, *hij bracht het*.

Enagé, *die*, *dat*, *aldus*, *eveneens*.

Enané, *deze*, *dit*.

ايه ajah, *moeder*.

و ò, *hij*; pers. voornw. mann. enk.; alleen vóór werkwoorden gebezigd, b.v. òwadjé, òinò, enz., maar ter versterking en verduidelijking dan dikwerf met oena tot oena ò verbonden.

وبو oebò, een *papegaai*soort, Eclectus grandis.

وبوس òbòs, *overste* (uit het Holl.).

وبه oebah, *kruit* (uit het Mal.).

وت oti, *vaartuig*, *prauw*; oti ma-héra, *vlerkprauw*; oti bangkoe, een *grootere prauw*.

وتو oetoe: 1°. *wortel*.
2°. *plukken*, *afplukken*.

وتو òtoe, *droog*, in tegenstelling van *nat*.

وچي oetji, *neerkomen*, *afdalen*; sigoetji, *doen neerdalen*; sabéa oetji, *na afloop van het gebed*; oetji isa, *naar wal gaan* (van boord).

وراس oras, *uur* (uit het Spaansch of Portugeesch); oras tjako

romotoha, *het uur slaat vijf, het is vijf uur*.

ورٓاغ orang, *mensch* (uit het Mal.); zie ook giki.

Orang Gorap, lieden, vroeger door zeeroovers gevankelijk weggevoerd en ook wel dat bedrijf uitoefenende, thans met hunne afstammelingen wonende nabij Dodinga en op de Lolodah-Eilanden.

ورٓان *Oranje*, naam van het *fort* op de hoofdplaats, in 1609 door François Wittert aan de toenmalige sterkte Malajoe gegeven.

ورٓو oeroe, *kant*, *rand*, *oever*, b.v. aké ma-oeroe, *de oever der rivier*.

Dòöeroe, *volgelingen*, *geringe hoofden*, die tot een onderkampong behooren en op straat *achter* het hoofd loopen.

Madòöeroe, *later*, *naderhand*.

Tòöeroe, *later komen* dan afgesproken of gelast was (dit alleen van menschen gebruikt).

ورٓو òrò, *nemen*, *halen*, *opvatten*; òrò fakat, *overeenkomen*.

ورٓو òroe, *buik*.

ورٓي òri, *schildpad*; òri foeroe, *landschildpad*.

ورٓي يومه oerijomah, een *plant*, Flagellaria indica L.; de ranken zijn een middel tegen stuipen bij kinderen.

وسفيره oespérah, *kanon*; taboe oespérah walonjagi-moi si raängé, *het kanon werd dertien malen afgeschoten*; oespérah pantah, *klein koperen geschut* in den vorm van rantaka.

وفسير ofsir, *officier*; ofsir djaga, *de officier der wacht*. De rangen der officieren van den Sultan komen overeen met die van ons leger; die welke bij de Compagnie dienen hebben ongeveer dezelfde uniform. In een burgerlijke betrekking geplaatst vormen oplegsels op schouder en mouwen het distinctief. Zie voorts bij ngofangaré.

وفو òfò, een *boom*, Urostigma nitidum Miq.; de gekookte schors wordt op gezwollen deelen gewreven.

Bij Filet minder goed Gofforoe.

وفو òfoe, *bij*, *honigbij*.

وفس oepas, *oppasser* van den Sultan, herkenbaar aan de gele kabaai.

Oepas salakah, *de oppassers, die met zilveren sieraden zijn opgetooid*.

Oepas garnati ahi, *de oppassers, die de schildpadden hoofddeksels dragen*.

وفو òpò, *been*, *beenderen*.

وفه oepah, *duizeligheid gepaard met flauwte en verlies van bewustzijn*.

وكو òkò, *staan*, *overeindstaan*; sigòkò, *oprichten*, *daarstellen*,

bouwen; sigògòkò, idem; zie ook hij kòkò.

وكو oekoe, *vuur.*

وكي òkí: 1°. *drinken.*
2°. *tros van vruchten of halm van padieâren.*

وكو ògò, *stil, zwijgend.*

وكه oegah, *suikerriet;* de meest geteelde soort is bruinachtig met gele strepen en dient behalve als versnapering ook tot bereiding van suikerwater, dat door uitpersing wordt verkregen.

Oegah-oegah, een *plant,* Costus speciocus Smith.; de stengel is een middel tegen duizeligheid en verlies van bewustzijn.

وكي oegé, *van groente bereide toespijs.*

ولفوله Oloefolah, naam van een *kampong* op het eiland Ternate, bewoond door Soelaneezen.

ومو oemò, *uitwerpen, wegwerpen;* oemò tapoe, *ankeren.*

ومه omah, *keelontsteking met hoest en slijmafscheiding.*

ون oena, *hij, hem,* als hij ò; dikwerf beiden h.v. oena ò wadjé, *hij zeide.* Ook hezitt. voornw. en dan met bijvoeging van *i,* h.v. oena ifalah, *zijn huis;* oena iòti, *zijn prauw;* ter versterking wordt er zelfs gé tusschen geplaatst, b.v. oena gé ifalah.

وني oeni, *kijken;* siwoeni, *laten zien.*

وو oõe: njaoe oõe, een *visch*soort, die veel tusschen koraalriffen wordt aangetroffen.

وواه oewah, *niet;* rioewah, idem; over het voorvoegsel *ri,* zie bij afah.

Het wordt evenals malò en hangoe achter de *verba* en *adjectiva* geplaatst, waarop het betrekking heeft.

Verschil in beteekenis bestaat er tusschen die *negativa* niet, maar de gewoonte schijnt voor elk dezer het gebruik in bepaalde gevallen te vorderen.

وهو òhò, *eten.*

وهي oehi, *afstroomen, neêrzijpelen.*

Goehi, *stortvloed.*

يجه idjah, *waarde, prijs;* kai ma-idjah, *de prijs van een huwelijk,* d. i. *bruidschat.*

يچي itji, *klein, nietig;* itji si lamò, *groot en klein.*

يدو idò: njaoe idò, een *visch*soort, Thymnus sp., die in het Maleisch der Molukken tjakalang heet. Zie hierover uitvoeriger p. 45 noot 3.

يدو واهو idò wahò, een *plant,* een soort alang[2] of glagah; de bloempluimen worden gegeten.

Bij Filet fontief Idomahoe.

يدي idi, *gillen*, *geluid geven*, *luiden*.

Idi-idi, een soort spreeuw, Lampitornis, met roode oogen, die op de vruchten van den tjampakaboom aast: wordt met een bijzonder soort fuik gevangen.

Idi-idi ma-lako, een *slingerplant*, Abrus precatorius L.; de bladeren zijn een geneesmiddel tegen hoest.

Bij Filet en Miquel minder goed Idé-idé malako.

يدين idin, *vergunning*, ook *bevel*, *last* en dus van een meerdere *zeggen* of *spreken* (uit het Arab.).

يره irah, *slecht*, *kwaad*.

يس isà, *aan land*, *naar den wal*, in tegenstelling van hòkò, *naar zee*.

يسو isò, *knol*, *knolwortel*, *wortelstok*.

يسي ési: siési, *wrijven*, *opwrijven*.

يسي isé, *hooren*, b.v. iïsé idin ènagé rioewah, *zij hoorden niet naar dat bevel;* sigisé of beter sigogisé, *luisteren*.

يڠي ingi: 1°. *tand;* ingi lamò, *kies;* dotoeroe ma-ingi, *dondersteen*.

2°. *de plaats waar een rif in zee eindigt;* kan dus alleen met njaré tot njaré ma-ingi verbonden worden.

يكي igi, *vischfuik*.

يله élah-élah, *pisangstam*.

يمه imah, algemeene benaming van Dioscoreasoorten.

Imah kastéla, de Batatas edulis Chois.

ينو inò, *komen*, b.v. òinò si kolano, *hij kwam bij den vorst;* pasa toma ènagé iïnò oewah, *later kwamen zij niet*.

Ika-inò, zie bij ika.

Si inò gé, *tot*, *toen*.

يها iha, met een prauw *langs het walletje varen* of zooals inlanders gewoon zijn dicht aan het strand *elken inham volgen*.

يهو ihò, *drek*.

يي ië, *naar boven*, *bovenwaarts;* te Ternate wordt daarmede bedoeld *noordwaarts*, in de richting van het paleis des Sultans (op N.W. Halmahera juist het omgekeerde, waarmede Van der Crab zich bij *Naïdah, blz.* 467, vergist); een dergelijk spraakgebruik wordt o. a. ook op Celebes aangetroffen. Ië tarah of ië si tarah, *naar boven en beneden*, *op en neêr*. Soms heeft ië een verbale beteekenis, b.v. òië, *hij gaat naar boven of noordwaarts*.

Zie ook mië en koré.

ييو iò of ijò, *oudere broeder of zuster;* iò ma-ngofa *broeders- of zusterskind*.

ب

ب Ba, het *zesde* jaar van een tijdkring.

بابو baboe, *vallen*, *omverwerpen*; ibaboe toma kàhà, *zij vielen op den grond*.

بابه bàbah, *vader*; met dit woord wordt elke onbekende inlander aangesproken, terwijl men tegen een Chineeschen afstammeling *njong* zegt. Daar in briefstijl tusschen de Sultans en het Hoofd van bestuur de titulatuur van zoon en vader wordt gebezigd, is deze vorm in de bijgevoegde stukken somwijlen behouden.

بات bata, *tegel*, *vloersteen* (uit het Mal.).

باتو batò, *ook*, *slechts*, *evenzoo*.

باتي bati, *boomstam*, *paal*, *stuk hout*; van daar ook *grens*, omdat die dikwerf door een paal en op de hoofdplaats door een in den grond gestoken affuit wordt aangewezen.

باجو badjoe, *baadje* (uit het Mal.).

باچه batjah, *lezen* (uit het Mal.).

بادان badan, *lichaam* (uit het Mal.); ibadan saki oewah, *hij gevoelde zich niet wel*.

بادو badoe, *aanhouden*, *tegenhouden*.

بارجاه baràdjahà, *hardlijvigheid*, *verstopping*.

بارو baroe, een *boom*, Hibiscus tiliaceus L.; de bladeren worden in aftreksel tegen diarrhee gegeven.

Baroe-baroe, *soldaten van den Vorst*, die één kompagnie vormen van ruim 100 man onder ± 10 officieren. CAMPEN noemt ze abusievelijk orang baroe, welken naam DE HOLLANDER heeft overgenomen.

باريس baris, *exerceeren* (uit het Mal.).

باسو basoe, *voelen*, *gevoelen*, *ontwaren*.

باغه bangah, *bosch*, *woud*.

باكي baki, *presenteerblad* (het Holl. *bakje*).

بال bala, het *volk*, in tegenstelling van de hoofden (uit het Mal.); ook wel rajat bala.

بالس balas, *antwoorden* (uit het Mal.).

باوه٢ bawah-bawah, een *plant*, Euryeles amboinensis Herb.

Bij FILET minder goed Bawafoeroe.

باي bai: 1°. *toonen*; sibai, *vertoonen*.

2°. Baï Marsaolé, *vrouwen uit de kampong Marsaolé*, die in de inlandsche maatschappij een eenigszins hoogeren rang innemen, omdat uit die kampong vroeger de voornaamste betrekkingen werden voorzien.

بايا baja, een *plant*, Amarantus tristis L.; de wortels dienen als middel bij duizeligheid.

Bij FILET oegé baja, maar oegé is de daarvan bereide groente.

بايليلي bailèlé, het *gillend*

geluid van *roeiers of vechtersbazen*, waarmede zij hun vreugde te kennen geven en dat moet dienen om een kunstmatige opwinding teweeg te brengen.

بباتو bobatò, collectieve benaming van *mindere hoofden*, als *kamponghoofden en derg.*

بباتو bobatoe, een *plant*, Millettia sericea W. et Arn.; waarvan de wortels gebezigd worden om visschen te bedwelmen, die dan aan de wateroppervlakte komen drijven en met de hand gevangen worden.

بباني bobané, zie bij pané.

ببوا Baboea, naam van een begroeide *rots* benoorden het eiland Hiri en daarvan door een straat gescheiden.

بباوو boeboeaoe, een *kever*; zie bij boeaoe.

ببوچه boboötjah, 1°. een soort *inktvisch* met lange vangarmen: de kleinere soorten worden gegeten, de grootere zouden voor prauwen gevaarlijk zijn, daar zij deze omstrengelen en meêsleepen. Men beweert, dat zij huizen in uithollingen van koraalrotsen en de kleur aannemen van dat gesteente, zoodat slechts kenners hen kunnen vangen.

2°. een *slingerplant*, Roxburghia javanica Kunth.; de bladeren worden op gezwollen deelen gelegd.

Bij Filet minder goed Bootsja.

ببودو boboedò, *wit*.

ببوسو bobòsò, *ongeoorloofd*, *heilig*, *onrein* (het Polyn. taboe); enkele malen tot fòsò en pòsò verbasterd.

ببوني boeboné, een *boom*, Cassia fistula.

Bij Filet minder goed Boeboeni.

بتاكو batakoe: djoeroe batakoe, *knecht of helper in de keuken*, zijnde *een heerendienstplichtige voor huiselijke diensten*.

بتاكه batàkah, een *plant*, Kaempferia Galanga L.; de wortelstok is een geneesmiddel voor kleine kinderen.

Bij Filet minder goed Patakkar.

بچان Batjan, het *sultanaat* en *eiland* van dien naam. Dit is de goede schrijfwijze, zooals die reeds in den brief bij Valentijn (I^b, blz. 122) voorkomt: het بچغ van Van der Crab (bij *Naïdah*, *blz.* 462) heb ik nimmer aangetroffen.

بديتو boditò, *ongeluk*, *onheil*.

بديگه bodigah, *betooverd*, *behekst*.

براغكل barangkali, *misschien* (uit het Mal.).

براكه borakah, een *lap zwart katoen*, bij rouwplechtigheden om den linker bovenarm gewonden.

بچينت baratjinta, *verdrietig*,

bedroefd (uit het Mal.); de verlenging van bĕr tot bara vermoedelijk uit het Makasaarsch overgenomen.

برسي barsi, het Mal. bĕrsih.

برنتي brènti, *ophouden*, *uitscheiden* (uit het Mal.); brènti tjai-tjai, *even ophouden*; brènti oewah, *zonder ophouden*.

برواه baroeah, *houten kist*; baroeah ma-koetji, *de sleutel der kist*.

برهاله barhalah, *afgod* (uit het Mal.).

بريک brèk, het *vaartuig* van dien naam (uit het Holl.).

بسرت basarta, hetzelfde als sarta.

بسوسو basoesoe, *baren*.

بڠس bangsa, *iemand die van adel is* (uit het Mal.); ook naam van een *kampong* op het eiland Ternate, waar alleen adellijken wonen, en die eigenlijk Salèro heet.

Bangsa ma-dopolo, *afstammeling van een hoofd of die den rang van hoofd heeft*.

بڠکو bangkoe, het Holl. *bank*; oti bangkoe, een prauw *bangkoe* (misschien van het Portug. banca).

بڠکاي Banggai, de *eilanden*, gelegen tusschen den Soela-archipel en de Oostkust van Celebes, staande onder een Radja, die op het gelijknamige eiland verblijf houdt, en behoorende tot het sultanaat Ternate.

بلا balá, *onheil*, *ongeluk* (uit het Ar.).

بلچاي balatjai: B. roriha, een *struik*, Ricinus communis L.; de bladeren worden gebezigd tegen stuipen bij kleine kinderen.

B. hisah, een *struik*, Iatropha Curcas L.; een aftreksel der schors dient als middel tegen spruw.

Bij Filet minder goed Balletjaai.

بلسوان Balisoan, naam eener Alfoersche *kampong* in het district Sawoe op Noord-Halmahera.

بلکون balkon, *het voorstuk van het paleis* (uit het Holl.).

بلول Boeloeloe: Boeloeloe ma-déhé, *kaap Boeloeloe*, vóór het paleis, waar een kleine steenen wal is aangebracht.

بلولو bololo, een soort *zeeslak*, die gegeten wordt.

بليبي balibi, een *boom*, Averrhoa carambola L.; de vruchten worden gegeten, de bladeren spreidt men uit op matten, waarop poklijders zich te slapen nederleggen.

Bij Filet minder goed Bilimba.

بنتوڠ bantoeng, het Mal. bantoe.

بنته bantah: toloe bantah, zie bij toloe.

بندر bèndar, *negorij*, *land*, *plaats* (uit het Mal.).

بنده bandah: 1°. *zingen*, b.v. légo of andere liederen; ook van een *deuntje* om kinderen in slaap te sussen, maar dan veelal bondah uitgesproken.

2°. *band*, *sjerp* (uit het Holl.); men zegt dikwerf ban.

بنديره bandérah, *vlag* (uit het Mal.).

Bandérah kompani of b. bataljon, *de troepen- of bataljonsvlag;* zie hierover de Beschrijving der staatsievlaggen.

بواوو boeaoe, *geluid*, *dreun*, *knal*, *dreunen*, *knallen*; mâboeaoe dokasaha ratò, *het gedruisch er van was als van een storm.*

Boeboeaoe, *groote kever*, Euchirus longimanus; komt 's avonds op het licht af en tracht in de vlam een zelfmoord te begaan; drinkt ook wel sagoeweer uit de bamboezon koker, waarin die aan den arenpalm wordt opgevangen.

بواه لاوه boewah lawah, de *kruidnagelboom*, Caryophyllus aromaticus L.

Bij Filet minder goed Bobolawa.

بوبو boeboe: njaoe ma-boeboe, *rugvin van visschen.*

بوبو bòbò, een *boom*, Nipah fruticans Wrmb.; het hout van den stam wordt aan stukjes gesneden en in het waschwater van zuigelingen gedaan, de bladeren dienen tot dakbedekking.

Bòbò ma-déhé, kaap *Bobo*, de zuidpunt van het eiland Tidore.

بوت boeta, *uitgevallen van haren.*

بوتو boetoe: 1°. *markt*, *marktplaats*; bij Valentijn (I^b, blz. 207) abusievelijk boenton.

2°. *drukken*, *afdrukken*; òsiboetoe tjap kompani, *hij liet het zegel van het Gouvernement afdrukken.*

بودي boedi, *weldaad*, *verplichting* (uit het Mal.).

بورکر borgor, het Holl. *burger*, de *vrije lieden*, geen onderdanen der vorsten, allen ingelijfd bij de schutterij.

Kapitein borgor, *de kapitein-kommandant van dat corps.*

بورو٢ boerò-boerò, een soort *Pandanus*, van welker smalle bladeren de gewone zitmatjes worden vervaardigd.

بورو bòrò, *ei*; namò ma-bòrò, *kippenei.*

بوروؤلي bòrò-öli, een *plant*, Entada Pursaetha DC; de ranken zijn een middel tegen buikziekte.

Bij Filet en Miquel minder goed oli-oli.

بوري bori, een *plant*, Anamirta

flavescens Miq.; de vruchten dienen om visschen te bedwelmen.

FILET verwart deze plant met de Millettia sericea.

Sibori of sibori njaoe, *het bedwelmen van visschen op die wijze.*

بوريدي borédé en boborédé, *bespuwen*, door nl. wortels of bladeren te kauwen en het speeksel op iemands lichaam te spuwen; vooral in gebruik bij vermoeden van betoovering of bezoeking door kwade geesten.

بوس boesa, *nat*, in tegenstelling van *droog.*

بوغ boenga, *bloem* (uit het Mal.); in plantennamen meer sajah.

بوغو bongò, *zijde*; bòbongò, *weêrszijden.*

بوك boek (uit het Holl.).

بوك bok, een soort *Pandanus*, met groote bladeren, die in reepen aaneengehecht de bekende *kokoja*matten vormen.

بوكن boekan, *geenszins* (uit het Mal.).

بوكو boekoe, *heuvel.*

بوكو bòkò, *groote trom*, *Turksche trom.*

بوكي bòki, *vrouwelijke afstammeling van den vorst.*

Djoĕe boki, *de Sultane*, in het Maleisch gewoonlijk Toewan Poetri betiteld.

بوكي ماكوتيلي boki ma-goetèlé, een *slingerplant*, Clitoria ternatea L.

Bij FILET minder goed Bokima kotele.

بوكس boegis, *Boeginees.*

بولو bolo, *of* (in tegenstellingen); ngana mina èna bolo oewah, *hebt gij het gezien of niet?*

بوله boelah, een *huidaandoening*, die wel iets van schurft heeft.

بوليو bòléo, *groot rif*, *dat zich ver in zee uitstrekt.*

بوي boi, *weggooien*, *neêrwerpen*; siboi, idem; masiboi, *dat zich zelf doen*, dus *springen*; siboi tapoe, *het anker uitwerpen*, *ankeren.*

بياس biasa, *gewoon*, *gebruikelijk* (uit het Mal.).

بيبيلاتو bibilatoe, *scorpioen.*

بيتو bitoe, *lip.*

بيتي bété, een *plant*, Colocasia antiquorum Schtt.; de wortelstok wordt gegeten.

بيچاره bitjarah, *beraadslagen* (uit het Mal.).

بيدو bidò: B. ma-raoe, Chavica Betle Miq.; met het afkooksel der bladeren worden schurftwonden gereinigd.

B. ma-sòfò, Chavica siriboa Miq.; tegen den tandworm wor-

den de met een steen fijn gemaakte vruchten, met blauwsteen gemengd, over de tanden gewreven.

Zooals bekend is, worden in de Molukken nooit de bladeren der eerste maar altijd de vruchten der tweede soort met kalk en gambir gekauwd.

Bij MIQUEL foutief Bida maran en Bida masofo; de door hem in navolging van RUMPHIUS opgegeven reden, waarom de Ch. siriboa verkozen wordt boven de Ch. Betle, is niet aannemelijk.

B. ritjà, Cbavica Roxburghii Miq.; de fijne worteltjes worden tegen kiespijn bij wijze van pruim in den mond gestoken.

بيده bédah, *verschil*, *onderscheid* (uit het Mal.).

بيرارو biraro, een *slingerplant*, Psophocarpus tetragonolobus DC.; de zaden worden gegeten.

بيراه birah, *rijst uit den bolster*; birah ma-ahi, *padie*, Oryza sativa L.; birah éra, *gekookte rijst*.

Alleen het laatste bij FILET, verbasterd tot Biarera.

بيرو biroe, *blauw*, *uit indigobladeren verkregen kleurstof*.

بيري biri, *wegbrengen*, *medenemen*.

بيس bésa, *regen*; bésa foforai, *motregen*.

Bésa-bésa, een *slingerplant*, Aristolochia indica L.; ter versterking der huid worden zuigelingen gewasschen in water, waarin de ranken dezer plant geweekt zijn.

Bij FILET minder goed Bessa magoemi.

بيڠون bingoen, *verbijsterd*, *in de war* (uit het Mal.).

بيفي bifi, *mier*.

Bifi ma-falah, *stengeldragende knollen*, die tot de Rubiaceae behooren.

بيكه bikah, Nautilus; bikah ma-ahi, *de schelp van dat dier*.

بيكي biki, *staart*.

بيلو bélo, *staak*, waaraan o. a. in zee een prauw wordt vastgemaakt (uit het Mal.); mabélo en mamabélo, *het aan een staak bevestigd zijn van prauwen*; tobélo, dit *zelf doen*; nobélo, dit *aan een ander opdragen* te doen.

NB. Voor het laatste zou men ook sibélo kunnen zeggen, maar dit heet stijf en is niet gebruikelijk.

بيلودو biloedoe, *fluweel* (uit het Mal.).

بيندي bèndi, het bekende *tweewielig voertuig*.

بينو béno: ngarah ma-béno, *deurpost*.

بيا bia, *schelpdier*, *schelp*; bia arah, de Conusschelp; bia akbar of akar bahar, b. féfé, b. kakapis, b. ngòtjò en b. ligi-ligi, soorten van

parelmoerschelpen, uitvoerig beschreven op p. 60 noot 2.

ت

تابديكو tabadikò, Bambusa spec.

Bij Miquel en Filet minder goed Tabatiko.

T. nani, Bambusa fera Miq., dient tot vervaardiging van gereedschappen.

T. toei, B. longinodis Miq., voor omheiningen.

T. aké, B. aspera R. et S., voor watervaten.

تابو taboe, *schieten*, *afschieten*; taboe si oespérah, *met het kanon schieten*.

تاته tatah, een soort *cylindervormige mand*, van bamboe gevlochten, waarin o. a. *pinang*, vruchten, enz. vervoerd worden.

تاره tarah, *naar beneden*, *zuidwaarts*, in tegenstelling van iĕ; op West-Halmahera daarentegen *noordwaarts*. In de spreektaal beteekent iĕ in *de richting naar* het paleis des Sultans en tarah dáár *van af*, b.v. djoŏe kolano soedò oepas tarah ginado, *de vorst zond een oppasser naar beneden* (d. i. naar het fort, dus *bezuiden* het paleis) *om te vragen*.

Ook: *naar beneden gaan*, b.v. itarah, *zij gaan naar beneden*; zie ook sarah.

Kai tarah, *de afgeloopen nacht*, *van nacht*.

تاس tàsa, *klein bekken* of *gong*: eenige worden op een houten onderstel geplaatst en zoo bespeeld (uit het Arab.).

تافك tapak, *straat*, *weg*.

تافو tapoe, *anker*, *ankeren*; matapoe toma laboean, *op de reede voor anker liggen*.

تاكوفي Takofi, naam van een *kampong* op het eiland Ternate.

تاكومي Takomé, naam van een *kampong* op de noordoostzijde van het eiland Ternate.

تاكلولو tagalòlò, een *boom*, Ficus septica Rumph.; de wortels zijn een middel tegen duizeligheid en flauwte.

Bij Filet minder goed Tagallo.

تاكه tagah, *aanspoelen*, *afstroomen*; bati tagah, *aangespoelde boomstam*.

تاكي٢ tagé-tagé, een *grassoort*, Cyperus rotundus L.

Bij Filet minder goed Takki.

تاكي tagi, *gaan*, *loopen*; tagi kasaha, *waar gaat (gij) heen?* Sidagi, *doen gaan*, *laten loopen*, ook *waterachtige ontlasting*.

تامو tamò, *aarden pot of pan*.

تاوجه taoedjah, *tripang*, Holothuria sp.

تاهن tahan, *tegenhouden* (uit het Mal.).

تاهون tahoen, *jaar* (uit het

Mal.); zie ook bij pariama.

تبارو Teebaroe of Tobaroe, naam van een *district* op de Westkust van Noord-Halmahera, behoorende tot het sultanaat Ternate.

تباكو tabakò, *tabak.*

تبوكو Toboekoe, een *landstreek* op Celebes' Oostkust, onder het bestuur van een Radja, behoorende tot het rijk Ternate; wordt door de bevolking zelve *Toboengkoe* en door anderen veelal *Tomboekoe* geheeten.

تبوكو Tobòkò, naam van een *land* en *brangka* bezuiden de hoofdplaats, op den weg naar Kastéla.

تبون Tobona, plaats der vroegste nederzetting op het eiland Ternate, ongeveer recht boven de tegenwoordige kampong *Fitoe* gelegen; wordt door VALENTIJN minder juist *Tabona* genoemd, terwijl hij o. a. (I^b, blz. 180) van een verplaatsing dier negorij gewaagt, hetgeen thans vergeten schijnt.

تبيساسو tabisasoe, een soort *orchidee*, waarvan de verdikte bladscheeden, na gedroogd te zijn, in reepen worden gesneden, om hiervan hoeden, *kabila*'s, enz. te vlechten: dit geschiedt voorn. op de Soela-Eilanden en te Maba en Patani op Halmahera.

Men onderscheidt vier soorten: Tabisasoe oegah, T. moemoe, T. koi en T. goeti: de bladscheeden der eerste en derde soort zijn het meest gezocht: zij komen vooral voor op Halmahera en Péléng.

تبيلو Tobélo, naam van een *district* op de Oostkust van Noord-Halmahera, behoorende tot het sultanaat Ternate.

تبيي tabéa, *groet*, *groeten* (uit het Mal.); sò imakoe-baka tabéa, *en zij groetten elkaar.*

تتاره totarah, *lat*, *dakrib.*

تتاڤي tatapi, *maar*, *doch* (uit het Mal.).

تتبوان tataboean, een *stel bekkens*, waarop bij bijzondere gelegenheden gespeeld wordt (uit het Mal.).

تتفوكو tòtòfoekò, een *boom*, Averrhoa sp.

تتڤ tatap, *vast*, *volhardend* (uit het Mal.).

تتوري totori, *reep van aan elkaar genaaide katoe.*

تجيم Tatjim, naam van een Alfoersche *kampong* in het district Sawoe op Halmahera.

تدوري Todoré, de inlandsche uitspraak van het door vreemdelingen verbasterde Tidore.

تدوكو todoekoe, *dwars.*

ترارة torarah, *schreeuwen.*

تراري toraré, *zijn opwachting maken of verschijnen bij een meerdere*, *met het front ergens naar gekeerd zijn.*

ترحرمت terhormat, *geëerd* (uit het Mal.).

ترسبوت tersoeboet, *vermeld* (uit het Mal.).

ترڠاره Tarangarah, naam van een *kampong* achter de Makasaarsche wijk.

ترڤيلي terpili, en ook pili, *gekozen*, *kiezen* (uit het Mal.).

ترمذكور termadkoer, *gemeld*, *vermeld* (uit het Arab.).

ترناتي Ternaté, tegenwoordig de meest gevolgde uitspraak, ofschoon somwijlen Tarnaté en Taranaté gehoord worden. Dat de oorspronkelijke naam Tahinaté zou geweest zijn, wordt algemeen ontkend (Vgl. GAPI). TEMMINCK (III, p. 142) wil den naam afgeleid zien van een uitdrukking, gebezigd bij de komst der eerste Mohamedanen en beweert, dat Ternate vóór de invoering van den Islam Leinaugopie heette!

تروڤو taròpo, *troep*, *divisie van 10 man*, *wacht* (uit het Holl.); in het laatste geval de *wacht* van des Sultans eigen soldaten; die van het garnizoen heet gewoonlijk lèwak.

ترومڤيت tarompèt, het Holl. *trompet*; ook *trompetter*.

تريم tarima. *nemen* (uit het Mal.); tarimakaseh, *bedanken*; tarima laha, *goedvinden*, *goedkeuren*.

تسومه Tasoemah, naam van een *kampong* op het eiland Tidore.

تعظيم taädim, *hulde*, *eerbewijs* (uit het Arab.).

تڠكالو tinggaloe, de Viverra zibetha, uit welks *testes* muskus wordt verkregen. Men noemt deze ook wel boera, maar dit is, naar ik meen, Tidoreesch.

تفاڠي tofangi, *mierenkriebeling*, *slapen der ledematen*.

تفكاڠي tofkangi, *acht*, van zaken en dieren; van menschen: ngatofkangi.

تفومه tofomah, zie bij dofomah.

تقسومه taksoemah, *baadje zonder mouwen*, door vrouwen bij het toeniroe salai over de *kabaja* gedragen.

تكبير takabir, het *uitspreken* van de woorden: „*Allah is groot!*" (uit het Arab.)

تكوه takowah, *lange kabaai*.

تڬلڠان tagalngana, een *grassoort*, Anthistiria ciliata L.

Bij FILET minder goed Tagalgnama.

تكوحيراه toegoehérah, *pink*; zie bij ragah.

تكوديكي toegoedéki, *duim*; zie bij ragah.

تلڠه talangah, *tusschen*; makoe talangah lamò oewah, *de ruimte er tusschen was niet groot.*

تلالو talaloe, *te, zeer* (uit het Mal.); talaloe fotoeroe, *zeer hevig.*

تلاي Talai, naam van een Alfoersche *kampong* in het district Sawoe op Halmahera.

تلفوو Tòlòfoeò, naam van een *district* op de Westkust van Noord-Halmahera, behoorende tot het sultanaat Ternate.

تلوكو Tolòkò, naam van een *plaats en oud fort* benoorden de hoofdplaats, door alle schrijvers tot Terlucco verbasterd.

تلولي tololé, *droog* van bamboe, gabah of pas gekapt hout.

تليابو Taliaboe, het grootste der Soela-Eilanden.

تم toma, *in, op, te, bij*; toma wangé ènagé, *op dien dag*; toma ènagé, *intusschen*; tégo toma koeroesi, *op een stoel zitten*; toma ngarah, *bij de deur of poort.*

تماتي tamaté, een *plant*, Lycopersicum esculentum.

تمبارو tambaroe, verb. van het Mal. tahoen baharoe, waarmede *feestdagen* worden aangeduid, meer bijzonder *het einde der vasten*; eenzelfde samentrekking wordt in het Makasaarsch aangetroffen.

تمباك tambaga, *koper* (uit het Mal.).

تمبور tamboer, *trommelslager* (uit het Holl.).

تمدي tomodi, *zeven*, van dieren en zaken; van menschen: ngatomodi. (NB. de klemtoon valt op de laatste lettergreep.)

تندة tandah, *teeken, geteekend* (uit het Mal.).

تو tò, *ik*; wordt gebezigd alleen of ter versterking met andere voornaamwoorden van den 1^en^ persoon, b.v. fangaré tò wadjé maroeah, *ik heb gezegd*; fadjarò tò tagi, *ik ging.*

تواده toeadah, een *boom*, Artocarpus polyphema Pers.; de vruchten worden gebezigd tot slaan op het bekken.

توالة toealah, *doek, hoofddoek, zakdoek*; toealah wari, *hoofddoek met omhoog gekeerde punt.*

توان toean, *heer*; de vorsten worden altijd aangesproken als toean Soeltan; zij noemen den Resident toean, en voegen bij andere personen den titel of naam; niet ambtelijke personen heeten gewoonlijk mĕnòr.

Toean Sech, *Arabier.*

توبو toeboe, *top, uiteinde*; kië ma-toeboe, *de top van den berg.*

Toeboe-toeboe, *door elkaar, tegen elkaar in.*

توت٢ tòtò-tòtò, *gereed maken of houden.*

توتو toetoe, *stampen, fijn stampen.*

توچه tòtjah, *was*; komt nagenoeg alleen uit de westelijke onderhoorigheden van het sultanaat Ternate.

تودو toedoe, *aangaan*, *aangieren*.

توٓرو tòöeroe, *later komen*; zie bij oeroe.

توريهي toerihi, *op het ondiep loopen*, *aan den grond raken van een prauw*.

توسو toesò, *met gaten*, *ingekerfd*.

توفه toefah, *omvallen*.

توكن toekan, verb. van het Mal. toekang; toekan batoe, *metselaar*.

توڬو tògoe, *ophouden*, *uitscheiden*; tògoe rioewah, *zonder ophouden*; sidògoe, *doen ophouden*.

تولو tòloe, *hoed*; toloe bantah, de *Soelasche hoed*, van *tabisasoe*-bladeren vervaardigd, in tegenstelling van den gewonen hoed, welke van de bladeren van den boero[2] is gemaakt; tòloe mésa, een *groote hoed*, door vrouwen bij het toeniroe salai gedragen.

تولوڠ toeloeng, *helpen* (uit het Mal.).

توله tolah, *uitscheiden*, *onderbreken*; ka ma-tolah oewah, *onafgebroken*; ook: *afnemen*, *korten*, *in mindering betalen* (het Mal. toelak).

توم tom, een *plant*, Indigofera tinctoria L.; met het afkooksel der bladeren worden weefsels blauw geverfd.

تونو tònò, *in water of vocht weeken*; vgl. dònò.

تونيرو toeniroe, *spelen*, *zich vermaken*; toeniroe salai, *geesten verdrijven of oproepen*. Dit laatste is alleen gebruikelijk bij ziekten, tot aanwijzing van den persoon die genezing kan aanbrengen, of wel van de geneesmiddelen die tot herstel moeten leiden; gewoonlijk zijn het meisjes, die wierook en andere bedwelmende middelen opsnuiven, daarop in een soort van geestvervoering geraken en springende en joelende den verlangden naam noemen. Vgl. hierover CAMPEN in *Tijdschr. Batav. Gen.*, Deel XXVII, blz. 440.

تهوكو tòhòkò, *grondlijster*, Pitta sp.; aldus genaamd, naar het geluid dat zij maakt.

تي té, het Holl. *thee*.

تيادي tiadi, *vervangen*, *verwisselen*.

تياهي tiahi, *in orde*, *gereed*, *effen*, *gelijk*; b.v. malolòfoe tiahi bolo foloi, *een van twee*, *even of oneven?*

Madiahi, *kleeden*, *aankleeden*.

Sidiahi, *gereed maken*, *in orde brengen*, *opruimen*: in den imperatief dikwerf bij verkorting diahi.

تيبه٢ tibah-tibah, *op eens*, *plotseling* (uit het Mal.).

تيته titah, *bevel*, *bevelen* (uit het Mal.).

تيتي titi, *verwisselen*, *vervangen*.

تيدي tédé, *opnemen*, *opheffen*.

تيرو téro, *raken*, *treffen*; ma-téro, *overeenkomende met*, *gelijk aan*, *hetzelfde als*.

تيفه tifah, *trom* of *tamboerijn* van inlandsch maaksel, vervaardigd van *sého-* of *ligoea-*hout in den vorm van een uitgeholden koker en aan de bovenvlakte bespannen met slangen- of hertenvel, waarop eenige stukjes verharde gom worden vastgekleefd. Er wordt met een stuk hout met de rechterhand op geslagen en door het vasthouden van het vel met de linkerhand de toon gedempt.

تيكه tikah, *blijven*, *overblijven*, *achterblijven*; makoe-tikah, *elkaar verlaten*; fò makoe tikah akoe oewah, *wij mogen elkaar niet verlaten*.

Sidikah en sidodikah, *achterlaten*, *verlaten*.

تيكي tiké, *zoeken*, *opzoeken*; sitiké, *doen of laten zoeken*.

تيكو tégo, *zitten*, *zich ophouden*, *verblijven*; nòtégo (van mannen) en nitégo (van vrouwen), *ga jij zitten*, *zet je*.

Sidégo, causat. vorm van id.; sidégo lolahi toma sigi, *zich nederzetten tot het gebed in de moskee*.

تينو tinò, *weven*: dino, *weeftoestel*.

ث

ثلاث tsalatsa, *Dinsdag* (uit het Arab.).

ج

جاجي djadji, *beloven*, *toezeggen* (het Mal. djandji).

جاره djarah, *paard*; pané djarah, *te paard stijgen of rijden*. Misschien is dit woord overgenomen uit het Jav. of Makas., daar op geen der Ternataansche eilanden paarden voorkomen, behalve de enkelen door Europeanen of Chineezen ingevoerd.

جاڠو djangò, *mooi*, *schoon*, *fraai*.

جاڠه djangah, *schitteren*, *flikkeren*.

جاك djaga: 1°. haté ma-djaga, *boomtak*.

2°. *wacht*, *de wacht houden* (uit het Mal.).

جالڠكارو djalanggarò, een *heester*, Hibiscus surattensis L.; bij oogziekte worden de oogen gebet met de uitspruitsels der jonge bladeren.

Bij Filet minder geed Djalam-garò en salam-garo.

جالو٢ djaloe-djaloe, een *plant*, Sesuvium repens Willd.; het uit de bladeren geperste sap wordt door teringlijders gedronken.

Bij Filet minder goed Djallò-djallo.

جاه djaha: 1°. *golf*; mië madjaha, *golven uit het noorden*: zoo noemt men te Ternate de deining op het strand in de maanden December en Januari.

2°. *zinken*; djodjaha, *doen zinken* (dit alleen van menschen).

جاهي djahé, *deksel*, *overtrek*; b.v. sosaha salaka rimoi si djahé sèrwèt boboedò, *een zilveren schenkblad overdekt met een wit servet*.

جاي٢ djai-djai, *snel*, *spoedig*, *schielijk*; soedò oena iö djai-djai, *gelastte hem spoedig naar boven te gaan*.

جايز djaidj, *goedvinden*, *verkiezing* (uit het Arab.).

جدجارو djodjarò, *meisje*, *ongehuwde vrouw*; djodjarò itji, *aankomend meisje*.

جدجاه djodjaha, zie bij djaha.

جرتولس djoertoelis, verb. van djoeroe toelis, *schrijver* (uit het Mal.).

Djoertoelis lamò, *de eerste schrijver van den Sultan*, gewoonlijk als *Sekretaris* betiteld.

Djoertoelis malajoe, *inlandsche schrijver op het residentiekantoor*.

Zie voorts bij ngofangaré.

جروموديِ djoeroe-moedi, *roerganger* (uit het Mal.).

جغكو djoengkoe: oti djoengkoe, een soort *vaartuig*, *jonk*.

جغوت djoengoetoe, *mat*, *ligmatje*; sòsi djoengoetoe, *een mat uitrollen*.

جمعت djoemaäti, *Vrijdag* (uit het Arab.).

جو djo, verkorting van djoöe, zie aldaar.

جوا djoea: djoeadanja, hetzelfde als in het Maleisch.

جواغ djoeanga, een soort *vaartuig*, in het Maleisch der Molukken kora-kora geheeten. Dit laatste woord gelijk bekend van Portugeesche afkomst.

جوب djoeba, *een lang baadje* (uit het Arab.).

جوج djoedjoe, *vullen*, *laden* van een kanon.

جوغيهي djongihi, *plaats*, *verblijf*.

جوكوكو djogoegoe, *rijksbestierder*; zie bij djoöe en gogoegoe.

جوم djoem, *aanzeggen*, *doen weten* (in de spreektaal afwisselend met tjoem gebezigd).

جومتوفه djoemoetoefab, een *plant*, Ophioglossum ovatum Sw.; de bladeren worden als groente gegeten.

Bij Filet minder goed Tjomoe-toeffa.

جوو djoöe, *heer*, bij verkorting ook djo uitgesproken.

Djoöe boki, *Sultane*, ter onderscheiding van de prinses-

sen, die alleen boki heeten.

Djogoegoe, *rijksbestierder of opperste van het volk*, na den Kapitein-laoet de eerste persoon.

Djoöe kolano, *vorst.*

Djoöe ma-ngofa, *prins.*

In het Maleisch der Molukken worden fatsoenlijke inlanders dikwerf met djo toegesproken.

جهليه djahaliah, *onkunde* (uit het Arab.).

جيكو djikò, *inham*, *bocht*; ook wel voor *district* gebezigd, naar de altijd in een bocht gelegen plaats, waar de hoofdkampongs vereenigd zijn.

جيلولو Djailolo, vroeger volgens de overlevering een onafhankelijk rijk op Halmahera, thans naam van een *district* op dat eiland, behoorende tot het sultanaat Ternate.

Ik kan mij vergissen, maar het heeft op mij altijd den indruk gemaakt, dat door Europeesche schrijvers aan het radjaschap Djailolo meer gewicht is toegekend dan het werkelijk had. Het bestuur over Djailolo zal, gelijk nog met Lolodah het geval is, in handen geweest zijn van een Radja, min of meer ondergeschikt aan Ternate. Denkelijk kwamen beiden meermalen in botsing, ook al door ophitsing van ontevreden uitgewekenen of verbannen vorstelijke familieleden, en van daar vele opstanden, die ten slotte geleid hebben tot geheele opheffing van dat radjaschap. Een en ander moet echter reeds lang geleden zijn, want het is zeer moeilijk daarover te Ternate betrouwbare inlichtingen te krijgen.

جيهي djihi, *oester*, en wel een van de gewone oester eenigszins afwijkende soort, die zich vasthecht aan de wortels van Rhizophoren.

چ

چاتو tjatoe, tjotjatoe, *geven*, van een vorst aan zijn onderdaan; tjatoe idin, *bevel geven*, *gelasten*.

چاره tjarah, *op de wijze van* (uit het Mal.); tjarah sobat, *als vriend*.

چاڠه۲ tjangah-tjangah, *zeeroover*.

چاڤو tjapoe, *vermengen* (het Mal. tjampoer).

چاڤيلڠ tjapilong, de *vruchten* van den Fitakoboom, zie aldaar.

چاكو tjakò, *slaan*; oras tjakò ràhà, *het uur slaat vier*; wangé tjako, *achtermiddag*, *vooravond*; makoe-tjakò, *elkaar slaan*.

چاكه tjakah, een soort *kwade geest* (soewanggi), die zich in allerlei gedaanten vertoont om stervelingen leed te doen.

Tjakah ma-bidò, een *plant*, Chavica majuscula Miq., dient als geneesmiddel tegen

behekst zijn (gogolah sétang).

Tjakah ma-namò, een soort *geitemelker*.

چاكيبه tjakaibah, *mom, masker*.

چالراڠ tjalaraängé, *drie duizend*, van dieren en zaken.

چالڠاڬيموي tjalanjagimoi, *tien duizend*, van dieren en zaken.

چامه tjamah, *hals*.

چاي٢ tjai-tjai, *even, een oogenblik, dadelijk, oogenblikkelijk*; domaha tjai-tjai, *wacht even*.

چچاتو tjotjatoe, zie bij tjatoe.

چچوؤ tjòtjòö, zie bij tjoö.

چروم tjoeroem, *in een pot koken of bereiden*.

چريت tjarita, *verhaal, verhalen* (uit het Mal.); ma·tjarita, *het verhaal er van*.

چڤ tjap, *cachet, stempel*; tjap ségèl, *rijkszegel*.

چكبو tjikaboe, *een weinig, gedeelte*.

چلان tjalana, *broek*, (uit het Mal.).

چلموي tjalamoi, *duizend*, van zaken en dieren; van menschen: ngatjalamoi; tjalamoi si ratoeromdidi, *twaalf honderd*; tjalamoi si ratoetofkangi si njagitomodi si sio = 1879.

چليبي tjalaïbi, *honingzuigers*.

چمڤاده tjampadah, een *boom*, Artocarpus polyphema Pers.; de vruchten worden gegeten.

چوبو tjòbò, *even met de hand aanraken*, b.v. den Koran bij de eedsaflegging.

چوبه tjobah, *zoo, bijaldien, als* (uit het Mal.); tjobah akoe, *als het mag*.

چوؤدو tjòöedoe, *iets onder den arm nemen, gearmd loopen*; een oud gebruik tusschen bestuurshoofden en vorsten.

چورو tjòrò, een *boom*, Urostigma lucescens Miq.; op Java wordt van de vruchten wel roedjak gemaakt, hier zegt men dat ze vergiftig zijn.

چورو ڤڤوره tjòrò papoewah, een *plant*, Gynandropsis pentaphylla DC; de fijn gestampte stengel wordt in warm water gedaan en dit door kraamvrouwen gedronken.

Bij Filet minder goed Tsjorro boboa.

چوم tjoem: sitjoem, *vastnaaien, aaneennaaien*; zie ook bij djoem.

چوؤ tjòö, *dienen, een heer dienen, dienstbaar zijn*; tjòtjòö, *dienaar*.

چوه tjòhò: 1°. *grijpen, vatten*. 2°. sidjòhò, *betten*.

Tjòhò-tjòhò tiroe, een *vogel*, Ceblepyris aureus.

چيداكو tjidakoe, *reep* van boombast ter bedekking der schaamdeelen (uit het Makas.).

چيرو tjiroe, *afschrapen, scheren.*

چيڠه٢ tjingah-tjingah, een *plant*, Wollastonia strigulosa DC.; de bladeren en wortels worden tegen *fluor albus* in aftreksel gebruikt.

چيكو tjikò, *op zij wenden, overhellen*; tjikò hòkò, *zeewaarts krommen*, nl. van den weg.

چيم Tjim, naam van een groote *kampong* op het Sultansgebied, die weder in 12 onderkampongs is verdeeld.

چين tjina, *Chinees, Chineesch* (uit het Mal.).

ح

حاضر hadlir, *verschijnen* (uit het Arab.).

حال hal, *zaak, gesteldheid* (uit het Arab.).

حج hadji, *vader*, van vorsten.

حرام haram, *ongeoorloofd* (uit het Arab.).

خطبه hatoebah, *preek* (uit het Arab.).

خطيب hatibi of chatibi, *prediker* (uit het Arab.).

حكم hoekoem, *titel* van hoofden; ook *wet, voorschriften;* hoekoemoel adat en h. saraä, *menschelijke en goddelijke wet* (uit het Arab.).

حلال halal, *wettig, echt*; ngofa halal jang manjirah, *wettige oudste zoon.*

حيران héran, *verwonderd* (uit het Arab.).

خ

خبر chabar, *bericht, nieuws*; sichabar, *berichten* (uit het Arab.).

خليفت chalifat, *verheffen, aanstellen tot vorst* (uit het Arab.).

د

دابو٢ daboe-daboe, een soort *toespijs*, zijnde een mengsel van spaansche peper, uien, *tamaté* en zout, waarin visch gedoopt wordt.

دادي dadi, *gebeuren, worden, geschieden* (het Mal. djadi); dodadi, *voorouders.*

دارو darò: madarò, *poffen, roosten.*

داري dari, *mes.*

داستر dastar, *tulband*; de zwarte tulband behoort bij het gekleed zijn van hoofden en voornamen.

دفه٢ dafah, *vangen, grijpen;* ook *geroofde of krijgsgevangene, die later slaaf is geworden.*

داكو dakoe, *boven, hoog gele-*

gen; dahoe si dakoe, *beneden en boven*.

داكه dakah, *dáár*, *te dier plaatse*.

داكلوم dagilom, *makker*, *kameraad*, *volgeling*; ook wel dagimoi.

دال Dal, het 5e *en* 8e jaar van een jaarkring; tahoen Dal awal, *het eerste jaar Dal*; tahoen Dal ahir, *het laatste jaar Dal*. Deze onderscheiding van twee jaren Dal, in stede van twee jaren Djim, wordt ook in de Maleische landen gevolgd.

دالحج doelhadji, de laatste maand van het Mohamedaansche jaar.

دانو dano of danoe, een adellijke *titel* voor alle mannelijke vorstentelgen; djoōe ma-dano, *kleinkinderen van den vorst*.

داور daoe, een *boom*, Bruguiera cylindrica Bl.; de vruchten worden bij kinderen tegen spruw aangewend.

Bij Filet minder goed Daudau.

Daoe-daoe, soort *rok*, door vrouwen over kabaai en sarong gedragen, die tot onder de oksels reikt en boven de borsten wordt vastgemaakt.

Daoe-daoe sidé, *eenzelfde kleedingstuk van sagoebladeren*; bij bijzondere gelegenheden als tot de staatsie behoorende gedragen.

داورلاسي daoelasi, een *plant*, Urtica ovalifolia Bl.; de bladeren worden op wonden gelegd.

داوون كاكي daoen kagè, het „*Kruidje roer mij niet*" (uit het Mal.).

داه daha, *binnen*; toma kamar ma-daha, *binnen in de kamer*; ngaparentah ma-daha, *gedurende hun bestuur*.

داهو dahoe, *beneden*, het tegenovergestelde van dakoe, zie ald.

داهي dahé, *treffen*, *raken*, *uitkomen*; ook *gereedschap*, *al wat ergens toe behoort*; makoedahé, *eenstemmig*, *eensgezind zijn*.

داهيڠوره dahéngorah, een *plant*, Codiaeum moluccanum Decaisne; de bladeren worden in aftreksel toegediend bij langdurige koortsen.

Aldus heeten ook een paar kroonsieraden, naar den vorm der bladeren van dezen boom in goud bewerkt.

داي dai, *zee*, in tegenstelling van *land*, zooveel als hòkò; dai-tai, *aan den zeekant* (vgl. het Polyn. taī).

دايڠ dajang, *vrouwelijke bediende aan het hof* (uit het Mal.); dit woord wordt zeer zelden gebruikt.

دتور dòtoeroe, *donder*; dòtoeroe ma-ingi, *dondersteen*.

دداڠس dadangsa, een *dans*

met regelmatige tempo's door speciaal daarin geoefende mannen en jongens uit de kampong *Radja*, bij bezoeken van autoriteiten aan den Sultan en op feestdagen ten paleize vertoond.

دودوتو d o d o e t o e, *rijstblok;* d o d o e t o e m a - n g o f a, *stamper.*

دودوكو d o d ò k o e, *brug*, *bruggehoofd.*

دوروفو d ò r ò f o e, een *plant*, Lagenaria vulgaris Ser.; de gedroogde en uitgeholde vruchten dienen, opgevuld met de zaden van Guilandina Bonduc, wel als kinderspeelgoed.

دفومه d o f o m a h, *voorraad mondbehoeften op reis*; t o f o m a h, idem, echter *niet* voor eigen gebruik maar *voor anderen* bestemd.

دڤول d ò p ò l ò, *hoofd* (lichaamsdeel), ook *bestuurshoofd.*

B a n g s a m a - d ò p ò l ò, zie bij B a n g s a.

دماه d o m à h à, *wachten*, *zullen*, een hulpwoord waarmede de toekomende tijd wordt aangeduid; d o m à h à m i n a, *we zullen zien*; d o m à h à t ò s o e d è ò r ò m i n a, *ik zal haar laten halen*; m a d o m à h à, *wachten, afwachten.*

دنيا d o e n i a, *wereld*, *wereldlijk* (uit het Arab.).

دوبو d o e b ò, *kiemblaadje*; n a m ó h a t é d o e b ò, zie bij n a m ò.

دوت d o e t o e, *brandhout.*

دوت d ò t ò, *leeren, onderrichten.*

دودا d o d a, *drukken*, *neerkomen* van een zwaar voorwerp.

دوداي d o d a i, *doos*, komt overeen met het Mal. *tĕmpat;* m o k o e m a - d o d a i, *pinangdoos.*

دودو d o e d o e, *rug*, *achterzijde;* t o m a k i ë m a - d o e d o e, *de achterzijde van den berg*, d.i. de westzijde, die onbewoond is; a n a i t é g ò n g a d o e d o e i ë, *zij zaten met den rug naar het noorden gekeerd*; n j a o e m a - d o e d o e m a - ò p ò, *rugvin van visschen.*

دوديڠو d o d è n g ò, een *gevecht* tusschen mannen met rotan, *gabah* of stukken bamboe gewapend; het wordt bij feestelijke gelegenheden uitgevoerd en is bij de bevolking van alle vermaken het meest geliefd.

دوديڠه of دوديڠاه Dodingah, naam van een *district* aan de westkust van Noord-Halmahera, met een kleine kampong waar dit schiereiland met Midden-Halmahera is verbonden en van waar handelaren gewoonlijk naar de oostkust oversteken. CAMPEN schrijft dezen plaatsnaam foutief *Dodingga*, welke spelling door DE HOLLANDER in den 4en druk zijner *Handleiding voor Land- en Volkenkunde* is overgenomen.

دوديمو d o d é m ò, *bijslaap uitoefenen, beslapen*; s i d o d é m o, *gelasten, bevelen*; s o e d ò s i d o d é m ò t o m a s a g a l a m a n o e s i a, *om overal den last uit te deelen.*

دورو d ò r ò, *geul, kloof.*

دؤرو d ò ö e r o e, *volgeling*; zie bij o e r o e.

دوريڠ d o e r i a n g, de bekende *boom* (uit het Mal.).

دوس d o s a, *zonde, wanbedrijf* (uit het Mal.).

دوسين d o s i n, *dozijn* (uit het Holl.).

دوڠي d o e n g i, *schubben van een visch.*

دوف d o f a, *aaneenhechten, aansluiten, samenvoegen.*

دوفو d ò f o e, *veel, in menigte*; t a l a l o e d ò f o e, *zeer velen.*

دوفه d o e f a h, *aardstorting.*

دوكري d o k a r é, *als, bijvoorbeeld*; de klemtoon valt op de laatste lettergreep.

دوكساه d ò k a s à h à, *als, gelijk, even als*; d ò k a s à h à b o l o d ò k a s à h à, *hoe dan ook.*

دوككي d ò k a g é, *toen, alzoo, er was eens*; de klemtoon valt op de laatste lettergreep.

دوكني d ò k a n é, *ook, zelfs, slechts.*

دوكو d o e k ò, *lavastroom, gloeiende steenen, die uit den krater geworpen worden.*

D o e k ò g o e l a b a, de z.g. *Verbrande Hoek*, denkelijk in 1737 ontstaan (Vgl. Korte kroniek, Blz. 164, noot 3).

دوكو d ò k ò, een *boom*, Areca glandiformis Houtt.

Bij FILET minder goed D o k a.

دوكو d ò g ò, *bijvoegen, toevoegen*; s i d ò g ò, idem; n g a p a k e a n m a i d ò g ò è n a m a - h o e n j a[2], *aan hunne kleederen waren nog meer versieringen aangebracht.*

دوكه d o e g a h, *peilen, nauwkeurig doen* (uit het Mal.).

D o e g a h - d o e g a h, *maar, echter, niettemin.*

دولوسي d ò l ò s i, een *visch* soort, Caesio erythrogaster.

دونو d o n o: m a d o n o, *wasschen, spoelen*; zie ook t o n o.

دؤو d o ö e, een *boom*, Bruguiera cylindrica Bl.; wordt tot velerlei doeleinden aangewend.

دووراه d o w o r a h, een *boom*, Intsia amboinensis Thouars.; de schors wordt in warm water geweekt en dit door kraamvrouwen gedronken.

Bij MIQUEL minder goed D a w o r a.

دووڠي d o w o n g i, *zand.*

دوهو d ò h ò, en gewoonlijk d ò h ò - d ò h ò, *geschenken van kleinigheden, vruchten, visch, enz.*; d ò d ò h ò, *weten, bekend zijn met iets.*

دوي d o e ë, *aandeel dat iemand toekomt, hebben, bezitten* (wel-

licht uit het Jav.); ngana ni doeë (mina mi doeë), *het is je eigendom.*

دياهي diahi, zie bij tiahi.

ديبه dibah, *ergens over denken, overwegen*, b.v. simarah ngoni ngadibah dokasaha, *hoe gijlieden er over denkt?*

ديتي diti, *hagedis*; diti tjakò, *gekko.*

Diti-diti, *goederen, pakken goed*, die men onder den arm kan vervoeren.

ديرا déra: dodéra, *zitten, rusten*, b.v. van vogels op takken.

ديرو dérò, *vinden, bevinden, aantreffen, krijgen, erlangen, bekomen*; madéro, *tijdens, ten tijde van*; tatapi déro ana rioewah, *maar men vond hen niet.*

ديساوو disawoe, de *groote landkrab*, Birgus latro, die vooral door Chineezen met *santan kalapa* wordt vetgemest en ook voor Europeanen een zeer smakelijk voedsel daarstelt.

ديڠو dingò, *zenden, sturen*; sidingò, *verzenden.*

ديكي *dek*, van een schip; ook wel ديك geschreven.

ديكو٢ dégo-dégo, *bamboezen rustbank* (uit het Makas.).

ديكي dégi, een *heester*, Abelmoschus Manihot Med.; het uitgeperste sap der bladeren wordt bij vergiftiging toegediend.

دينو dinò, *weeftoestel*; zie ook tino.

ديهو déhò: njaoe déhò, de *visch*-soort, die op Java *tongkol* heet en den *tjakalang* immer vergezelt.

ديهوت dihoetoe, *eigenaar*; falah ma-dihoetoe, *de eigenaar van het huis*; ook *echt, onvervalscht*, b.v. ngofa Mekah ma-dihoetoe, *een echte Arabier*; walanda madihoetoe, *een geboren Hollander*; mihòdò ma-dihoetoe, *haar eigen schoonvader.*

Djoöe ma-dihoetoe, *het opperwezen*; maar dan toch meest als *uitroep* en in dit geval beteekenende: „*God kan getuigen, dat ik de waarheid spreek*” of „*ik mag doodvallen, als het niet waar is!*”

ديهي déhé, *kaap*, en dan altijd achter den naam geplaatst en door *ma* verbonden, b.v. Boeloeloe ma-déhé, *kaap Boeloeloe*; Baroe ma-déhé, *kaap Baroe.*

ديي dia, *land*, in tegenstelling van *zee*; zooveel als isa.

ر

ر ri, *ons*, bezitt. voornw., verkorting van ngori, maar gemeenzamer, b.v. ri ngofa, *ons kind*; niwadjé ri tabéa si ri hormat, *breng onze groete en eerbiedsbetuiging over.*

Soms welluidendsheidshalve bijgevoegd, als rioewah en riafah (zie bij oewah).

راتومديد ratoeromdidi, *twee honderd*, van zaken en dieren; van menschen: ngaratoeromdidi.

راتموي ratoemoi, *honderd*, van zaken en dieren; van menschen: ngaratoemoi.

راتو ratò, *storm*, *windvlaag*. Siratò, *afmaken*, *ten einde brengen*.

راج Radja, *titel* van de hoofden van Banggai en Toboengkoe en op Halmahera van het district Lolodah. Het Tidoreesche rijk heeft alleen onderhoorige Radja's in Nieuw-Guinea.

راچي ratji, *vergift*.

رار rara: 1°. *zes*, van zaken en dieren; van menschen: ngaroera.

2°. *eenzaam*, *verlaten*, b.v. ma-adé³ dokasaha njiha rara, *had het aanzien van een onbewoond oord*.

رارو raró: hoeda raró, *gebakken sagoe*, *sagoebroodje*.

راط rat, *Raad van Indië*.

راغ raängé, *drie*, van zaken en dieren; van menschen: ngaroekangé.

راغي rangi: sirangi, *vastbinden*, *bevestigen*.

راڤي rapi, *doek*, die bij wijze van gordel om de lendenen wordt gebonden om de kabaai dicht te houden.

راک raka, *man*, *echtgenoot*.

راكڠ ragah, *vinger*; gia maragah², *de vingers der hand*. Deze zijn:

toegoehérah, *duim*;
sahádat, *wijsvinger*;
kolano, *middelvinger*;
istindjah, *ringvinger*;
en toegoedéki, *pink*.

Zij worden nooit afzonderlijk genoemd maar aldus aangeduid: gia ma-ragah² matoegoehérah, *de duim*, eigl. *de duim van de vingers der hand*.

رام ram, *vegen*, *strijken*; ramagonaga, (beter ram igonaga), *over het gezicht strijken met de beide handen*, na afloop van het gebed.

رامبوت ramboeta, de bekende *boom* (uit het Mal.).

رانتي ranté, *keten* (uit het Mal.); ranté goeratji, *gouden keten*.

راوو raoe: 1°. *hoeveel*, van zaken en dieren; van menschen: ngaroeò; òti raoe bodito dai toma ngolo, *hoeveel prauwen zijn op zee verongelukt?*

Raoe-raoe, *zoovelen*; njagiraoe² (en van menschen: nganjagiraoe²), *zooveel tientallen*.

2°. id. of haté ma-raoe, *blad*, *boomblad*.

Raoe tjagah, een *plant*,

Bidens pedunculare Gaudich.; het sap der uitgeperste bladeren wordt bij koorts gegeven.

Bij MIQUEL en FILET minder goed Roetjaga.

Raoe paròrò, een *heester*, Nothopanax cochleatum Miq.; de bladeren worden gelegd op builen of gezwollen deelen.

راها raha, *vier*, van zaken en dieren; van menschen: ngaroeha.

راي rai, *daarop, daarna*.

Rai-rai, een *gras*soort, Achyrantes bidentata Bl.

رسيدنت resident, *het hoofd van bestuur*.

ركعو roekoeöe, *buigingen bij het bidden* (uit het Arab.).

رمباي roembai, soort *prauw*; door Europeanen is dit woord verbasterd tot orembai en orangbai.

Roembai sajah[2], *een roembai met ingesneden figuren*.

رمتوه romotoha, *vijf*, van zaken en dieren; van menschen: ngamotoha.

رمديد romdidi, *twee*, van zaken en dieren; van menschen: ngamodi.

رموي rimoi, *één*, van zaken en dieren, zie bij amoi; rimoi ma-sonangah, *anderhalf*; rimoi-rimoi, *een voor een, achter elkaar*; marimoi, *gezamenlijk*, *eveneens*. NB. Rimoi kan ook tot moi verkort worden.

رميان raméan, *vroolijkheid*, *feestelijke stemming* (uit het Mal.).

روبو Robo, *Woensdag* (uit het Arab.).

روبه roebah, *omvallen, instorten* (uit het Mal.); ook *uit elkaar gaan* van menschen, b.v. ana djooe bobato si ofsir moi[2] imaroebah hangoe ibrenti toma ngarah lamo modjoe, *de bobato's en officieren gingen niet weg en bleven nog in de groote poort*.

روبي roebi, *aarden tampajan*.

روتو٢ roetoe-roetoe, *bekerplanten*, Nepenthes sp.; ook wel in het algemeen *woekerplanten*.

روته٢ ròtah-ròtah, een *plant*, Cissus repens Lam.; de verschillende deelen worden uitwendig aangewend bij hevige jeuking door puistjes, enz.

Bij FILET minder goed Goemi rotto-rotto, welke benaming MIQUEL als op Timor gebruikelijk opgeeft.

رور roeroe: 1°. hoeda roeroe, *sagoemeel*, zooals dat in *toeman* of pakken van ± 40 katies vervoerd wordt; dergelijke pakken heeten ook wel fardoe.

2°. id. of maroeroe, *drijven*, *wegdrijven*; siroeroe, *laten drijven*.

رور ròrò, *lang van tijd of duur*;

ma-ròrò wangé tomodi, *gedurende zeven dagen.*

روراكو rorakò, een *heester*, Parkinsonia aculeata L.; het uitgeperste sap der bladeren dient als koortswerend middel.

رورانو rorano: marorano, *uitpersen*, *uitwringen.*

روروم roroem, een *boom*, Heritiera littoralis Dryand.; de schors dient als middel tegen buikaandoeningen.

Bij FILET minder goed Roeremoe.

روري roré, *gierst;* wordt op enkele plaatsen in Noord-Halmahera verbouwd.

روريبي rorébé, *om het zeerst*, *om het hardst;* marorébé, *iets om het hardst doen*, *wedijveren.*

روريكو rorégoe, *ander*, *anderen;* wordt achter het zelfst. naamw. geplaatst, b.v. oena òfiri pané òti rorégoe ma-fohéka mòpané oti rorégoe, *hij vluchtte in eene prauw gaande en zijn vrouw in eene andere.*

روريه roriha, *rood;* si madjahé biloedoe roriha, *met een rood fluweelen overtrek.*

روريهي roréhé, soort *vaartuig*, *groote prauw.*

روغ ronga, *naam*, *heeten;* ironga, *zijn naam;* mironga, *haar naam;* ngaronga, *hun of haar naam;* ma-ronga, *de naam er van*, b.v. koga si ma-ronga òti, *al wat prauw geheeten wordt.*

Ronga-ronga, *hoofden die een naam hebben*, zooals o.a. de *rijksgrooten* (in het Mal. mantri), die allen het contract van het N. I. Gouvernement met den Sultan mede onderteekenen.

Rongamoi, *iets*, *een zaak*, zooveel als het Mal. barang.

روفل ròfol, het Holl. *roffel.*

روفو ròfoe, *rukken*, *afrukken*, *uittrekken*, b.v. gras, *schokken van een aardbeving.*

روفه٢ roepah-roepah, *allerlei* (uit het Mal.).

ريتي rété, *rei*, *laag*, *verdieping.*

Rété-rété, *aaneengesloten*, *opeengestapeld.*

ريچه ritjah, *Spaansche peper*, Capsicum sp.

Ritjah djawah, de zaden van Piper nigrum.

ريكي riki, *bereiken*, *aantreffen*, *komen tot* (uit het Holl.).

ريو riò: mariò, *helpen;* b.v. oena òmariò, *hij hielp hem of haar.*

ريه riha, *vlammen*, *flikkeren.*

ريبل rial, *reaal*, een denkbeeldige munt, ter waarde van *f* 1,60; wordt nog verdeeld in 4 soekoe en de soekoe in 6 koepang van ongeveer 7 cts.

ز

زري djéré, *offerplaats*, *graf van een heilige of iemand die daarvoor gehouden wordt.*

زمان djaman, *tijd* (uit het Ar.).

زيارة djairat, *offeren*, *bidden*, bij het bezoek aan een heilige plaats (uit het Arab.).

س

سابيل sabèl, het Holl. *sabel.*

ساجه sadjah, *slechts* (uit het Mal.); parasadjah, *om niet.*

ساره sarah, *aansteken*, *ontsteken;* fèsta sarah tatjoh, *het inwijdingsfeest eener nieuwe woning met brandende kaarsen.*

2°. *zuid*, *zuiden*; zie ook bij tarah en koré.

ساري sari: 1°. *schepper*, *spaan om te pagaaien* (hòroe).

2°. *verlangen*, *wenschen*, *willen*, *van plan zijn.*

ساسي sasi, *zweren*, *een eed afleggen.*

ساڠت sangat, *zeer*, *uitermate* (uit het Mal.).

ساڠو sangò, *antwoorden.*

سافو safò, *kom*, *kopje.*

ساكي saki: 1°. *lekker*, *aangenaam*, *frisch;* ibadan saki oewah, *hij gevoelde zich niet wel.*

2°. naam van een *kampong*, achter Soahsio op het eiland Ternate gelegen.

ساكو٢ sagoe-sagoe, *lans*, *speer*, gewoonlijk van hout vervaardigd, ofschoon somwijlen met ijzeren punt. Oudere Europeesche schrijvers over de Molukken noemen deze asegaij of hasegaij.

سال٢ sala-sala: manoesia sala², *lieden die iets misdreven hebben* (uit het Mal.); ook *gevangenis.*

سالو salò, *hars.*

Salò boboedò, een *boom*, Dammara alba Rumph.

Bij Miquel en Filet minder goed Salo-baboda.

ساليمولي salimoeli, een *boom*, Cordia subcordata Lam.; de bladeren worden bij *fluor albus* aangewend.

Bij Filet minder goed Salimoeri, Saloengeri en Tsjali-moeri.

سامه samah: 1°. de *vlerken* eener prauw, in het Maleisch der Molukken séma².

2°. *krokodil.*

ساوان sawan, *stuipen van kinderen* (uit het Mal.).

ساوبه saoebah, *houten beteldoos* tot opberging van tabak, *sirih*vruchten, *pinang*noten, *enz.*; meer bijzonder in gebruik op zee en dan tegen het nat worden dier ingredienten met een houten deksel gesloten.

ساوو saoe, *uitzuigen*, b.v. suikerriet als versnapering gebruikt.

ساه saha, *ondervlakte van iets* en dus van de voeten: *voetzool;* kaoes ma-saha, *de ondervlakte der kous*, in navolging van het Maleische *di bawah tapak kaki*, hier in denzelfden zin gebezigd, daar de Vorsten, gekleed zijnde, kousen dragen. Deze laatste gewoonte bestond al ruim 200 jaren geleden. Vgl. VALENTIJN, I[b], blz. 112.

Sosaha, *schenkblad.*

ساهو sahoe, *warm, heet;* aké sahoe, *warm water*, waarmêe echter ook *thee* bedoeld wordt; sosahoe, *zeer warm*, dus ook *heete koorts.*

سايڠ sajang, *genegenheid* (uit het Mal.).

سايه sajah, *bloem;* roembai sajah², *een roembai met ingesneden figuren.*

Sajah baké, een *Orchidee*, Grammatophyllum scriptum Bl.

Sajah dodopola, een *grassoort*, Kyllingia monocephala Rottb.

Bij FILET minder goed Tolatopolo.

Sajah kastéla, een *plant*, Pentapetes phoenicea L.; de bloemen dienen tot versiering, de schors is een middel tegen buikpijn.

Sajah matahari, een *sierplant*, Pentapetes sp.

Sajah manoeroe, een *heester*, Iasminum Sambac Ait.; de bloemen worden in het haar gestoken.

Bij MIQUEL en FILET minder goed Saja manoeri.

سباني sibané, zie bij pané.

سباي sibai, zie bij bai.

سبب sababoe, *omdat* (uit het Arab.).

سبوه siboeah, *loods, tent eener prauw;* in vele strandnegorijen een *overdekte ruimte* tot huisvesting van vreemdelingen, die aldaar hunne goederen kunnen opbergen en koken, ook wel als plaats van bijeenkomst tot bespreking van ontvangen bevelen door de hoofden in gebruik.

سبوي siboi, zie bij boi.

سبيبه sabébah, *een stuk lijnwaad, bij wijze van tjidakoe tusschen de beenen doorgehaald.*

سبيري sibéré, zie bij féré.

سبيا sabéa, *bidden* (verb. van sembahjang); ana djoöe löbé isabéa, *de löbé's zijn aan het bidden.*

ستاني satanja, *paleis* (verb. van astana).

ستمڤه stampah, *kroon;* alleen bij groot ceremonieel door de vorsten gedragen.

ستڠه satèngah, *half* van uren; oras tjakò satèngah tomodi, *half zeven uur.*

سجوه sidjòhò, zie bij tjòhò.

سداڠ sadang, *daar, dewijl* (uit het Mal.).

سداه sadaha, *titel* van dengene, die *het opzicht* heeft over al hetgeen in de bijgebouwen van het Sultanspaleis aanwezig is en over hen, die dáár hun werk hebben.

سديدي soedidi, *aardbeving*, *meer bijzonder horizontale schokken.*

ساراكي saragi, *metalen bekken*, *gong*, nl. de grootste soort, die aan een touw opgehangen en zoo bespeeld wordt.

سراه saraha: masaraha, *overhandigen* (uit het Mal.).

سرت sarta, *en* (uit het Mal.).

سرجنت serdjant, gew. sardjéti, *onderofficier van de Sultanstroepen.*

سرجيتي sardjéti, zie het vor. woord.

سرسن sarsan, verb. van *sergeant*, *onderofficier van het leger of de schutterij.*

سرعا saraä, *priester*, *belast met de handhaving der geestelijke wet* (uit het Arab.).

Hoekoemoel saraä, *geestelijke wet*, in tegenstelling van de hoekoemoel adat of *wereldlijke wet*, die op plaatselijke gebruiken is gegrond.

سرويت sèrwèt, het Holl. *servet.*

سساه sosaha, *schenkblad*; zie ook bij saha.

سسورو ببوءدو sosòrò boboedò, een *plant*, Fleurya interrupta Gaud.; de bladeren worden in aftreksel bij koorts gegeven.

Bij Filet minder goed Sosoero boboeto.

سسوسوهي soesosohi, *afgezant van den vorst*, *iemand die vanwege den Sultan ergens heen wordt gezonden*; van andere personen sosoedo, z. ald.

سسوڤو sisoepoe, zie bij soepoe.

سسوكو sosoekò, *paalworm*: er is nog een varieteit van, die kalafah heet.

سسيب sosèba, *de lieden*, *die den Sultan volgen als hij ergens heen gaat en dan zijn stok*, *sabel*, *pinangdoos en kwispedoor nadragen*; met de officieren en djoertoelis worden zij gerekend tot de ngofangaré péhak raängé.

سسيره sosirah, *vooraf*, *te voren*, *eerder*; ifiri sosirah pasa maroeah, *zij waren al eerder gevlucht*; akoe oewah sakali² ana ihoroe sosirah, *het is volstrekt niet geoorloofd dat zij eerder pagaaien.*

سسيوكو sisiòkò, zie bij siòkò.

سڠاج sangadji, *titel van een districtshoofd of hoofd over meerdere kampongs.*

Soah Sangadji, *de kampongs benoorden het paleis*, in tegenstelling van Soah Siò of *kampongs bezuiden het paleis.*

سڠكاري sangkari, *zoet*; lé-

mò sangkari, *chinaasappel.*

سڠكولي sangkolé, *peervormige mand*, gevlochten van *sého*-bladeren en op den rug gedragen tot vervoer van vruchten, groenten, enz.

سڤتو saptoe, *Zaterdag* (uit het Arab.).

سكالي٢ sakali-kali, *volstrekt* (uit het Mal.).

سكرتارس sekretaris, *de hoogste in rang der aan het hof verbonden schrijvers*, ook wel djoertoelis lamò geheeten. Ter onderscheiding van dezen heet de gewestelijke Secretaris in de wandeling fiskaal.

سكيته sakétah, een *boom*, Aleurites triloba Forst.; de schors wordt aangewend bij spruw van kleine kinderen; van de zaden wordt olie bereid.

سكل sagala, *alle* (uit het Mal.); ofschoon het strikt genomen alleen een meervoudsvorm aanduidt.

سكلولي sigololi, zie bij kololi.

سكيلي sogili, algemeene benaming voor *paling*-soorten, Anguilla.

سلاكه salakah, *zilver*, *zilveren* (uit het Mal.).

سلاكي silagi, *staan van hoofden en vorsten;* van mindère lieden: kokòkò. Dit onderscheid wordt echter niet streng gevolgd en naar het mij voorkomt is silagi meer *opstaan*, b.v. van menschen, die hebben zitten eten.

سلام salam, *groeten* (uit het Arab.).

سلاهي silahi, zie bij lahi.

سلاي salai, *goede geest*, meer bijzonder een zoodanige die bij ziekte hulp verleent; toeniroe salai, *geesten oproepen*, zie bij toeniroe.

سلداداو soldadoe, *soldaat.*

سلهاكن salahàkan, *titel* van de *vroegere stedehouders* des Sultans te Ambon, nu nog behouden gebleven voor het *voornaamste op de Soela-Eilanden aanwezige hoofd.*

سمبيكي sambiki, een *plant*, Lagenaria hispida Ser.; de vruchten worden gegeten.

سموري simoró, *aangenaam*, *verheugd*, *blijde.*

سناڠه sonangah, *ter zijde*, *aan den kant*, *op zij;* tégo masonangah, *op den kant van iets zitten.* Ook: *een gedeelte*, *de helft*, b.v. domaha oras ma-sonangah adi, *wacht nog een half uur*; z. o. satengah.

Rimoi si ma-sonangah, *anderhalf.*

سناڤن sinapan, *geweer* (het Holl. *snaphaan*).

سنتوس Santosa, naam van een *beek* nabij het paleis van den Sultan.

سو sò, *en*, *met*, *mede*.

سوال Sawal, de 10e maand van een Moham. jaar.

سوب soebà, zooveel als het Mal. sĕmbah, *eer bewijzen aan voornamen;* tédé soebà, *de handen opheffen* tot het geven van dat eerbewijs.

سوبت sòbat, *vriend* (de Mal. vorm van het Arab. woord).

سود soedò, *gelasten*, *bevelen*, *opdragen;* sosoedò, *dit herhaaldelijk doen* en ook *boodschapper*, zie nog bij soesosohi.

سورات soerat, *brief* (uit het Mal.).

سورر sòrò, *vliegen;* sisòrò, *met iets wegvliegen*.

سوس soesa, *arm*, *behoeftig*, *moeite* (uit het Mal.).

سوس soesoe, *melk* (uit het Mal.); basoesoe, *baren*.

سوساهو sosahoe, *heete koorts*, zie bij sahoe.

سوسي sòsi, *uitspreiden*, *ontrollen*.

سوڠي٢ soengi-soengi, *nieuw*.

سوفو sòfoe, de *gedroogde huiden van paradijsvogels*, zooals die uit Nieuw-Guinea door handelaren worden aangevoerd, naar de soort onderscheiden in s. goeratji, s. Waigeoe, enz.

سوفو sòfò of haté ma-sòfò, *vrucht;* ma-sòfò òhò, *de vruchten er van worden gegeten*.

Sòfò manji-manji, een *heester*, Dartus perlarius Lour.; de bladeren worden uitgeperst en het sap bij koorts toegediend.

Bij Filet minder goed Soffo mani-mani.

Sòfò moetiara, een *plant*, Vernonia leptophylla DC.; alle deelen der plant dienen als geneesmiddel bij lendenpijn.

سوفو soepoe, *naar buiten komen of gaan;* sisoepoe, *doen uitkomen*, *ronddienen*.

سوكو soekoe, denkbeeldige munt, ter waarde van $^1/_4$ *reaal*, zie bij dat woord.

سوكي sòki, een *boom*, Bruguiera Rumphii Bl.; de stam dient voor brandhout en voor stijlen of latten van woningen.

سول Soela, naam van den *eilandengroep* in de Celebeszee en ook van een *paar kampongs* op Ternate, door Soelaneezen bewoond.

سوماه somàhà: somaha dika, *zonder uitstel*, *onverwijld*.

سوندربلوڠ sondorbĕlong, het Holl. *zonnebloem*, een *model* voor haarspelden, enz.

سوني soné, *dood*, *dood zijn of gaan*.

سوو Sawoe, naam van een *district* op de westkust van Noord-Halmahera, behoorende tot het eiland Ternate.

Door vele schrijvers is deze naam verward met *Sahoe* en

dan abusievelijk door *warm* verklaard.

سوو soöe, *geneesmiddel.*

سووه soah, *wijk, kampong;* soah njië, *zeer ruim plein vóór het erf van het paleis.* Ook *zeeëngte*, b.v. moté Hiri si Baboea ma-soah, *passeerende de straat tusschen Hiri en Baboea.*

Soah Siò (bij verkorting Soa-sio), de *negen kampongs* waaruit op vele plaatsen de hoofdnegorij bestaat, dus ook *hoofdplaats.*

Soah Raha, de *vier kampongs* der hoofdnegorij Sawoe.

NB. Hoe onvoorzichtig het is de afleiding van woorden te verklaren zonder de taal te kennen, moge blijken uit het opstel van Teijsmann over Halmahera, blz. 506, waar Soah konòrah wordt verklaard door swako = *dorp* en norah = *midden!*

سووهي sowohi, *titel* van den persoon, die *het toezicht* heeft over de rijkssieraden en over de in het paleis werkzame bedienden; een *soort opzichter*, die bij alles wat hij gelast vooraf de bevelen van den vorst moet vragen.

سوويكو sowékò, *reiger.*

سوهو sòhò, *varken.*

سوويس soewisa, *trom, trommen.*

سهادات sahádat, *wijsvinger;* zie bij ragah.

سهبندار sahbandar, *titel* van den persoon, die *het toezicht* heeft over de vorstelijke vaartuigen en het daarop werkzaam personeel.

سي si (ook wel maar minder juist sé uitgesproken), *met, aan, bij, door, naar.*

Vóór een werkwoord geplaatst geeft het daaraan een causatieve beteekenis, b.v. gasa, *brengen;* sigasa, *doen brengen;* in dit geval verandert soms de eerste letter van het grondwoord of wordt er een letter tusschen gevoegd, b.v. isé wordt sigisé, kodiho wordt sigodiho, wosa wordt singosa, oeni wordt siwoeni, oetji wordt sigoetji, pané wordt sibané, tégo wordt sidégo, enz. Dikwerf wordt si welluidendheidshalve in den zin geplaatst, b.v. madéro si djoöe kolano, toma si foetoe ònagé; het is dan niet te vertalen. Evenmin brengt het eenige verandering in beteekenis bij toevoeging aan verbindingswoorden, al verwisselt van deze ook de eerste letter, b.v. simarah = marah, sigado = kado, sibapo = papo, sikaärah = kaärah, e. a.

سيبو٢ siboe-siboe, een *boomvaren*, Cyathea arborea L.

NB. Op Halmahera beteekent dit woord *landwind.*

سيبوري sibori, zie bij bori.

سيبه sébah, *bij iets of iemand*

komen, *naderen* (uit het Mal.); tegenover vorsten ook *opwachting maken*.

سيداكي sidagi: 1°. *waterige ontlasting;* sidagi awò, *bloeddiarrhee.*

2°. causat. vorm van tagi, z. ald.

سيدغولي Sidangoli, een *landstreek* op de westkust van Noord-Halmahera, waar aan het strand een Ternataansche nederzetting is en de Sultan een lusthuis heeft.

سيدو sidoe, *fakkel*, zijnde gewoonlijk met damar gevulde bamboe.

سيدووه sidoah, *overreiken*, *overgeven*, *overhandigen*, *toereiken.*

سيدي sidé, *sagoebladeren aaneengeregen tot een soort rok* (zie bij daoe[2]) of wel *tot hulpzeil op kleine vaartuigen.*

سيدي sidi, *zeilen*, *vertrekken* van een schip.

سيديكو sidégo, zie bij tégo.

سيراتو siratò, *ten einde brengen*; zie bij ratò.

سيح sèh: toewan seh, *titel van Arabieren en afstammelingen van deze.*

سيغاج singadja, *bespatten*, zie bij hadja.

سيغوس singòsa, *binnenbrengen*, zie bij wòsa.

سيغي sèpé, *aarden of houten bak*; in het Maleisch der Molukken gewoonlijk als sèmpé uitgesproken.

سيكو Siko, naam van een *kampong*, nabij Ngofaöedoe gelegen.

سيكيلواك sikilwak, *schildwacht.*

سيكادو sigado, *tot*, *totdat*; zie bij kado.

سيكارو sigaro, *opdragen*, *gelasten*; soms ter versterking sigaro soedò.

سيكوچي sigoetji, *overkomen;* zie bij oetji.

سيكي sigi, *moskee* (uit het Ar.).

سيكيسي sigisé, *luisteren;* zie bij isé.

سيكيل ségèl, het Holl. *zegel.*

سيّلله saillah, denkelijk verb. van het Arab. إن شاء الله.

سيلوغ sèlong, *Ceylon:* alleen bekend door de van daar afkomstige valsche steenen.

سيلوم silom, *en.*

سيماره simarah, *en;* zie bij si. Ofschoon het geheel hetzelfde beteekent als mara, zoo wordt dit laatste toch algemeen مر geschreven.

سينولي sinolé, *met geraspte klapper toebereide sagoe.*

سيو siò: 1°. *negen*, van zaken en dieren; van menschen: ngasiò.

2°. *ach! helaas!*

سيوكو siòkò, *een*, *enkel;* sisiòkò, *deze of gene*, *ieder*, *een of ander*; ngasisiòkò giki bariman batò simarah ibingoen oewah, *alle geloovige menschen waren niet verbijsterd.*

سيووني siw'oeni, *laten kijken*; zie bij oeni.

سيهو séhò, een *boom*, Arenga saccharifera Lab.; de bladeren worden bij fluor albus tot reiniging gebezigd.

سيافو sijafoe of sajawoe, een *plant*, Dioscorea aculeata L.; de knollen worden gegeten, de bladeren zijn een geneesmiddel tegen boelah.

ش

شطر satar, *geschrift* (uit het Arab.).

شهدان soehadan, het bekende Maleische *aanvangswoord* van een zin.

ص

صبار sabar, *geduld* (uit het Arab.).

صبح soeboeh: waktoe soeboeh, *de tijd voor het morgengebed.*

صدقه sadĕkah, *offerande*, *liefdegift.* (uit het Arab.).

صلوات salwati, *gebed om barmhartigheid in te roepen* (uit het Arab.); wordt gelezen door hen die op feestdagen langs de huizen rondgaan om geld in te zamelen.

ط

طَوَافْ tawaf, *rondgaan* (uit het Arab.).

طوفان tofan, *orkaan, windvlaag* (uit het Arab.).

ظ

ظاهر lahir: silahir, *uitspreken, openbaren* (uit het Arab.).; lahir idin, *gelasten.*

ع

عادت adat, *gewoonte*, *gebruik* (uit het Arab.).

عاكل akal, *vernuft*, *schranderheid* (uit het Arab.).

عجأيب adjaib, *wonderbaarlijk* (uit het Arab.).

عذور oedoeroe, *zich verontschuldigen wegens ziekte* (uit het Arab.).

غ

غالب galib, *gewoonte*, *gebruik* (uit het Arab.).

ڠ

ڠ nga, *zij*, pers. voornw. mann. en vrouw. meerv., b.v. ngawadjé, *zij zeiden;* ngaparentah, *zij besturen.*

Wordt ook als bezitt. voornw.

gebezigd, b.v. ngafalah, *hun of haar huizen*; ngapoedji[2], *hun gebeden*; ana ifiri tika ngakiö si ngakolano, *zij vluchtten en verlieten hun berg en hun vorst.*

ڠاي ngaäi, een *strandvogel*, Sterna, sp.

Ngaäi ma-dodéra, *een drijvend stuk hout of iets anders, waarop die vogels zich nederzetten.*

ڠاتو ngatò, *baas* maar alleen op vaartuigen; ngatòhéma, *de man die op den voorsteven eener prauw staat en uitkijkt naar steenen en ondiepten*; ngatòhoedi, *hoofd der roeiers.* Men zou ook kunnen zeggen, dat de eerste te bevelen heeft over de lieden, die vóór in een vaartuig en de tweede over hen, die achteruit werkzaam zijn.

ڠاجي٢ ngadjé-ngadjé, of gewoonlijk ngongadjé, *verhaal, verhalen*; isingongadjé, *verhaald worden.*

ڠادي ngadé: 1°. mangadé, *verwisselen, verkleeden.*

2°. *meer.*

In het Maleisch van Ternate wordt een meertje gewoonlijk met het aan het Spaansch ontleende woord lagoena aangeduid.

ڠارو ngarò, een *boom*, Kleinhovia hospita L.; de schors is een middel tegen diarrhee.

ڠاره ngarah, *deur, poort, ingang, deuropening.*

Ngarah lamò, de *groote poort, tevens wachthuis, gevangenis en raadzaal* aan het einde van den grooten weg naar het paleis.

Ngarah itji, de *kleine poort* op zij van het paleis, voerende naar de bijgebouwen.

Ngarah oepas, de *oppasserspoort*, bij den ingang van het omheinde Sultanserf.

Kota ma-ngarah, *de poort van het fort.*

Ngarah ma-béno, *deurpost*, en van daar naam van een *doorgang* tusschen twee rotsen nabij Lolodah op Halmahera, bij Valentijn als *Poort der Moluccos* vermeld; deze laatste omschrijving is op Ternate niet bekend.

ڠاسو ngasoe, *stijl van een woning, paal*; falah ngasoengasoe, *huis op palen.*

ڠاسي ngasé, een *plant*, Calodracon terminalis Planch.; de stengels zijn een middel tegen dunne ontlasting.

Ngasé kòlòömi, een *heester*, Cordyline Rumphii Hook.

Bij Filet minder goed Ngassie kolotidi.

ڠاسيو ngasiò, *negen*, van menschen; zie bij siò.

ڠالي ngali, *zaak, gebeurtenis, omstandigheden*; haka warò ma-ngali soedidi, *om van het gebeurde tijdens de aardbeving kennis te geven.*

غان ngàna, *gij*, *jij*, mann. en vrouw.; ook bezitt. voornw. maar dan met bijvoeging van ni, b.v. ngàna ni kabi, *je geit*. Vóór werkwoorden staat het òf alleen òf met bijvoeging van nò, b.v. ngàna nò òhò hoeda, *gij eet sagoe*.

غتمدي ngatomodi, *zeven*, van menschen; zie bij tomodi.

غراتموي ngaratoemoi, *honderd*, van menschen; zie bij ratoemoi

غركاغ ngaroekangé, *drie*, van menschen; zie bij raängé.

غرورا ngaroera, *zes*, van menschen; zie bij raha.

غرو ngaroeò, *hoeveel*, van menschen; b.v. lòmoe ngaroeò kagé, *hoeveel menschen zijn daar bijeen?* Zie ook bij raoe.

غروه ngaroeha, *vier*, van menschen; zie bij raha.

غغاري ngòngaré, *jongeling*, *ongehuwd man*; ngongaré itji, *aankomende jongen*.

غغودي ngòngoedi, *roer*; singòngoedi, *het roer houden*, *sturen*.

غغيري ngòngiri, *kinderen van broers of zusters of van andere familieleden*.

غفتاكي Ngofataké, naam van een *kampong* onder het gebied van Hékoe.

غفغاري Ngofangaré: 1°. naam van een *kampong*, gelegen achter de groote moskee.

2°. collectieve benaming voor hen, die de betrekkingen van ofsir, djoertoelis en soséba bekleeden, en dan gewoonlijk ngofangaré péhak raängé.

3°. Zie bij fangaré.

غفميره ngofamanjirah, *kamponghoofd of onder dezen* (woordelijk *oudste kind*).

غلفظ nglafadl, *wijze om het gebed voor te lezen* (uit het Ar.).

غمتوه ngamotoha, *vijf*, van menschen; zie bij romotoha; soedò ana ngamotoha tagi djairat, *gelastte hun vijven te gaan offeren*.

غمدي ngamodi, *twee*, van menschen; zie bij romdidi.

غواي ngoeai, *sloot*, *ravijn*, *gracht*, *droge beek met steenachtige bedding*. In het Maleisch der Molukken algemeen als brangka bekend.

غوتي ngoté, *trap*, *stoep*; ngoté ma-àdoe, *onder aan de trap*.

Het paleis van den Sultan is tegen de helling van een heuvel gebouwd; achter met den beganen grond gelijk, heeft het aan de voorzijde een stoep van 34 treden.

غوچو ngòtjò: bia ngòtjò, een *parelschelp*, vooral om het paarlmoer gezocht.

غودو ngoedoe, een *boom*, Evia

amara Commers.; de vruchten worden gegeten.

Bij Miquel en Filet minder goed moedoe.

غوري ngori, *ik*, pers. voornw. mann. en vrouw. enk., *tegen minderen* gebruikt; ook bezitt. voornw., b.v. ngori falah, *mijn huis*.

Als pers. voornw. voor werkwoorden geplaatst, wordt er tò tusschen gevoegd, b.v. ngori tò golaha, *ik deed het*.

غوس ngòsa, zie bij wosa.

غوسو ngoesoe, een *boom*, Terminalia Catappa L.; de schors is een middel tegen spruw bij kinderen.

Bij Miquel en Filet noesoe, dat Moluksch-Maleisch is.

غوغاجي ngongadjé, *verhàal*, zie bij ngadjé[2].

غوف ngofa, *kind*; ngofa nonaoe, *zoon*; ngofa fofohéka, *dochter*; ngofa Tarnaté, *een Ternataan*; ngofa Mekah, *iemand die van Mekka geboortig is*; ngofa hérah, *kraamvrouw*; ngofamanjirah, *kamponghoofd*; ngofa si nòngoroe, *kinderen en betrekkingen*, alleen van vorstelijke afkomst.

غوفتارو ngofataro, *gewone lieden*, in tegenstelling van hen die een betrekking bekleeden; hieronder worden zoowel mannen, vrouwen als kinderen in een kampong gerekend.

Eigenlijk een verkorting van ngofa si taro.

غوفودو Ngofaòedoe, naam van een *kampong* nabij Toloko.

غوكو ngoko, *weg*.

غوكو ngogoe, *eten*, *spijs*.

غولو ngolo, *zee*, in tegenstelling van *land*.

غومي ngomi, *wij*, pers. voornw. mann. en vrouw. meerv.: fangaré ngomi voor mannen en fadjaro ngomi voor vrouwen.

Ook bezitt. voornw. en dan dikwerf met bijvoeging van ma, b.v. ngomi goerà of ngomi ma-goerà, *onze tuin*.

Vóór werkwoorden met bijvoeging van mi, b.v. ngomi mi wadjé, *wij spreken*.

غوني ngòni, *gijlieden*, pers. voornw. mann. en vrouw. meerv.; ook bezitt. voornw. en dan met bijvoeging van nia, b.v. ngoni nia njaoe, *ulieder visch*.

Vóór werkwoorden wordt in stede van nia beter ni tusschengeplaatst, b.v. ngòni ni wadjé, *gijlieden zegt*.

Ngoni wordt ook in het enkelvoud gebezigd, als men een mindere om bijzondere redenen niet met het grovere ngàna wil toespreken.

غووارو ngowaro: njaoe ngowaro, een *visch*-soort, Hemiramphus, vooral door de bewoners der negorijen Mariëkoe op Tidore gedroogd en inge-

zouten in den handel gebracht.

غوومي ngòömi, *groene duif.*

غووور ngòöwora, de *patola*-slang, Python reticulatus; dit is de eenigste gevaarlijke slang, daar de grootere soorten zelfs vrouwen en kinderen aanvallen.

Niet gevaarlijk zijn op het eiland Ternate deze soorten:

de wangé-wangé, met groene vlekken;

do saibòrò, geel gestreept, die vooral op kippeneieren aast;

en de mataboeta, die zich kronkelt als een blinde zonder den weg te kennen.

غوهيا ngohia, *slang*; zie enkele soorten onder het voorgaande woord.

غيتو ngitoe, *vermeenen*, *denken*, *vermoeden*, *gissen*.

غيدو ngidoe, *diep*, *diepte*.

غيلي ngélé, *hangen*, *naar beneden hangen*; ngélé sabèl, *sabelband of riem.*

غيكرار nganjagirara, *zestig*, van menschen; zie ook njagirara.

غيكراغ nganjagiraängé, *dertig*, van menschen; zie ook njagiraänge.

غيكرمديد nganjagiromdidi, *twintig*, van menschen, zie ook njagiromdidi.

غيكموي nganjagimoi, *tien*, van menschen; zie ook njagimoi.

ف

فاتو fatò, *op een rei*, *in het gelid staan*; *iets geregeld*, *in een zekere orde plaatsen.*

فاتو fatoe, *greep*, *heft*, *handvat*; dari ma·fatoe, *het heft van een mes.*

فاسيق fasik, *dief* (uit het Ar.).

فاغو fangò, *betaling*, *betalen*; fangò goeroea, *havengeld.*

Op de hoofdplaats is dit afgeschaft, nadat Ternate in 1854 tot vrijhaven is verklaard; te Toboengkoe en Banggai nog bekend als *laboeh batoe* of *ankeragegeld*, hetgeen wellicht ziet op het gebruikelijke houten anker, waaraan een groote steen is gebonden.

فالره Falarah, naam van een *onderkampong* van Soahsio op de hoofdplaats, waarvan de bobato de eerste plaats inneemt.

فاله falah, *huis*, *woning*; falah maré, *steenen huis*; f. ngasoe², *huis op palen*; f. fargoi, zie het laatste woord; f. gabah, *huis met gabah-omwanding*; f. Soeltan, *Sultanshuis of posthuis* in de buitennegorijen.

Falah·djawa, *het erf ter hoofdplaats*, *waar de woning van den Sultan van Tidore en tal van andere huizen op staan.*

فاني fané, *opkomen*, *rijzen van de maan*; arah ifané foetoe njagimoi, *de 10e nacht der wassende maan.*

فاو fao, *uittrekken;* is altijd met bélo verbonden en dan het *uittrekken van staken*, waaraan prauwen in zee tegen het afdrijven bevestigd worden.

فتورو fòtoeroe, *hevig, erg, in hooge mate*; talaloe fòtoeroe, *zeer hevig.*

فدجارو fadjarò, *ik*, pers. voornw. vrouw. enk., *van minderen tegen meerderen* en dan gewoonlijk met tò vereenigd, b.v. fadjarò tò oki, *ik drink.*

Vóór zelfst. naamw. wordt het een bezitt. voornw., b.v. fadjarò ngofa, *mijn kind.*

Fadjarò ngomi, *wij*, vrouw. meerv. en dan met bijvoeging van mi, b.v. fadjarò ngomi mi déro, *wij kregen.*

فراڠڬاراڠ faranggarang, *gelijktijdige bespeling van trom en fluit*, tot teeken van bijeenroeping der kompagnie.

فردو fardoe, zie bij roeroe.

فرڬول fargol; falah fargol (gewoonlijk folah fargol, omdat die het meest op Tidoreesch gebied worden aangetroffen), *huis met een dubbele bamboezen omwanding, welker ruimte met koraalsteen opgevuld en die van binnen en van buiten met een dikke kalklaag is bepleisterd*; dergelijke woningen hebben het voorkomen van steenen huizen en van daar wellicht de zonderlinge naam. CAMPEN beschrijft deze huizen in het *Tijdschr. Kon. Inst.*, 4e volgreeks, Deel VIII, blz. 164 als alleen eigen aan de districten Maba, Weda en Patani, dat een vergissing is, daar ze o. a. op de hoofdplaats Tidore en oòk hier èn daar op Ternataansch Halmahera voorkomen: hij geeft den naam echter niet op.

فريي frei, het Holl. *vrij;* sifrei, *vrijlaten.*

Freiman, *particulier*; paké freiman, *gewone kleeding*, geen dienst- of staatsiedracht.

فست fèsta, het Holl. *feest.*

فڠاري fangaré, *ik, mij*, pers. voornw mann. enk., *van minderen tegen meerderen* (ook wel ngofangaré); ter versterking wordt tò bijgevoegd tot fangaré tò of ngofangaré tò, b.v. mai ngofangaré tò sipòdò chabar batò, *ik zal hierover maar niet uitweiden.*

Fangaré ngomi of (meer eerbiedig tegenover hooger geplaatsten) ngofangaré ngomi, *wij, ons*, mann. meerv. en dan ter versterking met mi, b.v. fangaré ngomi mi tagi kagé, *wij gaan daarheen.* Ook bezitt. voornw., b.v. fangaré òti, *mijn prauw.*

NB. Ngori beteekent ook *wij*, maar meer uit de hoogte als van een vorst tot zijn onderdanen, eenigszins als het Mal. kita.

ففوکي fòfòki, een *plant*, Sola-

num melongena L.; de vruchten worden gekookt en op verschillende wijzen toebereid gegeten.

Bij Filet minder goed Fokki-fokki.

ففهيك fofohéka, zie bij fohéka.

فقت fakat, *overeenkomen*, *beraadslagen* (uit het Arab.).

فلالوم falaloem, *slaaf*.

فلوي foloi, *meer*, *meer dan*; wordt steeds achter het bijv. naamw. of telwoord geplaatst, b.v. lamò foloi, ngaratoemoi foloi.

In de spreektaal veelal lébé en dan vóór het adjectivum, b.v. lébé laha.

فناي fonai: òti fonai, een *prauw*, die gebruikt wordt bij de *tjakalang*-visscherij.

فو fò, *wij*, pers. voornw. mann. en vrouw. meerv., b.v. fò tagi, *wij gaan*; fò mina, *wij zien*.

Met de voorvoeging van fò schijnt ook wel de onbepaalde wijs te worden bedoeld: de voorbeelden in den tekst zijn in dit opzicht niet zeer duidelijk bij gemis van andere pronominale voorvoegsels.

فوت foetoe, *nacht*, *avond*; difoetoe, *morgen*, *den volgenden dag*; sòfoetoe, *'s nachts*, *des avonds*; sòfoetoe si wangé, *nacht en dag* (uit dezen vorm blijkt, dat de inlandsche berekening, waarbij de dag op den nacht volgt, reeds dagteekent van vóór de invoering van den Islam), sofoetoe tarah, *dienzelfden avond*; foetoe konorah, *middernacht*.

فورسكوت forskot, het Holl. *voorschot*.

فوره forah, *vlakte*; forah madiahi, *groote vlakte*, ook *plaats van een der vroegste nederzettingen op een minder hellend gedeelte van den berg van Ternate*.

فوريس forès, het Holl. *voorhuis*, *binnengalerij van europeesche huizen*.

فوسو fôsò = bobòsò, z. ald.

فوفراي foforai of bésa foforai, *motregen*, *stofregen*.

فوو foeò, een *plant*, Phaseolus radiatus L.

Bij Filet minder goed Fuo.

فهيك fohéka, *vrouw*, *echtgenoote*; nonaoe fohéka tagi kasaha, *waar gaan man en vrouw heen?* gé òriki ana ma-ngofa si fohéka rioewah, *hij trof zijn vrouw en kinderen niet meer aan*.

Fofohéka, *vrouw in 't algemeen*, *vrouwelijk*.

Zie ook bij kawin.

فيتاكو fitakò, een *boom*, Calophyllum Inophyllum L.; de vruchten heeten tjapilong; de schors wordt in warm water geweekt en dit aan zuigelingen te drinken gegeven.

Bij Filet minder goed Fidakka en Tsjopelon.

فيتي٢ fété-fété, een *plant*, Crinum asiaticum; de bladeren worden op brandwonden gelegd en een stukje, uit de vleezige bast gesneden, dient dikwerf tot aas bij het visschen met de lijn.

فيتجي faïtji, *kind*; faïtji si fofohéka, *vrouwen en kinderen*.

فيره firah, *betrekkingen*, *broêrs en zusters*; firah ma-dihoetoe, *broêrs en zusters van één vader en moeder*.

فيري féré, *klimmen*, *beklimmen*, *opgaan*; iféré toma kadatoe, *zij traden het paleis binnen* (woordelijk *klimmen*, daar een steenen trap van 34 treden toegang tot de eigenlijke woning verschaft).

Sibéré, *doen klimmen of opgaan*.

فيري firi, *wegloopen*, *vluchten*; ifiri maroeah, *zij zijn al gevlucht*. Dit woord wordt hetzelfde geschreven als féré: de beteekenis moet uit den zin worden opgemaakt.

فيسكل fiskal, het Holl. *fiskaal*; aldus heet de gewestelijke Secretaris ter onderscheiding van den Secretaris des Sultans.

فيفي féfé: bia féfé, een soort *parelschelp*.

فيكي fiki: sifiki, *zuiveren*, *reinigen*.

فيوله fiolah, het Holl. *viool*; voor begeleiding van Europeesche dansen heeft de Sultan eenige jongelieden laten opleiden, die de viool, fluit en triangel dragelijk bespelen.

ق

قاض kali, *opperpriester* (uit het Arab.).

قرآن koraän, *de koran* (uit het Arab.).

قوات koeat of sikoeat-koeat, *zoo spoedig mogelijk* (uit het Arab.).

قوبر koeboer, *graf* (uit het Arab.).

ڤ

ڤاجي٢ padji-padji, *staatsievlaggetjes* (uit het Mal.).

ڤادوك padoeka, *praedicaat* van vorsten en den Resident (uit het Mal.).

ڤارو parò, *plakken*, *kleven*, siparò, *ergens iets opplakken*.

ڤاس pàsa, *geëindigd*, *afgeloopen*; oras tjakò rara pàsa, *het is over zessen*; ènagé pàsa, *dat afgeloopen zijnde*.

Dit woord wordt altijd achteraan geplaatst, tenzij met maroeah verbonden, in welk geval men zegt pàsa maroeah.

ڤاسنتير pasantèr, *presenteeren* van het geweer.

ڤاسيسير pasisir, *kuststreek* (uit het Mal.).

ڤاسيلامو Pasilamò, een *zandplaat* vóór Sidangoli op Halmahera.

ڤاڤاچيده papatjédah, een *heester*, Scaevola Koenigii Vahl.; de bladeren zijn een geneesmiddel tegen heete koorts.

Bij MIQUEL en FILET minder goed Boppatseda.

ڤاڤائيته papaïtah, een *plant*, Curanga amara Juss.; de bladeren worden aangewend tegen de z.g. zwarte psoriasis.

ڤاک pàka, *met de vlakke hand tegen iets slaan.*

ڤاکي paké, *gebruiken*, *bezigen* (uit het Mal.); pakéan, *kleed*, *kleeding*; paké akal, *een list beramen*; paké froiman, *burgerkleeding*.

ڤالکت palakat, het Holl. *plakkaat*, *rondklinken*.

ڤاله palah, *los maken*, *los raken*, b.v. òpalah idastar, *hij deed zijn tulband af.*

ڤاني pané; pané djarah, *te paard stijgen of rijden*; pané òti of pané toma òti, *in een prauw klimmen*; sibané, *doen op- of instijgen*, *ergens in laden*; bobané, *plaats nabij het strand*, *waar door een zachte glooiing prauwen op het droge kunnen gehaald worden.*

ڤايوڠ pajoeng, *zonnescherm* (uit het Mal.).

ڤترا poetra, *prins*, *zoon van een vorst* (uit het Mal.).

ڤترول patroli, verb. van *patrouille*.

ڤتري poetri, *prinses*, meer speciaal de Maleische *titel* der Sultane, daar de Ternataansche djoöe bòki, is (VALENTIJN geeft Ib, blz. 361, den ongebruikelijken titel van djoöe poetri).

In het zeldzame geval dat de Sultan een vrouw uit de lagere klassen tot echtgenoote neemt, heeft deze den titel van djoöe fadjaro (te Tidore daarentegen djoöe pingi).

ڤتليون patalion, verb. van *bataljon*.

ڤتوکو patokò, een *boom*, Cycas circinalis L.; de bladeren worden gegeten, de vruchten worden fijn gestampt op wonden gelegd.

ڤچبيي padjabéja, *ronde doos of bak voor geschilde pinangvruchten*, die bij voorname bezoeken aan de gasten worden aangeboden.

ڤچيده patjédah, *armband*, vervaardigd van de Conusschelp, die in het Ternat. bia arah heet. Dit geschiedt door in het met een hakmes afgekapte middenstuk der schelp een drie voet lange bamboe, waaraan steenen of zware stukken hout bevestigd zijn, draaienderwijs te wringen, met een weinig zand op den bodem der schelp om de wrijving te vermeerderen: een geoefend

man kan op deze wijze in één dag een armband afmaken. De prijs verschilt van *f* 0.80 tot *f* 2.50, naar gelang van de grootte.

In enkele Alfoersche dialecten heet zoodanige armband bàsani.

ڤديكو podikoe, *binden, vastbinden.*

ڤر par, het Holl. *paar.*

ڤر para, het Holl. *voor.*

ڤربن pèrban, het Holl. *verbannen.*

ڤرتاده partadah, *opziener, mandoer over tuinen en woningen.*

ڤرچايه paratjajah, *vertrouwen* (uit het Mal.).

ڤرستيل prèstil, *installeeren van een vorst of hoofd* (wellicht verb. van het Mal. pĕrsil).

ڤركسا pareksa, *nazien, onderzoeken* (uit het Mal.).

ڤرميس pèrmisi, *verlof, vergunning* (uit het Holl.); lahi permisi, *vergunning vragen.*

ڤرنته parèntah, *bevel, bestuur, regeeren, besturen* (uit het Mal.).

ڤريام pariamà, *zevengesternte* en dus *jaar*: wordt door elkaar met de woorden tahoen en moesoem gebezigd.

ڤرينس prins of prinsi, *titel* van de *mannelijke* afstammelingen van den vorst (uit het Holl.); zie ook bij kaitjil.

ڤس pas, het Holl. *pas.*

ڤسمرووآه pàsamaroeah, dient om een *geheel verleden tijd* uit te drukken; zie bij pasa en maroeah.

ڤسيب paséba, *groote loods, verzamelingsplaats* (uit het Mal.).

ڤسيير pasiar, *wandelen, bezoeken* (uit het Mal.).

ڤڠجاران pangdjaraän, *gevangenis* (uit het Mal.).

ڤڤ papò, *dicht, dicht bij*; papò iĕ, *dicht aan den bovenkant*; papò tarah, *vlak aan den benedenkant.*

Sibapò, *nevens plaatsen, tegen iets aan zetten.*

ڤڤاري ڤڤواه poparé papoewah, een *slingerplant*, Momordica muricata M.; de vruchten worden gegeten.

ڤڤووه Papoewah, *algemeene benaming voor Nieuw-Guinea en ook voor de bewoners.*

ڤكتا pakatá: òti pakatá, een soort *vaartuig.*

ڤلسووه Palasoah, Alfoersche *kampong* in het district Sawoe op Halmahera.

ڤلڠكي palangki, *draagstoel* (in vele talen).

ڤلودي paloedi, het omhulsel

van de takken van den sagoepalm tot een *korf* saamgevouwen, waarin tabak, sagoe, damar enz. wordt vervoerd.

فليسي palisi, *voorbijgaan, overgaan*; palisi toma soah njië, *over het groote plein gaan.*

فنت pont, het Holl. *pond.*

فنته pantah, zie bij oespérah.

فنيمبور panimboer, *talisman, amulet.*

فواس poewas, *verzadigd* (uit het Mal.).

فوتس poetoes, *beslissen* (uit het Mal.); *besluit* is echter pitoesan.

فوجي poedji, *lof* (den Heere), dus overdrachtelijk voor *gebed* (uit het Mal.); wellicht een verkeerd gehoord poedja.

فودو pòdò (= pòpò), *kort*, het tegengestelde van *lang*; sipòdò, *iets kort maken.*

Déhé pòdò, naam van een *kaap* op de westkust van Zuid-Halmahera, die aldaar de grensscheiding vormt tusschen Tidoreesch en Ternataansch grondgebied.

فورو٢ pòrò-pòrò, een soort *bal van rood laken*, bij feestelijke gelegenheden als tot de staatsie behoorende door vrouwen in de hand gedragen en dan dikwerf nog op bijzondere wijze versierd.

فوس pos, *post, buitenfort.*

فوسي٢ pòsi-pòsi, een *boom*, Sonneratia sp.; die vooral in een modderigen bodem bij de uitmonding van rivieren voorkomt.

فوفو pòpò, *kort*, hetzelfde als pòdò.

فوفيده popédah, *sagoebrei.*

فوفيلي popili, zie bij pili.

فولغ٢ poelang-poelang, *terugkeeren, overlijden* van vorsten (uit het Mal.).

فوله poelah, *geven*; mapoelah, *verdeelen.*

فياره piarah, *onderhouden, verzorgen* (uit het Mal.).

فيجي pétjé, *modder, modderig* (het Mal. betjek).

فيده pédah, *hakmes, houwer.*

فيفر pèpòr, *pijper, fluitist* (uit het Holl.).

فيفي pipi, *duit, oude duit*, ook *geld*; pipi tambaga, *koperen duit*; pipi moesoem, de *recognitie-penningen* van wege het Gouvernement aan Sultan en hoofden volgens het contract uitbetaald.

فيلو pilò, *blind.*

فيله pilah, *vleugel.*

فيلي pili, *uitkiezen, uitzoeken, nagaan*; popili, id.

فينده pindah: mapindah, *verhuizen* (uit het Mal.).

فيهق péhak, *rang, soort, af-*

deeling (uit het Mal.); péhak ma-djongihi, *de plaats, die iemand naar zijn stand of afkomst inneemt*; ngofangaré péhak raânge, zie bij ngofangaré.

فيياٚ٢ péa-péa: bia péa², een soort *parelschelp*, eenigszins gezocht om het paarlmoer.

ک

ک ka, *zoodat, tot, ten behoeve van*, b.v. ka matògoe rioewah, *zoodat er geen einde aan kwam*; lahi manoesia ka oena iòti ma-awoe, *vroeg menschen tot roeiers van zijn vaartuig.*

كابو kabò, *politieoppasser.*

كابي٢ kabi-kabi, een *heester*, Graptophyllum hortense Nees.; de bladeren worden uitgeperst en het sap bij koorts toegediend.

كات kata, *begeleiden, medegeleiden.*

كاتو katoe, *dekriet*, waartoe voornamelijk de bladeren van den sagoepalm dienen, die, aaneengenaaid tot repen van een vadem lengte en op een handbreedte afstands over elkaar gelegd, een dakbedekking vormen, welke tot 5 à 6 jaren kan duren.

كاتي٢ katé-katé, een *slingerplant*, Guilandina Bonduc L.; bij pijnen in den rug wordt daarop met de bladeren gewreven.

كاتي kati, het *gewicht* van dien naam, ook *wegen* (uit het Mal.).

كادو kadò, *tot, tot aan, naar*; sigadò, id.

كارە kaârah, *eerst, daarna*; sikaârah, id.

كاري karé, *gaan zien, onderzoeken, zoeken.*

كاڤل kapal: kapal prang, *oorlogschip* (uit het Mal.); kapal mèl, de *mailboot*, welker komst volgens het volk telkens door een regenbui wordt aangekondigd.

كاڤە kapah, de *katoenheester*, Gossypium indicum Lam.; de bladeren worden uitgeperst en bij darmaandoeningen op den buik gelegd.

كاكي٢ kagè-kagè, het Mal. kaget.

كالباٻە kalabàbàh, een *plant*, Alocasia macrorrhiza Schott.; de schil der stengels wordt in warm water gedaan en bij buikziekten te drinken gegeven.

Bij Miquel en Filet minder goed Kaba.

كالواي kalawai, *lans met ijzeren weerhaak.*

كاليها kaléha, een *papegaaisoort*, Eclectus megalorhynchus.

كامر kàmar, het Holl. *kamer.*

كامو kamoe: aké ma-kamoe, *watervat* of *kan*, ook *dikke bamboe tot bewaring van water.*

كامو٢ kamò-kamò, *blauw.*

كانو٢ kano-kano, een *riet*soort, Arundo sp.; de stengels worden afgeschrapt, dit fijn gestampt en aldus uitwendig bij oogziekten aangewend.

كاوس kaoes, het Holl. *kous*; zie voorts bij saha.

كاوو Kaoe, *district* op de oostkust van Noord-Halmahera, behoorende tot het sultanaat Ternate. In den tekst als verbanningsoord aangewezen, daar van oudsher het gebruik bestaat personen, die op Ternate iets misdreven hebben, naar Halmahera te verbannen.

كاوين kawin, *vrouw of echtgenoote van voorname personen*; van mindere lieden fohéka, z. ald.

كاه kàhà, *land*, *landstreek*, b.v. kàhà Halmahéra, kàhà Jabah, enz.

Kàhà lamo, *het groote land*; in de spreektaal gebezigd voor Halmahéra.

Kàhà ma-gòtjò, *de belasting*, *door lieden van andere eilanden of districten voor het aanleggen van tuinen in eenig district aan het hoofd betaald.*

Namò kàhà, zie bij namò.

كاهي kai, *huwen* (het Perz. kawin); kai ma-idjah, *bruidschat*.

كايلوفه kailoepah, een *boom*, Eriodendrum anfractuosum DC.; met het boomwol vult men kussens.

كايو لاسي kajoe lasi, een *boom*, Semecarpus Forstenii Bl.; het hout dient tot vervaardiging van meubels.

Bij Miquel en Filet minder goed Lassi-lassi.

كبساران kabasaran, *staatsie*, *gevolg* (uit het Mal.).

كبيل kabila, *doos*, gevlochten van pandan- of tabisasoebladeren (hetzelfde als het Makas. kambilo).

كتاب kitab: kitab Oellah, *het boek Gods* (uit het Arab.).

كتاله katālah, *de witte kakatoe*.

كتيك koetika, *tijd*, *tijdstip* (uit het Mal.); toma koetika ènagé, *te dier tijd*.

كچيل kaitjil, (wel kaitjili uitgesproken), *titel* van een vorst of voor iemand van vorstelijke afkomst, in het Maleisch gewoonlijk door *prins* teruggegeven.

Tiele (*Tijdschr. Kon. Instit.* 4e volgr. Dl. I, blz. 357) vergist zich, door dien titel niet op sultans toepasselijk te verklaren.

كداتو kadatoe, ook wel kadatoeng, *het paleis des Sultans* (uit het Mal.).

Kadatoe Todoré, het *huis*, waar de Sultan van Tidore overnacht bij overkomst naar de hoofdplaats.

كدودي kadoedi, *schurft*.

كديهو kodihò, *opnieuw*, *ander-*

maal, *wederom*, *terug*; tagi kodihò, *teruggaan*; ikodihò iĕ, *zij gingen terug naar boven*.

Sigodihò en masigodihò, causat. vorm van id.

كراچي koeratji, *geel* van kleur.

كرامت karamat, *heilig graf*, *heilige plaats* (uit het Arab.).

كران karana, *want* (uit het Mal.).

كريت karèta, *rijtuig* (uit het Port.).

كريهو korého, *omkeeren*, *teruggaan*; sigoróho, *wenden*, b.v. sigoróho tò gonjirah, *zich rechts wenden*.

كساه kasàhà, *waar*, *waarheen* (vrag. voornw.); tagi kasàhà, *waar gaat gij heen?* kasàhà si nò inò, *van waar kom je?* kasàhà si ni inò, *waar komen jullie van daan?*

كستيله kastélah, *turksche tarwe*, Zea Mays L.; wellicht is de benaming daarvan afkomstig, dat de Kastilianen het eerst maïs in deze streken hebben ingevoerd. *Miloe* is de benaming in het Maleisch der Molukken.

كسوب kasoeba, *violetkleurig* (uit het Mal.).

كفرال kaporal, verb. van het Holl. *korporaal*.

كفيت kapita, oorspronkelijke vorm van het sedert meer gebruikelijke kapitèn, z. ald.

Kapita kiĕ, de *persoon*, die *het opzicht* heeft aan de groote poort en de bevelen van den Sultan overbrengt aan de dienstdoende officieren.

كفتين kapitèn; kapitènlaoet (het inheemsche kapita tot kapitèn vervormd), *de hoogste autoriteit na den Sultan*, wiens werkkring overeenkomt met dien van sahbandar in de Maleische landen; slechts adellijken, gewoonlijk de naaste bloedverwanten des Sultans, worden hiertoe benoemd.

Bij de Sultanscompagnie staan ook kapiteins en het Hoofd der Makassaren heeft eveneens dien titulairen rang bij de schutterij.

ككارو kokarò. *roepen*; soedò kokarò, *laten roepen*.

ككوتو kòkòtoe, *zwart*.

ككيهي kòkéhé, *hoest*, *hoesten*.

ككوغه kagoengah, de *groote sultansprauw* voor 60 roeiers.

ككي kagé, *daarheen*, *dáár*; nagi kagé, *wie is daar?*

كلاري kalari, het Holl. *klaar*, *gereed maken*.

كلافغاري kalafangaré, *heerendienstplichtigen*, die als oepas of kabò worden ingedeeld dan wel als djoeroe batakoe bij de prinsen en hoofden te werk gesteld.

كلافه kalàfah, een soort *paal-*

worm, die in zeo geplaatste palen doorboort.

كلان kolano: 1°. *vorst*; de titel van Sultan hoort men door het volk zelden gebruiken, wel djoŏe kolano = *heer Vorst*.

Kolano ma-ngofa, *vorstenzoon*.

Kolano Palembang, de in 1822 naar Ternate verbannen *Sultan van Palembang*.

2°. *pink*; zie bij ragah.

كلاوارنيت kalawarnét, voor *klarinet*.

كلدير koldèr: makoldèr, *onder het kommando staan van*.

كلفينو kòlòfinò, *bang, bevreesd*; talaloe kòlòfino, *zeer beangst*.

كلكوان kalakoean, *gedrag, houding* (uit het Mal.).

كلمبور koelamboer, *gordijn van een ledikant of huwelijksbed*, in tegenstelling van lolantjé, zie ald.

كلنجيڠه kalandjingah, een *schilferachtige huidziekte, waarbij de losgelaten schilfers zwartachtig zijn*.

كلنچوچ kolontjoetjoe: 1°. een *boom*, Plumeria acutifolia Poir.; wordt hier ook allerwege op begraafplaatsen aangeplant.

Bij Filet minder goed Koelong-sjoetsjoe.

2°. Naam van een *kampong* op het eiland Ternate.

كلؤدي kalaoedi, *kamponghoofd*.

كلولي kololi, het Mal. koeliling; sigololi, *rondom varen of scheppen*: een eerbewijs aan ambtenaren bij nadering van eenige negorij door de in prauwen te gemoet gaande hoofden betoond.

كلوندي kalondé, een *eetbare slak*, die op Java *simping* heet.

كمادانت kòmadant, *de kommandeerende officier van het fort Oranje*; in het algemeen *een officier die den kapiteinsrang heeft*, omdat de kommandanten der schutterij en van het garnizoen dien rang bekleeden.

كمڤنيي kompania, het Holl. *kompagnie*, ook wel het *Gouvernement* of de *vroegere Compagnie*; kompania lamò, *de groote kompagnie* van de Sultanstroepen, bestaande uit 60 man, verdeeld in 6 taròpò; kompania ma-orang, *gouvernementsonderdanen*, in tegenstelling van de echt inlandsche bevolking.

كمڤوڠ kampoeng, *wijk*; alleen van de Chineesche en Makasaarsche wijken ter hoofdplaats gebezigd.

كملاه kimalaha, *kamponghoofd*, of, zooal hoofd van meerdere kampongs, toch lager dan sangadji. Campen beweert ergens, dat dit woord zou ontstaan zijn van kiĕma-laha, maar hij vergist zich daarin, want ki is een verkorting van giki,

hetgeen hieruit blijkt, dat de Tidoreezen de eerste lettergreep van dit woord bezigen en zoodanig hoofd gimalaha noemen.

كمليڠه kamalèngah, een *kruipplant*, Benincasa cerifera Savi.

كميس kamis, *Donderdag* (uit het Arab.).

كميسي kòmisi, het bekende *Commissie*, in de gewone beteekenis en bovendien van ieder, die een bijzondere opdracht heeft, zoowel Europeanen als inlanders.

كناڠه kanangah, een *boom*, Cananga odorata Hook., de bloemen dienen tot versiering.

كناڠي kanangé, *zoo even, onlangs.*

كناڤو kanapoe, het Holl. *knaap of tafeltje.*

كنتراق kontrak, voor *contract.*

كنتلير kontolér, voor *kontroleur.*

كنتور kantor, uit het Holl.

كنوره konòrah, *midden*; soah konòrah, *een wijk of kampong die in het midden is gelegen*; foetoe konòrah, *middernacht.*

كني kané, *hier, op deze plaats* (de klemtoon op de tweede lettergreep); meer stellig in de spreektaal gewoonlijk kanémaráh.

كواس koewas, het Holl. *kwast.*

كوبو kòboe, de *Dugong.*

كوت kota, *fort, sterkte*; (uit het Mal.); bèntèng is niet gebruikelijk en wordt door velen niet verstaan.

كوچوبو koetjoeboe, de *ketjoeboengheester*, Datura alba Nees.; de vochtig gemaakte bladeren worden op wonden gelegd.

كوچي koetji, verb. van het Mal. koentji.

كورڠ koerang, *ontbreken* (uit het Mal.).

كورو kèrò, *afhalen, afspreken om ergens heen te gaan*; wellicht een samentrekking van ka òrò, maar men durfde dit niet verzekeren.

كورو kòroe, *ter dood brengen.*

كوروسي koeroesi, *stoel*, ook wel koorsi (uit het Arab.); in het Maleisch der Molukken gebruikt men altijd het uit het Portugeesch afgeleide kadéra.

كورون٢ koeroen-koeroen: ngofa koeroen², *maagd* (misschien van het Mal. *koeroeng*).

كوري koré, *wind*; koré mië, *noordenwind*; koré sarah, *zuidenwind*; koré maroeahé, *veranderlijke wind* en van daar ook *kentering.*

Koré miëma-namo, een soort Merops, aldus geheeten, omdat hij alleen voor den dag komt, als de noordenwind waait.

كوسو koesoe, het *alang²*-gras, Imperata arundinacea Cyrill.; wordt in het Maleisch der Molukken koesoe-koesoe genoemd.

كوسو koesò, algemeene benaming van verschillende *Phalangista*-soorten, door de bevolking niet nader onderscheiden, daar in den regel op eenzelfde eiland slechts één soort voorkomt.

كوفو kòfò, *het buitenste omhulsel van een pisangstam.*

Kòfò sangi, een wilde *pisang*soort, Musa mindanensis Rumph.; met de stamvezelen wordt het aas aan den haak der vischlijn vastgemaakt.

Bij Miquel en Filet minder goed *Fana.*

كوڤڠ koepang, denkbeeldige *munt*, ter waarde van ongeveer 7 cents, dus $^1/_{24}$ reaal.

كوكو kòkò, *opstaan uit een zittende houding*; kòkòkò, de substant. vorm en ook als imperatief gebezigd; zie bij òko.

كوكو koekoeöe, *kraaien* van een haan.

كوكه kogah, *wat, waarom* (vrag. voornw.); kogah-kogah, *iets, eenig*, b. v. òhaka titah kogah-kogah si ana léwak, *hij gaf eenig bevel aan de eerewacht.*

كوكي koegé, een *plant*, Ipomoea peltata Chois.; het aftreksel der bladeren is een middel tegen koorts.

Bij Filet minder goed Kuge.

كولتاده kòlòtadah, een *heester*, Leea sambucina Willd.; de bladeren worden op wonden geplakt.

Bij Filet minder goed Kollotala.

كومي komé, een *boom*, Morinda bracteata Roxb.

Bij Miquel en Filet minder goed Komi-komi.

كونه konah, *medelijden.*

كوي koi, algemeene benaming voor *pisang*, Musa sp.

Bij Filet minder goed Kojo.

Koi ma-raoe, *pisangblad*, ook een soort *staatsievlaggetjes.*

كويڠ kojang, het Mal. *kojan.*

كهنداق kahandak, *wenschen, verlangen* (uit het Mal.).

كياوو kiaoe, *jong*, in tegenstelling van *oud*; ngofa kiaoe, *een pas geboren kind.*

كيره٢ kirah kirah, *denken, meenen*; sakirah², *naar gissing* (uit het Mal.).

كيڤس kipas, *waaier* (uit het Mal.).

كيلو kélò, de Moringa pterygosperma Grtn. (uit het Mal.).

كيلير kèlèr: makoe-kèlèr, *gearmd gaan* (uit het Mal.).

كينتل kintal, *erf eener woning*

(uit het Mal.); sigi lamò ma-kintal, *het erf der groote moskee.*

كيهو kéhò, algemeene benaming van *paddestoelen.*

كيي kië, *berg*; kië Tarnaté, *de berg Ternate* (dit is de eenige benaming, waaronder die berg in deze streken bekend is).

De vier heuvelachtige verheffingen op den top zijn bekend onder de namen *Mĕkah*, *Médina*, *Tĕrkan* en *Wakaf*: de laatste is de kraterwand; zie hierover uitvoeriger: De beschrijving der hoofdplaats, blz. 2, noot 2.

ݢ

ݢابه gabah, *bladsteel en hoofdnerf van den sagoepalm* (in het Maleisch der Molukken *gabah*[2]), dienende tot vervaardiging van wanden, zolders en vloeren.

Falah gabah, *een huis, waarvan evengenoemde deelen uit gabah bestaan.*

ݢاتي gaté, *maag*; gaté féré, *benauwd gevoel in de maagstreek.*

ݢاجي gàdji, *betaling, bezoldiging* (het Holl. *gage*).

ݢارامكوسو garamakoesoe, een *plant*, Andropogon Schoenanthus L.; in de bladeren wordt visch gekookt.

Bij Filet minder goed Goemaroekoessoe en Kamarakoessoe.

ݢاس gàsa, *brengen, medenemen*; sigàsa, *voordragen*, b.v. osigàsa sabéa, *hij las het gebed voor*; gàsa toean resident ironga, *uit naam van den resident.*

ݢاسي gasi, *zout*; gasi djawa, *van Java aangebracht zout*; gasi bòso; *zout door uitdamping van sterk geconcentreerd zeewater in balangans vervaardigd*; gasi sòròpoe, *sterk met asch vermengd zout, door verbranding van met zeewater besprenkeld hout verkregen.*

Het hasi ma hohoe, dat Valentijn (*I*[b], *blz. 206*) door *zoute kost* vertaalt, heeft geen zin.

ݢاڤو gapò, een *zoetwatervisch*, Ophiocephalus.

ݢاڤي Gapi, *de oude naam van Ternate*, nu nog wel bij deftige toespraken gebezigd en dan als kië Gapi ma-toeboe, *de top van den berg Gapi.*

Maré Gapi, zie bij Maré.

ݢاكو gakoe, *hoog*; pangkat jang gakoe, *hooge betrekking.*

ݢاݢه gagah, *koorts*, de zoogenaamde *koude koorts.*

ݢامو gamoe, *negorij, plaats, stad*; algemeen als gam uitgesproken.

ݢاأني Gaäné, *district*, uitmakende het zuidelijk deel van het eiland Halmahera, behoorende tot het sultanaat Ternate. Door verschillende schrijvers

abusievelijk Ganee, Gani of Ganeh geschreven.

كاهو gahoe: magahoe, *ontkiemen*; gogahoe, *bedrijf*, *beroep*, *ambt*, *betrekking*.

كاي gai, *worm*, *made*.

كبادي gabàdi, *links*, *linker*.

كبوره gaboerah, *eend*.

كتولو gotòlò, een soort *rijstdiefje*.

كديهو godihò, een soort *Codiaeum*.

Bij Filet minder goed Kodiho.

كراچي goeràtji: 1°. *goud*, *gouden* (niet te verwarren met koeratji = *geel*).

2°. een *plant*, Curcuma longa L.; de wortelstok dient als wrijfmiddel.

Goeratji karabangah, een *plant*, Curcuma Zerumbet Rxb.

كراق garak, *schrikken*, *verschrikken*.

كراكا goràka, een *plant*, Zingiber officinale L.; de wortelstok wordt gegeten.

كراندي garandi, *hekwerk van ijzeren tralies*.

كراهي gòròàhé, *vuilnis*, als afgevallen bladeren op een erf, stukjes papier, enz. op de vloer eener woning, brokken van klappers of vruchten in een prauw, en dus ook voor *goederen van geringe waarde*: in het laatste geval gewoonlijk gŏgòròàhé.

كرنتي garnati: oepas garnati ahi, *oppassers*, *die puntige hoofdpeksels van schildpad* (ori ma-ähi) *dragen en 26 in getal zijn*; oepas garnati salaka, *oppassers*, *die zilveren helmen dragen*; *13 in getal*. Beiden behooren tot de staatsie van den Sultan bij groot ceremonieel.

كروه gòròhò, *olie*.

كسوره gòsòrah, de *muskaatnootboom*, Myristica sp.

كفاس gofasa, een *boom*, Vitex punctata Schauer.; de schors is een middel tegen buikziekte.

Bij Filet minder goed Kofassa, hetgeen Robidé van der Aa in den waan bracht, dat die boom in zijn woordenboek niet voorkwam.

كفرنمنت goefernement, sedert deze eeuw in de plaats getreden van kompani.

ككراهي gògòròàhé, zie bij gòròàhé.

ككرو gogòroe, *genegenheid*, *liefde*, *liefhebben*.

ككلاه gogolàha, zie bij golàha.

ككوكو gogoegoe, *titel van den persoon*, *die in de buitennegorijen in rang op den sangadji volgt*.

Dit is eigenlijk de oorspronkelijke titel (afkomstig van

goegoe), maar op de hoofdplaats heeft men beleefdheidshalve de eerste lettergreep in djo of djoöe veranderd en aldaar is de djogoegoe, *de hoogste niet adellijke uit het volk gekozen waardigheid*; zie bij djoöe.

ككوله gogolah, *ziek*, *ziekte*, *ziek zijn*; gogolah sétang, *ziek door beheksing*.

ككوهو gògòhoe, *onrijp*, *rauw*.

ككلال gaiala, een *boom*, Erythrina picta L.; het spint is een geneesmiddel tegen den beet van visschen.

Galala bangah, de E. lithosperma, die veel zeldzamer is.

ككلاه golàha, *doen*, *maken*, *bewerken*; gogolàha, id.

ككلدين goldén, het Holl. *gulden*.

ككلوبه gòlobah: Gòlobah papoewah, een *plant*, Amomum villosum Lour.

Bij Filet minder goed Globba boppo-loeloe.

Gòlobah koesi, een *plant*, Alpinia gigantea Bl.; de vruchten worden gegeten.

Bij Filet minder goed Globba.

ككلوئدو gòlòòedoe, *okselholte*.

ككليل Galéla, *district* op de oostkust van Noord-Halmahera, behoorende tot het sultanaat Ternate.

ككليسا galéjàsa, een *plant*, Alpinia Galanga Swarts; de jonge wortelstok wordt gegeten, de oudere is een geneesmiddel tegen maagziekten.

Bij Filet minder goed Galiassa.

كمامو gamamoe, *donker*, *duister*.

ككمكنوره Gamkonòrah, *district* op de westkust van Noord-Halmahera, behoorende tot het Sultanaat Ternate: de negorij Iboe behoort tot dit district.

كناڤو ganapoe, *meer*, *nog meer*; ganapoe kolòfinò, *nog meer bevreesd*.

كناكا gonaga, *schijn*, *gelaat*, *manier van doen*, *voorkomen*; ma·gonaga, *naar het schijnt*.

كنداريا gandaria, het Holl. *gaanderij*.

كندي goendi, verb. van goendik.

كنوره gonòrah, *middel*, *lijf*, *heup*; zie ook konòrah.

كنيمو ganémoe, een *boom*, Gnetum gnemon L.

Bij Filet minder goed Gnemon.

كواي goewaë, algemeene benamingen voor *mangga*, Mangifera sp.

كوايه gawajah, een *boom*, Psidium guajava L.; de vruchten worden gegeten. In het Maleisch der Molukken heet deze gojawas.

كوبو g o b o e, een *plant*, Commelina benghalensis L.; de bladeren worden op bloedzweren gelegd.

Bij Filet minder goed G o b b o.

كوتي g o e t i, verb. van het Mal. g o e n t i n g.

كوچو g ò t j ò, *opbrengst*, *product*; k à h à m a - g ò t j ò, *tuinhuur*, *grondbelasting*.

كودو g o e d ò e, *ver*, *verwijderd*.

كديهو g o d é h o, *regeling*, *voorschrift*.

كوراڠو g o r a n g ò, *haai*.

كورڤ g o r a p, zie bij o r a n g; daar die lieden geen eigen taal hebben maar Maleisch spreken, worden zij door de bevolking als o r a n g G o r a p aangeduid.

كورو g o e r o e, *vader*; evenals h a d j i in dezen zin *alleen* van vorsten gebezigd.

كورو g ò r ò, een *vogel*, Noctus sp.

G ò r ò - g ò r ò, een *boom*, Cerbera lactaria Ham.; met de bladeren wordt bij pijnen in den rug op de gevoelige plaatsen gewreven.

كورومي g o e r o e m i, *schaduw*.

كوروه g o e r o e a h, *haven*, *ankerplaats*.

F a n g ò g o e r o e a h, *havengeld*.

G o e r o e a h P i n g, de eenigste *kampong* op Kajoa.

كوره g o e r a h, *tuin*, *aanplant*; g o e r a h m a - n g o f a, *eiland*.

كوره g o r a h, algemeene benaming voor *Jambosa*-soorten.

كوساو g o s a o e: n j a o e g o s a o e, een kleine *visch*-soort, die tot aas dient bij het visschen op *tjakalang*.

G o s a o e m a - d o e n g i, een *plant*, Phyllanthus Niruri L.; naar de overeenkomst der bladeren met de schubben van g o s a o e aldus geheeten.

كوسوڠي g o s o e n g i, een *plant*, Enhalus Koenigii Rich.

Bij Miquel en Filet minder goed G o s s o n g i.

كوفرنور g o e f e r n o o r, hetz. als *gouverneur*.

كوفو g ò f o e, *onkruid*, *gras*.

G ò f o e d j é l a h - d j é l a h, een *gras*-soort, Orthopogon Burmanii R. Br.

G ò f o e g o e r o e m i d ò - d ò, een *heester*, Ruellia discolor Nees; de bladeren worden aangewend bij behekste zuigelingen.

G ò f o e h a i r a n, een *plant*, Leucas linifolia Spreng.; Miquel geeft dezen naam op voor Timor.

G ò f o e o e k o e m a - n j é - f ò, een *plant*, Eragrostis plumosa Link.

Bij Filet minder goed O e - k o e - m a n j o f f o e.

كوفيله g o f é l a h, *muskiet*.

كوكو g o e g o e, *houden*, *grijpen*,

vasthouden; o e n a ò g o e g o e s a b è l, *hij hield een sabel in de hand*

G o g o e g o e, *onderbestierder.*

كوماتي g o m a t é, *geestenziener*, door CAMPEN abusievelijk g o m a h a t é genoemd.

كومو g o m o e, een *boom*, Artocarpus incisa L.

كومي g o e m i, *touw of wat daarvoor dient*, ook *rank van een boom of plant.*

كوميره g o e m i r a h, een *heester*, Premna foetida Rwdt.

كوو g o w o ō e, een *heester*, Dendrolobium umbellatum; de bladeren worden uitgeperst en dit sap gegeven tegen hardlijvigheid.

Bij MIQUEL en FILET minder goed G o u en G o e.

كويكو g o w i g o e, *mand, waarin kippen hare eieren uitbroeden.*

كوهي g o e h i, *stortvloed*, zie bij ō e h i.

كوهي g o h i, een *heester*, Ficus Wassa Roxb.; een aftreksel der bladeren in warm water wordt aan kraamvrouwen toegediend.

كوهيبه g o e h é b a h, *kiekendief*, Pandion haliactus.

G o e h é b a h t j a m a h b o b o e d ó, *een soort met witten hals.*

G o e h é b a h m a - g ò l ò t j i f i, een *heester*, Trevesia moluccana Miq.; met het sap der uitgekauwde wortels wordt het lichaam bespuwd van hen die betooverd zijn.

Bij FILET minder goed K o h ē b a m a g o l o t s i f f i.

كي g é, *die, dat*, betrekk. voornaamw.; ook een eenvoudig verbindingswoordje of welluidendheidshalve tusschengevoegd, b.v. o e n a g é, *hij*; m i n a g é, *zij* (vrouw. enk.); a n a g é, *zij* (mann. en vr. meerv.); è n a g é, *het*, van zaken en dieren.

كيتي٢ g é t é - g é t é, een *zoetwatervisch*, Anabas scandens.

كيدي g i d i, *speeksel;* g i d i m a - d o d a i, *kwispedoor.*

كيكي g i k i, *mensch:* dit is het zuiver Ternataansche woord, *manoesia* is door vreemden ingevoerd; g i k i l a m ò, *een voorname;* f a ï t j i s i g i k i l a m ò, *kinderen en groote menschen.*

G i k i a m o i, een soort *verwensching*, komt overeen met d̃ j o ō e m a - d i h o e t o e, z. aldaar.

كيكير g è g é r, *lawaai* (uit het Mal.).

كيل g i l a, *lang*, in tegenstelling van *kort;* m a - g i l a m ò h ò t o m o d i, *de lengte er van is zeven vademen.*

G i l a - g i l a, *vervolgens*, *daarna.*

كينادو g i n a d o, *vragen, onderzoeken, informeeren;* m a - b a-

bah ògìnado, *haar vader vroeg.*

كينئي génaé, *dat is te zeggen, zooveel als, en wel* (een verouderd woord).

كيه géha, *plaatsen, zetten*; sigéha, id. en *doen plaatsen.*

كيي gia, *hand*; gia ma-ŕaga², *de vingers*; géha igia, *zijn handteekening stellen.*

كيبره gònjirah, *rechts, rechter.*

ل

لا la, een stopwoordje zonder beteekenis, welluidendheidshalve gebezigd.

لابه labah, *loopen, wegloopen.*

لاته٢ Latah-Latah, naam van een *kampong* op Batjan.

لارغ larang, *verboden* (uit het Mal.).

لاس lasa, de bekende *boom*, Lansium domesticum (het Mal. *langsat*).

لاڤي lapi, *laag* (uit het Mal.).

لاكو lako, *oog*; wangé malako, of ook alleen wangé, *de zon*; aké ma-lako, *de monding eener rivier.*

لاكي٢ lagé-lagé een *plant*, Lomaria scandens Wlld.

لامو lamò, *groot*, in tegenstelling van *klein*; gam lamò, *groote stad.*

Malamò, *iemand van geboorte, een groote.*

لاه làhà, *goed, wel*; oena òwadjé làhà, *hij zeide dat het goed was*; tarima làhà, *goedkeuren, toestaan, zich vereenigen met.*

لاهن lahan, *palmwijn, sagoeweer.*

لاهي lahi, *verzoeken, vragen*; silahi en masilahi, *iemand iets vragen*; lolahi, *gedurig vragen*, ook *vraag* of *verzoek* en van daar ook *gebed.*

لبوان laboean, *reede* (uit het Mal.); laboean goefernement, de *gouvernementsreede*, d. i. *die vóór de europeesche nederzetting.*

لبوكو liboekoe, *hoek.*

لبوه Laboeah, naam van een *kampong* nabij Ngofaöedoe.

لبي lébé: 1°. *meer* (uit het Mal.); lébé làhà, lébé django, maar zuiver Ternataansch liever làhà foloi, enz.

2°. *mindere priester.*

لتنن létnan, voor *luitenant*; ook de officieren van den Sultan voeren deze en andere titels, tot zelfs die van *luitenant-adjudant.*

لغكر langgar, *bidplaats* (uit het Mal.).

لفيتي lofiti, een *heester*, Acalypha densiflora Bl.; de bloemen zijn een middel tegen hoest.

لڤس lapas, *vrij* (uit het Mal.);

l a p a s s o e r a t, *verzenden van een brief.*

لقدي l o e k o e d i: s i l o e k o e d i, *vaststellen.*

للادي باڠه l o l a d é b a n g a h, een *boom*, Mangifera laxiflora Desr.; de schors wordt afgeschrapt en als geneesmiddel bij zuigelingen gebezigd.

Bij Filet minder goed L o l a r o e t o m a b a n g a.

للارو l o l a r o, een *boom*, Bruguiera, sp.; de stam dient als brandhout, de wortels worden bij den huisbouw gebezigd.

للاڠه l o l a n g a h, *plaats aan het strand, waar prauwen en kleine vaartuigen op het droge worden gehaald.*

للاڠي l o l a n g i, *stuk doek, dat tegen een zoldering van gabah wordt gespannen* (het Mal. l a n g i t[2]).

للاهي l o l a h i, zie bij l a h i.

للنچي l o l a n t j é, *omhangsel van chits of doek, om een slaapplaats in het vertrek af te zonderen* (het Mal. l a n g s é).

للوده L o l o d a h, *district* op de noordwestkust van Halmahera, behoorende tot het sultanaat Ternate: het hoofd heeft den titel van *Radja.*

للورو l ò l ò r ò, een *plant*, Ipomoea pes-caprae Sweet.; de bladeren worden uitgeperst en bij diarrhee uitwendig aangewend.

لليبه l o l é b a h, een *bamboes*soort, Bambusa verticillata Bl.; met de bastvezelen wordt dekriet aaneengenaaid.

لمڤي l è m p é, *sagoekoekjes*; eigenlijk een Moluksch-Maleisch woord.

لوبي l ò b i, *schaduw, pikdonker*, en dus *avond of nacht*; m a l o b i t a r a h, *dienzelfden avond.*

لوت l o e t i, *pokken*, variolae.

لوچي l o t j i, *schommelen, heen en weêr bewegen.*

لوري l o e r i: l o e r i d è n g o, de Lorius garrulus; l. s a r a o e, een *kleinere soort*, eveneens geel gevlekt.

لوسيڠ l o e s i a n g, *lendenpijn.*

لوفو l ò f ò, *bijna;* l ò f ò n i t a h, *het aanbreken van den dag.*

L ò f ò - l ò f ò, *omtrent, omstreeks;* l ò f ò - l ò f ò m a t é r o, *bijna hetzelfde.*

لوفو l ò f o e: m a l o l ò f o e, *twee, beiden*, b.v. a n a d j o ö e b o b a t ò m o e f a k a t s o a h r i m o i[2] h à k a b a r o e[2] m a l o l ò f o e, *de bobato's kwamen overeen, dat elke kampong twee soldaten zou geven.*

لوفي٢ l o e f é - l o e f é, een *plant*, Ocimum gratissimum L.; de bladeren zijn een medicijn voor zuigelingen.

لوڤ l o e p a, *vergeten* (uit het Mal.).

لوڤو l o p o e, *groote stok met zilveren knop*, waarvan er bij

groot ceremonieel twee voor de troep worden uitgedragen.

لولو loeloe, de *knal* van een donderslag.

لولي loelé, *rollen*, *afrollen*, *over elkaar rollen*, ook *met een steen over een hard voorwerp rollen om iets fijn te maken.*

لوليو loléo, *ankerplaats* voor kleine vaartuigen.

لومو lomoe, *verzamelen*, *bijeenkomen;* soedò malomoe, *iemand opdragen personen bijeen te brengen*; imalomoe toma ngarah lamò, *zij verzamelden zich aan de groote poort.*

لوو loöe, een *plant*, Melocanna humilis Rupr.; de stokken dienen voor latwerk van huizen en heggen.

لووه lowah: lowah-lowah, *werkelijk* van een ambt, niet de titel alleen, b.v. djoertoelis lowah², *een echte djoertoelis*, die geen chatibi is of eenig bijbaantje heeft.

Lolowah en silolowah, *groeten bij weggaan.*

لوهوكو lòhòkò, *landwind*; een wind die 's nachts langs de kusten van Halmahera zeewaarts waait en in het Alfoersch siboe² heet.

ليتو٢ litò-litò, een *kruipplant*, Oxalis corniculata L.; de bladeren worden in aftreksel bij keelaandoeningen gegeven.

ليري liré, een *plant*, Ruellia repanda L.; de bladeren worden in aftreksel aan zuigelingen gegeven.

ليس٢ lésa-lésa, *schotel.*

ليفو léfò, *geschrift*, *schrijven.*

ليڤه٢ lépah-lépah, *een Badjoreesche prauw zonder vlerken*, door Ternatanen zelden gebruikt.

ليكه٢ lékah-lékah, een *plant*, Zingiber amaricans Bl.; de knolwortel is een middel tegen buikpijn.

ليكو légò, *een statige dans*, bij den Sultan aan huis door sierlijk gekleede vrouwen en meisjes onder zang uitgevoerd met begeleiding van gong en tifah; draagt dien naam naar de zangwijze en heet ook wel légò-légò, waaronder men dan verstaat *geïmproviseerde liedjes*, op vroolijke bijeenkomsten door de vlugsten voorgedragen.

ليكوه ligoeah, een *boom*, Pterocarpus indicus Wild. (in het Maleisch der Molukken *lènggoea* geheeten); de bladeren worden bij schele hoofdpijn in het aangrenzende neusgat gestopt, om door opwekking tot niezen afleiding te geven.

Bij Filet minder goed lingoa.

ليكي٢ ligi-ligi: bia ligi², een *parelschelp*, waarin soms groote paarlen voorkomen.

ليكير lègèr, *duiker* (uit het Holl. ?).

ليلي lélé, een *plant*, Chavica densa Miq.; de bladeren worden wel met pinang gekauwd.

ليليي léléi, een *boom*, Casuarina equisetifolia Forst.; de gepofte zaadjes worden gegeven bij bloeddiarrhee.

Bij Filet minder goed Liluwi.

ليماو limaoe, *negorij*; toma limaoe ma-daha, *binnen in de negorij*. Dit woord is thans verouderd en algemeen door gam vervangen.

ليمتاهو Limatahoe, naam van een *kampong*, die tot Soahsio behoort.

ليمو lémò, algemeene benaming voor *Citrus*-soorten.

Lémo djawah, Citrus Limonellus Hassk.; de vruchten worden wel gegeten bij benauwdheid in de maagstreek.

Bij Filet minder goed Lemon java.

Lémo djobatai, Citrus papéda Miq.; de vruchten zijn een geneesmiddel tegen het slapen der ledematen.

Bij Filet minder goed Lemen-jabba.

Lémo kabi, Citrus Bergamia Risso; de vruchten worden gegeten.

Lémo lolamò, *pompelmoes*.

Lémo pinagarah, Citrus Limonellus Hassk.; de bladeren en schil der vruchten dienen ter versiering.

Bij Filet minder goed L. tinigara.

Lémo sangkari, *chinaasappel*.

Lémo titigilah, Citrus Limetta Risso; de schil der vruchten dient als wrijfmiddel.

ليواغكه liwangkah, *boei, keten*; masaki madoöeroe liwangkah fangaré, *al word ik later in de boeien gesloten*.

ليواك lèwak, (verb. van *lijfwacht*), ook lèwak djawah, de *eerewacht*, bestaande uit een korporaal en vijf man van het garnizoen, die dagelijks bij het paleis van den Sultan optrekt; zij heeft ter harer beschikking een wachthuis achter de z. g. oppasserspoort.

De Sultan van Tidore heeft eenzelfde eerewacht, die om de maand wordt verwisseld: die van Batjan krijgt één ordonnans uit het kleine garnizoen van het fort Barneveld.

ليهي lèhè, *kreupel, mank*.

م

م ma, voorvoegsel, dat een bezitting aanduidt, b.v. kiē ma-doedoe, kamar madaha.

Vóór werkwoorden geplaatst heeft het dezelfde kracht als het Maleische *bĕr*, b.v. madéro van déro, malomoe van lomoe, enz.

ماداكاكه madakakah, een *plant*, Phanera lingua Miq.

مادو Madoe, naam van een *kampong* nabij Toloko.

مادة madah, *mond*.

NB. Het callaboca van VALENTIJN (Ib, blz. 13) kon niemand mij verklaren.

ماديكاڤو madikapoe, een *heester*, Conyza balsamifera L.; de bladeren zijn een middel tegen diarrhee.

مارها màràha, wordt steeds achter de werkwoorden geplaatst en geeft dan een verleden tijd te kennen, b.v. golàha màràha, *het is gedaan*.

Dit woord komt in beteekenis geheel overeen met maroeah, maar schijnt in de spreektaal meer dan het laatste gebruikt te worden.

مارة Marah, de *naam*, dien de Ternatanen geven aan het eiland Makian.

ماري maré, *steen*, *van steen*; maré gapi, het *spiesglans* of mica, dat in het Maleisch *batoe Banggai* wordt geheeten en waarvan kleine stukjes bij wijze van versiering op de buitenvlakten van gevlochten doozen en hoeden worden bevestigd.

Ook naam van een *eiland* bezuiden Tidore en daartoe behoorende, alwaar een soort aarde wordt aangetroffen, door de opwonenden tot vervaardiging van pannen en potten gebezigd.

ماسكي masaki, *ofschoon* (uit het Mal.).

ماسلاهي masilahi, zie bij lahi.

ماڠي mangé, *spruw*.

ماكو makoe, een woordje om den reciproquen vorm aan te duiden, b.v. makoe-piara, *elkaar verzorgen*; makoesichabar, *elkander bericht zenden*. In het Maleisch der Molukken gebruikt men hiervoor het woordje *bakoe*.

مالم malam, *avond*, *nacht* (uit het Mal.); malam djoomaäti, *Donderdag avond*.

مالو malò, *niet*; komt in beteekenis geheel overeen met oewah.

مامومن maămoeman, *degenen, die den imam bij het gebed overluid naprevelen* (uit het Arab.).

مامي mamé en mamé-mamé, *zoet*; momamé, *zoetigheden*, *gebak*, *koekjes*.

مانسي manoesia, *mensch* (uit het Mal.); mamanoesia, *allerlei soorten van menschen*; zie ook giki.

مانو manò, *vleermuis*; in het Maleisch der Molukken *paniki* geheeten.

ماوو mawoe, *willen* (uit het Mal.).

ماه maha, *toestaan*, *vergunnen*; simaha, id.

ماي mai, *doch*, *slechts*, *maar*.

مايور majoor of majoor prang, *hoogste in rang* van de Sultanstroepen. De verdere opvolgende rangen zijn:
Kapita, 1e Luitenant, Alféres, Adjudant, Sardjéti, Korporaal en Baroe[2] (*soldaten*).

متاي matai, *gezamenlijk*, *te zamen*; falah maré matai roebah, *de steenen huizen stortten allen in*.

متروس matros of mantros; aldus heeten de *hollandsche matrozen* in tegenstelling van inlandsche roeiers of scheppers, die als awoe of masanai bekend staan.

متيرو matéro: zie bij téro.

متيڠو matèngò, *alleen*; nò matèngò bolo si ni dòöe-roe, *zijt gij alleen of met je gevolg?*

مجوي modjoei, een *boom*, Barringtonia speciosa L.
Bij Miquel en Filet minder goed Madjo.

مدوورو madòöeroe, *later;* zie bij oeroe.

مديرو madéro, *ten tijde van;* zie bij déro.

مر mara, *en;* komt geheel overeen met simarah, ofschoon op een andere wijze geschreven.

مراري moerari en moemoerari, *spoedig*, *haastig*.

مرساي marasai, *gevoelen*, *ontwaren* (uit het Mal.).

مرسيل marsèl, verb. van *marcheeren*.

مرواهي maroeahé: koré maroeahé, *veranderlijk van den wind;* zie bij koré.

مرووله maroeah, *reeds*, *al*; dient om den verleden tijd uit te drukken en wordt dan achter het werkwoord geplaatst, b.v. òinò maroeah, *hij is gekomen;* pasa maroeah, *dat afgeloopen zijnde*, *daarna*, *lang geleden*.

مرييكو Mariékoe, naam van *twee kampongs* op de westkust van Tidore.

مرينجو marinjo, *oppasser* (uit het Portug.); marinjo kië, *hoofd van de oppassers*.

معبد maäbad, *onrein*, *onge oorloofd* (uit het Arab.). Mij verklaard als een koranwoord, in beteekenis met haram overeenkomende.

مڠاكو mangakoe, *bekennen*, *erkennen* (uit het Mal.).

مڠكاسر Mangkasar: kampoeng Mangkasar, *Makasaarsche wijk;* orang Mangkasar, *een Ternataansche Makasaar;* kapitein Mangkasar, *het hoofd der Makasaren*, die den titulairen rang heeft van kapitein bij het corps schutterij

مڠكستڠ manggoestang, de bekende *boom* (uit het Mal.).

مكتالي makoetali, *langzaam loopen, voortschrompelen*, door vermoeienis of zwakte.

مكه Mekkah, *de heilige stad.*

ملاون malawan, *weerleggen* (uit het Mal.).

ملاين moelain, *beginnen.*
NB. Deze Bataviaasch-Maleische vorm wordt hier algemeen gevolgd.

ملتير miltèr, voor *militair.*

مليا moelia, *aanzienlijk, vereeren* (uit het Mal.).

مليڠكن malinkan, *behalve* (uit het Mal.).

مماﻣﻲ momamé, zie bij mamé.

مماﻧﺴﻲ mamanoesia, zie bij manoesia.

ممبيلو mamabélo, zie bij bòlo.

ممراري moemoerari, zie bij moerari.

ممفرو mamfron, het Holl. *mevrouw*; somwijlen speciaal voor de echtgenoote van het bestuurshoofd gebezigd, en dan heeten de andere dames njonja.

ممنارة mamanarah, zie bij manarah.

مموا mamoea, een *Megapodius*-soort, die in het zand aan den zeeoever eieren legt.

مموت momòté, zie bij mòté.

مموي٢ mamoi-moi, hetzelfde als moi[2]; zie bij moi.

منارة manarah, *daad, handeling, werk, werktuig, bezig zijn, dienst verrichten*; mamanarah, een *versterking* van het vorige; sababoe kòlòfinò batò mamanarah, *uit angst werd dit gedaan.*

منتري montèrè, verb. van *monteering;* montèrè lamò, *groot tenue*, overgenomen van het leger, daar de prinsen en voornamen allen een rang bij de sultanstroepen bezitten: alleen de jas is voor Ternate vervangen door een rok en in stede van kepi of pet wordt de hoofddoek gedragen.

منجاڠة mandjangah, *hert* (uit het Jav.).

منفق moenafik, *huichelaar, bedrieger* (uit het Arab.).

منومن minoeman, *dranken* (uit het Mal.).

منير mĕnèr, voor *mijnheer*; toean is deftiger en wordt meer van ambtenaren gebruikt.

مو mò, *zij*, pers. voornw. vrouw. enk.; mògolàha, *zij doet of maakt;* mòtika mifalah oewah, *zij verliet haar huis niet.*

Wordt echter gewoonlijk met mina verbonden tot mina mò.

مواة moah, een *plant*, Maranta dichotoma Wall.; met de bladnerven wordt katoe aaneen-

geregen, de stengel wordt gebruikt bij oogziekten.

موت Moti, een *eiland* nabij Makian, behoorende tot het sultanaat Ternate. Door vreemdelingen tot allerlei namen, zelfs mortier, verbasterd.

موتي moté, *volgen*, *meêgaan*; momoté, *volgeling*; moté kàhà, *gelijk met den grond.*

موج mòdjoe, *nog*, *aan iets bezig zijn*; hangoe mòdjoe, *nog niet*; toma kokòkò madàha modjoe, *nog in staande houding zijn.*

موجه moedjah, *sieraad*, *versiering.*

موجيكن moetjikan; voor *muziekant*, d. z. nl. zij, die westersche muziekinstrumenten bespelen.

مؤدين modin, *oproeper tot het gebed* (uit het Arab.).

مورفال mòròfala, een *boom*, Echinus trisulcus Lour.; de schors is een middel tegen bloeddiarrhee.

Bij Filet minder goed Morifalla.

موروكه mòròòkah, een *boom*, Sterculia foetida L.

موس٢ mòso-mòso, *den volgenden ochtend vroeg.*

موسم moesoem, *jaar* (uit het Arab.); pipi moesoem, zie bij pipi.

موكو mòkoe: 1°. *pinang*, Areca catechu L., ook *pinangkauwen;* mòkoe ma-dodai, *pinangdoos.*

2°. *over den schouder dragen.*

مولگوت mòlògòtoe, een *boom*, Maba Ebenus Spreng.; levert het bekende ebbenhout.

Bij Filet minder goed Botolina.

موليو mooléoe of moléo, een *Megapodius*soort, die in het bosch heuveltjes van zand en bladoren maakt, waarin de eieren gelegd worden.

مومي momi, *wakker worden*; simomi, *wekken.*

موهو mòhò, *vadem*, ook *meten;* ma-gila mòhò moi foloi, *de lengte er van bedraagt ruim een vadem.*

موهيكه mohégah, *springen*, *opspringen.*

موي moi, verkorting van rimoi, z. ald.; moi-moi, *alles*, *allen*, b.v. laha mamoi² irah mamoi², *alles goeds of alles slechts.*

مونجيكه mònjikah, *eenigen*, *enkelen;* mònjikah iwòsa kodihò, *eenigen gingen weder naar binnen;* mònjikah ipané òti mònjikah oewah, *enkelen gingen in de prauwen, anderen niet.*

مهوت moehoetoe, een *boom*, Commersonia echinata Forst.; de schors is een middel tegen

brandwonden, door hars veroorzaakt.

مي mi, *wij*, mann. en vrouw. meerv., maar dan gewoonlijk met ngomi, verbonden, b.v. ngomi mi wadjé, *wij spreken.*

Voorts bezitt. voorn. van de 3e pers. vrouw. enkelv., b.v. mironga, *haar naam*; mòtika mifalah, *zij verliet haar huis*; zie ook bij mina.

مياوو Mojaoe, naam van een *kampong* nabij de grens met de Makasaarsche wijk.

ميت mait, *lijk* (uit het Arab.).

ميجه médjah, *tafel* (uit het Port.).

ميس mésa, zie bij toloe.

ميسل mèsèl, *muur* (uit het Holl.).

مين mina: 1°. *zij*, vrouw. enkelv.; dikwerf ter versterking mina mò, evenals voor mannen oena ò.

Ook bezitt. voornw. en dan met bijvoeging van mi, b.v. mina mi fanéti, *haar speld*; om er meer nadruk op te leggen, wordt nog gé tusschengeplaatst, b.v. mina gé mi fanéti.

2°. *zien*, b.v. mina mò mina manoesia dofoe, *zij ziet veel menschen.*

ميّنتو miantoe, *hoofd van de dano's.*

ميهي٢ méhé-méhé, *langzaam.*

ميي miē, *noord, noorden*; miē si sarah, *noord en zuid*; zie ook iē en koré.

Miē ma-djaha, zie bij djaha.

ن

نارو narò, *trekken, voorttrekken.*

ناكي nagi, *wie*, vrag. voornw.

نامو namò, *kip, vogel;* ter nadere onderscheiding ook wel: namò kàhà, *kip* of *haan* en namò haté doebò, *vogel.*

نان٢ nan-nan: rété-rété nan-nan, *opvolgend van de vroegste tijden tot op heden.*

Dit woord wordt nooit afzonderlijk gebruikt.

نصراني nasarani of sarani, *christen;* kampong sarani, *wijk waar de meeste christenen wonen* (Uit het Arab.).

نڠورو nòngoroe, *de jongste van kinderen*, ook *een jongere broeder of zuster en de afstammelingen van deze*, dus zooveel als *betrekkingen in de zijlinie*; nganòngoroe, *de jongste van velen.*

نناوْ nonaoe, *man*, *mannelijk*; in tegenstelling van fofohéka; een gròndwoord naoe schijnt niet bekend.

نناي nonai, *aas* om te visschen.

نو nò, *gij*, pers. voornw. mann. en vrouw. enkelv., gewoonlijk met ngana verbonden, b.v. ngana nò tjako djarah, *gij slaat het paard.* Alleen ge-

bezigd bij werkwoorden ligt er meer een bevel in opgesloten, b.v. nò tagi, *ga weg;* nò tégo, *zet je.*

Het schijnt somwijlen ook voor den 3en persoon te worden gebruikt, b.v. no dadi kolano, *hij wordt vorst;* nò tiadi ni hadji, *hij vervangt zijn vader.*

نوت nòt, voor *uitnoodiging* tot een feest.

نوره norah, *hoofdkussen.*

ني ni, *gij*, *gijlieden*, mann. en vrouw. meerv., en dan zelden alleen maar gewoonlijk met ngoni, b.v. ngoni ni wadjé, *gijlieden zegt.*

Alleen gebruikt sluit het meer een bevel in, b.v. ni tagi, *gaat henen;* ni tégo, *zet jelui neder.*

Vóór zelfst. naamw. duidt het op een enkelvoudigen vorm, zoowel mannelijk als vrouwelijk en dan gewoonlijk met ngana, b.v. ngana ni falah, *je huis.*

Het schijnt evenals nò enkele malen voor den 3en persoon te worden gebezigd; zie het aldaar aangehaalde voorbeeld.

نيته nitah, *daglicht;* nitah laha, *het is dag geworden;* lòfò nitah, *ochtendschemering.*

نيسجاي nistjaja, *zeker*, *ongetwijfeld* (uit het Mal.).

نيي nia, als bezitt. voornw. het meervoud van ni, mann. en vrouw., b.v. ngoni nia diti, *uwe goederen.*

و

واج wadjé, *spreken*, *zeggen;* oena òwadjé, *hij zeide;* iwadjé, *zij zeiden.*

واداكه wadàkah, *wrijven*, *inwrijven.*

وارو warò, *weten;* hàka warò en sihàka warò, *kennis geven.*

واري wari, *omvouwen*, *openslaan.*

Toealah wari, zie bij toealah.

واريڠي waringi, een *boom*, Urostigma sp.

واڠ wangé, *dag;* sòwangé, *van daag;* wangé lamò, *over dag;* wangé tjakò, *achtermiddag*, *vooravond*; wangé lobi, *avond;* wangé nitah, *morgenochtend*; wangé rimoi, *den geheelen dag*; wangé ma-lako, *zon*, ofschoon ook wangé alleen; bésa wangé, *regen bij zonneschijn.*

Wangé-wangé, *een groen gevlekte*, *niet gevaarlijke*, *slang.*

واقت waktoe, *tijd*, *gebedstijd* (uit het Arab.).

وال walò, *maal*, *keer;* walòmoi, *éénmaal*, *voor de eerste keer;* walò raăngé, *driemaal*, *voor de derde keer*; walòmoi si walòmoi, *de een na den*

ander, *op elkaar*; kawalòmoi, *te zamen*, *gezamenlijk*.

والندا walanda, *Hollander*.

وايولة Waiolah, naam van een *kampong* op Ternate.

ووتو wòto, *begraven*, *begrafenis*.

ووﺭﻭ woeroe, klein soort *kiekendief*.

ووس wèsa, *ingaan*, *binnentreden*; wòsa bangah soepoe bangah, *bosch in bosch uit*; singosa, *binnenbrengen*.

Ngòsa en ngòsa-ngòsa, *iemand die brieven of boodschappen overbrengt*, ook *de vaste heerendienstplichtigen daarvoor bestemd*.

ووڠي Wongi, collectieve benaming voor *de zielen van afgestorvenen*; wongi ma-falah, *plaats*, *waar die zielen zich heeten op te houden*, *in*, *onder of buiten de woning*.

ووكه wòkah, een *palm*-soort, Livistona rotundifolia Mart.

Wòkah-wòkah, een *vogel*, Corvus sp.

ويتو witoe, *duwen*, *voortduwen*; witoe hòko, *zeewaarts duwen* of *te water laten*, b.v. van een prauw, die op het strand ligt.

ويكو wigoe of wigoe-wigoe, *schommelen*.

ويلي٢ wélé-wélé, *afhangend*, *naar beneden hangend*, van touw, luchtwortels, slingerplanten, enz.

ه

هاتي haté, *hout*, *houtwerken*; haté gila, *plank*; haté bangah, *woudboom*; haté ma-djaga, haté ma-ahi, haté ma-raoe en haté ma-sòfò, zie op de tweede woorden; namò haté doebò, zie bij namò.

Haté bosoeah, een *boom*, Inocarpus edulis L.; de vruchten worden gegeten.

Haté boewah jakis, een *boom*, Anacardium occidentale L.; de vruchten worden gegeten.

Haté boewah kira-kira, een *boom*, Xylocarpus granatum Koen.; de bast wordt in sagoeweer gedaan om deze bitter te maken; het in elkaar zetten der uiteengehaalde vruchtdeelen is een geliefkoosde uitspanning.

Haté bidò-bidò, een soort *Rhizophora*.

Haté bési, een *boom*, Blackwellia foetida Wall.; de schors wordt in het warme water gedaan, dat men aan barende vrouwen te drinken geeft.

Bij Filet minder goed Hate bassi.

Haté totèo, een *boom*, Cordia Myza L.; de bladeren worden op schurftwonden gelegd.

Bij Filet minder goed totebo.

Haté toeri, een *boom*, Agati grandiflora Dsv.; een

aftreksel der bladeren wordt aan barende vrouwen te drinken gegeven.

Haté tomé-tomé, een *boom*, Flacourtia sp.; de vruchten worden gegeten.

Haté tjòrò, een *boom*, Covellia racemifera Miq.; een aftreksel van de bast in warm water wordt aan barende vrouwen toegediend.

Bij FILET minder goed tsjorro.

Haté dofahé mabòrò, een *boom*, Melanolepis calcosa Miq.; het uit de bladeren geperste sap is een middel bij vergiftiging.

Bij FILET minder goed Hate doffal madoro.

Haté dingah, een *plant*, Polypodium quercifolium Wlld.

Bij FILET minder goed dinga-dinga.

Haté sònjiha, een *boom*, Caesalpinia Sappan L.; het spint wordt in aftreksel toegediend bij bloeddiarrhee.

Bij FILET minder goed soenia.

Haté fisa foeroe, een *woekerplant*, Ficus sariegata Bl.

Haté namò-namò, een *boom*, Cynometra cauliflora L.; de vruchten worden gegeten.

هاج hadja, *besproeien met water*; singadja, *bespatten met de vingers*, *besprenkelen*.

هارو harò, *aan*, *tot aan;* harò ika, *aldaar aangekomen*.

هاري hari: hari rajah, *feestdag* (uit het Mal.).

هاس hàsa, *de krijgsdans of het spiegelgevecht*, in het Maleisch der Molukken als *tjakalélé* bokend.

هاسو hasò, *zwaar* van gewicht.

هاسي hàsi, *leugen*, *liegen*; chabar hàsi, *een valsch bericht*.

هاغو hangoe, *niet*; hangoe mòdjoe, *nog niet;* zie bij oewah; sababoe mina[2] dokagé walomoi hangoe modjoe, *omdat zij nog nimmer zoo iets hadden gezien*.

هاغي hangé, een *boom*, Alstonia scholaris R.Br.; de schors wordt gekookt en het water gedronken bij miltaandoening.

Bij FILET minder goed hangi.

هاغي hangi, *onderstel*, b.v. het schoteltje van een kopje.

هافو hafò, een *boom*, Canariopsis decumana Bl.; de vruchten worden gegeten.

هاكا hàka, *geven*, *schenken*; hàka warò, *kennis geven;* sihàka warò, *doen weten*; zie ook tjatoe.

هاكو hakoe, *jeuk*, *jeuken*.

هاكي hagi, *schuld*, *schuldvordering*.

هامي hami, *zoenen*, *kussen*, *omhelzen*, b.v. sarta hami gonjirah si gabadi, *en omhelsden elkaar links en rechts:* dit is een formaliteit bij de begroeting in groot

tenue van den Resident en de Sultans.

هاوو٢ haoe-haoe, *het visschen met een lijn op meerdere vademen diepte* met een aan een sého-blad bevestigden steen, die op den bodem gezonken met een ruk wordt losgescheurd.

هاي hai, *duizendpoot*; hai djangah-djangah, *oorworm*.

هان hanja, *maar* (uit het Mal.).

هجرت hadjrat: hadjrat al nabi, *de mohamedaansche jaartelling* (uit het Arab.).

هستا hasta, *voorarmslengte* (uit het Mal.); ma-ngidoe hasta rimoi, *de diepte er van is een voorarmslengte.*

هغ hangoe, zie bij هاغو.

هوبو hòboe, *zwelling van beleedigde plaatsen, buil.*

هوت hoetoe: 1°. *hoofdhaar.*
2°. *één van huizen*, overeenkomende met het Maleische saboewah.
Ook *oorsprong van iets*, b.v. aké ma-hoetoe, *bron*, *wel.*
Wellicht bestaat er verband tusschen dit woord en dihoetoe, maar men meende van niet.

هوت hòtoe, *slapen*; sihòtoe en masihòtoe, *ergens op gaan leggen om te slapen.*

هودو hòdò, 1°. *besproeien;* mahòdò, *zich besproeien* met water bij een put.

2°. *schoonvader.*

هودو hòdoe, *niet willen.*

هوده hoedah, *sagoemeel;* hoedah rarò, *sagoebroodjes* of *-koekjes.*

هورو hòroe: 1°. *scheppen met pagaaien* (sari).
2°. *zeekrabben*, Palinurus, waarvan verschillende soorten, als h. djoebi, h. bòsò, enz.

هوكو hòko, *zeewaarts*, *naar de zeezijde.*

هوكو hòkò, *branden, verbranden.*

هوهو hohoe, *voet*, *poot*; médjah ma-hohoe, *de pooten der tafel.*

هوهي hohè, *lachen.*

هوي hoi, *uitdoen*, *afdoen*, *zich ontdoen van;* mahoi, *verhuizen;* mai djoöe kolano hòdoe mahoi, *de vorst wilde niet verhuizen.*

هوينه٢ hoenjah-hoenjah, *sieraden*, *versierselen.*

هوهورو hòhòrò, *bloedzweer.*

هيتو hitoe, *keuken*, *kookplaats.*

هيد hida, *kijken*; òhida ikà, *hij keek dien kant uit.*

هير Heer, de *oude* titel van bestuurshoofden.

هيره hérah, *kiel van een vaartuig*; oti ma-hérah, *vlerkprauw*, als alleen bestaande uit het onderstuk zonder ophooging der zijwanden.
Halmahéra of Halé ma-

hérah, half Tidoreesche en half Ternataansche benaming van het grootste eiland (zie over dien naam De reis naar Dodinga, noot 2).

هيره hirah: 1°. *verliezen*, *verdwijnen*, *te loor gaan*; sihòhirah, *doen verdwijnen*.

2°. hirah-birah, *nauwe bloedverwanten*, *eigen broers en zusters*.

هيري hiri, *opvangen*, *opnemen*.

هيري هاره hiri harah, het Mal. *hoeroehara*.

هيس hisa, *heg*, *omheining*.

هيكو Hékoe of Hikoe, naam van een groote *kampong* op het sultansgebied te Ternate, waartoe 12 kleinere kampongs behooren.

هيكو hikoe, *verbergen*, *verborgen*; mahikoe, *iemand opdragen iets te verbergen of te verstoppen*.

هيله hélah: hélah kaki, *de voeten samentrekken bij begroeting*, ook wel *het eene been daarbij iets oplichten* (uit het Mal.).

هيلي hélé, *stoppen*, *loopen*.

هيمو himò, *oud*, in tegenstelling van *jong*; mahimò, een titel voor *oudste*, onder het kampong-hoofd staande.

Himò-Himò, *ouderen van dagen*, en gewoonlijk *voorouders*.

هيمه hémah, *zitplaats voor roeiers of scheppers in een prauw*; òti ma-hémah ngasiò, *een prauw met zitplaatsen voor negen roeiers*.

هينه hénah, de *pinang*boom, Areca catechu L., waarvan de noot bij het betelkauwen (mòkoe) gebruikt wordt.

هيو hiò: mahiò, *blazen*, *fluiten*.

ي

يابه Jabah, naam door de Ternatanen aan *Ambon* gegeven; zie ook TIELE, tweede gedeelte blz. 22.

ياءدي jaädi, zooveel als adi.

يغ jang (uit het Mal.); somwijlen ter verduidelijking bij andere Maleische vormen gevoegd.

يعني jaäné, *dat is*, *namelijk*, *te weten* (uit het Arab.).

يايه jajah, *moeder*.

پ

پابو njaboe, *wond*, *verzwering*; njaboe hòkò, *brandwond*.

پات njata en njanjata, *duidelijk zijn* (uit het Mal.); sinjata, *duidelijk maken*, *verklaren*; isinjata, *verduidelijkt of uiteengezet worden*.

پاري njaré, *rif*, *zandplaat*; njaré ma-ingi, *plaats waar een rif in zee eindigt*.

پاو njaoe of njao, *visch*.

Enkele bekende soorten zijn behalve de elders opgegevene nog: radjabaoe, grijs en wit

gestreept met gele kieuwen; mami, blauw met grijze dwarsstreepen; bòtila, groen en rood gevlekt; lado, een soort paling; singaro, rood met zwarte oogen; goerapò, de Jakob-Evertsen.

ڽاوه njawah, *levende ziel* (uit het Mal.); kogah si ma-ronga njawah, *al wat levend schepsel heette.*

ڽكرار njagirara, *zestig*, van zaken en dieren.

ڽكراڠ njagiraängé, *dertig*, van zaken en dieren.

ڽكرمتوه njagiromtoha, *vijftig*, van zaken en dieren.

ڽكرمديد njagiromdidi, *twintig*, van zaken en dieren; njagiromdidi si rara, *zes en twintig.*

ڽكموي njagimoi, *tien*, van zaken en dieren; njagimoi si raha, *veertien.*

ڽاكي njagi, *tiental.*

ڽيرو njiroe, *koken.*

ڽوڠ njong, met dit woord worden afstammelingen van Chineezen toegesproken.

ڽيره njirah, *oud*, *oudste*; ngofa ma-njirah, *oudste zoon*, ook *kamponghoofd* over een wijk of een kleine kampong.

ڽيڠ njinga, *denken*, *verheugen*; sinjinga, *aan iets denken.*

ڽيكو njikoe, *boven*, *bovenzijde.*

ڽيمو٢ njémò-njémò, *praten*, *babbelen*, *causeeren.*

ڽيه njihà, 1°. *land*, in tegenstelling van *water*, ook *overschot*, *rest*, *einde*, en dan herkenbaar aan de verbinding met ma tot ma-njihà, *het overschietende deel er van*, b.v. tahan manoesia ma-njiha[2], *de overblijvende lieden tegen te houden*; tahoen Dal ahir ma-njiha, *het einde van het laatste jaar Dal.*

2°. een *boom*, Canarium commune L.; door Filet en Van Musschenbroek verkeerd nia gehoord. Alleen op Makian wordt hier en daar uit de vruchten olie bereid.

ڽڽات njanjata, hetzelfde als njata, zie ald.

ڽڽوه njònjohi, *tellen*, *rekenen.*

BIJLAGE I.

LIJST DER VORSTEN VAN TERNATE EN TIDORE.

(VOLGENS OPGAAF DER SULTANS).

I. VÓÓR DE INVOERING VAN DEN ISLAM.

a. *Ternate.*

1. كچيل مشهور ملامو
2. كچيل جامين
3. كچيل كمالو
4. كچيل بكوكو
5. كچيل ڠاره ملامو
6. كچيل ڤتسرڠه ملامو
7. كچيل سيداڠ عريف ملامو
8. كچيل ڤاجي ملامو
9. كچيل شاه عالم
10. كچيل تولو ملامو
11. كچيل كيي مبيجي
12. كچيل ڠولو مچايه
13. كچيل مومولي
14. كچيل ڬاڤي ملامو
15. كچيل ڬاڤي بڬون
16. كچيل كمالو
17. كچيل سيبي
18. كچيل ڬاڤي بڬون

b. *Tidore.*

1. سلطان شاه جاتي
2. سلطان بوسمواڠي
3. سلطان سوهو
4. سلطان بليبوڠه
5. سلطان دوكو مدويا
6. سلطان كيي منيتي
7. سلطان سيلي
8. سلطان متكينا

Omtrent de bijvoeging van het praedicaat *»Sultan"*, zie de aanteekening in *Korte Kroniek*, I, sub *Tidore*.

II. NA DE INVOERING

a. *Ternate.*

1. سلطان زين العابدين
2. سلطان بيان سرالله كچيل لولياتو
3. سلطان كچيل حيور
4. سلطان باب الله داة شاه
5. سلطان سعيد الدين
6. سلطان مدفر
7. سلطان كچيل حمزة
8. سلطان منظرشاه
9. سلطان كچيل سيبوري اميستردام
10. سلطان كچيل تلوكو
11. سلطان كچيل راجلاوت
12. سلطان كچيل وُتهوروڠ أينشاه
13. سلطان شاه مردان
14. سلطان سووار تيكرون
15. سلطان كچيل ارونشاه
16. سلطان كچيل أحراضٍ
17. سلطان كچيل سَرقاً
18. سلطان كچيل محمد ياسين
19. سلطان محمد على
20. سلطان كچيل سرمولي ڤندر ثار
21. سلطان كچيل محمد زين
22. سلطان كچيل محمد أرشد
23. السلطان تاج المحصول بعناية الله الحنان سراج الملك أمير الدين اسكندر منور الصادق وهو من العادلين شاه ڤترا اينهار

Opvolgende familiebetrekking.

2 is de zoon van 1; 3 is de zoon van 2 bij een Javaansche bijzit; 4 is de zoon van 3; 5 is de zoon van 4; 6 is de zoon van 5; 7 is de zoon van een broeder van 4 (deze komt in de opgaaf niet voor); 8 is de oudste zoon van 6; 9 is de oudste zoon van 8; 10 is de broeder van 9; 11 is de oudste zoon van 10; 12 is de broeder van 11; 13 is de broeder van 12; 14 is de broeder van 13; 15 is de broeder van 14; 16 is de zoon van 15; 17 is de zoon van 14; 18 is de zoon van 15; 19 is de broeder van 18; 20 is de broeder van 19; 21 is de zoon van 18; 22 is de zoon van 18; 23 is de zoon van 22.

Van der Crab (*De Moluksche eilanden*, blz. 295) noemt 4 de *eerste* Sultan, zoodat 22 bij hem 19 wordt; uit Valentijn en bij het Sultanaat had hij betere gegevens kunnen erlangen.

De titulatuur van den laatsten Sultan luidt in het Hollandsch aldus: »De Sultan, de kroon van hetgeen verkregen is door de hulp van »Allâh den barmhartige, de lamp van het rijk, het hoofd van den gods- »dienst, Iskandar, die verlicht is door den Oprechte, d. w. z. de vorst »der rechtvaardigen, Kaitjil Ajanhar."

VAN DEN ISLAM.

b. *Tidore.*

1\. سلطان چلياتى

2\. سلطان منصور

3\. سلطان امير الدين اسكندر ذوالقرنين

4\. سلطان كيى منصور

5\. سلطان اسكندر ثانى

6\. سلطان كاثى مكون

7\. سلطان مولى مجيمو

8\. سلطان غور ملامو

9\. سلطان كرنتالو

10\. سلطان مكياوْ

11\. سلطان سيف الدين

12\. سلطان حمزة فخر الدين

13\. سلطان ابو الفضل المنصور كچيل ملوك

14\. سلطان حسن الدين كچيل كسى

15\. سلطان امير بفضل العزيز كچيل كاثى

16\. سلطان جمال الدين

17\. سلطان ثترا عالم محمد المنصور

18\. سلطان كمال الدين شاه كچيل اصغر

19\. سلطان محمدن المبعوث امير الدين

20\. سلطان محمد زين العابدين

21\. سلطان محمد طاهر

22\. سلطان احمد المنصور

23\. سلطان احمد صفى الدين شاه كچيل ارنول التيغ

24\. سلطان خليفة المعظم دايما فى العدل بفضل الله الملك الوهاب وهو سيد احمد فتح الدين شاه كچيل جوهر عالم

Opvolgende familiebetrekking.

Deze is bij het Sultanaat van Tidore niet meer bekend: het eenige wat ik daarover te weten kwam is dit:

12 is de zoon van 11; 13 is de zoon van 12; 15 is de zoon van 13; 16 is de zoon van den broeder van 12; 17 is de achterkleinzoon van 12; 18 is de kleinzoon van den broeder van 12; 19 is de zoon van 16; 20 is de broeder van 19; 21 is de zoon van 16; 22 is de zoon van 21; 23 is de zoon van 18; 24 is de zoon van 23.

VAN DER CRAB (*De Moluksche eilanden*, blz. 317) geeft onbegrijpelijkerwijs 19 als *eerste* Sultan op.

De titulatuur van den laatsten Sultan luidt in het Hollandsch aldus:

»De Sultan, de plaatsbekleeder van den Verbeerlijkte, de standvastige »in rechtvaardigheid door de gunst van Allâh den Koning, den Gever, »d. w. z. heer AHMAD, de triomf van den godsdienst, de vorst, KAITJIL, »het juweel der wereld."

CONTRACTEN.

Het hoofdbeginsel, waarop de contracten met de vorsten van Ternate en Tidore berusten, is dat eener volstrekte afhankelijkheid van het Nederlandsch-Indisch Gouvernement, gepaard met eene zoo gering mogelijke inmenging van den opperheer in het inwendig bestuur.

Hoezeer de vorsten het voordeel genieten van de inkomsten hunner landen, daarenboven een niet onbelangrijke subsidie in geld van het Gouvernement erlangen en een billijke betaling voor alles, wat door hen in arbeid of voortbrengselen aan het Gouvernement wordt geleverd, zoo zijn zij niet vrij in de benoeming en het ontslag der rijksgrooten en verdere hoofden, doch moeten daarvoor de schriftelijke toestemming van 's Gouvernements vertegenwoordiger verzoeken, die ook de acte van aanstelling uitreikt.

De troonsopvolging hangt af van de keuze van het Gouvernement, dat daarbij geheel vrij is de meest geschikte persoon tot vorst te verheffen, onafhankelijk van oude gebruiken en instellingen.

Het politioneel toezicht is aan de vorsten verbleven en binnen zekere grenzen ook de rechtspleging over hun eigen onderdanen; zware misdrijven worden evenwel berecht voor een rechtbank waarvan het hoofd van bestuur voorzitter is en wien een Europeesch ambtenaar als griffier ter zijde staat.

Voorts heeft de Regeering zich het recht voorbehouden, om ten allen tijde het bestuur over die rijken zelf in handen te nemen en waar noodig Europeesche ambtenaren te plaatsen; ook is omtrent vele andere onderwerpen een regeling getroffen, naar gelang dit door de veranderde tijdsomstandigheden werd gevorderd.

Het laatste contract met Ternate is gesloten door den toenmaligen Resident O. M. de Munnick met Sultan Sah Poetra Ajanhar en zijne landsgrooten op den 30en October 1880 en

op den 15en Februari 1881 door den Gouverneur-Generaal F. 's Jacob goedgekeurd en bekrachtigd: het is opgenomen als *Bijlage* bij het *Koloniaal Verslag over* 1880 en in *De Indische Gids*, 4e jaarg., Dl. I, blz. 693.

Het laatste contract met Tidore is gesloten door den toenmaligen Resident F. Schenck met Sultan Djohar Alam en zijne rijksgrooten op den 26en Maart 1872 en op den 31en Mei 1874 door den Gouverneur-Generaal J. Loudon goedgekeurd en bekrachtigd: het is afgedrukt achter het 2e Deel van A. Haga, *Nederlandsch Nieuw-Guinea en de Papoesche eilanden.*

BIJLAGE II.

TITELS VAN HOOFDEN EN ANDERE RANGEN.

Kapitein-Laoet	vlootvoogd.
Djogoegoe (Tern.) *Djodjaoe* (Tid.)	rijksbestierder.
Hoekoem	opperste kamponghoofd.
Sekretaris	opperste schrijver.
Majoor *Kapitein* 1e *Luitenant* *Alferes* *Adjudant* *Sardjeti* *Korporaal*	rangen bij de sultanstroepen.
Radja	leenman.
Oetoesan	vertegenwoordiger van den Vorst.
Sangadji (Tern.) *Songadji* (Tid.)	negorij's- of districtshoofd.
Gogoegoe (Tern.) *Djodjaoe* (Tid.)	onderbestierder.
Ngofamanjirah (Tern.) *Famanjirah* (Tid.) *Kimalaha* (Tern.) *Gimalaha* (Tid.)	kamponghoofden.
Kalaoedi	hoofd van een kleine kampong.
Mahimo (Tern.) *Simo* (Tid.)	oudste.
Sowohi *Sadaha* *Sahbandar* *Kapita-Kië*	opzichters op het sultanserf.
Kapitein-ngofa *Luitenant-ngofa*	zoons van Radja's.

Djoertoelis	schrijver.
Miantoe	hoofd der dano's.
Madiadi	plaatsvervanger.
Poenggawa	hoofd der Badjo's.
Soséba	sabel- of sirihdrager.
Marinjo Kië	hoofd der oppassers.
Marinjo / *Kabo*	oppassers.
Ngosa	boodschapper.
Baroe-baroe	soldaten.

Wanneer de Sultans zich door een Kommissie doen vertegenwoordigen, dan is deze samengesteld uit de vier eerstgenoemde hoofden en nagenoeg al de prinsen, die militaire rangen bekleeden.

BIJLAGE III.

VERBETERDE SCHRIJFWIJZE

VAN DE NAMEN DER EILANDEN BEHOORENDE TOT HET RIJK VAN TERNATE.

(Zie de Bijlage van het Contract in *De Indische Gids*, 4e jaarg., Dl. I, blz. 693.)

Ternate,
Hiri,
Tofoeré,
Mojaoe,
het noordelijk schiereiland van Halmahera met deszelfs kusten en eilanden tot aan den noordelijken oever der rivier Kajasa op de westkust rechtlijnig naar Tofongo op de oostkust, waaronder:
Manamĕdé,
Dowongi Rotoe,
en een veertigtal kleine ongenaamde eilanden in de bocht van Sidangoli,
Doi, op de westkust,
Tongoai of Toengoeai,
Tjira (4 eilanden),
Toewakara (3 id.),
Goewaë (2 id.),
Salangadé (6 id.),
Diti (2 id.),
Goera Lamo (4 id.),
Arbai,
Sĕngaroe (3 id.),
Togosoengi,
Mariparotjo,
Toetoe,
Goha Kahé (is een klip),
Njaoe Lako,
Adoi,
Sidoewa (3 id.),
Tamoe,
Djéré,
Moesa Tagi-Tagi,
Lélo,
Saoeraga,
Siboela,
Oesaloeli,
Morotai, ten noorden, waarbij:
Ngaäi ma-Dodéra,
Ngélé-Ngélé Lamo,
Ngélé-Ngélé Itji,
Loléba Lamo,
Loléba Itji,
Dodola Lamo,
Dodola Itji,
Pélo,
Galo-Galo Lamo,

Galo-Galo Itji,
Tagalaja,
Kokoja,
Sosoemoe Lamo,
Sosoemoe Itji,
Godoe Goro (2 eil.),
Sakéta,
Pidang,
Raoe (1 groot en 5 kleine eil.),
Miti, op de oostkust van het schiereiland,
Kolorai,
Takoöe,
Toepoe-Toepoe,
Rarangané,
Bobi,
Tolonoeo,
Koemo,
Kakara Lamo,
Kakara Itji,
Paolé,
Médé,
Popilo,
een vijftal ongenoemde eilanden vóór Moemoelati,
het zuidelijk schiereiland van Halmahera van af Foja lángs den zuidhoek Liboba naar Djoöeronga,
Dowora Lamo,
Dowora Itji,
Katinai Lamo,
Katinai Itji,
Gaäné (dit vastland),
Widi (veel kleine eil.),
Djĕrongan,
Kobi,
Orangkaja,
Topa,
Salo ma-Kië,
Katoe Doekoe,
Djolé Kaïla,
en een 20-tal ongenoemde eilanden;
voorts nog langs de westkust van het schiereiland:
Makian,
Moti,
de Kajoa-groep,
Siko,
Gafi,
Laigoma,
Talimaoe,
Taméti,
Moari,
Toeadah
en tien ongenaamde eilanden.

Dat deze opgaaf hoogst onvolledig is, blijkt voldoende uit den tekst en uit het medegedeelde door Campen in *Deel* XXVIII van het *Tijdsch. Batav. Genootschap.* De in het contract vermelde eilanden van Soela, Banggai en Toboengkoe zie ik geen

kans te verbeteren: ik verwijs daarom naar de hoofdstnkken, die over deze streken handelen.

Een verbeterde opsomming der tot het rijk van Tidore behoorende eilanden laat ik achterwege, omdat die meerendeels tot Nieuw-Guinea gerekend worden en dus buiten het bestek van dit werk vallen.

BIJLAGE IV.

EEN INLANDSCH OORDEEL OVER HOLLANDSCH VERRAAD [1].

Maka pada masa itoe sahingga moelai tahoen 1216, toedjoeh hari deri boelan Safar [2]), maka di takdirkan oleh Allah, Rat jang memegang Goefernoer Kransel menaroh kadalam ares dengan tengah malam.

Komedien datang Rat jang membri tahoe pada anakda Sri Soeltan kadalam astananja, dengan alat sendjata bagi orang jang hadapan moesoeh, serta mengatakan pada anakda Sri Soeltan: »Pada masa ini kami Rat soedah menarohkan Goefer-»noer kadalam ares, sopaja kami menjerahkan tanah ini kapada »tangan toewan kompani inggris, agar boleh dapat makanan; »deri sebab kami Rat tiada beroleh menahan kalaparan dan »lagi Goefernoer tiada soeka mendengarkan pada sekalian kami »Rat ampoenja perkataan; djadilah kami membri tahoe kapada »toewan Soeltan, serta mengatakan poela pada anakda Sri »Soeltan, djanganlah soesah, menanti djoega kami Rat berboe-»wat betoel ini kapada toewan kompani inggris, sopaja toewan »Soeltan dapat sabagimana adat dahoeloe." Maka menjahoet anakda Sri Soeltan kapada Rat: »Djikalau perboewatan bagi »demikien itoe tadapat tiada melainkan toewan² Rat sendiri »timbang deri hal perboewatan jang soedah meroesakkan soem-»pahan, jah itoe anakda Sri Soeltan dan sekalian wazir man-

---

1) Onder eenige schrifturen over de vroegere geschiedenis van Ternate, mij door den Sultan ter lezing gegeven, vond ik deze beschrijving van het door J. Rodijk en D. J. van Dockum tegen den Gouverneur Cranssen gepleegd geweld (zie *Korte Kroniek*, *IIe tijdperk*, *sub* 1801); ik acht het niet onbelangrijk die in haar geheel onvertaald terug te geven.

2) Dit zal moeten zijn *toedjoeh belas hari*, daar de 7e van Safar 1216 overeenkomt met 9 Juni 1801 en den 19en Juni het heldenfeit (!) plaats vond.

»tri²-nja jang sangat katakoetan, djanganlah mendjadi tjelaka »negri kami; deri karna pada masa nenekmojang toewan Soel- »tan Modafar dan sekalian wazir mantri²-nja jang bersatiawan »dengan sahabat jang berkaseh²-an kapada oleh padoeka aja- »handa toewan amiral Flaming deri nama toewan kompani »welandawi, jang mengadakan kontrak dan hormat jang ter- »mashoer pada Soeltan dengan wazir mantri-nja dalam Maloko »ini dengan hadjat jang terlebeh kaoentoengan dalam tahoen²; »serta berboowat poela perdjandjian boenji dalam kontrak »dengan beberapa fatsal jang menegohkan dengan soempahan »mendjabat Alkoran alathim akan hidoep bersatiawan toewan »kompani dan Ternate dengan damei tiada bertjerei, seperti »darah dan daging, koekoe dan koelit; salagi berlindoeng di »bawah parentah toewan kompani ampoenja sendjata jang »sangat koewat dan tadjam sahingga hilanglah doenja ini, »pada antaranja lebeh doewa ratoes tahoen ini sabelom sakali »melihat atawa menengar bagi Rat ampoenja perboewatan »demikien itoe." Tetapi Rat tiada soeka menengar anakda Sri Soeltan ampoenja perkataan, laloe pergi lantas ka kota Kajoe- merah, sahingga pada besoek hari djoega kapal² samowanja masok ka laboehan, serta Kapitan Walker masok dengan sekalian soldadoe kadalam kota Oranje, maka di toeroenkan bandera Kompani di naekkan bandera inggris. Laloe anakda Sri Soeltan dan wazir mantri²-nja jang melihat bandera itoe dengan sangat mashgoel, djikalau Rat tiada menganiaja oleh Goefernoer, jah itoe orang inggris tiada dapat masok kadalam tanah Ternate; deri sebab daja anakda Sri Soeltan dan seka- lian mantri²-nja jang memandang pada sahari² akan perboewatan oleh Goefernoer Jacob Kransel, jah itoe laki² bidjaksana pada berdiri pakerdjaan dalam paperangan dan menoeroet titah padoeka ajahanda toewan bangsawan Goefernoer Djindral dan toewan Rat fan India deri nama toewan kompani welandawi, dengan hati jang soetji dan bidjaksana, berikoet bagi segala boenji kontrak perdjandjian dan lagi mengaloewarkan ongkos dengan beberapa poeloh kojan beras dan beberapa riboe fardoe

sagoe, pada menganoegerahi orang^{2} dalam isi negri kadoewa pihak, jah ini dalam kampong sarani dan islam, dan beberapa poeloh kora^{2}-krois pergi datang dengan beberapa poeloh kali, jah itoe samowanja Goefernoer Kransel mengadakan balandja dan makanan serta minoeman pada sahari^{2} jang tiada boleh hisab banjaknja.

BIJLAGE V.

PROVISIONEEL ACCOORD [1]) gesloten tusschen den opperkoopman

CAREL LODEWIJK WIELING

gezaghebber, Mitsgaders den Raad der Moluccos, in naam ende van weegens Zijne Hoog-Edelheid Den Hoog-Edelen Groot Achtbaren Heer

ALBERTUS HENRICUS WIESE

Gouverneur Generaal, Beneevens de Wel-Edele Gestrenge Heeren Raden van Nederlands India

Ter Eenre

en een gedeelte der Macquiansche Hoofden als

den	senghadje	Ngoffakiaha	Kodarat
»	»	Ngoffagita	Alie
»	»	Tahane	Didie
»	»	Tahane	Maäna
»	kimalaha	Sabale	Songaij
»	»	Peleweri	Halilu
»	»	Tafasoha	Galuga
»	»	Pawate	Uria
»	»	Mailoa	Dara
»	»	Talapoa	Than
»	»	Bobawa	Singa Isa
»	»	Malopi	Samsie
»	»	Tagono	Samaun
»	»	Ngoffabobawa	Sugie
»	»	Samsuma	Panawa
»	Ngoffamanjira	Tobalola	Ronga
»	kimalaha	Kajoa	Kasim

ter andere zijde.

Eerstelijk verklaaren gesaghebber en raad mits deesen dat onaangezien men met meedeweeten en toestemming van Zijn

1) Zie hiervoren blz. 85.

Hoogheijd den Sulthan van Ternaten en Rijksgroten tot dit accoord overgaat de Eijlande Macqnian en Cajoa als tot het Ternaats rijk gehoorende worden en blijven aangemerkt.

2.

Alsoo men alleen met voormelde Zijn Hoogheids toestemming overgaat om de Macquianders en de wijnige Inlanders van Cajoa die geduurende den jongste oorlogen en het daar op gevolgd Engels bestier zich aan de gehoorsaamheid van Ternaten hebben onttrokken en onder de bescherming van het Tidorsche rijk zich hebben begeeven op hunne een- en andermaal gedaan gegeeve vrees voor de Ternaatsche heerschappij onder welke zij voorgeeven veel te hebben moeten lijden.

Voor een tijd en wel tot dat met gods hulp de Molucsche rijken weder in rust order en eensgezindheid te brengen zijn onder het immediaat bestier van de Compagnie aan te neemen.

3.

Waar door egter niet moet begreepen worden dat de Compagnie voor wettige hoofden van het Eijland Macquian erkend de senghadjes en kimelahas zoo als die thans zijn tesaamengesteld.

4.

Alsoo zich nog onder het gesag van ternaats Sulthan bevinden,

den	senghadje	van	Ngoffakiaha	WILAN
»	»	»	Ngoffagita	SADE
»	kimelaha	»	Tofasiho	BOENGA
»	»	»	Talapoa	BADIEN
»	»	»	Bobawa	GULA
»	»	»	Peleweri	SAMATH
»	»	»	Samsuma	MUSTARIE

die met een klein gedeelto hunner onderhoorigen het voorbeeld der overige niet gevolgd maar hun wettige vorst getrouw gebleeven zijn en zoowel uit dien hoofde als omdat de meeste derselve met 'scompagnies voorweeten en goedkeuring zijn aangesteld in hunne qualiteiten erkent blijven.

5.

En de hoofden welke zeederd de uytwijking met toestemming van het Tidors rijk zijn aangesteld alleen als zodanig provisioneel worden erkend voor zoo lange het Eijland Macquian onder het immediaat gesag van de Compagnie zal staan of tot dat dien aangaande een andere schikking beraamd zal worden.

6.

Zullende intusschen de hoofden en onderdanen die zich thans onder 't Ternaats gesag bevinden daar onder blijven ressorteeren en de overige met hunne onderhoorige onder 's Comp[a]. immediaat gesag gehooren zonder dat van wederzijde de een tot de andere zal mogen overgaan als in geheele massa en wanneer daartoe noch bij gesaghebber en raad versoek zal moeten gedaan worden wijl anders het overloope van de eene partij tot de ander niet dan verwarring en tweedragt zoude veroorsaken.

7.

Daar door de uijtwijking van verre het grootste gedeelte der natie de Macquianders hunne Extirpatiepenningen hebben verbeurd die hun buijtendien jaren lang zijn uitgereijkt zonder dat er na de vuurbraking der Macquiansche berg genoegsame blijken voorhanden zijn dat er zeederd dien tijd specerijplanten op dat Eijland groeijen zoo zal het van de goedheijd der hooge Indiasche regeering afhangen of na alle Macquianders weder onder een gesag zullen zijn versameld aan deselve weeder eenige recognitiepenningen toegelegd zullen worden.

8.

De Macquiansche hoofden die thans onder 's Compagnies bescherming worde genoomen belooven voor haar en haare onderhoorige 's Compagnies vrienden als haare vrienden 's Compagnies vijanden als haare vijanden te zullen beschouwen.

9.

Geen de minste communicatie met vreemde natien hoe ook genaamd te zullen houden, alle versameling opkoop of handel

in specerijen te zullen teegengaan, 's Comp. of handelvaarthuigen die bij of omtrend de Eijlanden Macquian schipbreuk of schade komen te lijden dan wel hulp benoodigd zijn alle mogelijke bijstand te zullen bieden, alles op zoodanige straffe als bij de ternaatse contracten op het niet nakomen deser articulen zijn bepaald.

10.

Nemen aan in navolging van voorig contracten jaarlijks 300 maten kalk op Ternaten aan de Compagnie te zullen leveren doch teegens de in de laatste jaaren daarvoor genooten prijs van 15 stuijvers de maat en zullen voorts op Macquian zelve buijten voormelde quantiteijt des mogelijk nog in gereedheijd brengen twee à drie hondert maten die de Comp^e^. zal moeten laten afhaalen en waarvoor aan hun 20 stuijvers voor de maat zal worden betaald.

11.

Zullen gestadig vijftig Man beesig houden tot het aankappen van houtwerken totaras gabba-gabbalatten atap enz. waarvoor eeven zooveel zullen genieten als tot dus verre aan Zijn hoogheijd den Sulthan van Ternaten is betaald welke vorst het versamelen en aankappen dier bouwmatterialen op zijne landen toestaat zonder daarvoor iets te pretendeeren mits de Macquianders zich zelve voor hun reekening van mondkost gedurende dat werk voorzien.

12.

Gemelde hoofden neemen ook aan voor hun en hunne onderhoorige om maandelijks dertig Coppen huurlingen te zullen leeveren tot het dagelijkse werk die even gelijk de ternaatse onderdanen 6 stuijvers per dag zullen genieten.

13.

Zullen voorts wanneer de Compagnie die nodig mogt hebben manschappen leeveren tot het ontlossen en beladen van scheepen en vaarthuijgen welke lieden meede ses stuijvers daags zullen genieten.

14.

Laastelijk neemen gemelde hoofden aan om aan ternaats Sultan terug te leeveren zodanige uitgeweeke ternaatse onderdaanen (de Macquianders en Cajoareesen uijtgesondert) die sich thans op Macquian mogte bevinden of wel nader zich daar willen vestigen doch zal het aan de vrije verkiesing van zoodanige macquianders welke thans noch hier en daar op de Tidoreese landen verspreijd zijn overgelaten worden, of zij zich bij hunne landsgenoten die onder Sulthans gezag staan of wel bij die welke thans in 's Compagnies bescherming worden genoomen willen vervoegen.

15.

Laastelijk zullen voor de tijd dat Macquian en Cajoa onder 's Compagnies immediate bescherming zullen ressorteeren alle delicten van aanbelang die door deese Macquianders of Cajoareesen worden gepleegd voor den agtbaren justitie deeses gouvernements onderzogt en daarover aan 's Compagnies gestatueerde wetten geoordeeld worden.

Tot naarkoming van hetwelk de senghadjes en quimalahas van Macquian en Cajoa moeten afleggen den volgenden Eed.

Wij gezamentlijke senghadjes quimalahas en verdere hoofden en inwoonders van de Eijlanden Macquian en Cajoa beloven en sweren ons aan alle hetgeene hiervoren is bepaald getrouwelijk ende opregtelijk te onderwerpen, ons onder de gehoorsaamheijd ende het bestier van de Nederlandsche Compagnie gehouw en getrouw te zullen gedragen geen specerijen die op ons landen gevonden of ontdekt zouden mogen worden te zullen verbergen of schuilhouden, maar ten eersten daarvan aan den WelEdele Achtbaare Heer gesaghebber in het Casteel Orange kennis te zullen geeven, ook wanneer en zoo dikwijls de Nederlandsche Compagnie het weder mogt nodig oordeelen de specerij extirpatie ten Eijlande Macquian te laten geschieden

getrouwelijk en na het best vermogen zulks te verrigten en te volbrengen, voorts generaalijk alle beveelen van de Nederlandsche Compagnie promptelijk te gehoorsamen ende uit te voeren.

Aldus gedaan beslooten en besworen op het Eijland Ternaten in 't Casteel Orange den 20en Maart 1806.

(Volgen de handteekeningen van gezaghebber en raden en de kruisjes der inlandsche hoofden naast het zegel der Compagnie).

BIJLAGE VI.

UITTREKSEL UIT HET DAGBOEK VAN DEN RESIDENT VAN TERNATE OVER DE UITBARSTING VAN DEN BERG IN FEBRUARI 1840 [1].

Zondag 2 Februari. Des morgens omtrent half 9 uur onderging de berg een zware eruptie, nemende een aanvang met een geluid uit den krater voorkomende als een ratelende donder, waarop dezelve met een ontzettende kracht een kolom van een verbazenden omvang van asch en rook opgaf, die niettegenstaande den sterken noordwestelijken wind zich hemelhoog in de lucht verhief met zoodanige kracht, dat zij een geruimen tijd in dien stand verbleef, eer dat de wind die massa kon medevoeren en welke massa uit den krater aanhoudend werd aangevuld en welker ontzettende werking steeds voortduurde, vergezeld van een geraas als van een naderenden donder. Tegen 11 uur werd de werking der eruptie minder, dan tegen half 12 hernieuwde de uitbarsting met een geweldige kracht, een verbazende hoeveelheid rook en steenen hoog in de lucht opwerpende, bespeurende men onder die massa hier en daar lichtblauwe vlammen, terwijl aan de noordzijde een sterke lavastroom vloeide, ter plaatse waar die zich vroeger heeft uitgestort, doch een nieuwen loop meer oostwaarts als de vorige nemende, vallende na de uitstorting in een ravijn, dat naar zee loopt. Deze vreeselijke uitbarsting duurde ruim een uur, wanneer de werking iets flauwer werd; dan na een uur des middags verhief zij zich weder met hetzelfde zware geluid tot des avonds omtrent 9 uur; ziende na zonsondergang niets dan groote massa's zwarte rookwolken, gloeiende asch en steenen uitwerpen, vergezeld van een vurigen lavastroom. Na 9 uur begon de werkzaamheid

1) Dit uittreksel is hierbij gevoegd tot toelichting van hetgeen in het voorgaande verhaal minder duidelijk is voorgesteld.

langzamerhand te verminderen als ook het geluid, werpende de berg echter den geheelen nacht zware rook- en aschkolommen uit, terwijl zich van tijd tot tijd het rommelend geluid doch met minder kracht deed hooren.

Maandag 3 Februari. Dezen morgen geeft de berg weder als in den afgeloopen nacht zware asch- en rookkolommen op met een afgebroken donderend geluid, hetwelk zich omstreeks 12 uur gedurende een half uur met meerder kracht verheft.

Volgens ingekomen voorloopige berichten zijn door de eruptie geen menschenlevens te betreuren, hetwelk toe te schrijven is, dat aleer de lava uitstroomde zij den tijd gehad hebben van die plaats naar beneden te vluchten: ook mag men het voor een gelukkige bestiering aanmerken, dat de lavastroom in een ravijn is gevallen, waardoor hij besloten is geraakt en zich niet heeft kunnen uitbreiden, daar hij anders door een nieuwen loop te nemen groote verwoestingen had kunnen aanrichten. Door den sterken noordwestelijken wind heeft de noordoostelijke kant van Ternate, zoover het benedenste gedeelte van den berg betreft, geen hinder van de uitwerpselen gehad, maar des te meer het zuidoostelijk en oostelijk gedeelte, alwaar asch en steenen in zoo groote menigte zijn neêrgevallen, dat alle tuinen verwoest en de vruchten vernield zijn, hebbende de inlanders hunne woningen moeten verlaten, daar verscheidene daken door de zwaarte der opgevallen asch en steenen instortten, hebbende deze eruptie daardoor veel schade veroorzaakt: ook heeft zich, volgens bekomen bericht, de aschregen sterk doen gevoelen op het eiland Tidore.

Gedurende deze eruptie heeft men geen aardbeving gevoeld: alleen heeft men flauwelijk tusschenbeiden een trilling bespeurd als van een voorbijrijdend voertuig.

Het overige van den dag bleef de krater nog zware rookkolommen opwerpen met herhaald gedruisch, zijnde des nachts langzamerhand verminderd.

Dinsdag 4 Februari. Des morgens was de berg stil en gaf een weinig meer dan gewoonlijk rook op.

Woensdag 5 *Februari.* Circa 10 uur des morgens is een lichte schok van aardbeving bespeurd.

Dinsdag 11 *Februari.* Met den Sultan van Ternate en eenige heeren eene opneming gedaan om de Noord van Ternate van den loop der lava bij de eruptie op den 20en dezer.

Vrijdag 14 *Februari.* Des nachts ten half 1 uur deed zich een lichte schok van aardbeving voelen, die dadelijk door anderen gevolgd werd, telkens toenemende in hevigheid. Hij werd voorafgegaan door een sterk onderaardsch gedruisch, als het ratelen in de verte van den donder: zijnde de schokken verticaal, zoodat zelfs de hangstolpen niet bewogen. Om half 2 kwam een hevige schok en de trillende beweging van den grond bleef aanhouden, zoodat ieder zijn woning verliet. De schokken namen voortdurend in hevigheid toe, terwijl de ergste plaats had des morgens te 10 uur; toen bestond er ook geen enkel steenen huis meer op Ternate, dat bewoonbaar was, zoowel in de Christen-, als in de Chineesche en Makasaarsche wijken. Het huis van den Sultan van Ternate, de kommandantswoning en nog een paar kleinere woningen zijn reparabel, maar de kerk niet; alsmede van de weinige overige huizen, welke niet geheel en al ingestort zijn, zijn de muren gedeeltelijk omgevallen of zoodanig gescheurd, dat men er zich niet in wagen durft en zij tot den grond moeten geslecht worden; zelfs het fort Oranje, hetwelk bijna twee eeuwen verduurd heeft, heeft deze geweldige aardbeving niet kunnen weerstaan, maar is onherstelbaar verramponneerd en de steenen kazerne niet te betrekken. Zoo is Ternate in 10 uren tijds in een puinhoop veranderd en zijn de ingezetenen, die een 500 steenen huizen bewoonden, geen uitgezonderd, zonder woning, hun verblijf moetende nemen in de weinige loodsen, die aan het strand staan. Onherstelbaar is de ramp, die Ternate's ingezetenen is overkomen, doordat alle hunne vaste goederen vernield zijn; de losse goederen, die nog gered werden, zijn voor een groot gedeelte onbruikbaar of beschadigd. Van vele ingezetenen bestond het klein vermogen in 1 of 2 huizen, deze

hebben niets meer, zijnde de meesten nog schuldenaars geworden door beleeningen. De kleinhandelaar, vooreerst geen verdienste hebbende, sleept daardoor den grooten handelaar of crediteur ook in het verlies, zoodat de particuliere schade op ƒ 900.000 wordt begroot. Daarbij is het bij deze algemeene ramp voor de ingezetenen moeilijk onder dak te komen door het volslagen gebrek aan de noodige materialen tot het bouwen van gabah-gabahwoningen, moetende alles van den overwal door medewerking der Sultans aangevoerd worden, zoodat vier en meer families zich moeten behelpen in kleine loodsen, die anders tot berging van schuiten dienen; terwijl het meeste geredde goed uit gebrek aan bergplaats nog in de open lucht is moeten blijven staan. Gelukkig dat het niet regent, waardoor totaal bederf der goederen voorkomen wordt.

Nadat om 10 uur de geweldige schok plaats had, zijn even te voren vele vrouwen met hunne kinderen, niet wetende wat verder gebeuren kon, in prauwen uit den wal op de reede gaan liggen. Het verder lot van Ternate afwachtende, begonnen de schokken te verminderen en langzamerhand verminderde de aanhoudende beweging van den grond ook. Den volgenden nacht heeft men behalve gedurig kleine beweging en nog vier eenigszins zware schokken gehad.

Zaterdag 15 *Februari*. Den geheelen dag en opvolgenden nacht heeft men van tijd tot tijd schokken en blijft de grond ook trillen: hebbende men mede opgemerkt dat de waterstand in de putten veel hooger is dan te voren.

Zondag 16 *Februari*. De toestand blijft hetzelfde, ontwarende tegen 8 uur des morgens een vrij sterken schok: hoewel minder hevig herhaalde die zich telkens. Des morgens kwam de Sultan van Ternate en des middags die van Tidore zoowel hun deelneming betuigen met de overkomen ramp als hunne hulp aanbieden met alles wat hun ten dienste stond, wordende door den Sultan van Tidore reeds een aanzienlijk getal Tidoreezen medegebracht als ook atap en bamboe tot het opslaan van loodsen en het opruimen der materialen van de ingestorte gebouwen, die nog te gebruiken waren.

Maandag 17 *Februari*. De afgeloopen nacht heeft ons weder verscheidene schokken doen gewaar worden.

Dinsdag 18 *Februari*. Des morgens 9 uur komt Z. M. Korvet Nihalenia, Kommandant de Kapt.-Lt. t. z. G. J. VAN DER PLAAT, ter reede. Des middags met een rorehepranw naar Ambon afgezonden het bericht aan den Gouverneur van de ramp aan Ternate overkomen. Den geheelen dag nu en dan weder schokken van aardbeving gevoeld, ook den volgenden nacht.

Woensdag 19 *Februari*. Den geheelen dag nu en dan weder schokken van aardbeving gehad, stijgende veel rook uit den berg. Des middags 4 uur was de kolom rook buitengewoon groot en steeg met veel kracht naar boven; tusschen half 7 en 7 uur kwam een sterke vuurgloed uit den krater, dat bijna een half uur aauhield. Den opvolgenden nacht zijn er drie schokken van aardbeving gevoeld, die echter niet erg waren.

Donderdag 20 *Februari*. Den ganschen dag schokken van aardbeving evenals in den afgeloopen nacht gevoeld. Ten 6 ure 's avonds, nadat er eerst weinig rook uit den berg was gekomen, steeg opeens een fameuse kolom rook in de hoogte en zag men gedurende een half uur een sterken vuurgloed.

Vrijdag 21 *Februari*. In den afgeloopen nacht zijn weder twee schokken van aardbeving gevoeld, hebbende de berg sterk gerookt. Tegen 1 uur weder een onderaardsch gedruisch met schokken waargenomen. Des avonds een bijeenkomst gehouden met de voornaamste ingezetenen over de aangelegenheid van Ternate. In den namiddag en des avonds heeft de berg buitengewoon sterk gerookt met een vrij sterken vuurgloed.

Zaterdag 22 *Februari*. In den afgeloopen nacht weder een paar lichte schokken van aardbeving gevoeld, hebbende de borg sterk gerookt.

Een kommissie aan den Sultan van Ternate gezonden als ook aan den Kapitein der Chineezen om te spreken over de aangelegenheden van Ternate, tot welke kommissie benoemd zijn de Heeren OTTO, Magistraat en Fiskaal, en VAN DUIJVENBODE, Kapitein der burgerij.

Om 1 uur is de Sultan van Tidore ten zijnent voor een paar dagen teruggekeerd. Dezen dag weder eenige schokken van aardbeving gevoeld.

Zondag 23 *Februari*. Den geheelen nacht sterke regenbuien en veel wind: over dag weder eenige schokken van aardbeving gevoeld.

Des avonds een besogne gehouden met den Sultan van Ternate over de ontruiming van Ternate, waarin Z. H. veel zwarigheid stelt, doch zich bereid verklaarde het bestuur te volgen.

Maandag 24 *Februari*. Des morgens om half 12 een vrij hevigen schok gevoeld, ook aan boord van Z. M. Korvet Nihalenia, zoodat de Kommndant een zijner officieren naar wal gezonden heeft om des noodig assistentie te verleenen; de ganschen dag van tijd tot tijd lichte schokken, rookende de berg hevig als naar gewoonte.

Dinsdag 25 *Februari*. Des morgens ten 6 ure naar Dodinga vertrokken de Kommissie tot opneming, of op Djailolo een geschikte plaats zou wezen om het bestuur aldaar over te brengen.

Met den Kommandant van Z. M. Korvet Nihalenia naar het noordelijk gedeelte des eilands gevaren om waar te nemen of de krater van den berg eenige veranderingen heeft ondergaan; schijnende het ons toe, dat behalve de oude opening in den rand van den krater, alwaar bij de eruptie van den 2en dezer de lava overgestroomd is, zich scheuren hebben geformeerd, die ook rook ontlasten, en dat de drie heuvels [1]), die den top van den berg vormen, hooger en puntiger zijn geworden,

---

1) Er zijn meerdere toppen of liever heuvelachtige verheffingen op den top, bekend onder de namen van: *Mekah* of de eigenlijke piek in het westen, *Medina*, een bergrug van zuid naar oost, *Terkan* in het zuidwesten en *Kaf* of *Wakaf* in het noorden: de laatste, iets hooger gelegen dan de piek, is de kraterwand. De door VAN DER CRAB in Noot 13 der Geschiedenis van Ternate (*Tijdschr. Kon. Instituut*, 4e volgreeks, Dl. II, blz. 381 en vlg.) opgegeven benamingen zijn minder juist.

hetwelk toe te schrijven is aan uitgeworpen asch en steenen bij gezegde eruptie.

Des namiddags is de Sultan van Tidore weder te Ternate gekomen.

Des morgens circa 4 uur had men weêr een sterken schok; den geheelen nacht had de berg meer dan gewoonlijk gerookt: gedurende den dag heeft men nog eenige schokken gevoeld.

Woensdag 26 *Februari.* Des voormiddags behalve eenige van minder belang weder een vrij hevigen schok gehad, hebbende de schokken hoewel niet zoo sterk zich nu en dan den geheelen dag doen gevoelen.

Donderdag 27 *Februari.* Des morgens 10 uur is de Sultan van Tidore met gevolg naar Tidore vertrokken.

Tegen 11 uur had men een ontzettende bui van wind en regen, zoodat zelfs de Nihalenia aan het drijven raakte: dezen dag gevoelde men nu en dan lichte schokken van aardbeving.

Des avonds 6 uur kwam de Kommissie tot een opneming van Halmahera terug.

Vrijdag 28 *Februari.* Hedenmorgen 3 uur gevoelde men weder een hevigen schok van aardbeving, voorafgegaan door een geruisch onder den grond. In den loop van den dag en des avonds eenige schokken gehad, echter niet zwaar.

Zaterdag 29 *Februari.* In den afgeloopen nacht is geen aardbeving bespeurd, maar wel tusschen 3 en 5 uren in den morgen een lichte aanhoudende dreuning van den grond, welke dreuning ook over dag aanhield.

Zondag 1 *Maart.* In den afgeloopen nacht geen schokken gevoeld, maar steeds eene hoewel zachte beweging van den grond. Des morgens weder een paar lichte schokken en des avonds een, die nog al sterk was, gevoeld.

Maandag 2 *Maart.* In den afgeloopen nacht weder een paar lichte schokken: des avonds tusschen 8 en 9 uur in drie kwartier vier schokken gevoeld.

Dinsdag 3 *Maart.* In den afgeloopen nacht zijn geen schokken van aardbeving waargenomen, maar wel in den

morgen en op den middag en ook 's avonds, echter niet zwaar.

Woensdag 4 Maart. In den loop van den dag en 's avonds lichte schokken gevoeld.

Donderdag 5 Maart. In den afgeloopen nacht zijn geen schokken maar is een lichte dreuning bespeurd en des avonds ten 7 ure had men weder een schok, die eenigszins aanhield: in den loop van den dag echter niet.

Vrijdag 6 Maart. Heden nacht circa 1 uur gaf de berg voor een oogenblik een donderend geluid, gevolgd door een lichten schok van aardbeving: ook bespeurde men nu en dan een zekere dreuning van den grond. Des avonds hadden wij weder een schok.

Zaterdag 7 Maart. Des namiddags met den Kommandant van Z. M. Korvet Nihalenia een bezoek bij den Sultan van Ternate gebracht.

Den geheelen dag slechts een paar lichte schokken van aardbeving ontwaard.

Zondag 8 Maart. Een Kommissie uit de ingezetenen en van wege den Sultan van Ternate naar boord der Nihalenia gegaan om te bedanken voor de verleende assistentie. Des avonds een bezoek van den Sultan van Ternate gehad, dat tegelijkertijd diende tot afscheidsbezoek aan den Kommandant van Z. M. Korvet Nihalenia. In den afgeloopen nacht en op den dag lichte schokken gevoeld.

Maandag 9 Maart. Ten 10 ure 's morgens onder zeil gegaan naar Java Z. M. Korvet Nihalenia: in den afgeloopen nacht geen aardbeving gevoeld.

NB. Met eenige lichte schokken op de volgende dagen eindigde deze catastrophe.

BIJLAGE VII.

CEREMONIEEL
BIJ DE TER AARDE BESTELLING VAN DEN SULTAN VAN TERNATE.

Maandag 13 December 1751. Heede zijnde de dag dewelke tot het ter aerden bestellen van het lijk van den overledenen Coning van Ternaten Zijn Hoogheijt AMERIE ISKANDER DIOEL CARNAINE SIAFOEEDIN KITCHEL RADJA LAUWT bestemt was zoo begaf zig den Heer Gouverneur benevens de Leden van den Politiquen raad Exepto den Majoor en hoofft der Militie CHRISTOFFEL TRISKAS, die door Zijn E. Agtbaaren ter bewaring van 't Casteel na voorige Exempele genomineert was naar het Ternaatsche Hoff, afgehaalt wordende door den

Goegoegoe PATI SARANGA gend.
den Hoecum SOASIO HARROEN
» do. SAMAIJA
» Sengadjie LIMATAUW MAOEDI
» quimelaha TOMAGOLA PAPOELOEA

en gevolgt door den Leeden van de Justitie en eenige mindere gequalificeerde — des Agtermiddags ten drie Uuren aldaar gekomen zijnde het Compliment van Condoleance aan de respec. princen en princessen, mitsgaders Konings-Nabestaande afgelegt, naar een weijinig aldaar te hebben vertoeft wierd het Lijk van Sijn Hoogheijd, onder het geschreij van diverse Vrouwspersoonen en gesang van een meenigte Moorse Priesters door de naaste Prince van den bloede, in een met wit Lijwaat omplakte kist overdekt met diverse soorten van goude stoffen en Lakens buijten het Paleijs gebragt, en onder twee Sijde, mitsgaaders twee gemeene quitasols, op een van bamboes gemaakte draagbaar gesteld, boven hetwelke een Verhemelte van sijde (ledikantsgewijs) met falbalaas van diverse Couleuren en belegt met geslage silvere dubbelde Arende en andre ornamente, Mitsgaa-

ders Rondsom met massive goude kettingen omhangen, was opgeregt, waarna zig konings bijwijven en diverse zijner Huijsbediendens van de Vrouwelijke Sexe in den rouw gekleet en de hoofden met zwarte floersen bedekt, soo onder voors. verhemelte als bezijde 's konings Lijk boven op voors. draagbaar begaaven, gelijk mede aan ijdere zijde van het hoofft en Voeten Endt, een manspersoon draagende ijder een standaart, met silvere sonnen en Maanen, ende nevens deselve de hier voreng: quitasols benev^s. dier draagers, voor 's Konings Lijk sag men een persoon neergebogen sitten met silvere vergulde stormhoed op 't hooft omwonden met een ronwtulband, buijten alle welke personen nog verscheijde andre waaren, die op voorn. draagbaar de volgende rijxornamenten droegen, Namentlijk

Een goude water Gorgoleth
» d^o. Erff kris
» kris met goud beslag
» zijdgeweer met een goud gevest Haak en oorband
» rotting met een gouden knop en
» silvere vierkante blaker met een d^o. tabakspijp en ketting.

Terwijl alles op gem: baar gehoorden dus Verre in ordre was gebragt Mareheerden voor af

Een Compagnie Ternatanen
» d^o. Macassaaren
» d^o. Burgers en
» d^o. Europeese Militairen

alle onder hunne Officieren, en welke drie laatste bevoorens door den heer Gouverneur daartoe waren gecommandeert, op dewelke volgden

zes Inlandse konings Lijftrawante
's Konings trompetter met een silvere trompet
het Paart van den Vorst overdekt met swart Laken en geleijd door twee van 's Konings Luijtenants
de draagstoel van Sijn Hoogheijd met een swart Laken bekleet.

Hierop volgden Een menigte soogenaamde Staat Juffrouwen

en manspersoonen dragende de volgende ornamenten als
Een goude ketting van draatwerk
» d°. stormhoed
» d°. Pinang Bekke schuijtsgewijs gemaakt met een goude sirijbeeker
» d°. pedang
» zilver koffertje met d°. tobak en kalkdoos
vijff zilvere schootels
» d°. d°. kleijnder
ses d°. taefelpieringen
drie d°. schulp d°.
een d°. Massak kom
twee p[s] d°. water Gorgoletten met lange halsen
drie d°. vergulde Zoutvaten
Twee d°. Lampetkannen met haare schotels
Een d°. Olij en Mostaert Pot
Twee d°. vergulde roosenwaterflesjes
Een d°. stormhoed
twee d°. Pierings tot Sirij Masa
drie d°. Snuijters
twee d°. wierookvaaten met haare kettingen
Een d°. tampat Sirij schuijtsgewijs met zijn toebehooren
Een d°. d°. d°. » bloemwerk
» d°. verguld wierookvat
» d°. draadwerksdoos
» d°. doorwerkte schootel
» d°. Effen d°.
» d°. schootel met een stolp
» d°. vergulde d°.
» d°. wierooksvat met zijn pierring
» pr. d°. vrouwe Muijlen.

Op alle Voorschr. ornamenten volgden vier van Zijn Hooght[s]. staatsdienaaren draagende ijder een Vaandel overtrokken met wit Lijwaat, boven dewelcke door vier mindere dienaars Een Verhemelte van wit linnen met falbalaas gedraagen wierd,

waarna 's Conings Inlandsche Speeljongens met Colingtans en andere Inlandsche musicale Instrumenten, spelende op dezelve. Hierna kwam den opperpriester, in een rood goud lakensch bovenkleet benevens een meenigte mindere priesters en tempeldienaars in witte en andre kleederen. Vervolgens 's Conings lijk, 't geen gelijk hiervooren gesegt is op Voorschr. draagbaar wel ongevaer door twee hondert en vijfftig koppen gedraagen wierd, Makende de singende quitasolle standaarts-, en ornamentdragers en drageressen mitsgaaders Papen en priesters en een rood goud baar met malkanderen meede Nog wel een getal van Vijftig persoonen uijt, gaande 's Conings Europese Lijfwagt aan wedersijde 't zelve waarna het lijk wierd opgevolgt Eerstelijk door ses Europesche aanspreekers, alle in den rouw gekleed met hangende Lamphers op de hoeden, Den Ternaats Prins Outhoorn Aijan Saha, op voors. Lijkstaatsie volgden een meenigte chineesen alle in den rouw met witte doeken om het hoofft, en wordende de uijtvaert beslooten door de wijven en bijwijven der rijksgrooten mitsgaaders andere voornaame Ternaatse vrouwen alle in het wit en met sullaneese goenij sakken om hunne middels strekkende tot een bewijs dat zijl. van goeden en niet van slaeven afkomst zijn.

In deeser voegen dan wierd 's Conings lijk voor deszelfs Paleijs naar de hoofft Tempel opgedraagen, nijt dewelcke hetzelve naar eenige priesterlijke ceremonien aldaar volbragt waaren, weder op dies doodpraalstede gebragt wierd, waarna men de route regt uijt tot aan de scheijding der Ternaatse en Makasaarse negorij nam, en vervolgens door een dwars straat achter eerstgen. Negorij om, naar de koningklijke begraafplaats, wordende buijten de hiervorengen. stoet het lijk door een considerabele meenigte van menschen gevolgt en vergeselschapt.

Aan de grafsteede gekomen zijnde wierd den Heer Gouverneur benevens de Leden van den Politiquen Raad, door den hiervorengem. Prins Outhoorn onder een Saboe die voor 's konings graf opgeregt was, genodigt, en het lijk daar binnen gebragt, mitsgaaders door de Priesters van dies goude, Sijde en andre

Lijwaeten van diverse couleuren ontbloot, waarnaar hetzelve onder een groot gesangh, en 't verrigten van veele Ceremonicn door de Priesters in een graff ter diepte van omtrent drie vadem, en waar beneden eenige priesters saten, wierd bijgeset, wordende ondertussen soo door 's Comp^s. Militairen, burgerij, Ternatanen en Macassaeren ijder drie charges gedaan, Item Negen zwaare Canonschoten van het Casteel Orange en vier van het fortje Terlucco.

Naar dat het Lijk ter aarde bestelt en naar hetzelve het ceremonieel der priesteren tot circa de clocquen seven uuren verrigt was begaf zich den Heer Gouverneur benev^s. de Heeren van den raad en andre medegangers wederom naar het koningklijke hof, alwaar deselve met een glas wijn en bier, mitsgaaders koekjes kraakeling en ander gebak wierden geregaleert en onthaald tot omtrent agt uuren wanneer den Heer Gouverneur en den raad van de koninglijke familie afscheijd nam en Casteelwaarts keerde, begeevende het overig geselschap zich meede een ijder logieswaarts.

BIJLAGE VIII.

STAATSIE-VLAGGEN VAN DE SULTANATEN TERNATE EN TIDORE.

A. Ternate.

I. *Bandera kompani* of *B. bataljon* (Kompagnies- of Bataljonsvlag.

De vlag is van gele zijde, het doek om den stok gewonden; de stok loopt naar boven in een ijzeren punt uit en heeft aan het ondereinde een koperen knop; lengte = breedte = 1 M., lengte van den stok $2^1/_2$ M. In het midden is een vak van 0.4 M. uitgeknipt en daarin gezet een wit zijden lap van gelijke grootte, waarop met paarszijden letters geschreven staat:

الملكّ بلدان ترناتي

d. i. *Al Molok Boeldan Tarnate*, de Molukken het rijk Ternate, waarbij Molok een verkorting heet van Molukken.

Deze wordt alleen gevoerd bij groot ceremonieel, als de geheele kompagnie soldaten van den Sultan onder de wapenen komt, of op de sultansprauw, waarbij een van de officieren boven op de tent als vaandeldrager fungeert.

II. *Padji-padji koi ma-raoe* (Vlaggetjes als pisangbladeren).

Hiervan bestaan zes soorten, allen van katoen vervaardigd, 2 M. lang en een $^1/_2$ M. breed; zij worden links en rechts van voor- en achtersteven opgesteld, bij de sultansprauw ten getale van zes, op de prauwen van prinsen vier. Aan den boegspriet bevestigd, noemt men ze *dajaloe*.

III. a. *Paniki;* b. *Njoa* (Wimpels als een vleermuis en rog)[1]).

Deze zijn ook van katoen vervaardigd en worden bij groot eeremonieel met een *koi ma-raoe*, drie aan drie, langs de buitenzijde der tent van de sultansprauw bevestigd: zes drietallen links en zes rechts.

IV. *Amral* (Groote Wimpel).

Waait op de sultansprauw in den top van den grooten mast boven de hollandsche driekleur: ook prinsen mogen dien voeren, maar sangadji's niet.

V. *Dajaloe* of *koi ma-raoe.*

Deze zijn de helft kleiner als die van den Sultan en bestemd voor sangadji's, die er vier aan voor- en achtersteven mogen voeren.

B. Tidore.

I. *Bandera chalifa* of *B. bataljon* (Bataljonsvlag).

De vlag is van geel laken met rood katoenen letters; de lengte bedraagt 1.75 M. bij een breedte van 1.25 M. Langs den bovenrand staat de bekende spreuk:

لااله الا الله محمد رسول للله

d. i. er is geen God dan Allah en Mohamad is zijn profeet; en in het midden:

سلطان تدوري

d. i. *Soeltan Todore*, de Sultan van Tidore.

II. *Padji-padji.* Driehoekige vlaggetjes, boog 2 M. en breed 1.25 M., met een wimpel er boven, aan de boegspriet van de sultansprauw bevestigd. Deze heeten ook wel *dofo ma-oeli*

1) *Paniki* en *njoa* zijn geen Ternataansche woorden: het eerste beteekent vleermuis en is uit het Makasaarsch of van de Philippijnen afkomstig: het tweede is een vischsoort, die in het Maleisch *paroe-paroe* heet, een soort rog.

ma-oma, omdat zij voor en achter met den stok in een bamboe worden gestoken.

III. *Koi ma-raoe.* Op de sultansprauw, voor en achter zes.

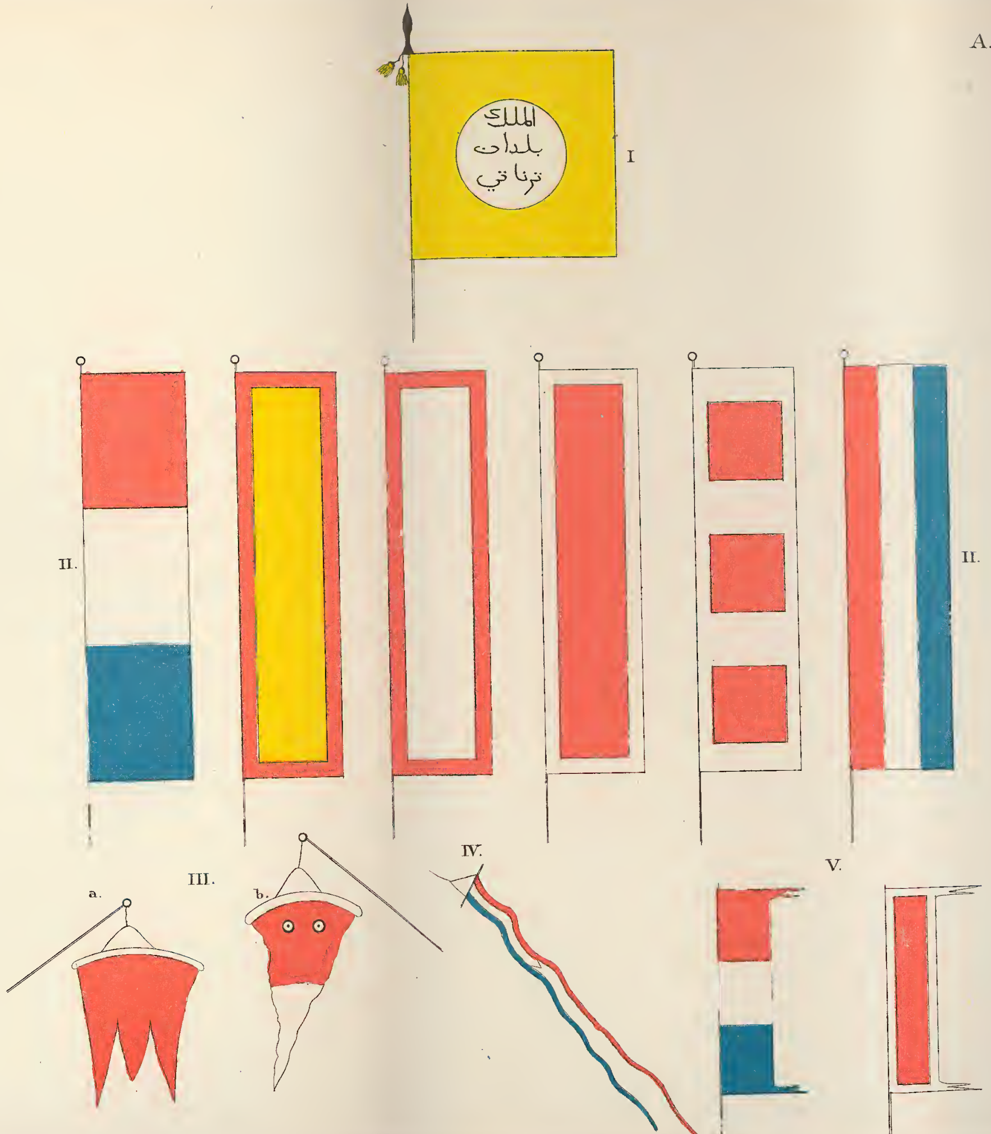
IV. *Padji-padji.* Van mindere hoofden.

V. *Koi ma-raoe.* Speciaal van de hoofden van *Mariëkoe loah isa.*

Het voeren van den wimpel komt overeen met Ternate en enkele hoofden in Nieuw-Guinea hebben nog bijzondere vlaggetjes, die wel eens veranderen.

NB. Op de *Carte des pavillons en usage chez les différents peuples des Indes Orientales Neerlandaises* (uitgave Ministerie van Oorlog 1866) is voor Ternate alleen de Bataljonsvlag goed opgegeven, benevens die welke prinsen en andere inlandsche hoofden aan voor- en achtersteven mogen voeren; de zeven andere daarop afgebeelde soorten zijn niet bekend. Voor Tidore deugt alleen het dubbele driekleur-sultansprauwvlaggetje en gedeeltelijk dat voor de mindere hoofden: de andere vijf soorten zelfs de Bataljonsvlag zijn niet juist.

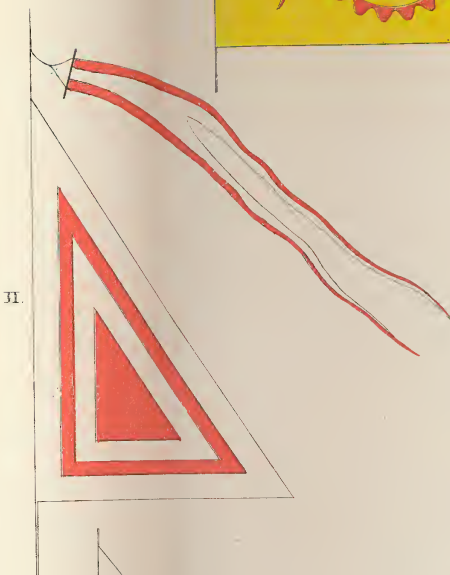
A. Ternate.

I.

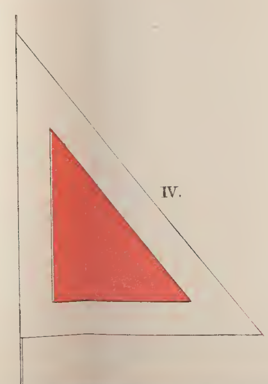
II.

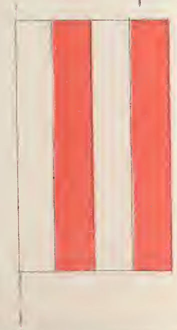
III.

IV.

V.

NAAMREGISTER.

مك بروم جرم النبي صلى الله عليه وسلم ڤد ڤرنام جلموڤ سكرانڤ مديك سكنيسو سيڤر د تاهن أ
تماره سوال د ناڤ نڠ بيكموڤ ستمديك مالم جمعة سيتڠه تمديك ڤاس سماره لاڤل اسف
ميل كمنيي رموڤ د ورس مع دهيريڤ سبوا ماسوده تاره د رمو تاڤغ لبوان كنز نمنة
سكاد وسيڤڠ كنوره ڤرلس جاكو بيكموڤ سيڤر مديك سماره تادوكن توان نيڤتر مرحمت
ڤود بين مور ريس د ميتيس ڤسود ولتن عبد الخاليق ايتي سجو مشوڤ جوكڤتين لاوة ڤتريڤ
ايتهار تمنال كيتيكل دتڠكي ان بجرتولس جلايو تمالو موڤ د بجرتولس ملايو كتب مشكا شرود بير
تية مع لاڤل اسف ڤراغ تاكي تم ڤڠوت بجرتولس ملايو لتن بلب ڤرد بيروستة مع توان
كنستليو لاتة ڤلاوم منجسه تم سول ستلماين تهوكو سبڠكاي كد بهر هشوج داد ميا كتيك دنكي
توان رسدنت سود وجرتولس ملايو ڤرة سوسود ولتن عبد الخاليق مشكا شر باتر كاس توان
رسدنت ايتيي سحيلر بجو مشوڤ جوكڤتين لاوة واقت دنتي توان مها بتساوان كنز بثور
جيتة دال سراط تم لاه بتاوي دترڤيلي سرة د ڤوتسس راي ڤسمدووه كلان مشوڤ
رورمكلواكوه ملڤتكن جومشوڤ جوكڤتين لاوة باترمترد ديا كلان تم كيي تنراتي ندتياد ي
منجج د مايڠ دنكي لتن عبد الخاليق ڤرتاكي ڤاس باتر جومشوڤ جوكڤتين لاوة سود وكلارو
جرابيام بجرتولس لامو عبد العزيز ڤرهو كو سماره جومشوڤ جوكڤتين لاوة ڤرواج توان رسدنة
دتية دنكي

سكاد ومنتلاه جمعة مواغ ڤرلس جاكو تڠكاڤ باتر جومشوڤ جوكڤتين لاوة سود ر
جرابيام بجرتولس لامو تاكي ستوان رسدنة سكيشي متية سوغ سكتاد واين مواقت ڤوكد بهو
ايتي ڤرواج توان رسدنة دتية تولن ڤسود ولتن عبد الخاليق ايتي كي ڤر سحيلر باتر بجو مشوڤ
بغ توان كنز نمنت دتر ڤرتس جومشوڤ جوكڤتين لاوة ملڤتكن دادي كلان مدواين مواقت
كي ڤوتسس اين اكو دهاغو سبب توان رسدنة ماور خليفة مراغ دنكي سيلوم نتريم
كنتراغ مع والموي باتر سوداك تية دغن سقتو مواغ كي كميس تاره سماره بيچاره
امين كنيل جومشوڤ جوكڤتين لاوة سودوكلارو بجر كڤاس ميور ڤراغ بوغ سجو حكيم سڠاج
معقديم تتاڤي جوكوڤ ميور ڤراغ ڤعدور سوڤو اكوه سو جو حكيم سڠاج باتر سوكيل
دموڤقت مع دوكشا توان رسدنة دتية دغن ڤرلس جاكو سيوا ان غركان دتاكي

سكاد ومنتلاه سقتو مواغ ڤرلس جاكو سيو سماره جومشوڤ جوكڤتين لاوة بجرابيام
بجرتولس لامو سجو حكيم سڠاج دتاكن تاره ستوان رسدنة سماره توان رسدنة ڤرواج
غور مياد ديا توبيغ سوكر جوب اكو تنيدي جو كلان تم جاهي دركتي تتاڤي كنتراغ

تياڤ٢ هيمڤون صباب سلطان دان كنتراك تياڤ٢ سلطان تياد جوك لاڤن سوڠڬوهڽ تلاه
منجادي اداڽ اورڠ كمدين٢ جنرال ايمام ڬرنادر لال موفرڠ ڤوتارڽ مڠكنتيكن تون تتاڤي
كتي مك تونانكن كڤد اداڽ سجوك اكن تيمشا فولنڠ٢ خليفة كڤد اوراڠ دنكري تريم كنتراك هيمڤون
سلطان دان مد ڤرڠ تون انكڠ منوور ياڤ ڤس سلطان سيد وره كنتراك كمدين٢ تون رسيدنت
هاك مڽات سڽاڠ كحيس جوڬ دڠنكن غرني كد بهولا نيكي بوله انكري دوماه غورنيڽ توبتكي
بوله كتي مك كنتور اداڽ لا ثلاث موراغ سمار نيتاره لا ثورشمي ايت.
اون كحيس اكد بهوى موراغ انكري باتو سودو كتار سبنتار خطيب بتولس اڤ دموبمورڽ
سجو ايمام برتولس لا مو فا الكنتور غرلحشا تم بوله اتوران سمار تدبير تم بوله ماله.
معدبرو سجو معثوف جوكثتين لاوة مجج مشي لعه جورو فولنڠ خليفة كڤد سلطان دوما نتاره
اورڠ بكموڽ سبر متوع سلطان تريم كنتراك.
سلطان دان ثلاث موراغ اورڠ سوال٢ فان فوة بكرمد بدسبر موريڽ سمار اون كحيس غورنو
جوكڠ ميور فراغ سجو معثوف جوكثتين لاوة سجو ايمام برتولس لا مو سجو حكيم سڠاج تتاڤي كتيك
انكري جوكڠ فرسوتو اكو هاغو سوا ان كحيس غورلكاغ باتو تاتي كلس بوله اتوران دنكري
تاره ببيجار سنتوان رسيدنت كتيك انكري توان رسيدنت ماي ديرو سيان تم بوله دوركني اداڽ
مشي لعه جورو فولنڠ خليفة كڤد انتاره اورڠ بكموڽ سبر متوع سلطان تريم كنتراك سوتم موراغ
دنكري توان رسيدنت فوتر فعت سيان كحيس دفورتس تماره دالفحيات دان فاني فوع زن موراغ
دسيني باتو غرستيل جوروكلان تتاڤي توان رسيدنت هاك بتڽ سودو كحيس كلاه كسوره
لاهي لاتم سيني موراغ دفشي سيغوس ستو دان رسيدنت درنام توان كغز نمنت سرق توان
رسيدنت هاك بتڽ سكحيس سودو دوم روغ سباتو ستوف كلان سڤسا كلان لاي هاكو ارو
اون موريڽ٢ دولحشا بياس سرق كلان معاداة سما توران راوره٢ كڤد كلاه تياڤ٢ اين موريڽ٢
سياديڽ كدانو مد دوسمعن مكوراغ لوته٢ مالتيكن كلاه تياڤ٢ اين موريڽ٢ سياديڽ
توان رسيدنت زهال بتڽ سجو معثوف جوكثتين لاوة دفوع رو بر موراغ جو ايمام برتولس لا مو
تاره تريم جبث سسكيل سرق برجه كلان مكوجي سياديڽ جو ايمام برتولس لا مو هاكو ارو
ساريڽ منديڽ كلان دوكني اتوران مالتيكن كلاه سورة سيد بثو تم كا مو سوهاكو اروسرق
لحطارو اون دفول كڤد توان رسيدنت فوتريم لاه كمدين٢ اون كحيس دهاك تبي توان رسيدنت
اكد بهوى.
كتيك اون كحيس اكد بهوى كڤد فرس موريڽ٢ محكمة سجو معثوف جوكثتين لاوة تمفان سمار
غسلام سجو كڠ ميور فراغ فرمكنالي دعوكر سورڽ سجبار توان رسيدنت اميت دولحشا تربوة
دنكري. فاكس اون كحيس موريڽ٢ غسلام لحطارو جرفاحي سرق اون جو ميور سجو كثبت غوف

سجركڤت كبيا سيماه كبي سهڠداڠ خطيب كرتولس كثيك انكي جريمام سوده سعيد الخير
فوديو جعد وروسو قوفوده رسوان ررج دوكشانر سبع موتيا ملوم ثيثو سجر جعفوف جركڤتين لاوة
تمڠالهسواڠ تحيس دهاكوارواڠ وقت دمشتي تراڠ وسدتت هاكيمت اديا مرورراغ ڤكمويا
سيڤ باتوكفر تمنت متيعا غون غطلان سوتم وراغ دمتني غون قيهف رموبا نيسودو
دهاكوارونيا دوفرو جركنغاك سودوميو دهاكوارو جربيانو سوموكسيو سڠاج دهيكو بچيم
جرقاضي سودو مودمم تاكي دهاكوارواڠ جرايمام خطيب تم سيكي لاحو سيكيا سول تكومي
سيلڠكر كلانجوچ جرميور محمديا هاكل ثيديا سجركڤت كبيا سودو دهاكوارو جركڤت غوف
سجولتنن غوف سرغ سودو كلان ڠغارية تاكي دهاكوارواڠ فرسير موتيا مداڠ
مثساكي جركنغاك سودوميو دهاكوارو مدقول باتوكينك انكيا دانو محمد العزيز فرماكوسو
دهاكواروداتو محبوب باتوفرن سمارع فرسودود غوف سڠقيريا تاكي دهاكواروان مشسا
يم موتيا دوكريو اڠ غوف كلاڠ باتو سمارع جرمعوف جركڤتين لاوة سودوكساه كبي
هاكي فرقسن تاكي دهاكوارواڠ يسرغ شبه سجرتولس ماتيا فرقسن دهاكوارواڠ دهاكل ثيديا
اڠ موتيا دفعة روبوموانغ فرراسن جاكوتغكانغ ملوم تم غاره لاحو سيادنيا كثيك جرمعوف
جركڤتين لاوة ديرو ثيديا مواغ انكيا باتوهاكل ثيديا سيماع كدانو سمارع سودو مكاررو
سڠاج فكودع سڠاج وايبو كسقد وورو سوفوموتيا سمارع هاكل ثيديا اڠ سودوميشوفو
تمنثيا سودوع سيكوطو هيشور مديد تم كدانو سيلوم دياهي قسيب رمديا سيلوم دياهي
كدانو مهيسي مكع وكو سياسكوبير محمشار مس موتا منشيا عكر متوع فلوتيا جرلتنن غون
اماڠ سجولتنن غوف علوتيا سيكودهو اڠ جرمعوف جركڤتين لاوة قول اڠ فرده وسرغ مرمعوف
جركڤتين لاوة دهاكل ثيديا ساه كدانو لوم اڠ تم سوده غمغارية ديا دهي كدانو ماه سيلوم مكوس
دوفوسيرام باته كلاه بدرسيا موتيا
سكجا دومنتاله روبوموانغ فرراسن جاكوتغكانغ باتورورع سبانود نياسيا خدم سوده سيو
سڠاج هيكو سجيم سڠوف كلاڠ سبثسا كلاڠ سرغ غمغارية قيهف راغ موتيا حاضر
تمغاره لاحو مدجركنغاك سجرحكم سمارع تاكي فرروفقت سجرمعوف جركڤتين لاوة موج راجب
سمارع اڠ محمديا باتو دثيي تمغاره لاحو سمارع لتنن جاكنه فاتو بثكو كثيك رورتحع
سيباتو سبثسا سڠوف كلاڠ يم موتيا ودوس دثيكو سمارع جركنغاك ميور فرراغ كوكو ثيب
هاكورورع سباتو دنياسيا خدم سڠوف كلاڠ سبثسا كلاڠ سبغمغارية قيهف راغ يم موتيا
واقف امشي تراڠ رسدتت درنام تراڠ كفر نمنت دهاكل بيت سڠوميا تحيس اديا مرورراغ ڤكموي
تلوميا تراڠ كفر نمنت سيكوطو غون غطلان سوميهاكوارو سڠوني تم موتيا كنغاك سيكلاڠ ادين
معاداة سماتو اڠ محمد سمكبساره سرغ غون قيهف رموتيا تحميو جرومستيا راور ملاكن

فوکلاه تياهي اين موريد٢ ڤاس سکلين دان موريد٢ داتڠ ڤد ڤڠسڤ مروره. کمودين مک
ڤيد يا ان موريد٢ ايمڤيلڠ ڤولڠ دوکڠ دان جوبا تر سيڤ ڤسير موريد٢ ممروب هاڠوڽ برهنتي
تمتان لاڬو موريد٢ سمان ان جوبا تراممفقة سود ر موريد٢ مک بارو ملاوڠ سکلاه
کسلطان دان سيدڠ سجوکڤڽ کبيڤ ڤدو سرڠ سودن کرنا٢ عمليا ڤرمقسن سلطان ننڠ ممڤرس
هاڠوڽ جابت سکڤڽ سرڠ ان هيکو سبجيم عمليا ججاري ڽجي سڠتار يڽجي ماي جرم
کلاه کلار باتر سرڠ ان ڤسير ماي ماکو جرم تانڠ٢ سوقرڽ ڤتليون سيڤ ڤمقسن. مدان
ڤرمقسن کدنستي اهي غيکدر مد يڽ سکروڤر انکڽ داهي ان سرڠ ڠمتار يا موريد٢ صلاه مير سجوکڤڽ کبيڤ
مد ڤرمقسن کدنستي سلاک غيکمو سڠر لاڠ دنکڽ کتسرڤرو ماشي ڤيليڤ٢ باتر ان جوبا تر
سڤرغسير امو ڤمقت انک ڤاس باتر ممروب دوکڠ٢ جوکوڤلڠ سجو حلکم سمار تانڠ سعبلر
ان ڠمقت دنکڽ سجو مقتوف جوکڤتسين لاوڠ ڤاس سکار ڤکد سجو تمڠال٢

سڤادي تم ثلاث هواغ ان کميس ڽد ميرو ڽيد يا کد يهونيڽ باتر سود رکطار وکتابنڠ خطيب
جرتورس ساور مدحموريڽ سجو ابمام جرتورلاڠ مولکلاه سرڠ يکمو سيرانغ. ددمبيغ. کادرن. تبيلو٢
ڬاليل. للوده. نلنسو. تبارو. تکنلسون. سود. جيلول. لڬان. عدمار يکيبومه. بيلس ليغوبجوم
جمتورلاڠ موتمغال. تتاڠي کيتک دنکڽ فرن امنار دوتر سڤرماسيلاهي ان جرتورلسن جلوم کتابندر
مخطيب جرتورس تمڠال اليغو سرڠ انکڽ صيڠ يا دفنسي

بهڠو فادکن ترن بيتر حرمت مليا ڤروين موريسن دحيسق رسدنت تترناتي يکسرو نون کنرمت
واندا ڤرکوتلو ڤرنت ڤيکتيکتکين مکمو ڤردانت ماڤ ڤرهاک ستيت قوات٢ سقومي کحيمس غورو تمکيي
ترناتي جوکڤتسين لاوڠ ڤترڽ اين عکر سجو کوڤڠ ميبو ڤراغ بوڠ سجو ايمام جرتورلاڠ موعبدالعزيز سجو حکم
ستاج معقدبم مسلمينو تم شکل ونني ڤيلاد وسڠان خطيب جرتورلس عبدالقادير سجو جرتورلس ابوطاهر يا الغيرس
بلکسرجنت هميرو ستاج سود الحسام سلطان سود سيدڠول سودن سيدڠول تلا يا سڠلسوره
يجيم سبلسوان تم موريد٢ تکنا تم جيکو سود ميهاکواروتماره دالفعياڠ امني اڤاني ندرله واغ
مستي کفرنمنت لاڤرستيل ڠورن ڠطلان سوحاه دبک منباج سرڠ امني ڤاس باتر عثمان خطيب
جرتورلس سرجنت هميرو ستاج سود ستجاب٢ ممارڽ هوکو کني تمکيي ترناتي ميکلس سبلوم ان
دڤول سودن ره سبال تلا يا سڠلسوره يجيم سبلسوان مدڠول. مدجرتورلس سيا الغيرس سلڠکو
سود سمار اتيکوجاکي ڤرنت کتابنڠ سڤادي ميهاکواردا يا کتقدن جيکو سودنيا جرم جوکو تمليا
تم کلان دوکڠ ڤرمقسن سلطان ننڠتاري سمانسبا رانڠ سليرو ڠموڽ کوکڠ٢ مخي ڤيکلاه تياهي لاڤيکلس
ايت حموغ دهوکو موريد٢ ميتوده اکڤوره سلطان٢

سرڠ يکمو يا سيرانغ دارايا مواتج دنکڽ جرمقتوف جوکڤتسين لاوڠ ڤرسود دو جمعت ايمام جرتورلاڠ مو
تاتي ڤرکاسا سبابيا سترانادر سدنت سرڠ تتر نادر سدنت ڤرکيسم جيف کحشيني ڤاس جر ايمام جرتورلاڠ مو

ڤڠليما سورة انكي كد بهوتي ڤسن توان ارسدنت ڤرسيد دروڠ جيف كلاون رمد بيكسيلوڠ بكيل بجو ايمام
جرتولس لاموڠ ڤڠليما تيڤ سيد دروڠ سجر معروف جوكفتين لاوة، هدا اتوران جيف كي دوماه كجادو خليفة
مواڠ انكي سكارڠ تريم، تتاڤي كتيك انكي توان ارسدنت ڤرسيد دروڠ اين ليب ستيه مسق ڤرهاكي تيڤ
جوبه بهيس كلاه سورة اتو تناه سقمس كني سبعة باتو، كد بهوتي مواڠ انكي باتو كيل٢ جومعروف
جوكفتين لاوة سبعة جيف لاموڠ تم سورة يكمو بكسياڤ انكي جيف كمشتي تم كنبرو جيف ترناتي تم كنباد٢
سمارڠ جو معروف جوكفتين لاوة سودو كجاروا ان بهيس ملوم مع٢ سمارڠ لقمس سورة انكي
اكفير سكشيخ ڤڠليما سورة تم حاره كيدوه سكاني، اكفيرسن محامد ڤڠليما سورة تم دوديق كاووتيلو
سكابل بسرجنت جيد ون ڤڠليما سورة تم جيلوڠ سود كتمكنوره تبارو ملقوڤ سلودو، هدان
كاموكود دو٢ سرل كسترليا بوبغكايا ستبوكو كني دوماه خليفة قسمرد دوڠ لاڤڠليما قوجيڤ سكارڠ
سيكجاروا ان تيس كسوب دوكشا بياس
سيادي تم كتيك جو ايمام جرتولس لاموڠ ڤڠليما سورة سياڤ ستوان ارسدنت مواڠ انكي سيلو هم٢
ڤبيجارا مثالي قيق هوسم كني اتوران قسمردوڠ جيبس سبار توان كمن نمت ستوسارا ميا٢
كلاون مدوروڠ كني بهيس دبروقيق انكي رڠوم دوس سجر معروف جوكفتين لاوة مع٢ كني توان
ارسدنت حاي تريم لاه تتاڤي كتيك انكي ماره كادو ممهوج سومعروف جوكفتين لاوة لاهي
فوڠ سكعة كني توان ارسدنت تريم لاه مسق هاكي كلاون هموسيم ارهو٢ انكي سجو ايمام جرتولس لاموڠ
ڤڠليما تيڤ سيد دروڠ سجر معروف جوكفتين لاوة ڤرتريم قسمردوڠ
سكادو ردو بيرمو ثم ڤوربس جاكورهنة قاسم سمارڠ توان ارسدنت دهاكي تيڤ ستوان فيسلل هنبوكوسر
دسوكبوس ڤڠكاة بيروه كلاون مكوا كي تيڤ سيد دروڠ سجر معروف جوكفتين لاوة
سيادي تم كتيك توان ارسدنت ڤرقرتس ڤرستيل كلاون ماره سمع اثر مدروڠ، تتاڤي ڤرهاكي تيڤ
سودو بهيس كد بهوتي كلاه سمسوة سيقوسي كستوان ارسدنت لاهي ڤرستيل جو كلاون مسق
سيتوماره سمع اثر ڤسن لاهي جو كلاون اقرجي سيد بيڠ كستوان ارسدنت
سكادو هكك سوال اقامن فوة بكر مد بيد سيرك واثر جمعة سمارڠ جو معروف جوكفتين لاوة
سياڤن بهيس غدكاثر هاكي جو ايمام جرتولس لاموڠ ڤڠليما جو كلاون اقرجي سيد دروڠ ستوان ارسدنت

ميك عب ادفني
السلطان تاج المحصول بعناية الله الحنان سراج الملك امير الدين اسكندر
منور الصادق وهو من العادلين شاه ڤكلس حموة سورة بهيس علا الاهي
تماره دالقعيلة ادفني اقامن فوة راه داهي ستيس مواثر ڤرستيل جو كلاون
سكادو هيتلاه سقتو مواثر توان ارسدنت بالسن سورة انكي تيڤ سودو جرتولس ملايو
ڤڠليما تيڤ سيد دروڠ سجر معروف جوكفتين لاوة، مد سجيل بهيس علا الاهي انكي توان ارسدنت

درنام نتوان كڤد نمشة ماه ڤرتريم لاه مكنان دوكڤ اد يا، سرة نتوان ڤدسدنه سكاكو ارورنم سورة
دڠن مان، تم دسيني هواڠ انكي ڤرلس چاكو ڤكموي باتو روڠ سبانود نيليا خرڠ سڠوڤ كلان
سبنت كلان سڠڤتاري ڤيهقڠ اڠ سيكسارن كونيه موي، كلان نتوان ڤدسدنه تمّاله

سيادڤ تم ثلاث هواڠ ڤيتر مدكورڤ دڠن مرج ان محيس ڤيڠ برورتة مدباهي مترين كلان
كيك دڠن نتوان ڤدسدنه لاهي سجو معروف جوكڤتين لاو ڤرستيل جوكلان مواعلو بي مارثي
ڤرفيعة تم كداتو كڤد جو معروف جوكڤتين لاو ڤرتريم لاه، تماثي لچاعوها نتوان خليفة مواعلو بي
دڠن داهي روڠ سباتو سبڤتا اكيب مليا سوروماه جو معروف كديكو ثيي ماكوپ كميس
سماو سيف يڤوبر نولسن لامونار، اكد مجو ثيي هواڠ انكي باتو جو معروف جوكڤتين لاو ڤماكوبر
سياڤ ان محيس سحال لچاعوها نتوان خليفة هايڤوڠ دڠن مليا، سيلوم نتوان ڤدسدنه الالاهي
دوكشا اد سبڠ سمار غوون غد ببه دوكشا، سمار جوكوڠ الك سجو حكم نيثوج ليب لاه جو معروف
نترجم نتوان ڤدسدنه الالاهي ليب ستيره، مدلچاعوها نتوان مسكي مد ڤورو، كين، جو معروف جوكڤتين لاو
سورو جوا يمام جرنولسن مونا كڤد سحيك ستوان ڤدسدنه هثالي نتوان لاهي خليفة مواعلو بي
ڤيسة كڤد جو معروف نترجم سيڠڤ هاسوك، سڠ جو معروف لاهي ستوان ان نتوان، سونه، كڤد
جو سكو نتوان سورو ڤدن مدان روڠ نو سبوكي، تم نتونا ثي سمار جو معروف نوڠ ان كڤد نتوان
ڤدسدنه مترجم لاه،

سياد ساتمار سوان دخان فوڠ بكر مد يد ستمد يا وانح ثلاث سمار جو معروف جوكڤتين لاو
سورو جوا يمام جرنولسن مونا كڤد ستوان ڤدسدنه لاهي هاكي كلان صفيڤ موسم ار اڠ
مد جو ياكڤد نتوان ڤدسدنه مترجم لاه، رسڠ سيد مرو ثيڤ دڠن سجو يمام جرنولسن مو كاس ثي
سيد عرو سجو معروف جوكڤتين لاو ڤسمرو، سلطان خليفة ڤاس نتريم موسم ان
هو يا نولو رثيس راتاڠ سيكو اڠ سلطان والمعتمد،
سلطان تمار التعباغ دان فوڠ رهو يا مالم جمعة سيڤه چاكو تمد يا سمار جو معروف جوكڤتين لاو
سمنير كاوين جو معروف بوكي جيني دفير يا تمكد تو، كڤ جو ميبو جو صبور ميار سجو كيت غوڤ
حنفي سجو لتني ڤوڤ اماان سجو لتني غوف محمد دوڠ سجو لتني غوڤ علو يا سجو قاضي محمد
سعبد منطيچ توكو سا و ستوان محمد بن عبدالرحمن البكر سڠ اان جو معروف سجو منظور و سجو منصور
سيلوم ان ستوهي نناورو سڠفهيك دموڠ كاة ثي موي كڤد جو معروف محمد يا دهاي بيان
دخاني كوريت كلمه، ان غو سلطان هار دناوره
سلطان واحد هواڠ سمار اڤ جو باتو دهيكو سجيم سڠوسن تمليا غتار سيجار رسمي
كڤد سورو دڠن مد ڤتو سيلوم غڤهيك دموڠ كاة ان تمليا دنان ستاثي ايكلس سجو كوالا صبور راڠ

ستله دباچ سورت جوكڤله سوده مك ديڤولڠكن اوله تڠكو ڤتيه سوده سوڠڬوه مدڤول
سيكلين تيتح تڠ تسبب سيد وه ان تمليد ايت كسلنكن كڤد سبنددار خطيب ترکس مك اتورن
تمليد ايت تم هيكو غثار تيجي عرڬاج جبار تيجي امون تم جيم غثار تيجي عرڬاج جبار
تيجي امون تم ايت سلم كڤد سبنددار ڤرلشاد دبرد دركن جبار تيجي عرف كودو امون
غثار تيجي لبع امون تحمجيم امون سيكو امون تغثاكي امون كورڠ غثار تيجي
تحد ساجبار تيجي امون سوسله كڤد سبنددار امدريم اين فردم سكد جكو جركڤله سودو
بلاه تياهي ان مونة لاك تيجي تم تسبب سمار سله كڤد سبنددار امدريم ان سيد دري سله كڤتو
دهاكو سڬان جرمنير تم كدتو مان ادلب
سلجادو تمار دالعيد غاتي غثار وراڠ ڤسين ڤرلس جاكو برا باتو جوكڤنة كڤد محمد اه
تمكول تي سودو جاكو فراغكلاڠ قيثر ستمبو تمثار لامو سيد كني تار معة تركولا مو دي تاي
هاروتم مطاثر مباتي جيكو يسن هاروتم عركولا مو دبي تيي تاكني تيجي هارو ليكير سنتوسي
ميكو مكرپهوتار سيد وكتو تمثار لامو سع تتبرا ن تمثار لامو جمع كعنر اغلجاراڠ دوكشا بيلس
سجاكو ادوروغ سبانو بقسماسع بال سيد عايد دوكشا بيلس فرسيل كلان
سلجادو تم جاكو تمدة تاس باتو روغ سباتو دنياسياخراغ سڤوف كلان بقساسع
تمثار تيهف براغ سيكبعارن كنكان راود مونة كلارة تمثار لامو ستم تستارن هثار
ديعتي جربيانو سودمن سيوستاج هيكو تجيم ميه سيثار سباك كدانو مان مدقول سيو فسابر
سع غوف كلان بقسما كلان ملوم تمثار لامو جرليبه ايمام خطيب ملوم تم سيكب
لامو سيب نجرتو لسا ملوم تمثار ڤرقسن
سلجادو تم فرلس جاكو تنكلاغ سمار جرميور قتري عبدالوهاب ڤركلس كمقنيب لامو سلدا دو
غيكذر البهه بر سودغروم تبوكو غروم ثيد وفور ريرككيث كڤي لتنن اجدنة تماديه لتنن جيس
لتنن محمد سرجنة امونكلس قاجيا ببرغو سرجنة محمد سان عرڬاج قاتي سابيك سثيلي
مونة روفل سودرمن سهيو قيثر اهد سيل فخير تيجي تم بلكون هاد وكنيك كمقنيب لامو
اخيرتكن ڤرقسن كدرستي ادك غيكذ مديا سيقدور البهه بير سولد غروم قيثر رمونة
تمبور مد قول اغيرس بر هان ڤرقسن كدرستي سلاكو غيكمون سقدكاج مدقول لتنن
قمبيرو انكنا دومرس ستيرم صفاتو دوكشا بيلس اخر مد كمقنيي لامو مدكمقنيب لامو سجيكن
رهد بد امع تاكني ستار غروم ثيد وماه سر مدمكنيا تم بلكون هادو باتو دوكنه مد قول
جرميور سمار فرسبير كمقنيب تيجي باتو فركد ميلونار تمثار لامو دوماه فرجاكو موع كبروغ
سباتو تاكني ستار خدستيل جرتلان سلجادو باجب اقطير تاس باتو فرن فرجاي كدبلو
ستيرم تيجي ذ دوماه كلد بر حرمة جروكلان مكني تم بلكون هادو مدكنيك فرن فرتاكني سبتار

كڤد تيك جوكڤيت كڤد سيان ڤرنسير تمڤت ڤتليورن باتو إيتو كاڬ تمڤت جاك ڤتليورن دڠن اديڤ

سکالي ڤد سوات چاكڤ سماره دان امام سرتا ترلالو عبد العزيز سهابت خطيب جمعة دان ساود
يڠ كلس بسار دان سكاليان نار مڠڬيت كڤد نتي اد هيل سكالين ، دان بسار دان كڤد مڠلس اكن
جوبيا تو سورڠ سيو سڤاچ ڤنتوڤ مد فرد ميو كڤد سبڠ ، دان تو ڤنتين سلاكو رهديد ، دان
دورڠ تور هديه مڠلس اكن سورڠ ڤتاري ، دان بسار دان سبب سچ توس ، دان ڤابوتڠ كلوره
مڠلس اكن جوبيا تو فالڠ ڤنتوڤ ڤاكي دكستر ڤتار سڠكوڤ ببوڠ مسابڠ ندبكو دورڠ اتيڤ ڤڠلس
ناكي كڤد تاره باتو ، كد يڤو بي اكن سبب غوڤ كڤيا غروه ڤڠلس ستابوڠ جو كلاڠ ، دان جوكو هديه
سكين هديه دان سكڤس جرتو لس كلس ، دان جو كلاڠ اكد ببت هدله هال اكن تمرهيكو غيڠكمو
سڤهد دان ڤاكي باجو كاموڠ ستوڠ كسو چلاڠ ببوڠ دان تاره كڤد ڤرنس سلاكو سبوڠ كد بينه
جو بيمار جرتو لالو سهابت سيان خطيب جرتو لس اكن سبب سچ ترلس خبر ميڠ سيد ڤرڠ
دتاكي تاره دهارو تمڤت لكيڤ سورڠ سيو باتو روڠ سبا تو سڠ اكن ڤتوڤ كلاڠ بڤمعا سيڠ مسابڠ
اسو ڤدو تمڤت تاره لاهو تاكي تاره ڤتوه اكن ليبيه تمڤت سكي لاهو تاكي ڤموڠ تاره ، روڠ سبا تو
ڤليس باره تمڤت سكي ڤتاره باتو جو ڤتوڤ جو كڤتين لاوڠ كڤد تمڤت كلا تو كتيك دڠن جو ڤتوڤ
دڤاكي كڤتين لاوڠ مڠليڤ باتو اد سڤكتل دڠن توان ڤرسدنت هاكم سلاد دوجاوڠ ترکوڠ ڤتڠاڠ
سكلڠ اد اورڠ ڤد سبوڠ جو ڤتوڤ دكدبت بيند سيا تاكي تاره ،
كتيك دڠن ڤرنس هاروڠ ڤاله ڤرسدنت ڤتاره باتو هاري سهابت مسوكو مڠاتو دوكتا بيلس
مد كبسار دان سماره رورس مڠاتو تمڤت مڠنه ميا مده ماسڠ ڤتوڤ تدارڠ تاره ، كتيك دڠن
توان ڤرسدنت ترکوڠ سبوڠ كو ڤرڤ جين سمڤلاكن سڤرد دان عود باسڠ ڤتليورن تمڤت بور كو سكتورڠ ڤتوڠكو
سڤلوڠ مجيس تد دوڠ حكيم سورڠ سيد عبد الرشيد سبا تو غروه خطيب جرتو لس محمد سبب ترلس لوڠ محمد
سڤتو روڤو موه دكلا ركا ڤويت كاڬ تمڤت الڤرسدنت سڤاد تمڤت كتيك دڠن روڠ بچاد تاره اد سي
سو تو دان ڤرسدنت هاكم نيه اكن اسو ڤرمجيس اد بيا ميڠ مجو كڤد سڤمڤڠ لاوڠ سو ستوڤ كلاڠ محمد
دڤاكي خبر ليا من سچ ترلس موه بسار دان سڠ اكن روڠ سبا تو اينڤ سيا خبر ستوڤ كلاڠ بڤمعا
كلاڠ دورڠ ڤاس باتو جو ڤتوڤ جو كڤتين لاوڠ هارو تاره كڤد ورڠ سمكوڤ كبل دان تمڤت سورڠ بيه
مڠ سماره جو ڤتوڤ جو كڤتين لاوڠ كڤد تاره كڤد توان ڤيسطل دوماه تو بيم كاڬ تمڤت غوڤ دان دعو
هاكم نبيا هيد كاو سيكوڤ ڤريڠ توان ڤيسطل ڤاس توان ڤيسطل جو دان جو ڤتوڤ ڤكتي مرورس ڤمس
تمڤتو رسس هاكم ببيڠ هيد كاڤ سيكو ڤريڠ توان ڤرسدنت ڤاس ڤيكو تمڤت كد سيا بريڠتي چكبو
توان دان هكو كڤد توان ڤرسدنت تيكو كمسو كنباد سيڤي جو ڤتوڤ جو كڤتين لاوڠ دان توان ڤيسطل
ڤاس توان محمد ناسه بور كو دان جو كڤتو سيد رڤودڠ بوڠ سچو ڤاكن سچو سيد سچو كڤت غوڠ

سبوله نن ڤوڠوت سبلمبس تدوريڠ سبچا اتيکو ترداريڠ تاره٢ ترڤان رسدنت اکنيڤين تاره ترڤان
محمدسنت کوتڠ ڤاسر ممڤ ن٢ تمکوڠ ستوان٢ تمبور کنو تيکو ترداريڠ ايت٢ مدروڠ سباتو سمابم موريڠ٢
تکوليهوتم کند ربهاترز ريڠ بنس چيک تيکوتم کدسيا٢ تيکو بربنتي چاسا٢ باتو ترڤان رسدنت کمکوريڠ
کن بومقوڠ جوکقتبني لاوت ستوان٢ بيم حوريڠ٢ دکوريڠ٢ سمار ترڤان رسدنت ڤوهاکن ايت٢ حولقت
٢ تنيا غوريڠ تهاکوار ستوان٢ تم حوريڠ٢ حوانج اانن ترڤان کنز نمنت ا تيد کلاڠ تم کبي تزنا تب٢
ڤاسر سمار ڤومکز يهلو تيک سبچو مقوڠ جوکقتبني لاوت ڤ سيد حود بموتقا جو کلاڠ
وکد يهلو تماحل سيتو مدوروحاهن دالدرغ خلوڠ کنز نمنت ٢ تيد کلاڠ اکوها تحو کنب
سبب سکله هلمهين دهبر ريڠ حار حال سنر ڠکار حمس٢ تتاڤ دقت٢ تنيا ڤکز ڤاسر
مرورم ستوان مهاينسا ڤن کنبور نمدو چيت الستوان٢ داطه تم کله بتاوريڠ تهاکوار
سنقو بيتج٢ اڠ٢ تدقيبلي سوريڠ دبرو حلاه قسمدرون کلاڠ مقوڠ رورتکو اکوم
٢ تياديڠ تم قنکلد٢ تکي ملتيکن قدونس کقتبن لاوت با تو نوتباديڠ تم قنکلد بقي کا کواتکي
سبب سقوڠ حلال ميڠ مباين سبجوم کلاڠ يڠ قولتڠ سموداڠ نوي سبلاڤ انبوروڠ
تم قنکلد قسمدرون السلطان تاج المحمول بعناية الله الحنان سراج الملك امير الدين
اسکندر منور الصادق وهو من العارفين شاه سبوڠ کلکي ترڤان کنز نمنت تيک لاه جنجين
سوڠنڤ٢ رموريڠ دوماه تويم مد ڤرو ترڤان رسدنت ڤ سيد ود بمودتکي ڤاسر باتو جو کلاڠ
ڤ بدتنار سموڠ ڤ سبوڠ جيڤ سوڠ جو کنقا سبچو حکيم سبچو قاضي سبچو امام سبجو خيو کبو کتب
غوڠ سبولنن ڤوڠوت٢ بوتنار موريڠ٢ ديا جو کلاڠ ڤوسکسيا جو بو قرآن ڤاسر باتو ترڤان
رسدنت هاکن ايت سبچو امام جو ترولس الاحو سبکس جو کلاڠ استمقڠ کنبل مو جو مقوڠ جو کقتبني لاوت
وقاله٢ داستر سمار سنتو رحلي ڤرن نصر الدين ڤ سيد قو سشاه سلاکر موريڠ سجاحب
سروريت ببود دوڤ مجلس کد يهلو سنا بين تم کد٢ تم کتيک جو مقوڠ ڤوقاله تيد استر ڤاسر
باتو جو قاضي سبچو امام جو ترولس لاحود تياد استمقڠ کنبه سبجو کلاڠ تم تبيبي کنب خرجد تابو
ڤ سقبين تم کوڠ قرواڠ والحکمو سبيرا٢ سوڠ سيقاکن جو کلاڠ دبناڠ راقتي
کو دجي٢ ڤاسر باتو ترڤان رسدنت ڤوهاکن سلامة جو کلاڠ دان جو کلاڠ هاکن تدويم کاکسي
ترڤان رسدنت درنا ترڤان کنز نمنة ڤاسر اڠ ترڤان٢ تم حلتاير ستوان٢ تم بور کنو بيم موريڠ٢
٢ هاکن سلامة جو کلاڠ٢ دان روڠ سباتو دنيا سبا خرج سقفار٢ قبهڤ رڠ سقوڠ
کلاڠ سقما کلاڠ بيم موريڠ٢ تياد يڠ قسمو٢ ڤاسر اڠ محمسن تدوريڠ سبچا تياد ب
قسمو٢ ڤاسر باتو تيکوتم کدسي کد يهلو سمار جو امام جو ترولس موڤ هاکوار ستوان رسدنت
محمد٢ اڠ جولبيا دحضرة سمار جو قاضي محمد دم ڤرباچ دعا رامکنان ڤاسر سمار
ترڤان رسدنت موڤ قسن سينو تو کنا فو رمڤ مله موکو سمچبي سلاکو بکيد کنب

سجو كلان تم كدسي مكناكن را با سيثوقثو اكي سمسافو سلاكن كڠيا سجو كلان كاس
سيثوقثو اكن ساهوتي سماجا روقثه ستعوان سدنثه سجو كلان ستوان ره يم هوءه
وكي كي ساهو را با توان سدنثه چو ودو جو كلان اكيا سوقثو هوكو كلو طلوتم كند ريه
مده ترار بيا هوكو سمان توان فيسطل وباج جوو كلان دا فطير كيا فتليمون بور كو
سملتير سرع وقتس سلاكه سياهن ا توع خرمد موءه دوكثا بيليس ره را با وتس
نثس ثيكو تم كدسي كديهو بيهو چلبو باتو توان سدنثه واج جو كلان لاه مدورح
سرح سوو وكاث كنيان ه توان سدنثه سجو كلان مكسيلاكن تم كدسن هاكو كيليير
سوقثو هوكو كي محثاني بوركو سملتير سبو قتس اتوع خرمد موءه هاو وتم كند ريه
هقثو تي مو باتو ملكاكو تبي هيله كاكي سيكلوطو كنيا سرح هاهن كنيابن سكنبادمب
سكنو يهو نكيبن را يا سمان جو كلان قاني تم كدريث كو سيثب عثوف كجيان عثوح
دتو بير فايوخ سيان ميانو فالده غقوق استايوخ جو كلان كني توان فيسطل نومدع
كاه جو كلان نيي تم كدا تو كتيك انكه هيلي تاكي نيا كو وقس كدمنثي اهي هيلي
ستيبن را يا نتورقتو ند وريه را يا كبساران كيا را يا نتدو منثب سلاكه مدبد را يا كبساران
سيثب سجو تولس را با وربو قتو مد بد را با جوو كلان سكريه كو ليواكن جاون سيوقتس
سلاكه دبيو غثو را يا جو تولس كلس ره موكد مد ودا با سيكنيه مد ودا با سيكثس
دسيله وروسرع جو بيام جو تولس لح مد سثجيند سيان خطيب جو تولس سرع سيثبا
سجو تولس فرميبا دسيله ووره ماس روغ سيا تودنيا سياغثوع ستفقار سرع
غوفه كلان سبقسا كلان سيلورا ان محيمس ندوريه سجا دسيله ورو تاكي نيي هارد
تم كوع وراث مقار خرمد تابو وسثيبن والعيكمو سرا عح نيي هارو تم تافق جبيريه
مقار خرمد جاكو تتوان تكاس سيثار اكي تم مقاره لا مو سرع تابو وستبن فته
رمدبد تم بلول مدبيهن والعيكمو سبر اغح سلكادو هارو تم غال جاو مقاره باتو كثقني
لا مودتوع خرمد جاكو سوريسن سهيرثيقر سرع وقتس كدمنثبن سلاكه سكدمنثي
اهيا سيثرو قثوند وريه دهاريس هاسوكه توع خرمد سرع ان مجيكن فيمودا خرمد
تم بلكون هادو مجيكن تتر ومثه سيطلا وبرنينه اكوطلو تم غثوتن هادو هوكو دحرمد كاكب
كنيان ه توان فيسطل سجو كلان دخرجيا تم كدريث فيريه نيا كنيا خرمد جاكو سوريسن
بوكو غتم بلكونه هادو كنيا روغ سيا تودنيا سياغثوع سقثوفه كلان سبقسا كلان
سرع محيمس ند وريه سجا مموع نيي موءه دوسي كنيان ه تم فوريسن جو كلان نكو
تم كدسي تمقاره غوريسن كلتوره نتاره هوكو كنا قو سمجاهن بيلودو رريه
دكنبا ده نيي توان فيسطل مدجو كوطلو ميور تراغ سجو حكم سرع ان محيمس ند وريه

سبجا تيكوتم كرسي تراڠ تيڤ اين عڠدو ميڠك ڤاتو بڠكور ريت ڽ ايڠك الآن جوع بجا أتو سوم
سيو سنتاج هيكو بجيم ميڽ سيثاره بڠسا مرجو قاضي سياڽ جوڤ يمام عڠرن تم سيڽ لالو
سختليب عڠرن تيكوتم كرسي تراڠ تاره عڠدو ڽيك بڠكور ريتهڽ اد ڽ ڬاڬان جو لبيڽ
موڠ اوسيو فسيبر مرأن جو ميور بجو كيڤ بجولتن عڠرن سن بجا مسكلان معروف امتر
مبڠسا محمد ڤاكي فريب من انك تيكوتم كرسي تمڠاره ماسناڠ فڠوتيڤ ترارڠ هوكر
سباڠوتم ميعاس مرأن عڠرن كلاه سبڠسا تيكوتم كرسي تمڠاره ماسناڠ ڤتوتاره
ترارڠ هوكر مرأن بڠسا موڠ تيكوتم كرسي سباڠوتم مسيل كلوبن تيتو ميك تيكو
تم بڠكور وڤ ان جو ببا تو سيو فعيت مرأن فسيبر ميك تيكوتم بلكون مرأن
دتول ميڽ سيثاره سمتو بم موڠ تيكوتم سبع فسيب مرأن محمتني لاموسيو فعس
سلاكو سيڽ هي خرمد جو كلان فيرڠ ڤاس باتو جو ميور فڠ كلد بر رو فل سوو ميس
سهيو فيڽ مدسيل تم بلكون ملكنا هوكو اماكو دوض مڠاتو تدري شمس
يڠ وماه خرمد باجه جو كلان اقطير كتيك دنڠ تيكو تباهي باتو جو حكم ياد سي
عبد الرشيد فتيد سوو ملياسمتوجب معت دوكش تورن تدور سترناتي
داڤ جو حكم سنتاج مند بم فسوو قاس حماه مدسول تدور فسوو راڤ حماه
مدسول ترناڤ فسوو راڤ حماه تمجال تدور فسوو راڤ غنيبر بجالاتڽ سوو
راڤ غنيبر سومد تدور فسوو قاس سكاره ان جو ليبي جوڤ يمام سنتاج بيان س
فتيد سوو قوجي قاس باتو توان فيسطل جو دو جو كلان اكنيڤ سو شو هوكو كلاعو
تم بلكون سبب تركڠنڽ تورڠ هوكو سمار توان فيسطل فرباجه جو كلان اقطير
اتو سورة فڠكت بهاس ملايو راڤ جوڤ يمام كر تر الامو عبد العزيز فرباجه مترناتي
ميڠ سبڽ منني

مسورة سنتور جو مثوق جو كڤتين لاوت فتري اينهار

سلاكو كلاو ترناتي ڤاكي روغ سيجلار السلطان تاج المحصول بعناية الله الحنان سراج الملك
أمير الدين اسكندر منور الصادق وهو من العادلين فتري اينهار سباد كلاو ترناتي سبغ
ڤولغ يعني السلطان المحفوظ بعناية الله المنان سراج الملك أمير الدين اسكندر محمد ارشد
وهو من الصالحين شاه كي كفرنش تم هند يا بند بر لنده اترقيل مرون ستيدڽ جو عرف
جو كڤتين لاوت فتري اينهار تم ترناتي عوز حلال ميغ ميبر سكلان مغ ڤولغ سبب اكب فتري
اينهار كڤتين لاوت تم واغ دمني تمڠاره فقطوبير فدت يكم مد بدناهن چلمو سبرا ترتڠلاغ
سبكتميڽ سوو سن فرساسي فمورن سفورة فوين مور ميس دمينجف ركدين ترناتي
سن فسبع چف سيو كنيه دكنيا سهد فن سفورة مرون كني سورة فرجنجين ڬاليا هلون سورة

إفني دان دياكن قتري كفتين لاوة أينهالر يسودنني غورة ترسيقفة تربيكو فغكت كلان
ترنا فياسيبوروغ يڠجلار السلطان تاج المحصول بعناية الله الحنان سراج الملك أمير الدين
إسكندر منور العاشق وهومن العادلين شاه قتري أينهالر أ د ا ي

باچه ڤاسن باتوكرس ثيس نبكو تركدسيا كدبچوه كن كحفني لاموسيغ ثيس حاي مرسيل
كدبچوه يك منانز دوكحثا ماشيرع كدبجوه وماه حزمة توان فيسطل قرچيب جوميوم سيد باهي
كحفني ڤاسن باتوكرفير ثيي نبكو تركدسيا ڤاسن باتوكسيثو قدأكي ساهو جوروكاو شمشا استوان فيسطل
اقركي داياسيقنوسن كدبچوسمان سيثوقتو روغ سبابا تردنياسيا اخرة ترنا حي استد ورية سچا
بم جمع سمرع ثوف كلان سبقسا سبر فسير غيچاتر اكي ساهو كن كحكار ورتور بند ورية صد قول فنجريا
قركي اكي ساهو كبيك انكيا سقاج بيمنا هوا حمار قرسوبا سيللوم سمقو جيا زمبا سماره تريم جاتر
كبيك نكيا توان فيسطل ملاهي كدبچو كبيك جوروكلان جاتر تدين سچوميوم عبدالوهاب كالة توان
فيسطل قرچي ناره كن كحفني لاموسيغ ثمس قدة حزمة جاكر سوحيس سچيو قبقر سرع جاكر
سوحيس بوكر توان فيسطل قرچيا ڤاسن باتوجوروكلان ورس نملامد مشاد استغفة ڤاكي
توان دان ورية سيتوبوت سوقتو تزرية روغ سبابتر سجاو تريم جاتر اكي ساهو ڤاسن سمان
سيثو قتوجياتر موكو صدق ثيب كاسن يعني كحيس تدورية غصدق رقيب كنر منتو مدود
سشاه سلاكر مجاهي سرويتة بيبودو تروقتو تدورية رقيب بكنورية مدود ايسشاه سلاكد سمجاهي
سرويتة سيب أموة كاسن خطيب ترلس معة كالة تارك سيد ورية سمد قول كنكيا تم غورتي مادرة
مرأن كحيس بچا غصدق رقيب تنتلاغ معة اڽ تحاتوراڽ مد بروسكمتني اقرسبد جوكلان بچا
كني ثيكال كحيس ترناقي غصدق رقيب تنتلاغ مرأن بوروغ سبابتر دنياسيا اخرة سوين سيو سعاج
هبكو كجيم مبيا سشاره سرع غوروغ كلان سقسا سقفار غصدق كن سطاو سبيلي
فوجيا قرهود عاسلامد سيطارن سيثو قتو كبيك روغ سبابتر تريم جاتر موكو ڤاسن باتو
جوروكلان جاتر تدين سكحيس تدورية بچا ماسيلاكن كدبچو سرع جوروكاو شمشا سيد ثيقو
سلام معظيم باتو سجوروكلان تدورية كبيك دان كحيس بچا ماسيلاكن اسوب جوروكاو شمشا
ڤاسن سمان قرچيكن اڽ كحيس تدورية ڤاسن سيلوم غتروقتوان تاكن ڤاسن سماره جوروكاو شمشا
جاتر تدين واغ توبن توان رسدشت سمفوروسوان سنوة حمرة دنيا فيسعاكن تمكدات
سوملبا همزج درماه فوة توبن سمان سكنشي تدين سرع يڠدين وانحلوبيا كبساران
قرور دنكيا سبثر قرحمرة موكنم كبساران كبيا باتو سماره سيثو قتو قرسرع تدين سجو كنوف
سجو حكم سجر ميور سجو كيت غوروف سجو لتتن غوروف ڤاكي منير حمرة حمرة اڽ غوروف سنفرور
لورو وكن تدين ماشيهر قسمرور ڤاكي فرسي من حمرة وانحلوبيا قرسن جاكو تمكت

ويرسا تم بلكون مد يمو تا سجور كا وشمشا اسيادا تذين سجو كنظ ميو رثر غ سود ومو بير
تا كب سيابه خانه تم غو كو لامو دا يا تا يا تم مشكا شر مبا تي هارو تم غار لامو فالسر مو يو مثان
فاكي سالو كو فو سيمو كو مو يه . مد تمشار لا مو كيب هارو بلكون ماد رسال كذ تو كيب . جا تو تذين
ونكب فاس با تو تذين سير و غ سبا تو سقوف كلان بشقسا يم مو يه . اما سيلا كي كد يجلو
كنيف . ايتيا . غاسو ب فوجي . فاس تذين سمات كيب كهنا من سير و ب شيب بجه تو فس
سيان بجمار ان كيب مكنجاس سيادا جو كشت كيب حسمر سيل كمقني لا مو كد مهو
تار تمغار لامو . ان فوقس اهب سيتلا كه دار يسى سوقو دي ك تمكنتوس .
دو كشا بياس .

حجرة النبي صلعم [illegible]

[illegible]

سڤرتي كلاكوان [illegible] دسبوت سڤرتي [illegible]

[illegible]

فاسل [illegible]

[illegible]

[illegible]

فاسل [illegible]

[illegible]

سبرمول [illegible]

[illegible]

فصل [illegible]

[illegible]

[illegible] مك دكتابكن [illegible] اين [illegible]

[illegible] قسم [illegible]

[illegible]

[illegible] مك عادة سكبارڠ [illegible] دكتابكن

كڤد ڤاتيك دوكاي باڬه هوي اين وُ وهاري سڤاتي لكادن حاكم السوغ تلكتاب الله ملاڠ وُ ڤوتوسن
فتنة انتي تم سمرناراه ميباه جوكاو سمڤاأ ثنان جو مماليام اول السلطان سرة روڠ
سبياتو سوه سيو ستاج هيكو ججيم جولبي تاڠ ايمام خطيب عوء٢
الكيه كني تمليغ انتي مادو، تمڠنكي مدُور نعوق ڤور كلار سبروڠ سبياتو مسر ڤتوسن
انتي سير باب توان رسد تنة ترنااي درنام ترانكي كفر تمنة سرة ميلاهي ڤتوسن انتي معوه اڤ

جاكوك ميور ترڠ تكسوڠ ركيي
حاكم سوه سيو عبدالرحمن ركيي
حاكم ستاج كوتن ترڠ انڠ ركيي
سوهي ستاج ملايو كنوه عبدالباقي ركيي
كملاه مرسولي عبدالمطلب ركيي
ستاج لمتاه عبدالله ركيي
كملاه تمكولي هود ركيي
كملاه تمئتو ديان ركيي
ستاج ملايو جيم مقدم ركيي
كملاه تمادي ديان ركيي
كملاه ڤياهي سران ركيي
ستاج تبليود به ركيي
ڠمبير ڠنوود ملار ركيي
ڠمبير ساكي تبارو ركيي
ڠمبير سيكوكنري ركيي
ڠمبير تجلوبي باڤور ركيي
ڠمبير كلنجوه عبدالكريم ركيي
ڠمبير تماڠوودي ركيي
ڠمبير نجيم طه ركيي

تاڠ بڤسا الحم ركيي
ايمام بڤسا سعيد ركيي
ايمام جيكو محصور ركيي
ايمام ستاج زعيم ركيي
ايمام موه صدق ركيي
خطيب بڤسا طوس ركيي
خطيب بڤسا عالي ركيي
خطيب جيكو عبدالغني ركيي
خطيب جاوه عبدالحليم ركيي
ايمام تكوه عبدالامان ركيي
خطيب ستاج اجمي ركيي
خطيب موه مقصود ركيي
خطيب ترغان محدوم ركيي
خطيب سياو عجار ركيي
خطيب مادو عبدالصمد ركيي
خطيب تجلوي مسين ركيي
خطيب سيكو ڠمبير ركيي

ايمام مرتول ملوج عبدالجبار ركيي

غرغاجي اكي اسيا ٥

مدبرو سجرو كلان السلطان تاج الملك امير الدين اسكندر ذوالقرنين شاه ڤوتري محمد ربن شيبه فادكن تران
يثنو خرمت مليا دبريكن فربدي يك هيو مانس هيلبق رسيد نت تربابي تحفنه مال ثمكيكن انكي سبمار جرو
الله تعالى سكوجي بلا كسد يدي لاهو ثمكيبي ترنابي بحرينه دموري اسقفاجي ثم ليقوانني ماد و " يعني
مدبرو ثم هجرة النبي بيس ڤرپام چلموري سيوا ثر مدبد سكر متو سيو متو ناهن ذال اخر هيه ثمارو ذالحجة اخاني
فوثم بكموري مالم جمعة ثر اسي جاكو بكموري ملاين سود يدي ريكو ثو فور رنود " برنتي چاي باتو راي ربكو كد بهم
تتاڤ فتو برو ڤوڤو " ياد يثم سفوة انكي بيس سيلوم تولي سكرري نلال فترر " هاي كتي ثمليما ووهار كي بيس فوفراكي
باتو " مرثم محفوظ نصراني سيجيث ثمكليي مدرودرفي بيس نلال لاهو سلوم كوهي ثم غواي تو كزاد ملي كوهي " كي كرود
انكي برونتي كوة " سوما نشيي ثمليما وهار ملي هوثم ركودم "

سكاد وثم ثراسي جاكو رموري سبمارو جرو كلان جاتو يدين سجو قاضي بشا الهم سرود ان ايمام خطيب سكو ذين موسم
ملوم ثم سبكي سيد بكولا هي " ثمكيكن انكي توان كهدنه منبر لو بروم سود رتابر سكثين والمدرسي ثم كوه ثر ارش " سبمار
جرو كلان سود رقس تارو كنا ومبان سلا دو جاكس ثم كرثمار سبمار ارواح توان كهدنه سودرتابو سهاكوارد
نيلشيي سود وهوة افر كاران دادي قسمرودي ثم كاه بابه سود يدي وريكو فتو رود الرمد يد باتو فاله ملري متاي روب
درو انلشيي سوبي نلال دو فو "

سكاد وثم ثراسي جاكو راغ سود يدي انكي ملاين فتو وابن ميوارود ر كشار اتوكي والراغ تتاڤ فتو رد
نلال هاتو " انكي فاسي سود يدي لوجي ميهي سبما اورد ركساه ر توكي ثمتو كور ثوه " سكاد ولوفو ثراسي
جاكو متو لوثوبنه واقت صبح ان جولبي سبيبا ثم سبكي توان شيخ ملك غرز ملك مدهو امو يا ارثغ محمد سعيد ابن
احمد العجمي المكلي الصالح ثر سكاسي سبيي باجه ايه الله متنزيل ركعو هثو ثم كلكو مالو موج سود يدي رو فو
نلال فتو رو سن كاه وكساه نثاشيي تيدي ابن كيي تاره " سيلوم ميوارد ثم كيي اتو برد كساه لولو " نثاشيي ثمكليي
امني الجيود ركوكوجي تتاڤ بركن دوكوهات دوفي ثمكليي اتاله سيلوم ماري لولي " ان جولبي سبيي هال سلام فاكس
سود يدي ادي والمدرسي معتور دوكي باتو " كي ايمام خطيب سكو دين ثم سبكي مال اكراز مو هيك سوقر ثم درد
موري امراي مو بيك باتو لورس كد بيله سيرا تو غفو جي بيك اورس ركوم " دوكي ثم توان شيخ مك سجوا ايمام
جرتو لسلاموح عبد الحبيب باتو سبمار اهلو فركود مدكر رومر روه سكاره كوسو فو " مرجو قاضي بشار اقف انكي ابادان
ساكي كروم سرثر سبيبا ثم سبكي كرو " ثم ثراسي جاكو متو فاسي انكي جو كلان جاتو يدين سجو تولس حلبي تاكي ستوان
رسدنه لاهي ثرم وتهيكل ثم محفوظ ششكار امري ميرو شيخ بشوو سب موكلاه حرام معبد مو دريمي مهو درمد هوة
كلان فلبيغ متو ونتادامو يا ار وشيخ فرابد ربت " ثم داغ ر موري انكي سكاد وسفوة كي توان رسدنه سجو كلان ثمكنشودو

ڽي ستاره ماكو سمبهڽ حال دمكين اكنتوكو ݢورو، تمكبل جرتولس عبد الحاجي ݢوناكن سمبهن بونيورد دكساه نتركبوة
ݢورس جاكور ريناسس كلان فلمبڠ سورو مڠوت محمد يڽي كيب سكوركلان ملي ڤلاجي ڤرمسي ستوان رسدنتم
هاڠو سوجوركلان ترمكان هاڠو، جاتو ايديڽ سوروسكند ميهونار لاجي ڤرميس اينار انكي ڽي ركوله،،
سݢاديتم ݢورس اڠكي باتوتوان كهدنتكرة فاق جاره يڽي كسكي تمقاره لاموكناد جوركلان كساه اكن ݢوفسبج
جاك ادواج دالوتم كداتو كيل، ݢاباي تمقاره ݢوفس ݢرهاك تتم كوكن سيان ليراكن راجي سمان ركدبهوكساره،،
تمݢراسي جاكور ر اڠكي جوركلان جاتو ايديڽ سوردكهاروتوان بشنج مكه سبواميام جرتولس الشواڤيري تم كداتو تناق
جوركلان تيكوتم كداتومال روده، كوك سمبرنج ياو تم كداتومال سوڠوموري تيكوتم كداتوملسون بيبي دبهاي تيلي
تمفال ثماكسوم مال، راجي جاتوصدقه سخطيب بڠساكوسي، خطيب بڠساعالي، ايمام تاكوري عبد الأمان، خطيب بجرتولس
حج عبد الفتح، خطيب مياوصد ڤرسوردان تحمد تاكي ڤرياره توبر كرامة سيزري كلان،،
يا دسيتم ونج اڠكي ݢورس جاكو محمد ي جوركلان تيسي خبرتد دركيامر بيكوامري ݢرد ديموڠورمدهوة اڤيكوكلي تم تبورن
كيل جوركلان جاتو ايديڽ سبجر تولس عبد الحاجي تاكي كهاكادرستوان دكسدنتم تميكي توان رسدنة هاكي ت سكوكلاف
سوردوتاكي ݢوردان باتوݢوروسعوة كاسي توان رسدنة ادرونج، سمان جوركلان جاتو ايديڽ بجرتولس عبد المطالب
سرجنت حنيق كرلاد محمد ي تاكي ݢوردان تتاودبردان رݢون اڤبري ڤسمروه،،
تم ݢورس جاكو محمد ي اڠكي كوكن سمبرنج ݢرة تيجي سلامر ودريكي سڠكاريتو موري هوكوتم تغولو، داهرتم تبوكو بكوة
باردسيزر، هاروتم تلوكو موبيكل ابيومونج، موبيكل هرروڤسمروده، كي فوبين هوكود كساه باي تاكه، كوكن سمبرنج
ماشي تيكوتم كيبي اونني تلال كلفينو بيڠون موري دود وهوتغكيرة ݢروه، سبب بين دوكي دالموري هنيوج، سوبيكل
سعد بيتي ميكل سعبا جو بيكل كنبا جوݢوره،، لايه توبو ايكي ثتو تعلمادو مال، دركن تعاسيوكو كنكي برايمان باتو
سمان ابيڠون ݢوره، مركيكي عاسيوكو تجيتون كي فو كلفينو سلام نوهوكي، سبب ماشي دروفوتغرة مال، سوروفة
اين مكلوان ماي تغنتاري تو بشود دخبر باتو يعني جين تيجي سففهيكل سلام تغوݢوروون سكايني تغوانموري تلوسي
لايه ڽي كيل اغاني سبجوكنتيين لارة تنوري احمد دارة اݢرة جنكوري موري تيكوتم للاغه، موبيكل تيكوتغا دوسمار
اسيكار وسودونويتو، يادي ان جين موبيكل رغاني ݢرة رورتهي دموري ماشي سكلين تغكدادفلوري، تغولو مغيد و
هتار موري تلوري سمارن كوكو سادري سوب هورو، موبيك ديتيتم بيب ايمين ݢرة اڠكي جاه ݢوره سولايه هوكو
مروريبي ڤاي، سركن تم ݢرة مال مرودن كي تهورو كيل باتو، تتاوݢرة توريكهي موج سوري تاكي ݢوره، سرادام سوره
مغكلا شراموكيا درنج بدري ݢسباي كون اهلي سماشي رورتكو تغرة زورتهي دموري سمارن ݢوكو سابيل دموجب
سمار ݢرة اڠكي مدهوة ابسب اكوده، دوكي ان بفسامد فول دانوجوو ݢنتو ترنج ݢرة اڠكي مدهوة سوݢوكومكسام
ملسانغ بيدي ڽي سوري جاه، تغولو مغيد ونكوكرهاروتم كنوره، كوكن سمبرنج ماشي تملماو وانني مال اڤاقي
تم ݢرة موبيكل تيكوتم بيهاموج كي دوفوقاي تم ݢرة مرودو، سمان جوركلان جاتو ايديڽ سبجر باتو سورودهوكوتاهن
ماشي كي ايتسي ايديڽ اڠكي رݢوره، موبيكل كساغوان جوباتو مكتاكن انني مرودوسوسبب تغتاري تغومي راف

مرڪان داڪو تم هيڪلوڪي تم ڪراس چاڪو مٿره هغيرج ننارو سنهيڪل نڀجي سڪنيڪي لاهو وپترنم سوپي فيري ڪشيان قسمردو
سوتم ڪراس چاڪو منوه ٿيدبن سجو باتونيي ڪي دبروان رڏوه، دوڪنه ٣ اڻ روبخ موبيڪ سيان غوفنا روڪساه اڻ
دا دسي بارو ٣ سماره افيري هغيرج، مرلنئن جمعه تم سوده غنو دورنيه ايڪه ڪي ڪريبه سوجو ڪلان جاتو نيدبن سودوڪن
نيي جاپي ٣ تاهن منئنيمييه، سماه افيري رافه ڪي ڪرن ڪرنيي باتو ڪيلي ٣ ڪرفيوري ادپي،
مرتموڪراسي چاڪو تمدسي دوڪساه، ترڪسوه فاسي ڪي منئنيي ڪلي جبره اهوئيي مواج ڪتلونغ فال جاره اجاهه
قسمردو تميڪلي منئنيي ڪناتو ڪلنيو مايه فيرانڪي هاسي باتو، مرتم ڪراس چاڪو تنلانغ ڪلان تيلمبغ سقوري سيموغ
سڪيه منئنيي عجڪر مديه فلوڪي دوڪلي ناڪي طووڪنوه تاقڪل داپي تاپي نيي جڪونيس تمغاره لاهوتاڪي ساره ڪدبهار،
داپي جرقاني سوده وابحام ناڪوعي فيري نيدبيا سوپ سبجو ڪلان جروه الڪو ڪيره ممرادپ لاهيوپي تم ڪاهو افني ماپي
جوره ڪلان هوده مهاوپا، سماره نيدبن ڪطاررجرڪوڪي سبجو ڪلغيني لاوه سبجو حلم سيان جرباتو موپي ڪيل جرڪلاف
جاتونيدبن سيان موپي ٣ واقه افني عرفي روبخ سياتونيي ڪيره مڪناڪي دوڪساه نياڪي اتو نيڪوڪاران ڪاهو مڪناڪي افني مردوه
مرغروڪلان سيڊپي بوڪي سيڊپي غروڪي سجادو معين ممروه سڪاتو افني غرو ڪلان تم هوپي رڏوه، تمڪيناڪي اڻ روبخ سياتو
بم موپيا ٣ تمدسي تمڪسوه ڪلان سپروبخ سياتو ڪي غرماڪو نيڪل اڪوڪوه، سڪنو دوڪساه بولو دوڪساه لاه ممويا ٣ تيره ممويڪ
ڪساه اڪو فغلرپي سماڪونيڪي سبجو ڪلان، داپي باتو نيدبن سيان موپي ٣ مڪلاڪي ڪوجي ناره تمغاره لاهو، يادپي اڻ منئنيي
سال تمغاره لاهوڪي نيدبن سبغرپيي ڪن تم قفجاران موپيا ٣،
يادپي تمڪيناڪي انڪي توان رسدنته هلڪه تيه نيي سبجو ڪلان سوده مڪيره ڪلاه ڪلاري ڪوه باتو، ماپي جرڪلان
مڪلاچي جروبه اڪو جلرباتو جرپه ڪوه لاتوان رسدنته سبجو ڪلان ڪلاري ڪوه ڪي نيسيجاپي سڪل منئنيي ڪناتو
ڪلغيو سيقون سوپ سيد وديڪ ليما وافني مراپا لله وريپا اهيري غوني داپي تم غولوسو بيبها، تمڪيناڪي
توان رسدنته الالاهي انڪي، سوان توان ٣ والناره ڪي جاله سوده نيي جرو ڪلان اموه باتو، توان
رسدنته سماره ڪرتيڪو سيڪون اوهباپي مڪبوره، مرهغرسيان غروز سماره اوفاني تم روهباپي مردوه
سوپي مردوره هوڪلو اسيلو تيڪو تم لبوان،
مرتوان ڪهلنته سماره ڪسودرجج ڪسڪين تم ڪوه ڪوراث سوهاڪي تيه جڙڪافل سيبريڪل
سيڪوه ٣ تم مقرغ نصراني جيني سمقلانتراهورو ڪي تابوان موپيا ٣، سره ڪهاڪي تيه سيان ڪرفسيره ٣
سسلدا دومويا ٣ دماه بيني جرڪلان ناڪي سڪان غروني اڪوفوتاڪي، قرنه حقوه سيمغتوروانڪي
منئنيي توان نيسڪل منيرهند بريڪل ڪوه سروه مقروخ سيمنهيڪل ادبروفيري سيڪل تم قد وريپا اتيڪو تم رومو
مدڪتيني بوبرڪومنيرد تمبودپا، سيمنيرديلم نيس سجاره افيري ڪغوه هارودبيي تم قسي لاهو،
مرتم ڪراس چاڪو تنڪانغ انڪي فاسي ڪوڪي سسرولخ فال ماريا ڪي ابدبتو موپي ٣، تناوتم بندلرناني
ڪي ابدبتو دادپي ڪغلوپي ڪوه، مرپيڪ اجي مرپيڪ انجه باتو، يادپي ڪوه ڪراب سجيد ترناني سڪلاتو بڪرن
ڪوه ناڪي سيڪوه ڪايرميره، تغاره لاهو سبلو مديجي ماپي دوڪلي ادپي ابدبتو دادپي ڪنلوپي ڪراه، برلوسو

كوت كريتڠاره هلسناڠ ڽي سماره اڠوڤ تاره جليڠ ساتن مڠيل موره ڤلوي، ڤادي ثمكل تو ملبو كو تڠناره داي
تاڽي سماره اكي ماكو ثلاڠ لاموروه مكيل ڽي تاره موه موي ڤلوي، مه ثم بيال ره نره ڤي جين سمڠكا نر ڠال املري
ره بيسو كوتكي دره ڤو ره بيه موبيك سكاد موه كاه،،
تموا انڠ انكي لاجوه جرو الله تعالى سكوجي بلا انكي اوره كينڠي كيي تره ڤاني مرميا ثلال ڤلوي كاران
هاري راي حج داهي واڠ جمعه، سن جرو كالان مكبا وان اوقس سلاك سموجيكن ثغكبي ماي دكواين مهوبه
سلوم كواس سلاك، ڤادي تواين كمد نه ساره سوتو ڤتليون ابي ابادس جابوثم سوره بيي لامو، ڤادي جركالان
وسبيلي هاري راي حج سبلي جمعه واڠ انڠاي ستماثوراڠ ستمبلسا ران رهوي، ڤادي جرو سبي كوجياڠ انجيكن ناكي
ثمبارو توبيره مجيلو ثبان روڠ جوره غو ستغوه وغنال، ناس مواڠ جاكوتو بيرو دو دبغو، سيلوم تو بيرو ليكو
سه داغا، سيلوم داهي ثمباروجيي، ثناو ڤرا سي الله تعالى سكوجي بلاسوره مان انكي داديا روه
موي، دوكرم سوديس وانحلو بن ورس جاكو تغانڠ سيلو ڤوتة ورس جاكو رسته انكي باتو،
مه دادي كمكامو ماسعا دات دوسا بابلس سبي اري والموي سبو الموي كي كالا ره روه موي، ملاهو
دوكساه روڠ سباتو ثملياكو ره جو كالان سبي ماي كوده روره، دوكسه ره روصلوة باتو، ثناو لبي ثم ثغكر
هيكو املوم ثم سبكي لامو سماره اكوروكا والموي باتو، انكي سماره لوباجه تلبيرو داهو ثم سبلي تاكي
ڽي كلو كوثم تجاره وڤس سماره ثيدين ساك كدا تو سره جسه وره صلوة سوڤو موه ثم تجاره ثيجي دبلي
ثبلي كاسي هو كوثم نجاره وڤس سكاره ان جرلبي اندبيه ڤاڤي ڤابوڠ ماي روره ثمثبي لامو اتو تروثو
ماي موه كاه صلوة انكي روره،
ڤادي ثمليكل سبي هاري راي حج جمعه ثموا انڠ انكي ثم سبكي ماله روره جوكالان جاتو
ثيدين سودوسري جمعه ثم سوبيي ڤاڤر تاره ثم ثنجوڠ متي ثوان شيخ ملو سكاس سبي
خطب بشاعالي كوڤيري خطب، سوديه روڤو كي ان ثم كالو كو سبي ماله كي راس غبادان سادي
جكوماي ثلاڠ الله تعالى سو غلنظ مخرج حرڤ ماي كيال روه، مه خطبه ثم سبي جمعه كي خطب موه معصرد
و ڤيري، مه داكو ثم ثغكر هيكو ثم سبي حج كي ايمام غوثو ولا ربا وبطاس كيكل سوديه بيرو ڤو ثنوا كن
ثم سبي ماره كي ماموم ايمام سخطب موديس رعامو بيه ڤيري سو غوثم دره موي، ڤاس مكن بهو
موبيكه اوريكي ايمام ثم كلو كومو بيكه اوريكي روره،
تموا انڠ انكي تلاڠ جرو الله تعالى كنتڠ جرو كالان ميمان ثيكو وكره، ملي ڤربه روه لاجو كالان
موهوي ثم كدا تو اتو ڤلبي هو كوثم سوده ببي لامو سجابه سكل ماثبي الاه سنه اڤي سجين مهوي
تيكل ليماو ترباتي، دوماه ثيكان بدا ايمان باتو بدا غكل اتيكو ثم ليماو ره سمدانڠ ملامو دركسا جرقاضي
بشا الهم ماي كوڤيري هاره ثم سيد غولي، ڤادي روڠ جيڠو سجو كالان ثمكري ماو ثلال ڤرجابه ساڽڠ
سيكلد رودو وكري بر توليس قاسه ثم سوده تاكو مي هاي كوڤيري ثم كاه هلمهيد، واقب انكي بابه سغوڤ

غوفوسياڤ راكة سڤتهيكل مريک، اڤ اكو جوات ركورو،، مياتن جرتولس قاضي كڤنيري كسيد يكي مباي سخين مدهوة
سوخطيب غتيؤ دجرونچ كورو سباي اكن ثم ڤة روريكو،، سكاد مباي مدهوة ايمام تاكو جي مجد الأمان
كلارو كرن سود دوكوجي سيمان كوساغو مبان دراج غرن كي ينتو اكس مدنيا مرووه مرنڤاري كي هنتوح
مكاسكي مد كورو ليوانجك نڤاري،، مدرسب اجهر نيري كسيد يكي مباي لنتي ثم سورو سڤاج اروچ بنتاچي
يادي ترك كراجي ثم سورو تاكو جي اموي اروچ باكورن كوڤيري قاضي ڤة روريكو منهبكل مرڤاي كڤ
روريكو،، سيادي سرجنت ڤيجي ثم سورو مختار سي كي كرن سيد العلوم مكسبو الاب هوكو ابتو جو كلاف
جوج بنكو مهيم محمد ساد مرب سكاد وكسيروو ثم غرلوكي ب كلفنو بانر ممنار،، يادي اكن داكو ثم هيكو تهكل
سڤوفيجي مور المنار روه مرونچ بان ماشي محراغ فلوري اڤاي سخطيب تاكو جي ابيمو اكة ڤاي مهيم مكسبو
رمورب سيمان ڤيجو سڤو ڤنهيكل جبار واموي سيبر ونچ راجيم مو سڤتو دي اكن ڤنهيكل دوغرا هورو سجاد وهار وكسيد غولي
مرخطب جاره عاسيل كي سوديدي سواين اروڤو ڤنو سيلوم وريكو كي كمجوم سجو ايمام مرة اسمعيل سوكو تراد سبب
سوديدي وريكو ڤلال فنتو روميات جو كوكن ميورڤراغ سڤنو سجو تولس سدانچ اتيكو كلي ثم تخارن لاهو سوديدي
وريكو كي اكن محمد سي ابادي ثم كاه،،

يادي ڤكلي ثم كوة كرسن هنارة هوكو ثم غركو تاكي بيي تارن كي كاه اراجي،، ثم انتارن كوة سكلمونچ هڠاتس
مباڤي غركو تاكي بيس هوكو انكي ماي كاه اجي،، ثم سيكي لاهو مكينل ڤاڤو بيي ماي كاه اجي،، تملد اد مڤو كو تاكي
بيس تخارن ڤيجي ثم كنتو ركوڤس مد ورد ماي كاه اجي،، يادي ثم سورو ليماهو ثم غركو لاهو تاكي بيي تارن ماي
كاه اجي،، مركاه اجي كي دوكر ثم ليما وما بالدوره سو ثم كورن سكي مد ورد مكلولي كنز مور اجي دوكلي ادي
تتاؤ ماكو تلاغر لاهو وره موريك ملاهو الكوس كسن بيي مراكه ٢ رمور موريك مرساي لاهو،، مراين مكيل موريك
هستار مورب فلوري موريك موم موري فلوري موريك لبه كيل ادي،،

يادي ثم كراس جاكو يكموري قاسن تيدين كلار وجربام جرتولس لاهو سجو ايمام بڤك سعيد ڤيري
تمكلد اد مرة تخارن ايجي دبي نبي اسمان جو كلان جاو تيدين سيكن تاكي طواف باجو صلوة،، ملاين ثم تخارن كوڤس
تاكي تارن چيكو هوكو ثم ربناڤ سمڤطان سياڤ تاكي بيي سيد وكو ثم تخارن كوڤس كلد يهو واقب انكي ديرو ليبي
روريكو مو اكن روون دوكه ٢ خطيب بتسا كخطيب مرة مقصود خطيب تخارن محمد ثم سمود بن عبد الكريم
سرة جرتولس جامع الديسي ثم طواف انكي قاسن تلو تخز الله تعالي سوديدي مرساي سانچ،،

ثم انكي قاسي توان دسمنة هكان بنة سورو لقس ڤيجي سنهيكل ڤاڤي ثم كرة كي جو طلاان ثم بيدلال
كبال تيدين سورو ويتو كرة تنكو سبر مباي سرة تيدين سيكن جوباتو سرو وسيد مرديهو ثم سكلي ما نشي كساه ڤاڤي
تموة الكوم سكال ٢ اون سيهور وسنين دوماه ميني جرو كلان سيرونچ سباتو هوكو ڤاي تموة مرووع
سكارن كن ماي ڤاو بيلو،،
سجاد وتموة ركسو جاكو مرتوم توان دسمنة سيمن لوريس ڤسبر ليي سجو كلان جارم كو

سماره جوكلان كنا دو مهين بوبنيو وصحابو سماره توان كسدننه كرواخ الف وراج منكي مكلكي ناني امودي ادي
واقت اننيي لاجوكلان لاهي ملكلى تر سيد ووه،، تناو دوما لانوسود وكروهي لانو سكيه تم كرم كريه مال والنحيه
سكان تو سود وكانوهي ليي،، هاي جوكلان نديم كروه لاهي كاس مهين لبي بانو لا فريان مين تم كا ولى توان كسدنه
كرهيم لالا كرواخ انس بحوكلان بيبخ ملكوك،، قاسي بيمو چكبو بانو توان كسدنه لاهي لعبهو،،

ملوبي ناره ماكم المغتو كرس جاكو محمدي توان كسدننه سود وكان منكاشي كسان امودي كران امو ك
سلا دو محمدي كاسي مهين بوبنيو ليي تحقاره لامو كيل ٢ يكدين لبنو تناله رموي هو كوسا في مهين تمرم كي مغو فني هيكي
كبيجي امو كي موه مهين مكلفوه انكي بانو كا دو تم وودنخ ري كساره تم كاو هال مو نيكو دنيي تم كاجو سماه كسو تو تما لا كو
اكروه سكال ٢ مو تمكلبنكل كاس هو كوبهين بوبنيو سمغو تم بلولي مد سيهي سادي كيبا في ان تموم كي ان محمد ي اكلفنو
نالال ركين ٢ براغكال جاه ان تم غولو كسو سي نداره كسوان ماشي دو فو تموم ٢ عميلو كيسي ان يايه غرو نحيد بي كي اكين
دنين تم بيطا براغكل دادي دوكساه مرووه،، كيل ٢ كو كلار غد لكلوم ان تم پيهاكسو دو جلبه ٢ قاني،، مران تم پيها
الابه هو كو سلوم نداره واخ دماه ان لاي ثاني تناو مويكه اما دوماه ركروه،، بيات توكن بانو كسو لا كولفولي
امودي اردنخ فنجان كرجي كيس كورو مغو ومغو كو تم خال كسو كيسي لكلينو انكي كسو كو ملكب هولابه هوكوكي كو ريكي
ان مغو كسغهيل ركروه تهور وقسم دروه،،

تم سغوه انكي كراس جاكو تخكالخ توان كسدننه كسو دوكيي بحوكلان لاهي ماشي كوكن اكره ما ووه
كاره ن توان كسدننه سمغو وسمغو وساديه ثاني هوه تم رهباني تناو تم لبوان،، كيل اجوكلان هكال مانشي
غكرمديد غونو نزماني موريه ٢ سكد ثول كوفسيه امودي ناره اجال تناو كنو بانو واخ لامو كروه اجال تماره
راموه كنوني كنغلجاجي نوه رموريه ٢ امودي غخلجاجي قيني بلموريه،،

يادي تم ماكم تنو انكي ان جو مغو وبحوبد نوثبجي كنغهيكال اكلفنو هوه تم پيهاكسو جوويو كي
مونيديه كسوب بحوكلان لاهي مهين كسيان غوزسيف نزا ثاني هوه تم نيكلو كسيو ماني،، مروه نيكلو كسيو ماني
رووه انكي سمغوه ماوو نوه ٢ كسوه سمد قول ان بيانو هيكو بحيم،، موجو كلان كي نيكوتم كدانو يانو،،

تم سغوه انكي مانشي بهاني تم كسنو كس كتاره كي ديروفال هوه كسوكو كسيماشي موج،، مرتم كنو كس
كسي كي ديروفال رموكيا كسيماني ركروه،، دوكز فنهيكي كامو كيا ميرموخ جيجم تم كسوده تاكوفي بانو كسيماره
مونيكل ميفال كروه،، نوتاكي نمايما روماني مادي ٢ دوكساه پيهاراره،، مروه مبيلو تم نيو كيمكوه بارو
كسيي كادو تم ذلوكد هوكوكي دوكساه باني انالكه،، مروديي تم پيهافال رموي ٢ مقاره مونيكل كوجي مونيكه
كوجي ركروه،، سوجوه كلان جانو نيدين كسو دوجو بانو كسيو فسير تاكي نترول تم فال رموي ٢ ملكال
كتيك انكي جو الله تعالى تولنخ كسوهين ماشي نكابق يحفف غاكال كسو كسكل ماشي نمريه ٢ انكي كسكا دولديهو عكماكه
كمكو رانخ فروه،،

مو غمر واقتا كسو دبديي انكي دادي كانعادا ٢ رونخ كسبانو دنيا كساخرة غوز كلان كستغاري غيهف

رأيتڽ سبنتا كالان اڤابيلا ستيان ڠغيبهكن مڠهيبهي كرتس، دوكر٢ جربانڽ سكوسڠاڽ بايڠ هيلڠ سمجكم كعد ثول تڠحرته
كلكن دره، كتيك لاين سمكم ڠجاديكن سمارڠ امليوم تمڠارڠ لاموكمتوله كرته ڤادي لڠليسي هركت بارڠ مڠتي ملي كرته،
مڠاڤن جولبين كڤد تمكيتيكل سبياجن سمجمعة كڤد تمكو راتڠ امورڽ هنموج ڤكس تجكيكن اين ڠاسيركو تجالومدره
مكلنوة مارن كڤد موبيكل باتڠ هورة تمسكي مدموبيكه كڤد اوهوة تمفره مدرته، موبيكل اڤبري قسمرون سومنارن
تمسكي مان سيد بكولاهي سبيڤ واقت رمتوه كڤد جرايمام بر ترليس لامو سجوايمام ابوسعيد جرايمام مونڠ احمد
سون اين خطيب سمر دين موبيكل باتڠ ڤادي اين كوفسيرمايا ڠاسيركو باتڠ اكيرتمڠاره لامو مدموبيكل كڤد
اڤبري قسمرون، دوكر٢ اين كوفسيرجاكه يعني تمڠارم لاموليتني ڤد سرجتن جمال الدين، تمڠاره كوفس
سرجتن حاج، سون اين تمفوكس تمكلوة تلوكو بلول مدسكاڤ شيخ راج سمارم اوتيكل تمفوكس انكي كرته
ڤادي تمجرترلس مايڠ ڠاسيركو باتڠ سكاد وتمڠكستانه مڠاره مايڠ تمجعت موكس كڤد باتڠ قاسم تمانكي ايڠوروده
دوكر٢ جرترلس عبد الخبير جرترلس عبد الكريم جرترلس عبد الرحيم جرترلس عبد الجليل سجرترلس جماع الدين سمارم ناكومي
عبد الامان سڠمبهركاڠجوج عبد الكريم سبنتا كالان مد تول جرمد نوجوداين ڠغتكاڠ ايتكل جروكالاڽ كرن تمسڠوه
سيوانڽ كڤد اين فاني تمكستانه مڠاره باتڠ، مڠاڤن تمبنتا كالان تمسالم ڤتر انكي دوكر٢ دانو عبد الكبير دانو جوهر
دانو بابه دانو عبد الله باتڠ سمارڠ ايتو تمكستانه عكاره مڠاره سكاد وتمكرسرچاكو بكوري سبرعبد الله انكي كدڤهاو
مدجوبيرين ڤتو مڽكسم النذار تمسڠوه انكي چاچي٢ كرن واهو سكون اڤال چاچي اكوبيري تمكدانو چاچي٢
كرن تمڠاره لامو،
تمواقت انكي ماشي دوكو اڤبري تتاڤ اين جوجو٢ سيارتڠ، موبيكل كڤد اڤكالي عافل سوي كدڤهوكنر
سڠوه ماره وادكي سياه اين تڠروج ارتوا تمبوكه اڤتي مال، مدجوقاضي بڠسا العلم لتني سولوبترلس ڤامه
حطيب ماد ولهباه حطيب ماد وعبد الصمد حطيب كجيم تبني شب احمد مكودين دورقي مكودين جتني مكودين محي الدين
مكودين عبد الجبار مكودين بتسو مكودين احمد مكودين عالي مكودين سها مكودين اولا مكودين عبد البصير، لتني جمع
انكي سكاد وجركالاڽ چاترنيديڽ سجوميور تترڽ احمد هودركبس لوم ماشي دوكو اڤبري سوي كدڤهاو
هدركو تمكيبي ترناتي سكاره اين امو هدركو داكڤد باه اين اوفيري تيكل ڠكي سكلان،
مد تمكيتيكل ڤبري انكي كرن كتب احمد كهاره تمجيلرل سوكواج جهيرواي تمترناتي كڤد فوار درلوده
ثبركو سڠلجاره جاه قسمرون رايي سكاره ڠوحي ڤبري بكس اڤتي، خبر انكي يكاد وكساه سمانشي ناكي
ڠاهلي تمترناتي كڤد اوبرجتن سوي اريي مدبي٢ سياه جرترلس مجوره تمسكوره مڠتار بايكو انكي وقرتن تمجيلول
يكسي جبل انكي كيل٢ كوهدركو كاد وتمترناتي تمملفتوح تربسكيل٢ كروكن سيايه سڠين شمال مال تمسڠوه
انكي باتڠ اوملكن ميهو ڤبري كيس كدڤهاو، واقت انكي ماشي اين كالڠير سوديدي سوي ڤبري كاسس
خبر تمكاموكڤد ترلال ساڠة عجايب سب ستيان ڠكلڠير باتڠ وادي كاسس خبرمكتاكن دوكيي
تمكيتيكل سوديدي انكي ڤاكيسبر كامدا٢ تمكاه هلمهين سكيي مان كڤد باكسو كسوديدي مدبي٢

تتاڤي تيدور كوره، مريكئيت تله دري كڤد سوديكيت لوڠ٢ منهرو باتو ستريا ڤاي ملي اين تله دري ممناشيڤي روڤڽ سباكاي
جوڬ سبالڠ اموي كوره امڤاكو وراڠ اين تله بورو سوديكيت، سيكاد وسد كوره مروره سمارڠ بال ترباني سكمقشيڤي منوراڠڽ
تماسير كو كيتيك سبيڤي حاج اڠكي اين داكنم تله دري اڠكي سمارڠ تيتوكياسي جبر وراڠ سوديكيت اد داكنم تله دري
ميلاد وراڠ ستوڠ رمبس چاكوراڤ ڤاس جوكلان تاكي ڤسبر ستوان دسدڠ چارڠ سوبت باتو كسلران
كوره ڤس غروه سرجينة اموي كيب سبر ترلس غروه داتڠ اڠكي بوسور تترتي اسم الدار سجو امام برتولس لاهو
اسن تاره سمارڠ توان دسدڠ تاكي تيي اورڠس هيارم كره كرا ماله، ميلادي احد هوراڠ ارن ذوالحجة اڠكي باتو
افاق توره بكموكيت سهر مدي سمارڠ جوكلان تله دري كيهر وراڠ سبالڠ اموي ايكو مربر بنتر روڤڽ سدڠ ستوان٢
والنار تمنار ستار وراڠ راو كوره الدي هو كيكل موريا، كتيك اڠكي جوكلان تله دري كڤسبر تيي سجو كلان كوره
اسودوماي كوره۔

تماره ذوالحجة اڠكي افاق توره بكموكيت سهر وراڠ ثلاث توان دسدڠ لاهي جوراڠ موكي تمناشي سمد تمول
كاسن سورة ستوان كفر توره نم كاه ياب هاكوار ومغالي سوديكيت، سرة هاكل جوراڠ اڠكي مداحي سرة هاكل تحد توريجه
دوكساه بيلس كلدين بكر اوڤيڠي تمباكن، كتيك جوكلان هاكل جوراڠ موكي سمڠة ماو دترم٢ سمد ثوالخمير سكالي اروڤڽ
تبار جو اسيد ي كاة سورة دوكساه تله سبوة،

يأدي تموراڠ ثلاث اڠكي كاتل قراڠ موكي مروڤڽ تحاليتة مد قرل ازبوس اورڠس سبوي تاڤوتم لبوان
كفرنته سجاد وراڠ چاكو رلس چاكوري سمارڠ توان دسدڠ سمز دوستوان ازبوس ستوان كمدانة تم كاتل قراڠ
دوكساه تله سبوة ڤسبر تيي سجو كلان چارڠ سوبت باتو تحرمة كوكة كوره، دركة جو سور سجو امام برتولس لاهو باتو
مرموري سجو كلان تاكي فريبي مونباتو، كتيك اڠكي دركة٢ جو بركي باتو سوتو ترادي جمز ورو، داتڠ اڠكي جو كلان
سجو سور سجو امام برتولس لاهو ججي تربم توان دسدڠ سمز دوكيان توان، كتكي تم غروق ماو ودوكتا بيلس نبري
تيي ومرس كبيل٢ تم كندر بيي ثاتو يس تيكنم كركي، تيكو ماسوقراكي ساهر تمامي ركي كوهر سيهر٢ سجادو
كوراس چاكوراڤ سمارڠ لاهي كدبهو،

تماره ذوالحجة اڠكي افاق بكموكيت سمدي وراڠ جمعة جوكلان چاتو صدقة ڤيڠي كلدين بكر متوكات
جو ڤيبي تم سكيني لاهو سلفكز تم هيلو امموري٢ متوله ابن،

يأدي تم وراڠ جمعة اڠكي ملر بيي تاره مالم سجو كوراس چاكو تمدي ڤاس توان دبسال لغنم سودو توان
فيسكل منبر يغز ركتد سكمقليي بوركو منبر دمبر دي وادي كيس كيي سجو كلان هاكوار وداتڠ انسي توان
رسدنة ستوان والنار موريا كهندل ومڤنام تيكو تم كاه هلمي مبر سوتوان دسدڠ سمد يقوتباي سحرمة
كناد وجو كلان كيرم٢ دوكسلا، سرة توان دسدڠ ستوان والنار موريا٢ لاهي سجو كلان توراڠ بادو كاتل قراڠ
دوكسلا تله سبوة اڠكي، ياد يلاهي هاكل كيس تاكي سوكاري كاعد مجتهي مكاني تم دردبقه، سيد تمولي، جيلول
تمتيكي سمارڠ جو كلان اوراڠ سكيان توان كيس تحد ي فراڠ رتبيي كيهر كا ذمة دوغو٢ باتو كسيري باب توان

ترسبوت نن اڠكو دغن كالاڠن تونكو تيبا درڤد كاتل فراغ سلوم چيس تاكي سوكاري كاڤد جنجي اڠكي تن بيلا ٨، مرادي
كتيڤاله كاڤد كلي تونكو اين هنچوڠ،،

سكادو تمام دالحجه اڠكي بات فاني فوت بكر مد بد سبر موري واڠ ثلاث سمان توان ترسدنن سجو كالان
ستوان كوبوس تم كاتل فراغ امرموري سوري هاكل كرفسيو تم كاتل فراغ غركاغ، سلوم كنفيتي بوركونير دمبو دكي
ستوان دوقطورنغو منير كالد بنهو ولنتن مدين تم كوت ضهر كرادوكس، سمنير لفرديس، سجو ميور فقري احمد، هر حلم
سودكن سيومو، سجر تولس سدڠ، تيڠدي كس هرو سوكاري كاموا، تم دود يغ، سهيد غروبي، سجيلول، مانتار
فوت و مديد چيس مواغ لجنس انكي الكديهو،،

تمام دالحجه اڠكي خاني فوت بكر مد بد سبهرا مالم احد كوراس چاكوراڤ ثاسي سمان توان ترسدنن سودجي تولس
والنال فردوس بركهودر امو كتجر تولس سليمان كجاسي سوراة موري فنبي سجو كالان تم سوراة اڠكي مال الفتاح
توان ترسدنن درنام توان كنز تمنة ستوان ٢ والنال بم موري ايلاهي فيال تكوتم هلمهابين،،

سكادو اثنين مواغ ان اڠكي فوت بكر مد بد سته ي جو كالان چاتو يڠدبن سجو ابمام جر تولس لامو سجر تولس
سدڠ كاس سوراة موري ستعوان ترسدنن تم سوراة اڠكي مال الفتاح جو كالان سرو روڠ سبات امكلاهي
امڤون اوميغ سوك كروم توان ترسدنن درنام توان كنز تمنة والنال ستوان ٢ والنال بسرة جو كالان سيو روڠ سبانو
منيڠاله تكوتم هلمهابين سرة كبياه رموري ٢ ايڤ هلاوان تم سوراة اڠكي مال،،

تم واڠ اثنين اڠكي بات كوراس چاكوراڤ جو كالان فسيو ستوان فيسكل چاره سوبة بات سمان توان فيسكل
كوسباي تول رموري مال چريتة دوكو سلوم سعو ديدي سلطوغان مد بدو سجو كالان سيد المحتاج جلال الدين
فتر سواري تيكر ون انيمغوكي مرور تاهن والداغ تم واقت اڠكي جاله هير محمد ي منتيادي فرنة، تمكيكل دكو
سعو ديدي سلطوغان اڠكي، سكادو سعو ديدي لامو انتي كي بيبوهي تاهن منراغي تاهن والبكنم دي مرومه
سياكي تم جمة مواغ جو كالان سود وكاس صدقة كلب بن بكر اسمد مرداي شاه سلاكه رموري
كاس تم سيكي لامو كان جو لبي بم موري ٢،،

منيلاه كاواغ سبتو كوراس چاكوراڤ ثاسي توان ترسدنن ستوان كوبوس تم كاتل فراغ فسيو اي سجو كالان
چاره سوبة بات كمر منة كروم جو كالان تنديم كان هاتوران دوكسالاكن ايڤي مكتبين بات، كيكل اڠكي توان كوبوس
لاجي سيد بكد بهوركي جو كالان تنديم لا ٨، كوركي كاكي ساهو تاس منيكو بيمو ٢ سكادو چاكوراڤ سمان اكد بهو،،

يادي منيلاه احد مواغ جو كالان چاتو يڠد بن سجر تولس عبد الخير تاكي ستوان ترسدنن كاس توان
كوبوس تم كاتل فراغ اردفو بعني نامو دوكين ركن غ، ليمو ستطاري ليس ٢ رمديد، نامو ميو رو ليس ٢ رمديد،،
امرتاتي ليس ٢ رمديد، ليمو للامو باتي رموري، اكو ماكي وركي بكر اغ، بهي اجيغي تانة بكراغ، سوكس مد وداي
بيكه تاهي فر مو كسمهاغي، كيبل مو كو مد وداي رموكي، رتحمو كي اڠكي توان ترسدنن هاكل تية سجر تولس
عبد الخير ركاس كيبل ٢ سباتي تم كاتل فراغ سيد وروم ستوان كوبوس،،

سڤادي تم واڠ احمد اڠكي باتو تركس چاكو سبر جركلان چا تو تيد بن سجو كو ن ميو ر ڤراڠ كڤتو. جرميور ميعو
تتوڽي اكسم النداء،، جرايمام جرتولسالامورج عبد الحي ڤاكي متري لاموكن جرتولس جماح الدين سن جرتولس عبد الجبير
تيد دي كس ڤاني تم رمباي سايه ڤاكي بندير سيامرال هوروتان ستوان رسدنة لاچي ڤرميس ڤاني تم كاڤل
ڤراڠ هاك جركلان متري مستوان كوڤبوس- كي هوروتان كرچي تيك ستوان رسدنة تمڠال تيل٢ جرايمام
جرتولس لاموكواج جركلان انبي اسڤرمة ستوان رسدنة سكابر مڠالي توان كنترمنة والناڠ ملالاچي
مناشي تمڠكر اڠ،، سيلوم كاب تلوڠ چاليكموي،، كاتوتوربي چالراڠ،، تمكاسوكي راتموي،، كي تيمچه كرم
يادي مناشي تمڠكر اڠ دوكن شام سبوة ماي كا غطاچي كرو جركلان تلوڠ توان كنترمنة باتو،، مرمناشي اڠكي
كي تموهر ڤي توان كنترمنة هاك واڠ رموي ڤيڠي يكموي،، سڤادي تم سوديڤ اڠكي سوتوان رسدنة ستوان٢
والناڠ غلالاچي كاتوكاب تبديكرهاي٢ ستان تمكاسوسهاتي كيل مروڠ ڤال غاكسو مناڠ سمناشي تحلرور
كلاه سيلوم ستوكن٢ كي جركلان تلوڠ ڤرساجه باتو،، دوكه٢ ان تموهر ڤي كلاه ستوان٢ ناڽ
تمڠال ڽي توان٢ اڠكي تول كوهرسوة لكاتومڠي سميب دوكستاه بيلس،، مدكستاه سيان كلا ل
توان رسدنة ليڤال كن مناشي اڠكي تموهر توان تو ڤا تمورافه كاران ان تموهرتم واڠ يكرميد
سيڤوكي جركلان تولة ان تموهر ڤر سمرو ن،، تمكيكي توان رسدنة هاك تريم كاسيه،، راي كسووتو
تيب سوسي سكول جرتولو سجوميور سجرايمام جرتولسالاموكي،،
سكادوتم تركس چالو يامو ي سماره ملالاكي هاك تبيي توان رسدنة هركو اڤاني تم رمبل
هوروهركو ڤاني تم كاڤل ڤراڠ كي مترمس محمد سوكرچي كوكل تمون،، فيري تي سيكيلواكن اموي كلوكو
توم خومة ڤاستيو،، يادي سلدا دوتحروم سوكنة اموي تمبو ريموي كلوكومناتوخومة ڤاكل سناڤن باتو
چالك سوويس كرم،، تمكيكي فيري تي كي لڤنين كاڤل ڤراڠ منبر چيا كسي سكستي لتين اموي دماه
ان سوري مكهاك تبيي اڠكي تم دياي ميكوراس لتين كونكي كرچي هاكوار جستوان كربوس تاسي كرفيرب
ككارون سيماره كرچي مموم ڤاره تم كامر،، كي سكنة اموي كوكو سايبل كلوكو خومة ان تم كامرشاره
سيماره وروس ايكل مكهاك تبيي دوكستاه بيلس،، ڤاكس كيل٢ جرايمام جرتولسالاموكواج جركلان
سعيفو تبي اسڤرمة ستوان كربوس مڠالي كيي تربيابي مال توان رسدنة درنام توان كنترمنة والناڠ
سجوكلان سوة روڠ سباتو سبال رحايه هيم موي٢ ميموكوكسار ان الله تعالى كاكي٢ باتو تراف
كربوس سكاڤل اڠني اوروس كي جركلان تلال سموريمي،، سوة كولاهي باد وتوان كربوس ستوان٢
موي٢ سكاڤل ڤراڠ اڠني تيكوتم واڠ يكرميد مال كي جركلان هاك تريم كاسيه دوخوه٢ ستوان
كربوس ستوان٢ موي٢ درنام توان كنترمنة والناڠ توان بيلا٢ اڠني جركلان لوڤه ايت كرم —
تمكيكي توان كربوس كربالس هاك تريم اتريا سجوكلان،، كيل اڠكي توان كربوس ستوان محمد امنة سيان
كموڤسيموموي٢ ڤاكي متوي موي٢،، تيكو سيمو باتو كسوتومنومن كرنكي ڤاكس باتوتوان كربوس ستوان محمد امنة

إكا بس أن كيسس سوريني كاثل إڠكي مالاه دوجي تم ديكل لاڤي رمديد، مركاثل إڠكي مداجي ريني رمديد كوڠين
يكذ منوم سير مديد، قنة يكذ أنج نيكو تما دو، قنة يكذ مديد نيكو تميكو، أوبه كو ڤيخ يكذ منوم، راجي نيكو تم كدسي
كد بهو سيماره تواندبوس كراج سد يثر نبيي استخرمة باتو سجو كلان تريم كاسيه دوفور جو كلان سود دڠرون
روڠخ ڤيند دي كيسس تان نيثاني سغورتم كاثل سيلرم كلاه سوسي أدي توفومه غوريي رنجوي كوڠ اڠي تريم كاسيه
دوفور جو كلان إبو دي إڤني تلوڤه اين كودو، ثاكس باتو مكلا كي هاكل نبيي اڤران دبوس ستوان كمدانة ستوان
مدي، كوجي كي تواندبوس كمرة كاتة يني تم ديكل تم ديكل هبلو كوجي كراس جالو يكنوي سير مديد جوا أ واش